

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 44 / Güz 2018

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

ANKARA - 2018

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 44/Güz 2018

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2018

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 14 / 12 /2018

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2018

SAYI: 44

EYLÜL

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1075, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara / / /2018

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Başkan)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Üye)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Üye)
Prof. Dr. Selahiddin Öğülmüş(Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Ün.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Ün.)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)

Prof. Dr. Halil İnalçık-∞

Prof. Dr. Mehmet İnaş (Erciyes Ün.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Ün.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Ün.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Ün.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Ün.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Ün.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2018

SAYI: 44

EYLÜL

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Ahmet Kankal(Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak(Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş(Balıkesir Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal(Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Orhan Kılıç(Fırat Üni.)
Prof. Dr. Ömer Akın(TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yunus Koç(Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Üni.)
Doç. Dr. Hatice Oruç(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Cihad Cihan(Afyon Kocatepe Üni.)
Doç. Dr. İbrahim Şirin(Kocaeli Üni.)
Doç. Dr. Özkan Keskin (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Doç. Dr. Rafet Metin(Kırıkkale Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Abdülhatif Armağan(Ankara Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Nasrullah Uzman(Gazi Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Keskin(Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Veysel Gökberk Manga
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, Bahar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS INDEX tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayınlanamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi:

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMUN 2018

NUMBER: 44

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Üçler BULDUK (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1075 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara / / /2018

Editorial Board

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Head of Board)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)

Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Member)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Member)

Prof. Dr. Selahiddin Öğülmüş(Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Un.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)
Prof. Dr. Geza David (Hungary)
Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosm. Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (Istanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Un.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Eroğru (Ege Un.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Un.)
Prof. Dr. György Hazai (Hungary)
Prof. Dr. Halil İnalıcık∞
Prof. Dr. Mehmet İnbası (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Un.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Firat Un.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıncay (TOBB ETU)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediylıldız (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Ahmet Kankal(Yıldırım Beyazıt Uni.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak(Akdeniz Uni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş(Balıkesir Uni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal(Pamukkale Uni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu(Hacettepe Uni.)
Prof. Dr. Orhan Kılıç(Fırat Uni.)
Prof. Dr. Ömer Akın(TOBB Ekonomi ve Teknoloji Uni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Yunus Koç(Hacettepe Uni.)
Assoc. Prof. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Uni.)
Assoc. Prof. Hatice Oruç(Ankara Uni.)
Assoc. Prof. Cihad Cihan(Afyon Kocatepe Uni.)
Assoc. Prof. İbrahim Şirin(Kocaeli Uni.)
Assoc. Prof. Özkan Keskin (Çanakkale Onsekiz Mart Uni.)
Assoc. Prof. Rafet Metin(Kırıkkale Uni.)
Assis. Prof. Abdüllatif Armağan(Ankara Uni.)
Assis. Prof. Nasrullah Uzman(Gazi Uni.)
Assis. Prof. Özkan Keskin(Çanakkale Onsekiz Mart Uni.)

Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Veysel Gökberk Manga

Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÜBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS İNDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

AYDOĞMUŞOĞLU, CİHAT

17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri/ Yerevan City: According to 17th Century Travelers..... 1

DAYAR, EVREN

Antalya Şer'iyye Sicillerindeki Veba ve Kolera ile İlgili Hükümlerin Tahlili (1833-1870) / Examination of Cases Related to Plague and Cholera in Antalya Judicial Registers (1833-1870) 19

DEMLİKOĞLU, UĞUR

1567- 1568 (H. 975) Tarihli ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin (İdari, Ekonomik ve Sosyal Durum) / Nusaybin; (Administrative, Economic And Social Situation) According to the Detailed Land Registry Book Dated 1567-1568 (H. 975) Adn Numbered 1096..... 45

ERDEM, SEVİM

Selanik Vilayetine Bağlı Nefs-İ Lankaza Karyesi Sahrası Ilıca Vakfı Ve İşletimi / Operation and Hot Spring Foundation Through Langadas Village on the State of Thessaloniki 75

KUŞ, AYŞEGÜL

Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Orta Anadolu'da 1873-1875 Yılları Arasında Yaşanan Kıtlığın Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri / The Natural and Socio-Economic Causes of the Famine in Yozgat and its Surrounding in (1873-1875) in The Work of Tozer Titled as Turkish Armenia and Asia Minor 107

OĞUZ, TUBA

Klasik Dönem Osmanlı Matematiğinde Kök Çıkarma Teknikleri : *Câmi' u'l- Hisâb* Örneği / Root Extraction Methods in Traditional Period of Ottoman Mathematics: *Câmi' u'l- Hisâb* 133

ÖCAL, YAŞAR

19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları / The Problems of the Ottoman Mining Sector in 19th Century 189

BELGE, HADİ - REYHAN, CENK

Osmanlı Taşra İdaresinde Adem-i Merkeziyet Sorunu: Aynaroz Örneği / The Decentralization Problem in the Ottoman Provincial Administration: Aynaroz Example 221

SARISIR, SERDAR

Türk Sinema Tarihinde Önemli Bir Girişim: İlk Osmanlı Sinema ve Tiyatro Şirketi / The Decentralization Problem in the Ottoman Provincial Administration: Aynaroz Example..... 255

SAVAŞ, SAİM

Osmanlı Dönemi Arşiv Belgelerinin Alevilik Araştırmaları Bakımından Önemi / The Importance of Ottoman Period Archive Documents in Terms of Alevism Studies..... 279

TURAN, MUSTAFA-DEMİR GÖRÜR, EMEL

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin İslahına Yönelik Hazırladıkları İslahat Projeleri / The Reform Projects on Regions Inhabited by Armenians Developed by British Consul-General in Anatolia Charles William Wilson and British Consul in Erzeroum Henry Trotter 311

ERDOĞRU, MEHMET AKİF

Kıbrıs Türk İdaresine Nasıl Girdi: Bir Fetih ve Tarihçiler 341

KİTAP TANITIMI

ERDOĞRU, MEHMET AKİF

Antonio Maria Graziani, *Kıbrıs Savaşı 1570-1571*, Çev.: Ali Çakıroğlu, Lefkoşa, 2017, Galeri Kültür Yayınları, 160 sayfa. ISBN: 978-9963-660-67-4..... 351

Makaleler/Articles:

17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri

Yerevan City: According to 17th Century Travelers

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU*

Özet

Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Erivan/İrevan (tarihî Revan) şehri, -kesin olmamakla birlikte- Urartu çağında M.Ö. 782 yılında kurulmuştur. Med ve İskit evrelerinin ardından Pers hâkimiyetine giren şehir, Ahamenişlerin sükûtunun ardından Part ve Sasanilerin egemenliğinde kalmıştır. Arap (İslâm) fütûhâtı ile Sasaniler yıkılınca şehir, 7. yüzyılda Emevilerin kontrolüne geçmiştir. Emevilerin ardından 9. Yüzyılda Bağrathlı/Pakraduniler (Gürcü) Hanedanı tarafından idare edilen Erivan, 11. asırda Selçuklu egemenliğine girmiştir. Fakat 9-10. yüzyıllar İslam tarih ve coğrafyacılarının eserleri ile Selçuklu çağı tarihî kaynaklarında şehir hakkında aydınlatıcı bilgiler yer almamaktadır. Bu da şehrin ancak 11. asır ve sonrasında nüfus bakımından kesâfet arz etmesine ve önem kazanmaya başlamasına delâlet etmektedir. Dvin'in gözden düşmesi, aslında bir süre sonra Erivan'ın yükselmesi ile neticelenmiş görünmektedir. 13. yüzyılın başında kısa bir Gürcü hâkimiyeti evresinin ardından ise şehir, Moğol ve Türkmen istilalarına maruz kalmıştır. İlhanlıların inkırazının ardından 14. yüzyılın son çeyreğinde Emir Timur tarafından istila ve tahrip edilen Erivan, Türkmen devletleri (Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu) evresinin ardından 16 ve 17. yüzyıllarda stratejik bir konumda ve aynı zamanda sınır şehri olması gibi nedenlerle Osmanlı-Safevî mücadelesine tanıklık etmiştir. Biz bu çalışmamızda, Osmanlı gezginleri ile özellikle Safevî şahları nezdine gelen Batılı seyyah ve tüccarların gözlemlerinden hareketle Erivan ve havalisinin 17. asırdaki sosyo-kültürel ve dinî durumunu ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Revan (Erivan), Eçmiyadzin, Sa'd-Çukuru, Osmanlı Devleti, Safevî Devleti.

Abstract

The capital city of the Republic of Armenia, Yerevan (historically Revan) city was estimated to be established 782 B.C. during the era of

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi

Urartu. Following the Median and Scythian eras, the city was ruled by Persians and after the decline of the Achaemenids, it was ruled by Parts and Sasanians. As the Arab (Muslim) attacks ended the Sasanian rule in the city that was at that time under the control of Umayyad in 7th century. After that, Yerevan was ruled by Bagrationi/Pakradouni Dynasty in 9th century before it was ruled by Seljuks in 11th century. However, there is not much information on the city in the sources on Seljuks era in addition to the works of Islam geography writers in 9th-10th centuries. This refers that the city population could intensified in and after 11th century and it became important. The fall of Dvin seems to have resulted in the rise of Yerevan after a while. Following a short term of a Georgian rule in the beginning of 13th century, the city was exposed to Mongolian and Turkish occupations. In the last quarter of 14th century after the fall of Ilkhanids, Yerevan was occupied and destructed by Emir Timur. The city was in a strategic position in 16th and 17th centuries following the period of Turkic states (Karakoyunlus and Akkoyunlus) and witnessed to the fights between Ottomans and Safavids. In this study, we will try to figure out the socio-cultural and religious situation of Yerevan and its around in 17th century with reference to the observations of the Ottoman history writers, Western travellers and merchants before especially Safevid shahs.

Keywords: Yerevan, Etchmiadzin, Tsha'adh-Chuxuru (the Plateau of Revan), Ottoman Empire, Safavid State.

Giriş: 17. Asra Kadar Erivan ve Havalisinin Tarihçesi

Ermenistan Cumhuriyeti'nin bugünkü başkenti olan Erivan (tarihî Revan) şehri, Tiflis'in 175 km güneyinde ve Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda denizden 1000 m. yükseklikte kurulmuştur. Şehir, Ağrı Dağı'nın kuzeyinde ve Gökçe Göl'ün (Sevan Gölü) güney batısında verimli bir arazide yer almaktadır. Aras ırmağının sol taraftan aldığı bir kolu olan Zengi (Karasu) Çayı'nın (Hrazdan Nehri) kenarında yer alır. Erivan şehrinin tam olarak ne zaman kurulduğu ve kelimenin etimolojisi tartışmalıdır.¹

Etrafi dağlarla çevrili bir ovada yer alan Erivan'ın *Revan* ve daha çok *İrevan* diye anıldığı bilinmektedir. Ermeni literatüründe *Revan/İrevan-Yerevan* şeklinde göze çarpmaktadır. Şehrin ve kalenin tam olarak kuruluşu bilinmemektedir. 16. yüzyıla kadar tahmini olarak bir köy veya kasaba halinde olduğu ileri sürülebilir.²

Anadolu, İran ve Kafkasya arasında önemli bir geçiş yolu teşkil etmekte olup Erebuni, Erevan, Yerevan ve Hrastan olarak da anılır. Bazı kaynaklarda

¹ Mustafa Aydın, "Revan", *DİA*, 2008, c. 35, s. 26; Mirza Bala, "Erivan", *İA*, c. 4, s. 311.

² Enver Konukçu, "XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin", *Yeni Türkîye*, 60/2014, s. 2.

adının Arrân'dan türemiş olabileceği belirtilirken bazısında milâttan önce 782'de Urartular'ın kurduğu Erebuni³ Kalesi'nin adına dayandığı ileri sürülür. Şehrin Ortaçağ'lara kadarki tarihi hakkında bilgi yoktur. Arrân bölgesiyle Revan'ın 20 km. güneydoğusunda kalan Ermeniye / İrmîniye / Ermîniyye şehirlerinden Dvin/Duvin'den (Debîl/Dübeyl) bahseden ve yine VII. yüzyıl ortalarında Müslümanların bölgede gerçekleştirdikleri fetihlere yer veren klasik İslâm tarih ve coğrafya kaynaklarında (özellikle 9-10. asır müellifleri) da şehirle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Bu bağlamda Fransız tarihçi Grousset, Müslüman Ermenistan'ının baş şehri olarak 8 ve 9. asırlarda Dvin şehrini saymaktadır. Zira Ermeni başkenti Dvin, Arap valisinin ikâmetgâhı haline gelmiş olmalıydı ve bundan dolayı şehir Müslümanlaşmıştı. Bu da halen orada bulunan patrikhane açısından ciddi sıkıntılar yaratıyordu. Grousset'e göre, Arapların (Abbasilerin) içine düştüğü karışıklıklardan istifade eden Pakraduniler, -bölgenin hâkimiyeti için- Dvin'i hilafet otoritesinden gasp eden yerel Arap emirlerle (Kayslı Cahap ve oğlu Abdullah) mücadele ediyorlar ve Bizans imparatoru V. Leon'dan yardım bekliyorlardı. Devam eden kronoloji için burada yine ilave etmeliyiz ki Selçuklu çağı kaynaklarında da Ani ve Debil geçtiği halde Erivan şehrine ait bir kayıt yoktur.⁴

10. asır İslâm coğrafyacılarını tetkik eden Köse, Erdebil'den daha büyük olan Dvin/Debîl'i Ermeniye'nin merkezi olarak ortaya koymakta ve Debîl ile havalisinin Ermenice konuştuğunu aktarmaktadır. Bu bağlamda Arrân'ın hükümet konağı Berza'a ve Azerbaycan'ın hükümet konağının Erdebil'de olması gibi Ermeniye'nin hükümet konağı da Debîl'de idi.⁵ Tabii bazı araştırmacıların er-Ran (Arran/Erran) ile Erivan/Revan'ı birleştirmelerine – farklı coğrafi konumda olmaları- sebebiyle katılmadığımızı belirtmek istiyorum. Bizce Erivan'ın kuruluşu ve kelimenin kökeni, yerel bir –efsanevi de olabilir- Ermeni hanedanı ile ilgili olmalıdır. Şehrin ehemmiyetsiz durumu, Dvin'in 13. asırda Moğol istilası ve doğal tahribatla öneminin azalmasına karşın yavaş yavaş artmış ve zamanla Ermenistan coğrafyasının merkez şehri olmuştur.

Dolayısıyla burada süreklilik gösteren yerleşimin sonraki evrelerde yani XII-XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiş olması mümkündür. Timur'un bölgede görünmesi ve Azerbaycan seferleri devrin kaynağı Yezdî'nin eserinde yer almaktadır. Zira Timur hayatta iken yoğun mücadeleler yaşanan Azerbaycan, Irak-ı Arab, Ermenistan ve Gürcistan taraflarına belli aralıklarla bir kaç ayrı

³ Erebuni (Erivan) şehrinin Kral II. Argistis tarafından kuruluşu ile ilgili bkz. Y. D. Bozkuş-S. D. Küçükler, *Armenia (Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi)*, Genesis Kitap, Ankara, 2011, s. 39.

⁴ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26; Mirza Bala, *a.g.m.*, s. 312; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çeviren: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 304, 335.

⁵ Bayram Arif Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, Vol. 11/1, 2016, s. 95, 95 n. 8, 96.

sefer düzenlemiştir. 1386 seferinin ardından yaklaşık sekiz sene sonra kaynağa göre Timur, Kara Koyunlulardan Kara Yusuf ve Türkmenlerle mücadele ederken Ahlat'ta karargâh kurmuş ve bir müddet sonra takriben Haziran-Temmuz 1394 tarihlerinde Erivan yakınlarındaki Üç Kilise'ye gitmiştir.⁶

Emir Timur, Ankara Savaşı dönüşünde Temmuz 1403 tarihinde Gürcüler üzerine yürüyüp bazı başarılar elde ettikten sonra Ermeniler üzerine yürümüştür. Ermeniler ise cizye vermeyi kabul ettiler. Timur daha sonra etrafı yağmalayarak Tiflis civarına yönelmiştir. Ardından Karabağ ve sonra Erdebil'e gidilmiştir. Burada bir toy verilmiş ve toy sırasında al tamgalı yarlık ile tüm Azerbaycan ile Ermenistan ve Gürcü bölgeleri, Miranşah'ın oğlu Mirza Ömer'e tefviz edilmiştir.⁷

Merhum Barthold ve ondan nakil yapan Kürkcüoğlu, Revan'ın Timur zamanında bir köy olarak kurulup daha sonra 16. asırda şehir hüviyeti kazandığı ve şimdiki ismini aldığı görüşündedirler.⁸ Erivan havalisindeki depremleri inceleyen Ermeni Bilimler Akademisi'nden Hasrat'yan, 15. yüzyıldan itibaren şehrin Ermenistan'ın başkenti olduğunu ve çok sayıda depreme maruz kaldığını bildirmektedir. Bu depremlerin en şiddetlisi ve fecisi ise 17. asırda meydana gelmiş olup şehrin çoğunu harap etmiş idi. Şehrin kalesi ile yine şehirdeki kiliseler ve evlerin neredeyse tamamı zarar görmüştü.⁹

Timur'un Revan'ı hâkimiyeti altına alması ve Altın Orda ile mücadelesi sırasında şehir ıssızlaşınca Orta Asya'dan buraya başta Emîr Sa'd yönetiminde Sa'dlular (Kara Koyunlu oymaklarından)¹⁰ olmak üzere pek çok Türk boyu gelip

⁶ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 241.

⁷ Hayrunnisa Alan, *Bozğırdan Cennet Babçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 76-77.

⁸ Erol Kürkcüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2; William Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1975, c. VIII-XII, s. 86.

⁹ Mourad Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic Towns of Ararat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annali di Geofisica*, Vol. XXXVIII, N. 5-6, November-December, 1995, s. 721.

¹⁰ Sa'dlu oymağı aslında Kara Koyunlu Ulusu'nun en büyük boylarından olup yurdu, Nahçıvan ve Erivan'ın güneyindeki Sa'd Çukuru (Çukur Sa'd) idi. Kara Koyunlu devletinin yıkılmasından sonra diğer oymaklar gibi Ak Koyunluların hizmetine giren Sa'dlu oymağı, sonraları Safevîlerin oymakları arasına dâhil olmuştur. Oymağın yurdu ise yine Safevî çağında da Çukur Sa'd idi. 16. yüzyıldaki tanıdığımız Sa'dlu beyleri, Elvend Han Beğ ve Uluğ Han Beğ'dir. Bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1999, s. 105-106. Yine Sa'dlu oymağı üzerine çalışan Konukçu'ya göre Sa'dlular, Kara Koyunluların üst düzey boylarından olup onların lideri saraya yakın akraba Sa'd idi. Onun abidevî türbesi Türkmenlerin de ziyaretgâhi olup Revan-Üç Kilise yolu üzerinde bulunuyordu. Bkz. Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 3.

yerleşti. Sa'dlular'ın iskânıyla birlikte coğrafi özelliğinin de rolüyle burası Sa'd Çukuru diye adlandırıldı.¹¹

Ebu Bekr-i Tihranî tarafından 1470/1471 yılında Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey adına Farsça yazılan Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı eserde, Kara Koyunlu boylarından Sa'dlu boyunun Çuhur Sa'd'da kışladıkları kaydı yer almaktadır.¹²

Timurluların ardından Akkoyunlu ve Karakoyunlu idaresine giren Revan, bir kültür merkezi haline geldi. Daha sonra şehre Şirvanşahlar, Gürcü prensleri ve Safevîler hâkim oldu. Safevîler döneminde bölgede Sa'd Çukuru¹³ beylerbeyliği (başlıca şehri Erivan) kuruldu. Burayı Ustacalu ve Kaçar boylarının beyleri yönetmekteydi. Bu arada 1441'de Kilikya'dan sürülen Ermeni katogikosları¹⁴, Revan şehrine yakın Eçmiadzin'i (Üç Kilise) kendilerine ikametgâh olarak seçmişlerdi.¹⁵

Safevîlerin Erivan'a ilk ayak basmaları İsmail'in daha Tebriz'de tahta oturmadan önce Saru Kaya yaylağına varmadan Erivan'ın güneyindeki Sa'd Çukuru bölgesine¹⁶ gelmesi (1499/1500) ile ilgili olmalıdır. Şehrin bu sıradaki durumunu aydınlatacak maalesef bilgimiz yoktur.

¹¹ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26.

¹² Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 58. Yine aynı bilgi Ahsenü't-Tevârih adlı eserde de yer almaktadır. Bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çeviren: M. Öztürk, TTK, Ankara, 2006, s. 128.

¹³ Aras Irmağı'nın orta havzasında yer alan Sa'd-Çukuru [Çukur Sa'd] denilen geniş bölge, kendi içinde Sa'd-Çukuru (Revan Ovası), Sürmeli-Çukuru (İğdır ili arazisi) ve Nahçıvan bölgelerinden teşekkül etmektedir. Yerleşimin tarih öncesi çağlarda başladığı bu bölgede, yoğun beşerî faaliyetler ve olaylar cereyan etmiştir. Çeşitli kültürlerin görüldüğü Sa'd-Çukuru'na, birçok kavim ve millet gelip geçmiş, çeşitli devletler hâkim olmuştur. Buraya ilk Türkler, İlk Çağ'ın sonlarında gelmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelen Oğuz/Türkmenler ise buralara yerleşerek vatan yapmışlardır. Bölgede bu suretle başlayıp kesinleşen etnik, siyasî ve kültürel Türk hâkimiyeti, 1827'deki Rus işgaline kadar devam etmiştir. Bkz. Hasan Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1998.

¹⁴ Yunanca "Katholikos" kelimesinden gelen Katogikos "Evrensel" Ermeni, Gürcü ve Nasturi kiliselerinde başpatrikle eş anlamlı kullanılan unvandır. Bu tabir kilise tarihinin ilk dönemlerinde, Doğu'da archimandrites ve eksarkhos gibi yüksek düzeyde din adamları ya da başkeşişler için kullanılırdı. Dolayısıyla katogikoslar ayrıcalıklı birer başpiskopos olmakla birlikte, belirli bir patriğe bağlıydılar. Katogikos unvanı sonradan patrik ya da baş patrikle eş anlamlı oldu. Bkz. Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımian", *Akademik İncelemeler*, c. 2, Sayı 1, 2007, s. 259, n. 149.

¹⁵ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26.

¹⁶ Faruk Sümer, *a.g.e.*, 1999, s. 18; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, 43-44.

Revan'a yönelik Osmanlı ilgisi XVI. yüzyılın ilk yıllarında başladı. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferinin (1514) ardından Revan şehri yakınında Sa'd Çukuru'nda konakladı ve Revan şehrini yağmaladı. Yavuz, 22 Eylül 1514 tarihinde Çaldıran zaferi dönüşünde uğradığı Erivan surları önünde Vezir Mustafa Paşa'yı azletmiş¹⁷ ve yerine Pîri Paşa'yı vezir yapmıştır.¹⁸

Şah İsmail devrini ayrıntılı anlatan Safevi kroniği Ahsenü't Tevârih'de Revan'ın dâhil olduğu Çukur Sa'd, Nahçıvan olayları sebebiyle birkaç defa geçmektedir. Bu bağlamda 1517/18 tarihinde Çukur Sa'd Hâkimi olarak Rumlu Div Sultan görünmektedir.¹⁹ Div Sultan, devletin kuruluşuna katılan, dirlik (tiyul) olarak Sa'd Çukuru (Erivan bölgesi) verilen ve şahsi kabiliyetleriyle de emîrül-ümerâliğe kadar yükselmiş bir Türkmen beyi idi.²⁰

1514 olaylarından uzun bir süre sonra şehre gelen Şah I. Tahmasb, burayı harap halde buldu. Van Beylerbeyi İskender Paşa 1549'da Revan'ı tekrar yağmaladı. 1554'de Revan'a yeni bir saldırı daha yapıldı. Safevilere karşı düzenlenen İran seferi sırasında 1579'da Lala Mustafa Paşa'nın kuvvetleri Revan'a yönelerek Safevî Valisi Ustacalu Muhammed'in yaptığı saldırıya karşılık verdi. Revan, III. Murad devrinde bölgede fetihlerde bulunan Sinan Paşa, Özdemiroğlu Osman ve Ferhad Paşaların gayretleriyle Eylül 1583'de Osmanlılar tarafından tamamen kontrol altına alındı.²¹ Şehri ele geçiren Ferhad Paşa, burada hemen Zengi çayının doğu kıyısında Şahbağı'ndaki Tokmak Han köşkünü ortaya alarak bir kale yapımı başlattı. Sekiz kuleli iç kale ve kırk üç kuleli dış kale, 4000 arşın tutan surların yanı sıra bir kervansaray, bir cami ve bir hamam inşa edilerek kırk beş gün içinde tamamlandı. Ayrıca kaleye elli şâhî topu konuldu. Revan Beylerbeyiliğine de Kars Valisi Deli Hızır Paşa tayin edildi.²²

¹⁷ 28 Eylül'de hükümdarın Revan kasabasına iniş yaptığını bildiren Osmanlı müellifi Hoca Sadeddin Efendi, Mustafa Paşa'nın azlini ise şöyle anlatmaktadır: "İnceliğe düşkün Padişah, Karabağ kışlağından vazgeçerek Nahçıvan'la Revan'a doğru yol değiştirdi. Yeniçerilerin ağız birliğinin Divan ileri gelenlerinin kıskırtmasıyla olduğu bilgilerinde olmağın, ol kötü işleyenlerin dilek harmanlarını da tutuşturmayı kararlaştırıp askeri aldayub baş çekmeye yönelten vezirlere kinler biçti. Bu nedenle yolda giderken dilsizce duyurdu. Mustafa Paşa'nın kuskunun [eyer kayışı] kestirdi. Sözü edilen Şaban ayının ikinci günü (22 Eylül) Nahçıvan çevresi cibani kaplayan ordunun çadırlarının kurulduğu yer olcuk defterdar olan Pîri Çelebi ki Mevlana Celaleddin Aksarayî torunlarındandır vezirlik durağına yükseldi...". Bkz. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâci'ü't-Tevârih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 4, s. 225-226.

¹⁸ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2012, s. 151; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Dr. M. Çevik, Milliyet, İstanbul, 2010, c. 2, s. 564.

¹⁹ Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ardıc Yayınları, Ankara, 2004, s. 43, 44, 51, 71, 206.

²⁰ Faruk Sümer, *a.g.e.*, 1999, s. 43.

²¹ Mirza Bala, *a.g.m.*, s. 312.

²² Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 26; Erol Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 3; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara, 1998, s. 346.

1590 yılındaki İstanbul Antlaşması ile Revan, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde sayılmıştır.²³ Bu bağlamda Kasım 1590'da yapılan tahrir (Revan Kanûnnâmesi ve Revan Eyaleti Mufassal Defteri) göre Revan'da altı mahallede bulunan 403 hanenin yirmi dokuzu Müslümanlara aitti. 2000 dolayındaki şehir nüfusu içinde Müslümanların nispeti % 7 idi.²⁴ 1590 tahririni inceleyen çalışmada Karagöz, şu bilgileri vermektedir: “*Bunun yanı sıra yaptığımız incelemelerden Nabçvan'daki şehirleşme oranının devrinin çok üzerinde olduğunu gördük. Şehirde, sancak merkezî olan Revan'ın aksine, (merkezde ve köylerde) Müslim nüfusun fazlalığı dikkati çekmektedir.*”²⁵

Yaptığı doktora çalışmasında Revan'ın Osmanlı çağını inceleyen Ilgaz ise nüfus ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Bu çerçevede, 1590 yılı tahririne göre, Revan Eyaleti'nin yaklaşık vergi nüfusu 8979 banedir. Bu nüfusun 3320 baneden oluşan kısmını Müslüman Türkler, 5659 banesini ise gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bir başka deyişle tahrir defterine kayıtlı eyalet vergi nüfusunun %38'i Müslüman Türk, % 62'si gayrimüslimdir.*”²⁶

İlk tahririn yapıldığı yıllarda, bitişik meskûn mahallerin etrafları surla çevrilince, Türkler surun dışında, Gayr-i Müslimler ise surun şehre yakın tarafında kalmışlardır. Böylece şehir, sur içi ve sur dışı (varoş) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.²⁷

1603'te tekrar başlayan Osmanlı-Safevî savaşlarından Revan da etkilendi. Şah I. Abbas yedi aylık bir kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirdi, fakat Osmanlı kuvvetlerinin yaklaşması üzerine şehri tahrip ederek ahalisini göç ettirdi ve geri çekildi. Ardından ise buranın kontrolünü tekrar sağladı (1013/1604). Osmanlılar, 11 Eylül 1616'da Emirgüne Han'ın savunduğu Revan Kalesi'ni kuşattıysa da elli beş gün sonra muhasarayı kaldırdı. IV. Murad, 1635'de doğrudan Revan'a yürüdü. 28-29 Temmuz 1635 tarihinde burayı kuşattı ve 8 Ağustos'ta teslim aldı. Bu fethin anısına Topkapı Sarayı'nda Revan Köşkü'nü yaptırdı. Fakat şehir 1 Nisan 1636'da yeniden Safevîlerin eline geçti. 1639'da imzalanan Kasr-ı Şîrin Antlaşması ile de Osmanlılar, Irak-ı Arab karşılığında Azerbaycan üzerindeki iddialarından vazgeçince Revan Safevîlerin elinde kaldı.²⁸

²³ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 126-132.

²⁴ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27.

²⁵ Hakan Karagöz, *1590 Tahririne Göre Nabçvan Kazası*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s. 54.

²⁶ Selçuk Ilgaz, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2010, s. 55.

²⁷ Selçuk Ilgaz, *a.g.t.*, s. 49.

²⁸ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 270-280.

Safevîler de Revan bölgesini yeni idarî birimlere ayırdı ve Sa'd Çukuru, Revan Hanlığı'nı oluşturdu.²⁹

17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Erivan Şehri ve Havalisi

Eskiden doğu-batı mücadelesinin doğudaki temsilcileri merkezi İstanbul olan Osmanlılar ile İran coğrafyasına hükmeden İsfahan merkezli Safevîler idi. Her ikisinin de askerî ve siyasî ilişkilerinin bulunduğu batı dünyası, her iki büyük gücün iç yapısını öğrenmek ve bunları batıya aktarmak için büyük çaba sarf etmişlerdir.³⁰ İşte bu bağlamda, Safevî ülkesine gelen batılı seyyahlara ait Revan şehri ile ilgili gözlemleri aktarıp yorumlamaya çalışacağız. Tabii bu arada Revan şehri ile ilgili bilgiler veren Osmanlı dünyasına mensup seyyahlardan/müverrihlerden de erişebildiklerimizi anlatacağız. 17. Yüzyılın seçilmesinin sebebi ise doğal olarak şehrin daha belirgin ortaya çıkması ile bu sırada İran coğrafyası hakkında bilgi veren seyyah ve müverrihlerin gözlem ve bilgi kalitelerinin yüksek ayrıca da seyahatnamelerin içeriklerin zengin oluşudur.

Anadolu, Kafkasya ve İran arasında geçiş noktası konumunda bulunan Revan, Safevi Devleti'nin Kafkasya topraklarındaki en önemli ve büyük garnizonuydu. Ticarî ve stratejik öneminin yanı sıra özellikle tarım ürünlerine dayalı vergi geliri bakımından da önem arz ediyordu. Bu nedenle baştan itibaren Osmanlı ile Safevi devletleri arasında mücadeleye konu olmuştu.³¹

1554 harekâtında saldırıya maruz kalan Revan hakkında Osmanlı müellifi Peçevi'de şu bilgiler vardır: “*Şaban ayının 17'sinde [18 Temmuz 1554] Acem ülkesinin gerçek anlamıyla canı yerinde olan Revan kentine varıldı. Burada Şah'ın, oğlunun ve kimi ünlü han ve sultanlarının gösterişli sarayları, bağ ve bostanları özellikle Bağ-ı Sultanîye denmekle tanınan çok şabane bir bağ ateşe verilip yerle bir edildi. Ayın 23'ünçü günü [24 Temmuz] Arpa Çayı diye anılan çok iç açıcı bir yerde konaklanarak buranın çevresi baştanbaşa yağma ve tabriş olundu. Bu konakta Diyarbakır Beylerbeyi bir bölüm İranlıya rastlayıp savaşa tutuştu ve onlardan birkaç dil ile baş alındı*”.³²

1583 yılı haberlerini anlatırken Hoca Sadeddin Efendi, Osmanlı ordusunun menzilden menzile ilerleyerek Revan ülkesine vardığını ve buraların eskiden Lala Mustafa Paşa zamanında yapılan akınlarla yağma edilerek harap bir duruma geldiğini yazmaktadır. Fakat bu durumdan 1-2 yıl sonra öncekinden daha bayındır hale getirilmiş, yıkık bir yeri bırakılmamıştı. Bu bağlamda çevredeki her

²⁹ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cibani-Şah'a kadar)*, TTK, Ankara, 1992, s. 20-22.

³⁰ Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 1.

³¹ Özer Küpeli, “Evlîya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 84.

³² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz: B. S. Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, c. II, s. 221-222.

köy, üçer dörder yüz binadan oluşan birer kent ve kasabaya dönüşmüştü. Şah Kulu Han, sonra da Tokmak Han adıyla ün kazanan oğlu Mehmet Han, reayayı adalet ve ihsanlarla yönetmişler, yüksek bir kalkınma düzeyine erdirmişlerdi. Halk çoğu günlerini zevk ve safa ile geçirirdi. Ancak Osmanlı askerinin gelmekte olduğu öğrenilince dağılıp perişan oldular.³³

Merhum F. Sümer de 16. asrın son çeyreğinde geliri bol ve baş şehri Erivan olan Çukur Sa'd'ın Hâkimi (Beylerbeyi) olarak Ustacalu Tokmak Muhammedî Han'ı göstermekte ve adı geçen Han'ın Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından fethine seyirci kalamayacak bir karakterde olduğunu belirtmektedir.³⁴

Doğu İlleri serdarlığına atanan Ferhat Paşa, Revan kentine girip (1583) kale yapımına başlayınca Tokmak Han'ın saraylarını ortaya alıp etrafına geniş ve sağlam bir sur -45 günde- inşa ettirmişti. Revan beylerbeyliği, Sultan Süleyman'ın hareminden yetişme cesur ve kahraman Çağalazade Yusuf Paşa'ya vezirlik rütbesiyle birlikte verildi. Daha sonra Revan eyaletinde gerekli ve önemli olan kalelerden Şuragel Kalesi'nin ihtiyacı olan asker ile araç ve gereçler tamamlanmıştı.³⁵

Hoca Sadeddin Efendi, H. 1013 olaylarını (1604/1605) anlatırken Şah Abbas'ın Tebriz'i aldıktan sonra Nahçevan üzerine Zülfikar Han'ı gönderdiğini ve Nahçevan'ın da Revan eyaletine bağlı bir yer olduğunu belirtmektedir. Revan Beylerbeyi Şerif Paşa, Tebriz'in halini görünce 300 kadar askeri kaleyi korumakla görevlendirmiştir. Ama kuşatıldıkları takdirde dayanma ihtimali bulunmadığından içerde olan kul taifesini dışarı çıkarıp kaleyi ateşe vererek harap etmek istedi. Fakat üzerine vardığı zaman içindekiler “*biz eskiden şah kulları idik*” dediler ve dışarı çıkmayarak kaleyi Zülfikar Han'a teslim ettiler. Böylece -bir süre kuşatmadan sonra-Revana, Şah I. Abbas devrinde Safevilere tekrar geçmiş oldu. Şah, bir süre sonra Revan Kalesini yakıp yıkarak yerle bir etti.³⁶ Safevilerin eline geçen Erivan Eyâleti de Kaçarlardan güçlü ve saygın bir bey olan Emirgüne Han'a tevdi edilmiştir.³⁷ Bu arada Şah Abbas'ın 1604/5 tarihlerinde Çukur Sa'd eyâletini istirdada giriştiği sıralarda bu eyâlette yaşayan Sa'dluların çoğunun huzura gelip Erivan ile diğer kalelerin alınmasında hizmet ettiklerini belirtmeliyiz. Ayrıca Osmanlı hizmetinde kalmayı tercih eden Ali Kulu Sultan'ın oğlu Mehdi Kulu Bek, babasını terk ederek Erivan'da Şah'ın huzuruna çıkmış idi.³⁸

³³ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 4, s. 79.

³⁴ Faruk Sümer, a.g.e., 1999, s. 121, 136.

³⁵ Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., c. 4, s. 80.

³⁶ Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., c. 4, s. 244-246.

³⁷ İskender Bey Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbasî*, Yayına Hazırlayan: İ. Afşar, Müessesesi-İ İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran, 1387, s. 656.

³⁸ Faruk Sümer, a.g.e., 1999, s. 198.

Sultan Murat Han'ın İran seferini ferman buyurduğu 1635 yılında Vezir Mehmet Paşa ve emrindeki kalabalık asker (ayrıca 20 balyemez top ve 400 parça şâhî darbzen) ile 28 Temmuz'da Revan³⁹ Kalesi kuşatılmıştır. 8 Ağustos Çarşamba günü ise kale alınmıştır. İçine Murtaza Paşa ve yeniçeriden birçok kul konulmuştur. Bu sırada Revan Han'ı olan Emir Güne ise oğlu ile birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve payitaht İstanbul'a gelmiştir. Fakat geleneksel Safevi taktiğine uygun olarak Sultan'ın İstanbul'a hareket ettiğini öğrenen Şah Safi, Revan'ı yaklaşık 110 gün kuşatma altında tutarak nihayetinde şiddetli kış sebebiyle imdat gönderilemediğinden vire ile geri alacaktır.⁴⁰

Safevilerden Şah Safi devrinde 1640'da ilk defa Revan'a gelen Evliya Çelebi, Üç Kilise ve Revan şehri hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Bu mahal, Revan sınırındadır. Üç yüksek dağ üzerinde üç büyük kiliselerdir ki her birinde yüzer ikizler yüz patrik, rahip, keşiş ve Ermeni papazları var. Hıristiyan milletleri içinde Ermeni milletinin bu kiliselere gayet inançları olduğundan bütün Hıristiyan memleketlerinden bu kiliselere adaklar gelir, gayet sağlam vakıftır... 1407/1408 yıllarında Timur Han'ın tüccarlarından Labicânî Hoca Can adında zengin bir bezirgân, bu Revan toprağına ayak basıp görse ki amber kokulu verimli güzel bir toprak. Orada bütün yakınlarıyla konaklar ve yerleşir. Günden güne pirinç ekimini geliştirerek zenginleşir ve büyük bir kent olur. Daha sonra 1509 tarihinde İran Şahı İsmail Şah, bir kale yapması için Revan Kulu adlı hanıma emir verir. Kale yedi senede tamamlanınca adına Revan derler. Zengi Nebri'nin doğu tarafı kıyısında tuğla ve taş yapı güzel bir kaledir. Ama yalın kattır. Süleyman Han, Nabcivan diyarına sefer edip feth ettikten sonra Revan'ı İslâm askerine yağmalattırır. Ufak tefek olan kalesini de yer yer yıkarlar.*”⁴¹

Özer Küpeli'ye göre Evliya Çelebi, her ne kadar dönemin kaynaklarından teyit edilemese de, Revan Kalesi'nin ilk bânisinin Şah İsmail olduğunu yazmaktadır. Buna göre XVI. yüzyıl başlarında Safevi topraklarına katılan Revan'da onun emri üzerine yapımına başlanan kale, ancak yedi yılda tamamlanabilmiştir. Zengi (Hrazdan) Nehri'nin güneydoğusunda tuğla ve taştan yapılmış bu kale Evliya'nın belirttiğine göre, Kanunî Sultan Süleyman'ın Nahçivân Seferi esnasında yıkılmıştır.⁴²

³⁹ Kâtip Çelebi, adı geçen Revan Seferi'ne padişahın özengisi yanında hepsi de kapudanlık yapmış/yapacak olan Canbolat-oğlu Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa ve Kara Mustafa Paşa'nın da katıldığını belirtmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar Fî Esfari'l-Bihar*, Açıklamalarla Yayınma Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 212-213.

⁴⁰ Mehmet Halife, *Târib-i Gılmânî*, Hazırlayan: Kâmil Su, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 14-15.

⁴¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayanlar: Y. Dağlı-S.Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, İkinci Baskı, c. 2, s. 264, 321.

⁴² Özer Küpeli, *a.g.m.*, s. 85.

Revan'ı Şah II. Abbas devrinde ikinci defa 1647'de ziyaret eden Evliya Çelebi kaleyi, surları, Ferhad Paşa ve Tokmak Han [eski İrevan Hâkimi] tarafından yaptırılan istihkâmları, kalenin Tebriz, Yayla ve Köprü kapıları yanında Çevgân Meydanı'nı kapsayan eski şehri tasvir ettikten sonra cami ve çarşı pazarıyla Köprübaşında Hanbağı, han ve hamamı hakkında bilgi verir. Ona göre şehirde 3000 kale eri, 3000 han askeri, 7000 eyalet askeri bulunmaktadır. Şehirdeki ev sayısı 2060 kadardır. Üç Kilise'yi de gören Evliya Çelebi, “*Rum kaysesinin yapısıdır derler, Üç Kilise'nin birinde Ermeni kızları, birinde Rumlar, Ermeniler oturur. Acem ve Osmanlı tarafından her gece beşer, altışar yüz atlı gelip burada kalır. Çul ve torba çıkararak bütün rabipler mihmandarlık ederler. Fevkalâde bir Hıristiyan merkezidir. Buradan Aras ve Zengimar ırmaklarını geçip ikinci defa Revan'a vardık. Revan Hanı Takî Ali Han, kız kardeşinin düğününden gelmişlerdi. Doğruca saraylarına konuk olduk.*” demektedir.⁴³

1605 Paris doğumlu Fransız tüccar Jean Baptiste Tavernier, Revan ve havalisi hakkında seyahatnamesinde şunları yazmaktadır: “*Aras'tan sonra bir ovada kamp kurduk. İki gün sonra da Revan'a ancak yarım günlük yoldaki Üç Kilise'ye⁴⁴ vardık. Ermenistan'dan İran'a girildiğinde ilk ilgi çekici yer Revan'a üç mil [4,8 km] uzaklıktaki Üç Kilise'dir. Üç Kilise, birbirlerine belli bir uzaklıkta bulunan üç manastırdan başka bir şey değil. En büyüğü ve güzeli Ermenilerin büyük patriğinin oturduğu manastır. Bu, ilkiye bir tüfek atımı uzaklıkta. Güneyde başka bir manastır daha var, doğuya doğru çeyrek mil uzaklıkta da bir kızlar manastırı bulunuyor. Ermeniler buraya Eçmiyadzın başka bir deyişle “Tek Oğul” adını veriyorlar ve bu ad, ana kilisenin de adı. [Hz.] İsa'nın gelişinden yaklaşık üç yüzyıl sonra yapımına başlanan Kiliseye, Ermenilerin büyük saygı duydukları Surp Krikor'un adı verilmiş. İkinci manastır, Aziz Krikor'u görmek için İtalya'dan gelen bir prensesin onuruna yaptırılmış. Bütün Ermeniler, Üç Kilise'de ibadet ederler. Kervanlar burada kalır, Ermeniler günah çıkarırlar ve patrik tarafından kutsanırlar... Paris'e dönerken 1655 Şubat tarihinde Üç Kilise'den geçtim. Hem kar yolları kapattığı hem de Ermeniler bayramlarını geçirmek istedikleri için kervanımız burada kaldı. Patrik, bize peynir, armutlar, elmalar ve bir çeşit soğandan oluşan yemek getirtti. Ben bir armut yiyip bir kupa şarap içtikten sonra izin alıp ayrıldım. Konaklamamız süresince Patrik bana şarap, kavunlar ve iki-üç ayak uzunluğunda güzel alabalıklar gönderme nezaketini gösterdi... Kısa bir süre sonra dua için çan çaldı. Herkes kiliseye gitti. Zira artık Hıristiyanların çan seslerinden rahatsız olunan Türkiye'de değildik. İran [Safevî] Şabı her şeye izin veriyordu ve bütün Ermeni kiliselerinin Hıristiyan ülkelerden çan getirtme olanağı vardı... Yüzyıldan beri bu patriklik bu kadar bezenmemiş. Ancak İran [Safevî] Şabı Abbas'ın Ermenileri ticarete yöneltmesinden ve onların bu yolla zenginleşmesinden sonra bu noktaya gelinmiş... Revan, insan yaşamı için gerekli her şeyin*

⁴³ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27; H. Nihal Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, I, MEB, Millî Klasikler, Ankara, 2001, s. 266-277.

⁴⁴ Üç Kilise, günümüzde kullanılan Ermenice adı Eçmiyadzın olup Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki bu kent hâlen Ermeni Patrikhanesinin merkezidir. Bkz. *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 66, n. 71.

özellikle de güzel şarapların bol bulunduğu bir yörede kurulmuştur. İran'ın en iyi eyaletlerinden biridir, hem verimli toprakları hem de büyük bir kervan uğrağı olması sayesinde Şah buradan büyük gelir elde ediyor. Yalnızca Revan Hanı'nın yıllık geliri 20.000 Tümen'i aşiyor. İki imparatorluğun sınırında bulunan kent, Türklerle İranlılar [Safevîler] arasında birçok kez el değiştirmiş. Eski kent harap olduğundan yeni kent 800 adım ileride bir kayalıkta kurulmuş. Kayanın batı eteğinin dibinde hızlı akışlı bir ırmak var. Irmak üç kemerli güzel bir taş köprü aracılığıyla aşıyor, köprüünün altına odalar yapılmış ve Revan Han'ı yazın kavurucu sıcaklarından kurtulmak için kimi zaman buraya geliyor. Irmaktan çok çeşitli ve bol miktarda balık yakalanıyor. Kentin batı tarafında savunma hendeği görevi yapan bu ırmak varsa da bu güçlü bir tabkimat sayılmaz. Zira ırmağın öte tarafında hepsi de kentten daha yüksek tepeler bulunuyor. Kale, kayanın üstüne yapıldığından savunma hendeklerinin derinliği en çok üç-dört ayak. Kimi yerlerde kentin çift suru ve birçok kulesi yer alıyor. Surlar topraktan yapıldığından yağmur, top güllerinden daha büyük zarara yol açıyor. Revan mahallesi kuzeybatıda olup kalabalık ve sur dışı bir mahalle görünümünde. Bütün tüccarlar, zanaatkarlar ve aynı zamanda Hıristiyan Ermeniler bu mahallede oturuyor. Hıristiyan Ermenilerin burada dört kilisesi ve büyük bir manastırı var. Kısa süre önce çok güzel bir kervansaray da yapılmış. Kente gelince, burada yalnızca Han, subayları ve askerleriyle birlikte oturuyor ve Han'ın evi ırmağa bakıyor. Han güçlü olup sınırı korumaya yetecek kadar kuvveti var. Revan'da yaz mevsimi çok sıcak geçtiğinden Han genelde bu mevsimi dağda çadırların altında geçiriyor. Kentin güneyinde dört mil uzaklıkta yüksek dağlar var... Doğum yeri Revan olan birçok eski Ermeni ailesi var Revan'da. Bu kent, ipeğin geldiği eyalete uzak olmadığından bütün ipekler burada toplanıyor. Yol muhafızları için belli bir vergi ödemek gerekiyor ve bu vergiyi râbdârî, vergiyi toplayanlara da râbdâr deniyor.⁴⁵

Sonuçta Revan'ı Şah II. Abbas devrinde 1655'te gören Tavernier, burayı İran'ın en zengin şehirlerinden biri olarak anlatır, arazisinin bereketli olduğunu ve çevresinde pirinç yetiştirildiğini söyler. Ticarî olarak kervan güzergâhında olup tarım ürünleri ve vergi potansiyeli bakımından zengin sayılabileceğini belirtir. Kalenin kuzeybatısındaki mahallede tüccar ve zanaat ehlinin oturduğunu, bu kısımda Ermenilerin de dört kilisesinin bulunduğunu yazar.⁴⁶

17. asır Osmanlı müverrihi Kâtip Çelebi (ö. 1657), Revan ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Revan, 87 derece boylam 39 derece enlemde Çukur Sa'd denilen ülkenin kasabası ve idare yeridir. Zengi Suyu dedikleri çay, kalenin batı ayağından geçer. Kale diğ bir yerde adı geçen nebre bakan topraktan bina olunmuş bir kaledir. Güney ve kuzeyde iki kapısı vardır. Güneyde olanına Tebriz Kapısı kuzeydekine Şirvan Kapısı denir. Etrafı bağ ve bahçedir. Tabii ve meyve memleketidir. Adı geçen kalenin içinde çarşısı, camisi ve nebre bakan sarayı vardır. Daha önce 1583'te Ferbad Paşa alıp asker koymuştu. 1605'te Şah Abbas yedi ay kuşatarak geri aldı. 10 yıl sonra Mehmed Paşa, mubasara etti.

⁴⁵ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimos'un Anısına)*, Editör: S. Yerasimos, Çeviren: T. Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 66-77.

⁴⁶ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27.

*Fethetmek mümkün olmadı. 1635'te Sultan Murad Han varıp yedi günde almıştı. Ancak dönüp geldiğinde Şah Safî geri aldı. Hâlen Kızılbaşlar elindedir. Mahsulü (vergisi) olan vilâyettir?*⁴⁷

Tavernier'den sonra 1671-1673 tarihlerinde gerçekleştirdiği iki yıllık doğu seyahatinde Fransız gezginlerden Jean Chardin, Safevî hükümdarı Şah Süleyman devri Revan'ını büyük bahçe ve bağlarıyla tasvir etmektedir. Şehrin yaklaşık 800 evden ibaret olduğunu ve kalede 2000 kişilik bir garnizonun mevcut bulunduğunu bildirir. Ayrıca şehrin çift duvarlı, toplu, 200 adamın barınabileceği küçük bir kalesinin olduğunu, resmigeçit ve gösterilerin yapıldığı ağaçlarla çevrili bir meydanın, ayrıca dokuma ürünlerinin satıldığı altmış üç dükkânın bulunduğunu belirtir. Chardin geldiğinde Safî Kulu idaresinde olan Revan'da Ermeniler rahatça ve iç içe yaşamakta olup şehirde bulunan birkaç kilisede serbestçe ayin yapabilmekteydiler.⁴⁸

Safevî hükümdarı Şah Süleyman (1666-1694) devrinde İran'a gelen Chardin'in gözlemlerine ayrıntılı olarak bakacak olursak Erivan hakkında şunları görebiliriz: "Erivan büyük fakat aynı zamanda kirli ve çirkin bir şehirdir. Şehrin büyük bir kısmı bahçelerden ve maballelerden oluşuyor ve güzel tek bir bina bile yok. Her yanı dağlarla çevrili bir ovada yer alıyor. İki nehir şehrin yakınından geçiyor, kuzey batısında Hrazdan ve güney batısında da Kırk Bulak [pınar] nehirleri. Kale küçük bir şehir sayılabilir. Çevresi kırk bin adım olup oval biçimdedir ve içinde sekiz yüz kadar ev vardır. Kalede sadece saf İranlılar kalabiliyor. Ermenilerin kalede gün boyunca ticaretle uğraştıkları ve içinde çalıştıkları dükkânları var, akşam olunca da dükkânlarını kapatıp evlerine gidiyorlar. Bu kalenin kerpiç veya pişmiş toprak mazgallı üç seti, eski tabkim usulüncü yapılmış son derece dar ve doğuya özgü düzensiz surları ve kuleleri var. Kale geniş ve sarp, altı yüz kadem derinliğinde ve dibinde bir nehrin aktığı korkunç bir uçurumun kenarında kuzey batıya doğru uzanıyor. Kalenin bakımı için iki bin kişi tutulmuş, duvarları kadar kapıları var. Bütün kapıları demirle güçlendirilmiş, engellerle donatılmış, inercakar parmaklık ve güçlendirilmiş muhafız barınağı ile sağlama alınmış. Valinin sarayı kalenin içinde uçurumun kenarında yer alıyor. Güzel ve çok büyük, yazın da son derece boş bir saray. Şehir, kaleden top atışı kadar uzaklıkta. Şehirle kale arasındaki kısım pazarlarla ve evlerle dolu. Fakat yapılar zayıf. Şehirde birkaç kilise var. Büyük bir Pazar var ve hemen yanında tuğladan inşa edilmiş ve şu an harabe halinde eski bir cami var. Camiye üç yüz adım ötede büyük meydan bulunuyor. Erivan Meydanı kare biçimlidir, yarıçapı dört yüz adımdır ve çevresi ağaçlarla çevrilidir. Şehirde ve kalede çok sayıda hamam ve kervansaray var. Erivan boş sayılır ve verimlidir. Meyveler bol bol geliyor, özellikle de şarap çok güzel ve çok da ucuz. Alabalıklar ve sazın balığı muhteşem bir şekilde lezzetli, Erivan'da aynı zamanda keklik çok yeniliyor. İran tarihinde Erivan'ın kökeniyle ilgili hiçbir bilgi bulunmuyor. Arapların Ermenistan'daki fetih hareketlerinden önce kurulduğunu sanmıyorum. Böyle düşünmeme

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Cibânnümâ*, Yayın Yönetmeni: Nevzat Bayhan, Yayın Editörü: Said Öztürk, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2010, s. 481.

⁴⁸ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27; Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 2.

neden olan şey, ne şebirin içinde ne de çevresinde antik döneme ait kalıntıların bulunmamasıdır. Her yönden yirmi fersah uzanan Erivan bölgesinde 23 erkek manastırı ve 5 kadın manastırı var. Hepsi de fakir ve bakımsızlar, çoğunda en fazla beş altı kişi var. Erivan Beylerbeyi Safi Kulu Han olup İran'ın önemli valilerinden biridir. Ayrıca politikayı iyi bilen zeki bir şabıstır. Erivan yılda 32 bin tümen kazandırıyor...”⁴⁹

Son olarak Tournefort'un gözlemlerine değinmek istiyoruz. Fransa krallık bahçelerinin bitki bilimcisi Joseph Piton de Tournefort, 1701 yılında yaptığı seyahat sırasında gördüğü Erivan şehri hakkında şu bilgileri vermekteydi: “8 Ağustos'ta büyük bir kent ve İran Ermenistan'ının başkenti olan Üç KİLİSE'ye üç saatlik yoldaki Erivan'a gittik. Bir ovanın kenarındaki tepenin üstüne kurulmuş olan Erivan kenti, bağlar ve bahçelerle dolu. Evler bile çayırılarıyla meyve ağaçları ve bağları iç içe olan İran'ın en güzel vadilerinden birinde sıralanıp gidiyor. En verimli topraklara tabii, pamuk ve pirinç ekilmiş. Pirinç özellikle Erzurum'a gönderiliyor. Erivan'ın evleri, tek katlı, taraçalı, İran'ın diğer kentlerinde de olduğu gibi kerpiçten ve çamurdan yapılmış. Her ev, kare biçimli, köşeli ya da yuvarlak, yaklaşık iki metre yüksekliğinde bağımsız bir duvarla çevrili. Kent surları birçok yerde iki sıralı olmakla birlikte yüksekliği asla dört metreyi geçmiyor ve yalnızca yuvarlak dört ya da beş ayak genişliğinde hendeklerle korunuyor. Hemen hemen oval biçimli olan kalede, Müslümanların yaşadığı sekiz yüzden fazla ev var. Kale muhafızlarının sayısının 2500 olduğu söylendi. Gündüzleri burada çalışan Ermeniler, yatmak için kente gidiyorlar. Eski kent belki daha güçlüydü ama Türk-İran [Osmanlı-Safevî] savaşları sırasında yıkıldı. Zengi ırmağı kuzeybatıda ve Kerk bulak güney batıda akıyor. Erivan'da üç kemerli bir köprüyle Zengi'yi aştık. Han [Vali], hava çok sıcak olduğunda bu kemerlerin altına yapılmış odalara gelerek serinliyor. Bu han, her yıl eyaletten yirmi bin tümeden fazla para alıyor. Erivan'da yemekler güzel. Keklik ve meyve çok bol. Şaraplar harika. Kentin yapılaşması kötü olduğundan güzel yerlerin bulunması olanaksız. Valinin kalede bulunan sarayı büyüklüğü ve dairelerinin dağılımı bakımından görkemli. Kentin meydanı kare biçiminde ve çapı dört yüz adımdan fazla değil. Hamamlar ve kervansaraylar da güzel. Özellikle kale tarafındaki yeni kervansaray. Hıristiyanların kiliseleri küçük ve yarı yarıya yerin altında. Kentteki camilerin hiçbir özelliği yok. İranlılar [Safevîler] 1635'te kaleyi geri almışlar ve o tarihten bu yana ellerinde tutuyorlar...”⁵⁰

Yüzyıl kapandıktan hemen sonra 1701'de –anlattıkları büyük ölçüde Chardin ile benzeşen– Tournefort, yine buranın bağları ve bahçelerini anlatır, tarım ürünlerini (tahıl, pamuk, pirinç), evlerin tek katlı olup kerpiçten yapıldığını, şehrin duvarlarının bazı yerlerde çift sur şeklinde olduğunu yazar; kale duvarlarının yüksek olup 2500 kişilik garnizonun yanında 800 haneyi

⁴⁹ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviri Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 257-275.

⁵⁰ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çevirenler: Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, 4. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 174-178.

barındırdığını ifade eder. Ayrıca şehirdeki han ve kervansarayların da şehre ayrı bir güzellik kattığını belirtir.⁵¹

Sonuç

İslâm tarih ve coğrafyacılarında geçmeyen ve Ortaçağ tarihi kaynaklarında ise nadir olarak yer alan Erivan'ın en eski tarihi ve kuruluş hikâyesi bugün tam olarak bilinmemektedir. Tarihi Dvin şehri işgal, saldırı ve/veya doğal afetler sebebiyle ortadan kalkınca (13. asır) bir süre sonra Erivan şehri Ermenilerin merkezî bir şehri olarak öne çıkacaktır. Muhtemelen Emir Timur devriyle birlikte canlanan Erivan ile ilgili bilgiler daha sonra artmaya başlayacaktır. Özellikle Safevilerin eline geçince zengin, verimli ve vergi geliri yüksek bir eyalet haline gelen Sa'd Çukuru bölgesinin en önemli şehri Revan olacaktır. Zaten Safeviler Revan'ın da içinde bulunduğu bu bölgeyi –merhum F. Sümer'in tespitine göre- Kara Koyunlu ulusunun en kudretli oymağı Sa'dlu oymağının yerleşim yeri olması sebebiyle Çukur (Çuhur) Sa'd⁵² tesmiye etmişler ve bu isimle *eyalet* düzenine sokmuşlardı. 17. asır müverrih ve seyyahlarına baktığımızda Revan'da Türk-İslâm şehirlerine özgü kale, çarşı, saray, köprü, han, hamam ve cami bulunmakta idi.

Bugün Ermenistan'ın başkenti olan Erivan şehri, Osmanlı literatüründe *Revan* ve Safevi kroniklerinde *İrevan* şeklinde geçmektedir. Tabii olarak Osmanlı-Safevi savaşları ve mücadeleleri esnasında oldukça zarar gören şehir, defalarca el değiştirmiştir. Bu bağlamda her seferinde yöneticisi değişmiş, ahali yer değiştirmek zorunda kalmış ve şehir bir yıkılıp bir imar edilir hale gelmiştir. Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra ise şehrin daha istikrarlı ve bayındır (tahıl ve meyve memleketi olarak etrafı bağ ve bahçelerle çevrili) bir hale büründüğü ulaşılabildiğimiz seyyahların tespitlerinden malumumuzdur.

⁵¹ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 27.

⁵² Faruk Sümer, *a.g.e.*, 1999, s. 105, 198.

Kaynakça

- Alan, Hayrunnisa, (2007). *Bozğeyrdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Atsız, H. Nihal, (2001). *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, I, Millî Klasikler, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Aydın, Mustafa, (2008). “Revan”, *DİA*, 2008, C. 35, s. 26-29.
- Bala, Mirza, “Erivan”, *İA*, C. 4, s. 311-315.
- Barthold, W., (1975). “Azerbaycan ve Ermenistan”, Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII-XII, s. 77-87, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bozkuş, Y. D. – Küçükler, S. D., (2011). *Armenia (Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi)*, Ankara: Genesis Kitap.
- Chardin, Jean, (2014). *Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviri: Ayşe Meral, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ebu Bekr-i Tihranî, (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Feridun, M. Emecen, (2012). *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Evlîyâ Çelebi, (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayanlar: Y.
- Dağlı - S. Ali Kahraman, İkinci Baskı, C. 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Geyikoğlu, Hasan, (1998). *Seçuklular'dan Safeviler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Grousset, René, (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çeviren: Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Hammer, (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Dr. M. Çevik, C. 2, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Hasan-ı Rumlu, (2006). *Absenü't-Tevârih*, Çeviren: M. Öztürk, Ankara: TTK.
- Hasrat'yan, Mourad, (1995). “The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic Towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)”, *Annali di Geofisica*, Vol. XXXVIII, N. 5-6, November-December, 1995, s. 719-722.
- Hoca Sadeddin Efendi, (1979). *Tâcü't-Tevârih*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, C. 4,

- İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları. Ilgaz, Selçuk, (2010). *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih)*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İskender Bey Türkmen, (1387). *Târib-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İ. Afşar, Tahran: Müesses-e İntişârât-ı Emir Kebîr.
- Karagöz, Hakan, (2001). *1590 Tabirine Göre Nahçıvan Kazası*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kâtip Çelebi, (1973). *Tuhfetü'l-Kibar Fî Esfari'l-Bibar*, Açıklamalarla Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kâtip Çelebi, (2010). *Cihânnümâ*, Yayın Yönetmeni: Nevzat Bayhan, Yayın Editörü: Said Öztürk, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Kılıç, Remzi, (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul: Tez Yayınları.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1998). *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fetbi (1451-1590)*, Ankara: TTK.
- Konukçu, Enver, (2014). "XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin", *Yeni Türkiye*, 60, s. 1-5.
- Köse, B. Arif, (2016). "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", *Turkish Studies*, Vol. 11/1, s. 89-108.
- Küpeli, Özer, (2011). "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış), s. 69-97.
- Küpeli, Özer, (2014). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kürkçüoğlu, Erol, (2014). "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye*, 60, s. 1-13.
- Mehmet Halife, (1976). *Târib-i Gilmânî*, Hazırlayan: Kâmil Su, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Peçevi İbrahim Efendi, (1982). *Peçevi Taribi*, Haz: B. S. Baykal, C. II, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Rumlu Hasan, (2004). *Abseni't Tevârib (Şah İsmail Taribi)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ankara: Ardıç Yayınları.
- Sümer, Faruk, (1992). *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, Faruk, (1999). *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK.

- Tavernier, Jean-Baptiste, (2010). *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimos'un Amsına)*, Editör: S. Yerasimos, Çeviren: T. Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tournefort, Joseph de, (2013), *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çevirenler: Ali Berktaş - Teoman Tunçdoğan, 4. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yavuz, Fikrettin, (2007). “Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan”, *Akademik İncelemeler*, C. 2, Sayı 1, s. 257-289.
- Yezdi, Şerefüddin Ali, (2013). *Emîr Timur (Zafernâme)*, İstanbul: Selenge Yayınları.

Antalya Şer'iyye Sicillerindeki Veba ve Kolera ile İlgili Hükümlerin Tahlili (1833-1870)

Examination of Cases Related to Plague and Cholera in Antalya Judicial Registers (1833-1870)

Evren DAYAR*

Özet

Bu makale, 19. yüzyıla tarihlenen Antalya şer'iyye sicillerinde kayıt altına alınmış ölüm vakalarının incelenmesinden hareketle, belirli bir dönemde veba ve kolera nedeniyle gerçekleşmiş ölümlerin tespitinde şer'iyye sicillerinin değerini tartışmaya açmaktadır. Makalede, Antalya şer'iyye sicillerinde bazı ölüm vakalarını tanımlamak için kullanılan "bi-emr-illâh teâlâ vefât eden" klişesinin, genel olarak sicillerde veba ve kolera nedeniyle gerçekleşen ölümleri tanımlamanın biçimsel ifadesi olduğu iddia edilmiştir. Klişenin veba ve koleranın Antalya'da etkin olduğu dönemlerde sıklıkla kullanılması ve ölümü bu klişe ile kayıt altına alınanların kimliklerine ilişkin sicillerden edinilen bilgiler makalenin iddiasını desteklemektedir. Öte yandan bu spekülatif bir iddiadır; ancak mantıklı bir iç tutarlılığa sahiptir, kanıtlayıcı değil, ikna edicidir.

Anahtar kelimeler. Antalya şer'iyye sicilleri, tereke kayıtları, veba, kolera, Antalya.

Abstract

This article brings forward the value of judicial registers in defining the deaths which for a particular period caused by plague and cholera, by analyzing the recorded death cases in 19th century Antalya's judicial registers. It is claimed in the article that "passed away by the decree of God" cliché which was used to describe some death cases in Antalya judicial registers is generally the figural statement to describe the deaths caused by plague and cholera in Antalya's judicial registers. The fact that this cliché was used frequently in the periods when plague and cholera were wide in Antalya and the information gained from judicial registers about the identities of the people whose death was registered with this

* Dr, Antalya Kent Müzesi, E-mail: evrendayar@gmail.com

cliché are supporting the argument of this article. However this is a speculative claim; but it has a reasonable internal consistency, it is not provable, it is convincing.

Keywords: Antalya's judicial registers, probate inventories, plague, cholera, Antalya.

Giriş

19. yüzyılda veba Antalya'yı birçok defa tehdit etmiş, bazen birkaç münferit vaka şeklinde ortaya çıkmış, bazen de bir salgın niteliği kazanarak şehir nüfusunu kıran en önemli etkenler arasında yer almıştı. Özellikle 1830'ların başlarından itibaren hemen hemen bütün Doğu Akdeniz'i etkisi altına alan veba salgını 1833 ilâ 1842 arasında Antalya'da kitlesel ölümlere neden olmuştu.

Veba tehdidi yüzyılın ortalarında bertaraf edildikten sonra şehir koleranın tahrip edici etkilerine maruz kalmıştı. 1866'da zuhûr eden ve birkaç yıl devam eden kolera salgını Antalya'da kitlesel ölümlere neden olmuş, 1866 salgınına takip eden birkaç münferit vakadan sonra kolera 1894'te bir kere daha sahneye çıkmış ve şehri hâkimiyeti altına almıştı.

Öte yandan 19. yüzyılın belirli dönemlerinde Antalya'yı bir "hastalık odağı" haline getiren veba ve koleranın şehir üzerindeki etkilerini detaylı olarak belgelendirebilmek bugüne kadar mümkün olmamıştır. Özellikle niceliksel verilerin derlenmesi söz konusu olduğunda bu durumun nedeni merkezi arşivlerdeki belgelerden bilgi edinmenin güç olmasıdır. Gerçekten de merkezi arşivlerde bulunan çok az belge 19. yüzyılda veba ve koleranın Antalya'daki tesirleri hakkında bilgi içermektedir. Ayrıca, sadece arşiv belgeleri değil, 19. yüzyıla tarihlenen ve Antalya'da gerçekleşen ölüm vakalarının ayrıntılı olarak kayıt altına alındığı Antalya şer'iyye sicilleri de, görünüşte, veba ve koleranın şehirdeki etkilerine ilişkin bilgi içermemektedir. Münferit birkaç vaka haricinde sicillerde veba ve koleranın adı hiç zikredilmemiştir.

19. yüzyılda Antalya'yı sık sık tehdit eden ve kitlesel ölümlere sebep olan salgın hastalıklara ilişkin sicillerin görünürdeki bu suskunluğu şaşırtıcıdır. Bununla beraber, hastalık ismi zikredilmemiş olsa bile sicillerde yer alan tereke kayıtlarının bazılarında ölüm vakalarını tanımlamak için farklı bir klişenin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Bu klişe, ölümün Allah'ın emriyle vuku bulunduğu anlamına gelen "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesidir. Şüphesiz, İslam inancına göre her ölüm Allah'ın iradesiyle gerçekleşmekte ve ilk bakışta sicillerde bu klişenin kullanılmış olmasına farklı bir anlam atfetmek güç görünmektedir. Ancak siciller daha dikkatli ve uzun dönemli olarak incelendiğinde, söz konusu klişenin sadece veba ve koleranın Antalya'da etkili olduğu dönemlerde kullanıldığı, üstelik ölüm vakalarının hepsinin değil sadece bir bölümünün klişe ile tanımlandığı fark edilmektedir. Dolayısıyla, klişe,

tanımladığı ölüm vakalarını diğer ölüm vakalarından ayırt etmekte işlevsel görünmektedir.

Bu makalede, “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesinin ayırt edici bu özelliği üzerinde durulacaktır. Çalışmanın temel problematiği ise klişenin hangi amaçla kullanılmış olabileceğini izah etmektir. Makalede veba ya da kolera ismi zikredilmemiş olsa bile sicillerde klişe ile kayıt altına alınmış ölümlerin salgın hastalıklar nedeniyle gerçekleşmiş ölümler olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Şer'iyye Sicillerinde Ölüme İlişkin Hükümler

19. yüzyıla tarihlenen Antalya şer'iyye sicilleri, bu sicillerde kayıt altına alınmış ölüm vakalarının incelenmesinden hareketle, ilk bakışta, bu ölümlerin sebepleri hakkında ayrıntılı bir bilgi edinmeye imkân tanımaz.¹ Aslına bakılırsa 19. yüzyılın ortalarına kadar sicillerde ölenlerin terekeleri kayıt altına alınırken genel kural, Müslümanlar için “fevt olan” ya da “vefât eden”, Hıristiyanlar için ise “hâlik olan” veya “hâlike olan” ya da “mürd olan” veya “mürd ü hâlik olan” ifadelerinin kullanılmasıydı. Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillerde bu ifadeler sık sık kullanılmıştır. Ayrıca, bu dönemde “hâlik olan” ifadesinin Antalya Zeytinköy'deki Abdal taifesi (Kıbtîyân taifesi) için kullanıldığı örnekler de vardır.² Bununla beraber, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanından sonra bu döneme kadar esas olarak imparatorluğun gayrimüslim tebaasına yönelik kullanılan ve Hıristiyan tebaanın “âdem-i hoşnudiyetlerini bâdî olan” bu aşağılayıcı ifadelerin kullanılması menedilmiş, bu tarihten sonra gayrimüslimlerin ölümleri de sicillerde “fevt olan” ya da “vefât eden” klişeleri ile kayıt altına alınmıştır.³

19. yüzyıla tarihlenen Antalya sicillerinin tümü dikkate alındığında, ölüm vakaları kayıt altına alınırken kullanılan bu klişelerin dışında, sicillerde sık sık; “mecrûhen fevt eden”,⁴ “katilân vefât eden” veya “katilân fevt olan”,⁵

¹ Antalya şer'iyye sicilleri (bundan sonra AŞS.) 100 defterden oluşmakta; en erken tarihli sicil 1808'e, en geç tarihli sicil 1924'e yılına ilişkin kayıtları içermektedir. Burdur şer'iyye sicilleri (bundan sonra BŞS.) ise 32 defterden oluşmakta en erken tarihli sicil 1747'ye, en geç tarihli sicil 1917 senesine tarihlenmektedir.

² AŞS. 11/36 (22 Şevvâl 1277/3 Mayıs 1861).

³ İmparatorluğun gayrimüslim tebaasına yönelik “insan hakkında kullanılmayacak bir takım kelimat-ı tahkiriyye ve tezliyye”nin kullanımının menedildiğine ilişkin Antalya sicillerinde yer alan 17 Eylül 1855 tarihli emirname için bkz. Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1853-1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2005, s. 200.

⁴ Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defteri*, s. 120-121.

⁵ Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defteri*, s. 121.

“maktûlen vefât eden”⁶ veya “cerihân vefât eden”⁷ gibi ifadelere de tesadüf edilmektedir. Bu ifadeler yukarıda örnekleri verilen klişelerden farklı olarak ölüm vakalarının nedenleri hakkında bilgi verirler. Benzer şekilde, yüzyılın sonlarına tarihlenen sicillerde “şehîden fevt olan” ya da “şehîden vefât eden” ifadelerine rastlamak da mümkündür. Öyle ki, 1897’deki Türk-Yunan Harbi esnasında Antalya ve taşrasından Teselya kıtasına çok sayıda asker sevk edildiği, savaşta ölenler için sicillerde ilk defa kullanılan “şehîden vefât eden” klişesinden anlaşılmaktadır.⁸ Şüphesiz, burada kullanılan “şehîden vefât eden” klişesini ölüm vakasının nedeni hakkında bilgi veren bir ipucu olarak değerlendirmek gerekir.⁹ Çok az tesadüf edilmekle birlikte ölüm vakasının sebebi hakkında bilgi veren bir diğer klişe ise ölümün boğulma neticesi gerçekleştiğini anlatan “garikân fevt olan” ifadesidir.¹⁰

Antalya sicillerinde kullanılan, fakat çok sık rastlanmayan bir diğer ifade ise “ecel-i mev’ûd ile vefât eden” klişesidir.¹¹ Sicillerde bu klişenin –kullanıldığı vakalar dikkate alındığında– genel olarak doğal ölümleri tanımladığı, istisnai olarak ise cinayet vb. insanın müessir olduğu ölümlerin haricinde; hastalıklar, afetler ya da “kazâ” sebebiyle gerçekleşen ölümler de dâhil olduğu halde tüm ölümleri tanımlamak için kullanılabilirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Bütün bu örneklerle rağmen 19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillerde, hastalıkların sebep olduğu ölümlere dair, hastalığın adını da zikrederek ölüm vakasının bu hastalıkla ilişkili olduğunu gösteren kayıtların sayısı çok azdır. 25 Mayıs 1835’e tarihlenen bu istisnai kayıtlardan ilkinde “illet-i cünûn”a,¹² 7 Haziran 1836’ya tarihlenen bir diğer kayıta “illet-i uyuz”a atıfta

⁶ AŞS. 5/105 (23 Rebî-ül-âhir 1250/29 Ağustos 1834), AŞS. 10/7b (21 Cemâzi-yel-evvel 1275/27 Aralık 1858).

⁷ Güven Dinç, *9 No’lu Antalya Şer’iyye Sicil Defteri*, s. 198.

⁸ AŞS. 57/147 (8 Safer 1319/27 Mayıs 1901), AŞS. 54/348 (13 Şevvâl 1316/24 Şubat 1899), AŞS. 54/349 (13 Muharrem 1316/3 Haziran 1898), AŞS. 54/381 (11 Zi-l-ka’de 1316/23 Mart 1899).

⁹ “Şehîden vefât eden” klişesi veba nedeniyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için de kullanılmıştır. Bkz. Hans Peter Laqueur, *Hüve’l-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Çev. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 103; W. Michael Dols, “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXII/ 2, (1979), s. 164; W. Michael Dols, “Plague in Early Islamic History”, *Journal of the American Oriental Society*, XCIV/ 3 (1974), s. 377-378.

¹⁰ AŞS. 91/s.230-3. AŞS. 91/s.260-2.

¹¹ AŞS. 5/88 (9 Rebî-ül-evvel 1250/16 Temmuz 1834), AŞS. 13/92 (27 Ramazan 1279/18 Mart 1863), AŞS. 93/58 (25 Rebî-ül-evvel 1283/7 Ağustos 1866).

¹² AŞS. 5/204 (27 Muharrem 1251/25 Mayıs 1835).

bulunulmuştur.¹³ 29 Eylül 1859'a tarihlenen bir terekede ise Hüseyin bin Mustafa'nın "Antalya'ya hasta gelip Antalya'da vefât ettiği" belirtilmiştir.¹⁴

Sicillerdeki istisnai diğer birkaç kayıta geçmişe atıfla "hastalık eyyâmı"na vurgu yapıldığı görülür. Bu kayıtlardan ilkinde "hastalık eyyâmında" Yorgi'nin pederi Totoros'a bakıcılık yapan Hacı Eleni hizmetkârlığından matlubu olan meblağı Yorgi'den talep etmiş,¹⁵ 1898'e tarihlenen diğer örnekte ise Temmuz 1895'te zuhûr eden kolera nedeniyle hayatını kaybeden Anna Hatun'un çocukları "mevrûs mallarının ve umurlarının tesviyesini" talep etmişlerdir.¹⁶

Kısacası, birkaç istisna haricinde sicillerde herhangi bir hastalığın adına atıfta bulunan tereke mevcut değildir; ancak ölümün hastalık sebebiyle gerçekleştiğini gösteren farklı ifadelere tesadüf etmek her zaman için olasıdır. Örneğin, 1834'e tarihlenen üç terekede "keyifsiz olarak ecel-i mev'ûd ile vefât eden" ifadesi kullanılmıştır ki, bu terekelerde geçen Farsça kökenli "keyif" (keyf) kelimesi sıhhatli olmak anlamına gelmektedir.¹⁷ Tüm siciller içinde sadece üç defa kullanılan bu klişenin önemi –hastalığın adı zikredilmemiş olsa da– ölümün hastalık sebebiyle vuku bulduğunu göstermesi nedeniyledir. Bu terekelerden ilkinde Ayan Mehmed Ağa Hanı'nda vefat eden Burdurlu Abdullah Paşaoğlu Süleyman'ın,¹⁸ ikincisinde Eğdir Hasan Mahallesi'nden Osman bin Abdullah'ın,¹⁹ üçüncüsünde Bursalı İbrahim Bey bin Halil'in²⁰ ölümleri kayıt altına alınmıştır. Bu terekeler hastalık sebebiyle gerçekleşen ölümlerin de "ecel-i mev'ûd" ile gerçekleşen ölümler olarak algılandığını gösterir.²¹ Bu nedenle söz konusu ifadenin, istisnai de olsa hastalıklar nedeniyle gerçekleşen ölümlerle ilişkili olarak kullanılması şaşırtıcı değildir. Bu hususta en açıklayıcı ifadelerden biri 1 Ekim 1907'ye tarihlenmektedir ve ilgili terekede "hastaneye yatırılıp mezkûr hastanede iken tarihten iki sene mukaddem Eylül mâhında ecel-i mev'ûd ile vefât etti" ifadesi bulunmaktadır.²²

¹³ AŞS. 6/166 (21 Safer 1252/7 Haziran 1836).

¹⁴ AŞS. 10/97 (2 Rebî-ül-evvel 1276/29 Eylül 1859).

¹⁵ AŞS. 6/218 (21 Zi-l-hicce 1252/29 Mart 1837).

¹⁶ AŞS. 50/23a (18 Safer 1315/19 Temmuz 1897), AŞS. 50/23b (25 Safer 1313/17 Ağustos 1895).

¹⁷ *Redhouse's Turkish Dictionary*, London 1880, s. 745 ve *Dictionnaire Turc-Français*, Constantinople 1890, s. 317.

¹⁸ AŞS. 5/88 (9 Rebî-ül-evvel 1250/16 Temmuz 1834).

¹⁹ AŞS. 5/99 (8 Rebî-ül-âhir 1250/14 Ağustos 1834).

²⁰ AŞS. 5/129.

²¹ "Ecel-i mev'ûd ile vefât eden" klişesinin benzer kullanımlarına Burdur şer'iyye sicillerinde de tesadüf edilmektedir. Örnekler için bkz. BŞS. 7/67 (29 Safer 1243/21 Eylül 1827), BŞS. 13/29 (18 Şevvâl 1260/31 Ekim 1844), BŞS. 13/103 (5 Safer 1261/13 Şubat 1845).

²² AŞS. 70/182 (23 Şa'bân 1325/1 Ekim 1907). Klişenin çok az kullanıldığı Burdur şer'iyye sicillerinde İstanbul'da Maltepe Hastanesi'nde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden"

Bi-Emrillâhi Teâlâ Ölüm

19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sicillerde çok sık tesadüf ettiğimiz ve ölüm vakasını aynı sene içinde gerçekleşen diğer ölümlerden ayırt etmekte işlevsel olduğunu düşündüğümüz “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesinin ilk özelliği, bazı defterlerde çok sık kullanılmış, diğer defterlerde ise ya çok istisnai kullanılmış ya da hiç kullanılmamış olmasıdır. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla klişe; 1833 ilâ 1845 arasında tutulan 5, 6, 18, 19 ve 93 numaralı sicillerde sık kullanılırken; 2,²³ 4,²⁴ 7,²⁵ 8,²⁶ 10,²⁷ 11,²⁸ 15,²⁹ 17³⁰ ve 27³¹ numaralı sicillerde istisnai olarak kullanılmış, diğer sicillerde hiç kullanılmamıştır. Klişenin sadece veba ve koleranın Antalya’da etkili olduğu dönemlerde kullanılmış olması ve ölümü bu şekilde kayıt altına alınanların kimlik ve mesleklerine ilişkin yine sicillerden edinilen bilgiler –ki bu bilgiler ölenlerin herhangi bir salgın hastalığın muhtemel kurbanları olma ihtimalini güçlendirmektedir– klişenin gelişi güzel kullanılmadığı izlenimini yaratmaktadır. Ayrıca, salgın hastalıklar nedeniyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için benzer klişelerin kullanıldığına ilişkin farklı örnekler de vardır. Örneğin, 1791’de Mısır’da “bi-hükm-i Allâhû teâlâ” veba zuhur etmiş,³² 1831’de Bağdat’ta “bi-hükm-i Allâhû teâlâ” veba ziyadeleşmiştir.³³ Antalya, Burdur ve Isparta’da karantina usulünün tatbik edilmesiyle ilgili Konya Müşiri Ali Paşa’ya hitaben kaleme alınan 24 Haziran 1838 tarihli bir buyruhduda ise veba nedeniyle senelerden beri memlekette nice ölümler (kıranlar) vuku bulduğu ifade edilirken, bu ölümlerin “bi-hikmetillahi

Onbaşı Ali bin Ömer’in terekesi bulunmaktadır. Bkz. BŞS. 13/7 (12 Rebî-ül-âhir 1259/12 Mayıs 1843).

²³ AŞS. 2/148 (15 Rebî-ül-evvel 1236/21 Aralık 1820).

²⁴ AŞS. 4/46 (12 Cemâzi-yel-evvel 1248/7 Ekim 1832), AŞS. 4/79 (27 Zi-l-hicce 1248/17 Mayıs 1833).

²⁵ AŞS. 7/9 (20 Cemâzi-yel-evvel 1266/3 Nisan 1850), AŞS. 7/54 (2 Rebî-ül-evvel 1266/16 Ocak 1850), AŞS. 7/67 (15 Rebî-ül-evvel 1266/29 Ocak 1850), AŞS. 7/82.

²⁶ Aydın Beden, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya (8 No’lu Antalya Şer’iyye Sicili Defterine Göre)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2004, s. 120.

²⁷ AŞS. 10/145 (20 Şa’bân 1277/3 Mart 1861).

²⁸ AŞS. 11/25 (10 Zi-l-ka’de 1277/20 Mayıs 1861).

²⁹ AŞS. 15/116 (10 Receb 1282/29 Kasım 1865), AŞS. 15/205 (10 Şevvâl 1282/26 Şubat 1866), AŞS. 15/264 (29 Zi-l-ka’de 1282/15 Nisan 1866), AŞS. 15/266 (3 Zi-l-hicce 1282/19 Nisan 1866).

³⁰ AŞS. 17/23 (9 Rebî-ül-âhir 1299/28 Şubat 1882).

³¹ AŞS. 27/295 (23 Receb 1303/27 Nisan 1886).

³² BOA. HAT. 1399-56283.

³³ BOA. HAT. 462-22642-A.

teâlânın bir neticesi” olduğu belirtilmiştir.³⁴ Nihayetinde veba “hak sübbhânehü ve teâlâ hazretlerinin kahrı”dır.³⁵

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar salgın hastalıklara ve bu hastalıkların neden olduğu kitlesel ölümlere ilişkin Müslüman toplumların kolektif algısı da “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesine bir açıklama getirmektedir. Bu algıya göre veba Allah’ın emridir (“emir Mevlâ’dan” ya da “iş Mevlâ’dan”).³⁶ Toplumsal algı, bir veçhesiyle vebayı ilahi iradenin bir tezahürü olarak kabul eder;³⁷ diğer veçhesiyle kadere karşı teslimiyeti açığa vurur.³⁸ Dolayısıyla klişenin ifade ettiği anlam, yani gerçekleşmiş olan ölümün Allah’ın emri olduğu düşüncesi (“mukadderat” ve “takdir”) sıradan insanların tutumuyla örtüşür.³⁹

³⁴ BŞS. 11/62 (9 Ramazan 1254).

³⁵ BŞS. 11/63 (9 Ramazan 1254). Bu örneklerden başka Eyal Ginio, 18. yüzyıl Selanik şer’iyye sicillerinde hastalıklar sebebiyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için “bi-kazâillahi teâlâ vefât etti” klişesinin kullanıldığını tespit etmiştir. Bkz. Eyal Ginio, “‘Every Soul Shall Taste Death’ Dealing with Death and the Afterlife in Eighteenth-Century Ottoman Salonica”, *Studia Islamica*, CXIII, (2001), s. 120. Öte yandan, “kazâ” kavramının bazen yangın gibi afetleri tanımlamak için kullanıldığı da doğrudur ve bu durumda da “kazâ”nın nedeni Allah’tır. Örneğin, 1865 Hocapaşa yangınıyla ilgili Matbuat Kaleminden neşrolunmak üzere dönemin gazetelerine gönderilen varakalarda yangının “bi-kazâillahi teâlâ” vuku bulduğu belirtilmiştir. Haziran 1874’te ise Bozcaada’da “bi-kazâ-i Allâhû teâlâ” yangın vuku bulmuştur. Şüphesiz burada “kazâ” ile kastedilen, ezelden Allah tarafından takdir olunan şeylerin vukua gelmesidir. Örnekler şu kaynaklardan alınmıştır: Tasvir-i Efkâr, 21 Rebî-ül-âhîr 1282/13 Eylül 1865; Tasvir-i Efkâr, 23 Rebî-ül-âhîr 1282/15 Eylül 1865; BOA. İ. DH. 688-48007, lef. 2.

³⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba: 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 150.

³⁷ Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012, s. 14-19 ve Jacqueline Sublet, “La Peste Prise aux Rets de la Jurisprudence: Le Traite d’Ibn Hajar al-‘Asqalani sur la Peste”, *Studia Islamica*, XXXIII (1971), s. 143-149.

³⁸ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, s. 147-151.

³⁹ Sam White var olduğu iddia edilen bu algının sorgulanması gerektiğini ifade etmiş, Müslüman toplumun hastalıklar karşısında mutlak bir teslimiyet içinde olmadığını altını çizmiştir. Bkz. Sam White, “Rethinking Disease in Ottoman History”, *International Journal of Middle East Studies*, XLII, (2010), s. 549-567. Bize göre de vebayı Allah’ın iradesinin bir tecellisi olarak değerlendirmek, vebanın sonuçlarını kayıtsız şartsız kabul etmek anlamına gelmemektedir. Hastalığın belirli dönemler için kullanılmış olsa bile formal bir ifadesi olabilir ve bu ifade vebayı Allah’ın iradesinin bir tecellisi olarak özellikle izah edebilir; ancak bu salgın hastalıklara karşı tedbir alınmasının önünde bir engel değildir. Üstelik bu kolektif algının izlerini mezar taşlarında kullanılan klişelerde de görmek mümkündür. Örneğin Hans Peter Laqueur 19. yüzyıl mezar taşlarında hastalık nedeniyle gerçekleşen ölümlerde süs ögesi olarak da kullanılan bir beyitte “emr-i hakk ile dürlü emraz geldi benim tenime, bulmadı sıhhat vücudum sebab oldı mevtime” klişesinin kullanıldığını tespit etmiştir. Bu klişe Ali Paşa Haziresi’ndeki üç mezar taşında

Şer'iyye sicillerinde tesadüf edilen bazı vasiyetnameler de klişenin kullanımına ilişkin ileri sürdüğümüz iddiayı desteklemektedir. Bu vasiyetnameler çok erken bir gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir ölümden önce kaleme alınmıştır. Sözgelimi aslen Akşehirli olan Hüseyin bin Abdullah hacc-ı şeriften avdetinde Antalya'da Bir Kapılı Han'da ölmüş;⁴⁰ fakat ölmeden üç gün önce "bi-emrillâhi teâlâ vefât ettiğinde" terekesinin veresi canibine teslimini vasiyet etmiştir.⁴¹

Kısacası, Osmanlı toplumunun hastalıklara ilişkin kolektif algısının mahiyeti ve klişenin muhtelif kullanımları düşünüldüğünde, sicillerde geçen "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin hastalıklar sebebiyle gerçekleşen ölümleri tanımlamak için kullanıldığını iddia etmek mümkün görünmektedir. Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde bu iddia Antalya sicillerindeki örneklerle müdafaa edilmeye çalışılacaktır.

1833-1845: Antalya'da Veba

Antalya sicillerinde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin yaygın olarak kullanıldığı iki dönem vardır. Bu dönemlerden ilki 1833-1845 arasına tarihlenir ki, bu seneler vebanın Anadolu'da etkili olduğu son dönemdir. Fransız arkeolog Charles Texier 1833-1845 arasında Anadolu'da otuz veba salgınının ortaya çıktığını yazmıştır.⁴² Bu dönemde veba Antalya ile ticari ilişkileri olan Mısır'da da etkisini göstermiş; bu nedenle 1835'te Kahire'de, 1840'ta Dimyat'ta, 1843 ve

da kullanılmıştır. Veba nedeniyle gerçekleşen bir ölümlerle ilgili olarak aynı mezarlıkta bulunan bir diğer mezar taşında ise "Tâün zahmına düştüm. Böyle emreyledi Sübhânım" denilmiştir. Bkz. Hans Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki*, s. 99-100; Hüseyin Kutlu, *Kayıbolan Medeniyetimiz: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*, Damla Yayınları, İstanbul 2005, s. 158, 162, 168, 170.

⁴⁰ Aydın Beden, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya*, s. 417-418.

⁴¹ Aydın Beden, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya*, s. 420. Ispartalı tarihçi Süleyman Sami bu tür vasiyetnamelerin bir hastanın tıbbi veya diğer tedbirlerle şifa bulmaması halinde ve vasiyetname sahiplerinin ölümünün muhtemel olduğu durumlarda ("hulûl-i ecel mev'ûdu zamanına kanâat-i yakiniyye hâsıl olduğunda") kaleme alındığını dile getirir. Bkz. Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Yay. Haz. Hasan Babacan, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta 2012, s. 427.

⁴² Charles Texier, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*, Didot Frères, Paris 1862, s. 5 ve T. M. P. Duggan, "Chronology of Plague and Earthquakes in Antalya Province", *Adalya*, VIII (2005), s. 367. Bu dönemde veba, muhtemelen, 1830'ların başlarında Karaman ve çevresinde görülen, daha sonra Fethiye Körfezi ile çevresine sıçrayan, 1830'lu yılların ortalarından itibaren ise Karaman'ın yanı sıra Konya, Isparta, Tarsus ve Adana'yı da etkisi altına pandeminin uzantısı olarak Antalya'da etkili olmuştur. Ayrıca, bütün bu dönem boyunca Antalya ile çok sıkı ticari ilişkileri olan Mısır'ın da vebanın etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 56-57, 64.

1844'te Mısır'ın batı bölgelerinde kitlesel ölümler yaşanmıştır. 1845, vebanın Mısır'da gözlemlendiği son dönemdir.⁴³

Antalya'da ise vebanın 1830'ların başlarında dahi hüküm sürdüğü kesindir. Bu nedenle, 1831'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa Antalya iskelesinden gelen gemilere karantina uygulamak durumunda kalmıştır.⁴⁴ Ancak bu salgının etkileri hakkında ne bu döneme tarihlenen sicillerden ne de seyahatnamelerden ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Döneme ilişkin tek kaynak misyoner Joseph Wolff'un raporudur. 21 Şubat 1831'de Antalya'ya gelen Joseph Wolff bu tarihte Antalya Müslümanları arasında vebanın oldukça şiddetli olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

1833 ve 1834'te veba etkisini Anadolu'nun Batı ve Güney sahillerinde –örneğin 1834'te Charles Texier Tarsus'ta vebaya yakalanmış ve Antalya'ya geldiğinde durumu ağırlaştırmıştır–⁴⁶ devam ettirmiştir. Bu dönemde Anadolu'da vebanın etkili olduğu şehirlerden biri de Antalya'dır. 1834'te Antalya veba nedeniyle karantina altına alınmışken İskenderiye üzerinden şehre gelen İngiliz seyyah Alexander William Kinglake hastalığın şehirdeki varlığının tanıdığı olmuştur. İngiltere'den İstanbul'a gelen ve oradan da aralarında İzmir, Kıbrıs, Kahire ve Antalya'nın bulunduğu birçok şehri gezen Kinglake, kendisine iletilen tahminlere göre Kahire'de veba nedeniyle günde 1.200 kişinin, İskenderiye'de ise 12.000 kişinin öldüğünü yazmıştır.⁴⁷ Ne var ki Kinglake'in Antalya'ya ilişkin izlenimleri oldukça sathidir, istatistikî hiçbir bilgi içermemektedir: İzmir'e gitmek için Lübnan'dan yola çıkan Kinglake dokuz günlük bir seyahatten sonra Antalya açıklarında seyahatine kara yoluyla devam etme kararı almıştır. Gemi Antalya açıklarında demir atar atmaz Antalya Paşası'nın (Kinglake'in kastettiği "Antalya Paşası" bu tarihte Antalya'da mutasarrıf olarak bulunan Osman Paşa olmalıdır)⁴⁸ adamları kayıklarla gemiye yanaşmışlar, veba nedeniyle şehirde karantina uygulandığı ve Suriye'den gelen bütün gemilerin üç hafta karantinada tutulduğu haberini iletmışlerdir. Fakat Kinglake ve birlikte yolculuk yaptığı

⁴³ Walter Wyman, "The Black Plague", *The North American Review*, CLXIV, (1897), s. 442.

⁴⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 206. Öte yandan bu tarihte Antalya'da etkili olan hastalık sadece veba olmayabilir. Zira Charles Texier 1830 yılında Antalya Demre'de çiçek hastalığının yaygın olduğunu belirtmiştir. Bkz. Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 5. 1831 yılında ise Antalya'nın yakın ticari ilişkileri olan İzmir'de 6.000 ölümcül kolera vakası gözlenmiştir. Bkz. Great Britain-Local Government Board, *Report of the Medical Officer, H. M. Stationery Office*, 1914, s. 130.

⁴⁵ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Philadelphia 1837, s. 18.

⁴⁶ *The Select Circulating Library*, Philadelphia 1835, s. 459.

⁴⁷ Alexander W. Kinglake, *Eothen: Traces of Travel Brought Home from the East*, London, 1847, s. 206, 222.

⁴⁸ AŞS. 5/40 (3 Muharrem 1250/12 Mayıs 1834),

Sataliefsky (Antalya fatihi) adındaki Rus general bu kararı hiçe sayarak karaya çıkmıştır.⁴⁹

1835 ilâ 1838 arasında vebanın Anadolu'daki etkinlik sahası tekrar artmıştır. Bu tarihte Anadolu'da bulunan İngiliz jeolog William John Hamilton, 1836'da sahil şeridinden ve Antalya'dan gelen haberler iç açıcı olmadığı için Antalya'ya yapacağı seyahatten vazgeçmek zorunda kaldığını ve İzmir'e dönme kararı aldığını yazmıştır.⁵⁰ 1 Mart 1838 tarihinde ise İrlandalı hekim Dr. W. Robert Wilde vebanın Antalya'nın batısındaki Macri Körfezi'nde (Fethiye Körfezi) etkili olduğunu ifade etmiştir.⁵¹ İngiliz arkeolog Charles Fellows bu tarihte vebanın Keçiborlu ve Sandıklı'da görüldüğünü,⁵² hastalık nedeniyle Macri Körfezi'nin karantina altında olduğunu belirtmiştir.⁵³ 1839'a gelindiğinde Anadolu genelinde etkisi azalan veba 1840-1842 arasında birkaç bölgede tekrar ortaya çıkmıştır.

Vebanın Anadolu ve Antalya'daki hükmü 1844-1845'e kadar devam etmiş; 1833-1845 arasında veba Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde etkili olmuş, ancak bu tarihten sonra birkaç münferit vaka haricinde tamamen ve bu defa uzun bir süre boyunca ortadan kaybolmuştur.⁵⁴ Bizim iddiamız açısından bu tablonun arz ettiği önem ise bu dönemin Antalya sicillerinde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin birçok defa kullanıldığı ilk dönem olmasıdır.

Öte yandan, söz konusu klişeyi vebayla özdeşleştirmemizin tek nedeni bu tarihte vebanın Antalya'daki etkisinin tanıkları değildir. Bir dizi başka ipucu da bu özdeşleştirmeye imkân tanır. Öncelikle, vebanın Antalya'da hüküm sürdüğü dönemlere tarihlenen sicillerde kayıt altına alınmış ölüm vakalarının hepsi klişe ile ifade edilmemiştir. Örneğin, 4 numaralı sicilde iki vaka,⁵⁵ 5 numaralı sicilde otuz vaka,⁵⁶ 6 numaralı sicilde otuz dokuz vaka klişe ile bir arada

⁴⁹ Alexander W. Kinglake, *Eothen*, s. 298.

⁵⁰ William John Hamilton, *Resarches in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology*, cilt: II, London 1842, s. 354.

⁵¹ W. Robert Wilde, *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean*, cilt: II, Dublin 1840, s. 70 ve T. M. P. Duggan, *Chronology of Plague*, s. 370.

⁵² Charles Fellows, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London 1839, s. 159.

⁵³ Charles Fellows, *A Journal Writting During An Excursion*, s. 244.

⁵⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 103.

⁵⁵ AŞS. 4/46 (12 Cemâzi-yel-evvel 1248/7 Ekim 1832), AŞS. 4/79 (27 Zi-l-hicce 1248/17 Mayıs 1833).

⁵⁶ AŞS. 5/3 (17 Zi-l-ka'de 1249/28 Mart 1834), AŞS. 5/4 (19 Şevvâl 1248/11 Mart 1833), AŞS. 5/5 (15 Zi-l-ka'de 1248/5 Nisan 1833), AŞS. 5/6 (15 Zi-l-ka'de 1248/5 Nisan 1833), AŞS. 5/41 (3 Muharrem 1250/12 Mayıs 1834), AŞS. 5/66 (11 Safer 1250/19 Haziran 1834), AŞS. 5/68 (17 Safer 1250/25 Haziran 1834), AŞS. 5/71 (15 Safer 1250/23 Haziran 1834), AŞS. 5/78 (25 Safer 1250/3 Temmuz 1834), AŞS. 5/88

zikredilmiştir.⁵⁷ 1840-1845 dönemine ilişkin kayıtları içeren 19 numaralı sicilde; 1840'a tarihlenen on beş,⁵⁸ 1841'e tarihlenen otuz beş,⁵⁹ 1842'ye tarihlenen on

(9 Rebî-ül-evvel 1250/16 Temmuz 1834), AŞS. 5/89 (5 Rebî-ül-evvel 1250/12 Temmuz 1834), AŞS. 5/90 (12 Rebî-ül-evvel 1250/19 Temmuz 1834), AŞS. 5/91 (23 Rebî-ül-evvel 1250/30 Temmuz 1834), AŞS. 5/96 (5 Rebî-ül-âhir 1250/11 Ağustos 1834), AŞS. 5/97 (7 Rebî-ül-âhir 1250/13 Ağustos 1834), AŞS. 5/99 (8 Rebî-ül-evvel 1250/15 Temmuz 1834), AŞS. 5/105 (23 Rebî-ül-âhir 1250/27 Ekim 1834), AŞS. 5/106 (17 Cemâzi-yel-evvel 1250/21 Eylül 1834), AŞS. 5/129, AŞS. 5/134 (7 Cemâzi-yel-âhir 1250/11 Ekim 1834), AŞS. 5/138 (17 Cemâzi-yel-âhir 1250/21 Ekim 1834), AŞS. 5/148 (11 Şa'bân 1250/13 Aralık 1834), AŞS. 5/167, AŞS. 5/169 (22 Şevvâl 1250/21 Şubat 1835), AŞS. 5/174 (1 Zi-l-ka'de 1250/1 Mart 1835), AŞS. 5/175 (2 Zi-l-ka'de 1250/2 Mart 1835), AŞS. 5/177 (7 Zi-l-ka'de 1250/7 Mart 1835), AŞS. 5/188, AŞS. 5/190a (21 Rebî-ül-evvel 1250/28 Temmuz 1834), AŞS. 5/190b (21 Rebî-ül-evvel 1250/28 Temmuz 1834).

⁵⁷ AŞS. 6/4 (15 Rebî-ül-âhir 1251/10 Ağustos 1835), AŞS. 6/39 (17 Şaban 1251/8 Aralık 1835), AŞS. 6/40 (11 Şevvâl 1251/30 Ocak 1836), AŞS. 6/42 (11 Şevvâl 1251/30 Ocak 1836), AŞS. 6/44 (12 Şevvâl 1251/30 Ocak 1836), AŞS. 6/45 (15 Şevvâl 1251/3 Şubat 1836), AŞS. 6/46 (15 Şevvâl 1251/3 Şubat 1836), AŞS. 6/49 (17 Şevvâl 1251/5 Şubat 1836), AŞS. 6/58, AŞS. 6/80 (23 Zi-l-ka'de 1251/11 Mart 1836), AŞS. 6/85 (23 Zi-l-hicce 1251/10 Nisan 1836), AŞS. 6/86 (17 Zi-l-hicce 1251/4 Nisan 1836), AŞS. 6/87, AŞS. 6/89 (11 Muharrem 1252/28 Nisan 1386), AŞS. 6/93 (25 Zi-l-ka'de 1251/13 Mart 1836), AŞS. 6/96 (Evâil-i Zi-l-hicce 1251/Mart 1836), AŞS. 6/98 (19 Zi-l-hicce 1251/6 Nisan 1836), AŞS. 6/112 (22 Muharrem 1252/9 Mayıs 1836), AŞS. 6/136 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/137 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/139 (16 Rebî-ül-evvel 1252/1 Temmuz 1836), AŞS. 6/141 (3 Rebî-ül-âhir 1252/18 Temmuz 1836), AŞS. 6/143 (19 Rebî-ül-âhir 1252/3 Ağustos 1836), AŞS. 6/156 (13 Receb 1252/21 Ekim 1836), AŞS. 6/157 (13 Receb 1252/24 Ekim 1836), AŞS. 6/158 (17 Receb 1252/28 Ekim 1836), AŞS. 6/159 (25 Receb 1252/5 Kasım 1836), AŞS. 6/161 (25 Receb 1252/5 Kasım 1836), AŞS. 6/162 (25 Receb 1252/5 Kasım 1836), AŞS. 6/168 (27 Şaban 1252/7 Aralık 1836), AŞS. 6/172 (29 Şevvâl 1252/6 Şubat 1837), AŞS. 6/176 (9 Zi-l-ka'de 1252/15 Şubat 1837), AŞS. 6/184 (15 Zi-l-ka'de 1252/21 Şubat 1837), AŞS. 6/194 (13 Zi-l-ka'de 1252/19 Şubat 1837), AŞS. 6/197 (23 Zi-l-ka'de 1252/1 Mart 1837), AŞS. 6/234 (5 Muharrem 1253/11 Nisan 1837), AŞS. 6/257 (5 Safer 1253/11 Mayıs 1837), AŞS. 6/320 (21 Muharrem 1253/27 Nisan 1837).

⁵⁸ AŞS. 19/36 (19 Cemâzi-yel-âhir 1256/18 Ağustos 1840), AŞS. 19/41 (5 Şa'bân 1256/2 Ekim 1840), AŞS. 19/42 (Şa'bân 1256/Eylül-Ekim 1840), AŞS. 19/43 (Şa'bân 1256/Eylül-Ekim 1840), AŞS. 19/75 (13 Şevvâl 1256/8 Aralık 1840), AŞS. 19/77 (29 Şevvâl 1256/24 Aralık 1840), AŞS. 19/84 (9 Şevvâl 1256/4 Aralık 1840), AŞS. 19/88 (25 Şevvâl 1256/20 Aralık 1840), AŞS. 19/95 (23 Şevvâl 1256/18 Aralık 1840), AŞS. 19/96 (25 Şevvâl 1256/20 Aralık 1840), AŞS. 19/102 (7 Zi-l-ka'de 1256/31 Aralık 1840), AŞS. 19/104 (13 Şevvâl 1256/8 Aralık 1840), AŞS. 19/109 (21 Şevvâl 1256/16 Aralık 1840), AŞS. 19/160 (Zi-l-ka'de 1256/Aralık 1840), AŞS. 19/219 (Muharrem 1256/Mart-Nisan 1840).

⁵⁹ AŞS. 19/157 (10 Zi-l-ka'de 1256/3 Ocak 1841), AŞS. 19/107 (21 Zi-l-hicce 1256/13 Şubat 1841), AŞS. 19/161 (1 Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/166 (15 Zi-l-

bir⁶⁰ ve 1844'e tarihlenen bir vaka⁶¹ ile sicilin okunaklı olmaması nedeniyle tarihini tespit edemediğimiz dokuz vaka⁶² olmak üzere toplam yetmiş bir vaka klişeyle ifade edilmiş; söz konusu sicillerde kayıt altına alınmış olan diğer ölüm vakalarının hiçbirinde klişe kullanılmamıştır.

Bizi bu düşünceye sevk eden ikinci neden ise ölenlerin kimlikleridir. Örneğin, “bi-emrillâhi teâlâ” vefât edenlerden on beşi hacıdır ki,⁶³ Antalya'da hac güzergâhı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar vebanın, daha sonra da koleranın taşınmasında çok önemli bir aracı olmuştur.⁶⁴

hicce 1256/7 Şubat 1841), AŞS. 19/167 (17 Zi-l-hicce 1256/9 Şubat 1841), AŞS. 19/169 (Gurre-i Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/171 (Gurre-i Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/181a (19 Zi-l-hicce 1256/11 Şubat 1841), AŞS. 19/181b (19 Zi-l-hicce 1256/11 Şubat 1841), AŞS. 19/182 (Gurre-i Zi-l-hicce 1256/24 Ocak 1841), AŞS. 19/183 (19 Zi-l-hicce 1256/11 Şubat 1841), AŞS. 19/184 (21 Zi-l-hicce 1256/13 Şubat 1841), AŞS. 19/198 (5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841), AŞS. 19/206 (17 Muharrem 1257/11 Mart 1841), AŞS. 19/209 (30 Muharrem 1257/24 Mart 1841), AŞS. 19/210 (21 Muharrem 1257/15 Mart 1841), AŞS. 19/216 (9 Zi-l-ka'de 1256/2 Ocak 1841), AŞS. 19/227 (5 Safer 1257/29 Mart 1841), AŞS. 19/228 (5 Safer 1257/29 Mart 1841), AŞS. 19/230 (5 Safer 1257/29 Mart 1841), AŞS. 19/243 (13 Safer 1257/6 Nisan 1841), AŞS. 19/258 (5 Rebî-ül-evvel 1257/27 Nisan 1841), AŞS. 19/267 (1257/1841), AŞS. 19/270 (1257/1841), AŞS. 19/278 (17 Rebî-ül-evvel 1257/9 Mayıs 1841), AŞS. 19/291 (15 Rebî-ül-evvel 1257/7 Mayıs 1841), AŞS. 19/294 (27 Rebî-ül-evvel 1257/19 Mayıs 1841), AŞS. 19/326 (15 Rebî-ül-âhîr 1257/6 Haziran 1841), AŞS. 19/327 (17 Rebî-ül-âhîr 1257/8 Haziran 1841), AŞS. 19/329 (Rebî-ül-âhîr 1257/Mayıs-Haziran 1841), AŞS. 19/335 (23 Rebî-ül-âhîr 1257/14 Haziran 1841), AŞS. 19/354 (19 Cemâzi-yel-âhîr 1257/8 Ağustos 1841), AŞS. 19/372 (11 Şevvâl 1257/26 Kasım 1841), AŞS. 19/373 (11 Şevvâl 1257/26 Kasım 1841), AŞS. 19/383 (17 Zi-l-ka'de 1257/31 Aralık 1841).

⁶⁰ AŞS. 19/117 (Gurre-i Zi-l-hicce 1257/13 Ocak 1842), AŞS. 19/125 (27 Zi-l-hicce 1257/9 Şubat 1842), AŞS. 19/129 (5 Zi-l-hicce 1257/18 Ocak 1842), AŞS. 19/148 (21 Safer 1258/3 Nisan 1842), AŞS. 19/397a (5 Zi-l-hicce 1257/18 Ocak 1842), AŞS. 19/397b (5 Zi-l-hicce 1257/18 Ocak 1842), AŞS. 19/440 (11 Muharrem 1258/22 Şubat 1842), AŞS. 19/444 (24 Muharrem 1258/7 Mart 1842), AŞS. 19/445 (Muharrem 1258/Şubat-Mart 1842), AŞS. 19/446 (26 Muharrem 1258/9 Mart 1842), AŞS. 19/450 (Muharrem 1258/Şubat-Mart 1842).

⁶¹ AŞS. 19/580 (20 Safer 1260/11 Mart 1844).

⁶² AŞS. 19/69, AŞS. 19/89, AŞS. 19/131, AŞS. 19/180, AŞS. 19/241, AŞS. 19/297, AŞS. 19/389, AŞS. 19/398.

⁶³ AŞS. 5/88, 89, 90, 91, 105, 190a, 190b; AŞS. 6/4, 136, 137, 138, 139, 141; AŞS. 19/227, 335, 468.

⁶⁴ Veba sadece Antalya'da değil, Burdur sicillerindeki terekelerden anlaşıldığı kadarıyla Burdur'da da ağırlıklı olarak hacıları etkilemiştir. Sözelimi Antalyalı Yörük Hacı Ali Ağa oğlu Hasan'ın ölümü, Burdur sicillerinde yer alan terekesinde “hacc-ı şerif'ten avdet ile Burdur'da Namazgâh civarında bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” olarak tarif edilmiştir. Bkz. BŞS. 13/10 (17 Rebî-ül-âhîr 1257/8 Haziran 1841).

Benzer şekilde, 1833 ilâ 1836 seneleri arasında klişeyle ifade edilen ölüm vakalarının bir bölümü Antalya iskelesindeki odalarda,⁶⁵ 1830'larda şehrin en büyük hanesini idare eden Mutasarıf Osman Paşa'nın hanesinde⁶⁶ ve hanlar gibi insanların toplu olarak buldukları mekânlarda gerçekleşmiştir.⁶⁷

Sicillerde ölümleri klişe ile kayıt altına alınmış şahısların bir kısmının misafir olarak Antalya'da ikamet ettikleri belirtilmiştir. Bu durum Mouradgea d'Ohsson'un vebanın yerlilerden çok seyyahları, hacıları ve yolcuları vurduğu gözlemiyle uyumludur.⁶⁸ Sözelimi 4 ve 5 numaralı sicillerde kayıt altına alınan birer vakada,⁶⁹ 6 numaralı sicilde ise dokuz vakada⁷⁰ ölüm ya Antalya'da misafir olarak ikamet edenleri ya da aslen şehrin yerlisi olmayanları vurmuştur. 1836 ve 1837'de "bi-emrillâhi teâlâ" vefât edenlerin bir bölümünün (altı kişi) tüccar olduğu ifade edilmiş;⁷¹ dokuz ölüm sefinede gerçekleşmiş,⁷² bu ölümlerden dördü aynı sefinede yaşanmıştır.⁷³ 1840 ve 1841'de ölümleri klişe ile belirtilenlerden on altısı şehirde misafir olarak bulunan tüccarlar veya yolcular arasından çıkmıştır.⁷⁴ Burada, vefât edenler arasında aslen Antalyalı olup ticaret için İskenderiye'ye giden ve orada ölenlerin olduğunu da ifade etmek gerekir.⁷⁵ Bu durum iki şehir arasındaki ticari ilişkiler düşünüldüğünde şaşırtıcı olmasa gerektir.⁷⁶

Klişenin zikredildiği kayıtların bazıları aynı ailenin fertlerinin, üstelik peşi sıra öldüğünü göstermektedir. Örneğin, 28 Temmuz 1834 tarihli iki terekede adı geçen Odabaşoğlu Mehmed⁷⁷ ve Odabaşoğlu Halil'i⁷⁸ ölüm hacda yakalamıştır. 2 Ocak 1841 tarihli kayıta Esircioğlu Hafız Mehmed'in ölümü klişe ile kayıt altına alınmıştır.⁷⁹ Onun ölümünü takip eden günlerde oğlu ve kızının işlerinin halledilmesi için mahkeme tarafından atanan vasi Seyyid Ali bin Abdo ölmüş,⁸⁰

⁶⁵ AŞS. 6/40, 49.

⁶⁶ AŞS. 5/134; AŞS. 6/42, 45, 46, 157, 159.

⁶⁷ AŞS. 5/3, 78, 88, 89; AŞS. 6/86, 156; AŞS. 19/131.

⁶⁸ Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman*, cilt: 4, Paris 1788, s. 388.

⁶⁹ AŞS. 4/79; AŞS. 5/129.

⁷⁰ AŞS. 6/39, 87, 89, 143, 158, 162, 176, 257, 320.

⁷¹ AŞS. 5/78, 138; AŞS. 6/44, 49, 156, 320.

⁷² AŞS. 5/90, 96, AŞS. 6/85, 136, 137, 138, 139, 141, 168.

⁷³ AŞS. 6/136, 137, 138, 139.

⁷⁴ AŞS. 19/42, 43, 69, 75, 102, 104, 117, 129, 131, 132, 160, 181b, 198, 329, 335, 354.

⁷⁵ AŞS. 5/106, 129.

⁷⁶ Veba Antalya'ya sadece hac güzergâhı üzerinden değil, İskenderiye üzerinden de taşınıyordu. 1906 yaz aylarında zühür eden veba ile ilgili olarak hazırlanan bir raporda bu hususun altı çizilmiş, vebanın Antalya'ya "İskenderiye ve Mısır'la meydana gelen ihtilat" aracılığıyla taşındığı belirtilmişti. Bkz. BOA.A.MKT.MHM. 569-8. lef. 6.

⁷⁷ AŞS. 5/190a.

⁷⁸ AŞS. 5/190b.

⁷⁹ AŞS. 19/216.

⁸⁰ AŞS. 19/241.

bir süre sonra da Esircioğlu Hafız Mehmed'in kızı Şerife'nin ölümü klişe ile ifade edilerek kayıt altına alınmıştır.⁸¹ Bir diğer tereke ise Cüllâh İbrahim ve oğlu Ömer Ağa'nın "bi-emrillâhi teâlâ" vefât ettiklerine tanıklık etmektedir.⁸²

Bilhassa 1835 ve 1836 senelerinde gerçekleşen ölüm vakalarında olmak üzere, "bi-emrillâhi teâlâ" vefât edenlerle ilgili sicillerden elde edilen bir diğer bilgi de bazı terekelerin (toplam otuz yedi terekeden on sekizinin) beyt-ül-mâl'a intikal etmiş olmasıdır.⁸³ Herhalde bu durum ölüm hadisesinin başka bir memlekette ve beklenmedik bir biçimde gerçekleşmiş olduğu anlamına gelmekte ve bir kere daha ölümün esas olarak yerlileri değil, Antalya'dan gelip geçenleri hedef aldığını göstermektedir.

Bizi klişe ile veba arasında özdeşlik kurmaya sevk eden bir diğer neden de hastalığın Antalya'da etkili olduğu döneme tarihlenen sicillerde, klişenin kullanım sıklığının belirli aylarda yoğunlaşması, dönemsel olarak artması veya azalmasıdır. Örneğin, klişe 1833'te sadece Mart, Nisan ve Mayıs aylarında kayıt altına alınmış dört terekede kullanılmıştır.⁸⁴ Klişenin kullanım sıklığı; 1834'te Haziran ilâ Ekim arasındaki dönemde (toplam yirmi kayıttan on sekizi),⁸⁵ 1835'te ise Şubat ve Mart aylarında (toplam altı kayıttan dördü) artmıştır.⁸⁶ 1836'ya ait terekelerde klişenin aylara göre kullanımı belirli bir dönemi mutlak olarak öne çıkarmamaktadır. Ancak 1837'de klişe ile ifade edilmiş dokuz ölümden sekizi Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs aylarında kayıt altına alınmıştır.⁸⁷ Klişenin kullanım sıklığı açısından 1840'ta Ekim ve Aralık ayları (toplam on beş

⁸¹ AŞS. 19/326.

⁸² AŞS. 19/397a, 397b.

⁸³ AŞS. 6/39, 40, 42, 45, 46, 49, 85, 89, 137, 138, 141, 156, 157, 159, 162, 168, 176, 257. Antalya'nın 5 ve 6 numaralı sicillerinde ölümü klişe ile kayıt altına alınmış bazı şahısların terekeleri beyt-ül-mâl emini vasıtasıyla açık arttırma usulüyle satılmıştır. Örnekler için bkz. AŞS. 5/3, 88, 91, 129, 134 ve AŞS. 6/39, 42, 49, 85, 143, 156, 157, 162, 176. Veba nedeniyle ölenlerin eşyalarının bu şekilde satılması şaşırtıcı bulunabilir. Ne var ki bu şaşırtıcı uygulamayı Helmuth Von Moltke'nin İstanbul'da vebanın oldukça etkili olduğu bir dönemde, 22 Şubat 1837 tarihinde kaleme aldığı şu notlarıyla bir arada düşünmek gerekir: "Birkaç defa az önce bir arkadaşlarını gömmüş olanların tabut örtüsünü sırtlarına almış, tasasızca şarkı söyleyerek salına salına yerlerine döndüklerini gördüm. Orada ölenin mirasını aralarında paylaştılar ve büyük bir ihtimalle kendilerine yirmi dört saat içinde üç defa ölümü getirecek bir ceket veya pantolonu aldık diye çok sevindiler. Korkunç vefiyat, her gün görülen misaller, sirayetin açıkça görülen delilleri bu adamları itikatlarından vazgeçirmiyor; 'Allah kerim', kaderden kaçılmaz!" Bkz. Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, s. 90.

⁸⁴ AŞS. 4/79; AŞS. 5/4, 5, 6.

⁸⁵ AŞS. 5/ 66, 68, 71, 78, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 99, 190a, 190b.

⁸⁶ AŞS. 5/169, 174, 175, 177.

⁸⁷ AŞS. 6/172, 184, 194, 197, 234, 320.

kayıttan on üçünde),⁸⁸ 1841'de Ocak ilâ Haziran arasında kalan dönem (toplam otuz üç kayıttan yirmi dokuzunda),⁸⁹ 1824'te ise tekrar Ocak, Şubat ve Mart ayları (on bir kayıttan onunda) öne çıkmıştır.⁹⁰ Klişenin aynı sene içinde dahi sadece belirli dönemlerde kullanılmış olması, salgın bir hastalığın etkilerinin dönemsel olduğu düşünüldüğünde oldukça önemlidir.

Sicillerindeki haliyle klişenin kullanımı hakkında burada son olarak, 1830'larda bu şekilde ifade edilen ölümlerin çok azının (5 numaralı sicilde bir, 6 numaralı sicilde üç vakanın) kırsal bölgelerde gerçekleştiğinin altını çizmek gerekir.⁹¹ Fakat bu vakalara biraz daha dikkatli bakıldığında bulaşıcı bir hastalığın gelişimi hakkında ipuçlarına ulaşmak mümkün olmaktadır. Sözgelimi Çaykenarı'nda ölen Halimoğlu Veli'nin oğlu Abdulhalim, esasında Çaykenarı'na çalışmak için Alanya'dan gelmiştir. Abdulhalim aslen Alanyalı bir hizmetçidir ve başka bir memlekete gitmek için yola çıkmış, kısa süre için Çaykenarı karyesinde bulunmuştur. Muhtemelen vebaya İskenderiye ile ticari ilişkileri olan Alanya'da yakalanmış ve hastalığını Çaykenarı'na taşımıştır.⁹² Onun buradaki varlığı ve ölümü, Çaykenarı'nda "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" Tekelioğlu'nun cariyesi Kamile Hatun'un ölüm nedenini de açıklamaktadır.⁹³

Vebanın 19. yüzyılda Antalya'yı son defa kırdığı 1840 ve 1841'de şartlar değişmiştir. Sözgelimi 1840'ta klişe ile kayıt altına alınmış ölümlerden dördü,⁹⁴ 1841'de on altısı,⁹⁵ 1842'de üçü,⁹⁶ 1844'te biri⁹⁷ köylerde gerçekleşmiştir. Vebanın neden olmuş olabileceği bu ölümlerin şehre yakın köylerde gerçekleşmesi dikkati çekicidir.⁹⁸

Kıscacası, üzerinde durulan bütün bu hususlar 1833-1845 arasındaki döneme tarihlenen sicillerde sık sık geçen "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesiyle veba arasında bir özdeşlik kurmamıza imkân tanımaktadır. Öte yandan, bu klişeyi bulaşıcı ve salgın bir hastalıkla ilişkili bir ölümün göstergesi olarak kabul edecek olduğumuzda yanıtlamamız gereken bir başka soruyla da

⁸⁸ AŞS. 19/41, 42, 43, 75, 77, 84, 88, 95, 96, 102, 104, 109, 160.

⁸⁹ AŞS. 19/107, 157, 161, 166, 167, 169, 171, 181a, 181b, 182, 183, 184, 198, 206, 209, 210, 216, 227, 228, 230, 243, 258, 278, 291, 294, 326, 327, 329, 335.

⁹⁰ AŞS. 19/117, 125, 129, 397a, 397b, 440, 444, 445, 446, 450.

⁹¹ AŞS. 5/41; AŞS. 6/80, 93, 112.

⁹² AŞS. 6/93.

⁹³ AŞS. 6/80.

⁹⁴ AŞS. 19/88, 95, 109, 183.

⁹⁵ AŞS. 19/161, 166, 182, 184, 206, 209, 227, 228, 230, 258, 270, 291, 294, 327, 372, 373.

⁹⁶ AŞS. 19/440, 444, 445.

⁹⁷ AŞS. 19/580.

⁹⁸ 1894'te zuhûr eden kolera salgını da ilk olarak şehre yakın köy ve Kandıra Çiftliği gibi çiftliklerde ortaya çıkmıştı. Bkz. BOA.A.MKT.MHM.}, 554-73. lef. 1 ve BOA.Y.A.Hus. 313-4. lef. 1-2.

karşı karşıya kalırız. Çünkü bu döneme tarihlenen sicillerde klişe sadece Müslümanlar için kullanılmıştır. Öyleyse, acaba vebanın Antalya’da etkin olduğu bu dönemde şehrin gayrimüslim halkı arasında hiç ölüm vakası yaşanmamış mıdır? Eğer yaşanmışsa, klişe sadece Müslümanlar için mi kullanılmıştır?

İlk sorunun cevabını Antalya’ya ilişkin 1831 senesine ait bir misyoner raporu kısmen vermektedir. Bu yılda Antalya Müslümanları arasında vebanın oldukça şiddetli olduğuna değinen Joseph Wolff, Antalya Rumları arasında veba vakalarının çok ender görüldüğünü yazmıştır.⁹⁹ Burada, Antalya Rum cemaatinin veba ya da kolera gibi hastalıkların etkilerine karşı daha hazırlıklı olduğu da akla getirilebilir ki, 19. yüzyılın ortasında Antalya’da mevcudiyeti bilinen tek hastane Rum cemaatine aittir.¹⁰⁰

Ne var ki veba esas olarak Müslümanları kırmış olsa bile, vebanın gerçekten de etkili olduğu bir dönemde şehrin Rum sakinlerinin vebanın etkisinden tamamen uzak kalmış olması düşünülemez. Bu nedenle, şehrin gayrimüslim halkı arasında gerçekleşen ölümlerin klişeyle ifade edilmemiş olması bu dönemde gayrimüslimlerin terekeleri kayıt altına alınırken sadece “hâlik olan” veya “hâlîke olan” ya da “mürd olan” veya “mürd ü hâlik olan” ifadelerinin kullanılmış olmasıyla ilişkili olmalıdır. Klişenin birden çok kullanıldığı 1865-1867 senelerine tarihlenen 93 numaralı sicilde gayrimüslim birkaç kişinin “bi-emrillâhi teâlâ” vefât ettiğinin belirtilmiş olması da bu durumun göstergesi olsa gerektir. Demek ki gayrimüslimlerin terekeleri kayıt altına alınırken Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanına kadar devam eden ve Hıristiyan tebaanın “âdem-i hoşnudiyetlerini bâdi olan” tahrir usulü klişenin kullanımı üzerinde de etkili olmuş, bu hususta farklı kullanımların önüne ancak Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanından sonra geçilebilmiştir.¹⁰¹

1866-1870: Antalya’da Kolera

Klişenin yoğun olarak karşımıza çıktığı diğer siciller 1866-1870 senelerine tarihlenir. Bu seneler kolera’nın Akdeniz coğrafyasında ve bu arada Antalya’da da oldukça etkili olduğu bir döneme tekabül etmektedir.¹⁰² Gerçekten de 1865’te zuhûr eden kolera (“illet-i müdhîşe” ya da “illet-i muhavvife”)

⁹⁹ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours*, s. 18.

¹⁰⁰ AŞS. 13/29 (7 Şevvâl 1279/28 Mart 1863).

¹⁰¹ Burdur sicillerinde klişenin Hıristiyanlar için kullanıldığı daha erken tarihli örneklere rastlanmaktadır. Örneğin, 6 Mart 1851 tarihli bir terekede Burdur Ermeni Kilisesi’nde misafir olarak sakin olan Ermeni taifesinden Eski Karabet’in “bi-emrillâhi teâlâ” hâlik olduğu kayıt altına alınmıştır. Bkz. BŞS. 14/93 (3 Cemâzi-yel-evvel 1267/6 Mart 1851).

¹⁰² The New England Journal of Medicine, CXXXIII, (1895), s. 653. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 15 vd.

İskenderiye, İzmir ve İstanbul'da kitlesel ölümlere neden olmuş, bu nedenle insanları dehşete düşürüp onları "havf ve hirâsa dūçar etmiş"tir.¹⁰³ Kolera hakkında dönemin İstanbul gazetelerinde neşredilen makalelerde halkın dehşete kapıldığına sık sık değinilirken, koleranın adının zikredilmemesine de dikkat edilmiş; daha önemlisi koleranın "bi-hükmi'llahi teâlâ zuhûra geldiği" belirtilmiş,¹⁰⁴ bu "illet-i dehşetâne"nin ya da "gaile-i hâile"nin izalesi "Şâfi-i Hakiki"den (Allah'tan) temenni kılınmış,¹⁰⁵ birçok defa illetin izalesinin ancak Allah'ın lûtfu ile mümkün olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁶ Zira "Hakîm-i Mutlak" (Allah) her illet için bir sebep ve ilaç yaratmıştır.¹⁰⁷ Gazetelerde kolera ile ilgili neşredilen makale ve resmi varakaların bu üslubunu "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesi hakkında bu makalenin iddiasıyla bir arada düşünmek gerekmektedir.

Gerçekte 1865 kolerası Singapur'da zuhûr etmiş,¹⁰⁸ Osmanlı topraklarında ilk olarak Hicaz'da etkili olmuştu. Bu yılın "hacc-ı ekber" olması nedeniyle hacı sayısı 150.000'e ulaşmış ve bu sebeple ölü sayısı 15.000'i bulmuştu.¹⁰⁹ Hicaz'daki salgın hac dönüşü Kızıldeniz ve Mısır vasıtasıyla diğer Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya da yayılmıştır. Haziran 1865'te İskenderiye'ye taşınan salgın, Mısır'da üç ay hüküm sürmüştü ve ardında 6.000 ölü bırakmıştı.¹¹⁰

1865 kolerası Antalya'ya muhtemelen İskenderiye üzerinden gelmiş, hastalığın şehre taşınmasında ticari ilişkilerin rolü olmuştur. Dönemin İstanbul gazetelerinde kolerayla ilgili neşredilen haberlerde Antalya'ya hiç değinilmemiş olsa da, özellikle Cerîde-i Havâdis ve Tasvir-i Efkâr'da koleranın İstanbul ve İzmir'deki tesirleri hakkında çıkmış makalelerde İskenderiye'nin bu aracı rolüne sık sık temas edilmiş, İskenderiye'den gelen gemilerin İstanbul ve İzmir'de karantina altına alındığına değinilmiştir.¹¹¹

¹⁰³ Cerîde-i Havâdis, 26 Safer 1282/21 Temmuz 1865; Cerîde-i Havâdis, 28 Safer 1282/23 Temmuz 1865; Cerîde-i Havâdis, 3 Rebî-ül-evvel 1282/27 Temmuz 1865; Cerîde-i Havâdis, 17 Rebî-ül-evvel 1282/10 Ağustos 1865.

¹⁰⁴ Cerîde-i Havâdis, 10 Rebî-ül-evvel 1282/3 Ağustos 1865.

¹⁰⁵ Cerîde-i Havâdis, 17 Rebî-ül-evvel 1282/10 Ağustos 1865; Cerîde-i Havâdis, 19 Rebî-ül-evvel 1282/12 Ağustos 1865.

¹⁰⁶ Cerîde-i Havâdis, 15 Rebî-ül-evvel 1282/8 Ağustos 1865; Cerîde-i Havâdis, 16 Rebî-ül-evvel 1282/9 Ağustos 1865; Tasvir-i Efkâr, 5 Safer 1282/30 Haziran 1865; Tasvir-i Efkâr, 17 Safer 1282/12 Temmuz 1865.

¹⁰⁷ Cerîde-i Havâdis, 9 Rebî-ül-evvel 1282/2 Ağustos 1865.

¹⁰⁸ Maarif, c. 5, 28 Cemâzi-yel-evvel 1311/7 Aralık 1893, s. 311.

¹⁰⁹ Sinan Kunalalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", Çev. Münir Atalar, *OTAM*, sayı: 7, 1996, s. 503 vd.

¹¹⁰ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, s. 28.

¹¹¹ Tasvir-i Efkâr, 21 Safer 1282/16 Temmuz 1865; Cerîde-i Havâdis, 25 Safer 1282/20 Temmuz 1865; Cerîde-i Havâdis, 26 Safer 1282/21 Temmuz 1865.

1865 kolerasının Antalya'daki varlığı ilk olarak 7 Eylül 1866 tarihinde, koleranın İstanbul ve İzmir'e sirayetinden bir yıl sonra Antalya Meclisi'nin Sadaret'e ilettiği bir dilekçede ifade edilmiştir. Dilekçede 22 Temmuz 1866 tarihinde Antalya'da kolera zuhûr ettiği bildirilmiş ve günlük vefât vakalarının sekiz-onu bulunduğu dile getirilmiştir.¹¹² Ancak bu dilekçenin üslubundan anlaşıldığı kadarıyla günlük ölüm vakalarına ilişkin verilen bu sayı sadece Antalya'yı değil, Alanya ve Finike'de dâhil olduğu halde vilayetin sınırları içindeki ölümlerin hepsini kapsamaktadır.

Kolera nedeniyle ölü sayısının artması üzerine hastalığın yayılmasının önüne geçmek için Antalya çevresi karantina altına alınmıştır. Ancak buna rağmen kolera ölümlere sebep olmuş ve gayrimüslim sakinleri şehri terk etmiş, tehdit bertaraf edilince hastalık taşımadıklarına dair ellerinde bulunan "temiz tezkereleri"yle şehre dönmüştür.¹¹³

Bu dönemde arşiv vesikaları aracılığıyla da teyit edilebilen koleranın Antalya'daki varlığı siciller ve "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin kullanımı açısından tetkik edildiğinde ise 1860'ların ilk yarısına tarihlenen sicillerde klişenin; 1861, 1862 ve 1863'e ait terekeleri içeren 11 numaralı sicilde sadece bir kere kullanıldığı;¹¹⁴ 1862-1864'e tarihlenen 12 numaralı sicil ile 13 numaralı sicilde hiç kullanılmadığı görülmektedir. Klişe, 1865-1866 senelerine ait terekeleri içeren 14 numaralı sicil ile 1865-1875 dönemine tarihlenen 91 numaralı sicilde de hiç kullanılmamış; fakat 1866-1867'ye tarihlenen 15 numaralı sicilde dört defa,¹¹⁵ ağırlıklı olarak 1867'ye tarihlenen 93 numaralı sicilde ise dokuz defa kullanılmıştır.¹¹⁶ Son olarak, İstanos nahiyesine ilişkin kayıtları ihtiva eden ve 1869-1871 senelerine tarihlenen 18 numaralı sicilde klişe yirmi dokuz terekede kullanılmıştır.¹¹⁷

¹¹² BOA.A.MKT.MHM. 363-85. 1865 kolerasının Antalya'daki seyri ve etkileri için bkz. Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/ 17, (2011), s. 257-258.

¹¹³ BOA. MVL. 525-64.

¹¹⁴ AŞS. 11/25 (10 Zi-l-ka'de 1277/20 Mayıs 1861).

¹¹⁵ Erdal Taşbaş, *15 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2007, s. 318, 345, 489, 493.

¹¹⁶ AŞS. 93/12 (23 Safer 1283/7 Temmuz 1866), AŞS. 93/13 (3 Rebî-ül-evvel 1283/16 Temmuz 1866), AŞS. 93/18 (13 Rebî-ül-evvel 1283/26 Temmuz 1866), AŞS. 93/19 (13 Rebî-ül-evvel 1283/26 Temmuz 1866), AŞS. 93/28 (13 Cemâzi-yel-evvel 1283/23 Eylül 1866), AŞS. 93/35 (21 Cemâzi-yel-evvel 1283/1 Ekim 1866), AŞS. 93/68 (15 Cemâzi-yel-âhir 1283/25 Ekim 1866), AŞS. 93/71 (25 Cemâzi-yel-âhir 1283/4 Kasım 1866), AŞS. 93/205 (23 Ramazan 1283/29 Ocak 1867).

¹¹⁷ AŞS. 18/1 (25 Cemâzi-yel-âhir 1286/2 Ekim 1869), AŞS. 18/2 (25 Cemâzi-yel-âhir 1286/2 Ekim 1869), AŞS. 18/3 (11 Receb 1286/17 Ekim 1869), AŞS. 18/4 (25 Cemâzi-yel-âhir 1286/2 Ekim 1869), AŞS. 18/5 (22 Rebî-ül-âhir 1286/1 Ağustos 1869), AŞS.

93 numaralı sicil koleranın Antalya'daki varlığını kesin olarak bildiğimiz bir döneme tarihlendiği için üzerinde durulmayı gerektirir. Buna göre sicilde “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesinin kullanıldığı sekiz terekenin yedisi 1866'nın Temmuz, Eylül ve Ekim aylarında kayıt altına alınmıştır. İlk terekede Makbul Mahallesi'nden Tuzcuoğlu Stavri'nin,¹¹⁸ ikinci terekede Demirci Süleyman Mahallesi sakinlerinden Hafız Abdi'nin,¹¹⁹ üçüncü terekede Kızılsaray Mahallesi'nden Ali Efendi'nin,¹²⁰ dördüncü terekede aslen Alanyalı olup ticaret için Antalya'da bulunan bir tüccarın,¹²¹ beşinci terekede Ahi Yusuf Mahallesi sakinlerinden Hatice Hatun'un,¹²² altıncı terekede Makbule Mahallesi'nden ve Rum milleti ricâlerinden bir Hristiyan'ın,¹²³ yedinci terekede Baba Doğan Mahallesi'nde sakine Maria veled-i Aslan'ın,¹²⁴ sekizinci terekede Demirci Süleyman Mahallesi'nden Uşaklı İbrahim Efendi'nin¹²⁵ ölümleri klişe ile ifade edilmiştir. Şeyh Sinan Mahallesi'nden Şerife bint-i Hüseyin'in ölümü ise Ocak ayında kayıt altına alınmıştır.¹²⁶

Bu sicilde klişenin gayrimüslim ölümleri için de kullanılmış olması önemlidir. Günlük ölüm vakalarının sekiz ile on arasında olduğu iddia edildiği halde, sicilde klişenin sadece sekiz vaka için kullanılmış olması ise muhtemelen koleranın Antalya vilayetinin tümünde etkili olması nedeniyledir. Oysa ilgili sicildeki tüm hükümler Antalya mahallelerinin sakinleriyle ilgilidir ve sicil kırsal bölgelere ilişkin kayıtları ihtiva etmemektedir. Ayrıca, diğer şehirlere ait sicillerde de olduğu gibi Antalya sicillerindeki terekelerde de çocuk ölümlerine ilişkin kayıtlar istisnai olarak karşımıza

18/6 (15 Cemâzi-yel-âhir 1286/22 Eylül 1869), AŞS. 18/26 (1 Rebî-ül-âhir 1286/11 Temmuz 1869), AŞS. 18/27 (1 Rebî-ül-âhir 1286/11 Temmuz 1869), AŞS. 18/30 (20 Rebî-ül-âhir 1286/30 Temmuz 1869), AŞS. 18/31 (19 Cemâzi-yel-evvel 1286/27 Ağustos 1869), AŞS. 18/32 (26 Ramazan 1286/30 Aralık 1869), AŞS. 18/33 (2 Şevvâl 1286/5 Ocak 1870), AŞS. 18/34 (27 Ramazan 1286/31 Aralık 1869), AŞS. 18/35 (3 Şevvâl 1286/6 Ocak 1870), AŞS. 18/36 (29 Ramazan 1286/2 Ocak 1870), AŞS. 18/37 (26 Şevvâl 1286/29 Ocak 1870), AŞS. 18/38 (2 Ramazan 1286/6 Aralık 1869), AŞS. 18/39 (27 Cemâzi-yel-âhir 1286/4 Ekim 1869), AŞS. 18/40 (1 Rebî-ül-âhir 1286/11 Temmuz 1869), AŞS. 18/41 ((1286/1869-1870), AŞS. 18/42 (1286/1869-1870), AŞS. 18/43 (11 Şa'bân 1286/16 Kasım 1869), AŞS. 18/46 (1 Zi-l-hicce 1286/4 Mart 1870), AŞS. 18/47 (1 Zi-l-hicce 1286/4 Mart 1870), AŞS. 18/48 (1 Zi-l-hicce 1286/4 Mart 1870), AŞS. 18/49, AŞS. 18/55 (9 Safer 1287/11 Mayıs 1870), AŞS. 18/57 (19 Zi-l-ka'de 1287/10 Şubat 1871), AŞS. 18/59 (7 Safer 1287/9 Mayıs 1870).

¹¹⁸ AŞS. 93/12.

¹¹⁹ AŞS. 93/13.

¹²⁰ AŞS. 93/18.

¹²¹ AŞS. 93/19.

¹²² AŞS. 93/28.

¹²³ AŞS. 93/35.

¹²⁴ AŞS. 93/68.

¹²⁵ AŞS. 93/71.

¹²⁶ AŞS. 93/205.

çıkılmaktadır. Oysa veba ve kolera gibi salgın hastalıkların en önemli mağdurları çocuklardır.¹²⁷

1860'lara tarihlenen sicillerde klişe en çok İstanos nahiyesine ait terekeleri içeren 18 numaralı sicilde kullanılmıştır. Bu sicil 1869, 1870 ve 1871 senelerine tarihlenen terekeleri ihtiva eder. Sicilde doksan bir tereke vardır, bu terekelerden yirmi dokuzunda ölüm vakası “bi-emrillâhi teâlâ vefât eden” klişesiyle kaydedilmiştir. Ancak sicilin sonunda yer alan eytam kayıtlarında ölümlerin 1868'de gerçekleştiği belirtilmiştir. Bu tutarsızlık terekelerin tarihlerinden hareketle sicili ele almayı güçleştirmektedir. Ayrıca, bu tarihte Antalya taşrasında koleranın veya başka bir hastalığın etkili olduğunu belgeleyen herhangi bir vesika da günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle 1868'de gerçekleşmiş ölümleri ihtiva eden bir sicilde klişenin bu denli yaygın kullanımı şaşırtıcıdır.

Bu durum, bu dönemde sadece İstanos'u etkisi altına almış bir salgın hastalığın göstergesi olabileceği gibi –ki 18 numaralı sicil dışında İstanos'a ilişkin terekeleri içeren diğer sicillerin hiçbirinde klişe kullanılmamıştır– 1866 kolasının Antalya'daki uzun dönemli etkilerinin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Zira Antalya'da salgın hastalıkların tesirlerine ilişkin 20. yüzyılın başlarına tarihlenen ayrıntılı kaynakların da tanıklık ettiği gibi, Antalya'da hiçbir salgın hastalık bir kere zuhûr edip etkisini yitirdikten sonra bütünüyle ortadan kalkmamış, farklı yoğunluklarda da olsa etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Örneğin, 1908 Temmuz ayında zuhûr eden veba¹²⁸ etkisini 1909,¹²⁹ 1910 ve 1911,¹³⁰ 1912,¹³¹ 1913¹³² ve 1914¹³³ senelerinde de devam ettirmiştir.

Sicilde klişe kullanılarak tahrir edilen ölüm vakalarının bir bölümü İstanos'ta,¹³⁴ bir bölümü ise İstanos'ta bulunan ve büyük bir bölümü 19. yüzyıl Antalya'sının önde gelen ailelerine ait çiftliklerde ya da Çaykenarı karyesi gibi bu çiftliklerin çok yakınındaki yerleşim birimlerinde gerçekleşmiştir.¹³⁵ “Bi-emrillâhi teâlâ vefât eden”lerin bir bölümünün aslen Antalyalı olup İstanos'ta ikamet

¹²⁷ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 149 ve Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, s. 388. 5 Temmuz 1865 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanan bir yazıda da koleranın İskenderiye'deki etkinliğinin azalmasına rağmen sadece bir günde yüz on sekiz kişinin kolera nedeniyle öldüğü, ölenlerin yüz yedisinin ise çocuk olduğu belirtilmiştir. Bkz. Tasvir-i Efkâr, 24 Safer 1282/19 Temmuz 1865.

¹²⁸ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 23, No. 36 (Sep. 4, 1908), s. 1282.

¹²⁹ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 24, No. 51 (Dec. 17, 1909), s. 1932.

¹³⁰ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 26, No. 33 (Aug. 18, 1911), s. 1270.

¹³¹ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 27, No. 32 (Aug. 9, 1912), s. 1307.

¹³² Public Health Reports (1896-1970), Vol. 28, No. 49 (Dec. 5, 1913), s. 2647.

¹³³ Public Health Reports (1896-1970), Vol. 29, No. 44 (Oct. 30, 1914), s. 2929.

¹³⁴ AŞS. 18/3, 4, 5, 6, 26, 30, 31.

¹³⁵ AŞS. 18/27, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 46, 47, 48.

üzere bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁶ Bu nedenle sicilde klişenin birçok defa zikredilmiş olmasını Antalya ve İstanos arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bunalıcı sıcaklar nedeniyle şehrin sakinlerinin her yaz mevsimi Antalya'yı terk ettikleri ve İstanos'a yerleşerek Mayıs ve Eylül ayları arasında burada ikamet ettikleri bilinmektedir.¹³⁷

18 numaralı sicil Antalya şer'iyye sicilleri içinde "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesinin kullanıldığı son terekeleri içerir. Daha sonraları, ne 1894'teki kolera salgınına ne de münferit veba vakalarının görüldüğü 1905,¹³⁸ 1906¹³⁹ ve 1911¹⁴⁰ senelerine tarihlenen sicillerde klişe hiç kullanılmamıştır.

Sonuç

Antalya şer'iyye sicillerinde belirli dönemlerde şehri etkisi altına alarak kitlesel ölümlere sebep olmuş veba ve koleraya, bu hastalıkların adı zikredilerek herhangi bir atıfta bulunulmamıştır. Öyleyse farklı dönemlerde farklı kâtipler tarafından tutulan sicillerde kolera ve vebanın neden olduğu ölümler sıradan vakalar olarak mı addedilmiştir? Biz bunun böyle olamayacağını düşündüğümüz için sicillerde kayıt altına alınmış ölüm vakalarından bir bölümünün "bi-emrillâhi teâlâ vefât eden" klişesiyle tanımlanmış olmasıyla bu ölümlerin veba veya kolera gibi hastalıklar sebebiyle gerçekleşmiş olması ihtimali arasında bir ilişki kurduk ve klişenin şehirde etkili olmuş salgın hastalıklar nedeniyle yaşanan ölümleri tarif etmek için kullanıldığını iddia ettik. Şüphesiz bu spekülâtif bir iddiadır. Ancak makalede de göstermeye çalıştığımız gibi mantıklı bir iç tutarlılığa sahiptir, kanıtlayıcı değilse bile ikna edicidir.

Klişenin yaygın bir biçimde kullanımının veba ve koleranın Antalya'da etkili olduğu dönemlere rast gelmesi ve bu klişeyle ölümü kayıt altına alınanlar hakkında, ölenlerin kimlikleri veya ölümlerin gerçekleştiği mekânlar gibi yine sicillerden edindiğimiz izlenim bu makalenin iddiasını desteklemektedir. Ayrıca, makalenin iddiasının geçerliliğini arttırmak için başka bir örnekleme de başvurulmuş, Burdur şer'iyye sicilleri de incelenmiştir.

¹³⁶ AŞS. 18/6, 26, 30.

¹³⁷ Süleyman Fikri Erten, *Antalya Tarihi*, İstanbul 1940, s. 135-139.

¹³⁸ Bu dönemde veba Temmuz ayında ortaya çıkmış ve Temmuz'da ilk kurbanını vermişti. Bkz. BOA.A.MKT.MHM. 569-1. lef. 22. Aralık 1905'e geldiğinde ise altı şüpheli vakadan ikisi ölmüştü. Bkz. Public Health Reports (1896-1970), Vol. 20, No. 51 (Dec. 22, 1905), s. 2741.

¹³⁹ 24 Ağustos ile 29 Eylül 1906 tarihleri arasında Antalya'da müşahede edilen on iki veba vakasından dördü ölümlü neticelenmişti. Bkz. Public Health Reports (1896-1970), Vol. 21, No. 52 (Dec. 28, 1906), s. 1554.

¹⁴⁰ 1911'in Temmuz ayında Antalya'da beş veba vakası müşahede edilmişti. Bkz. Great Britain-Local Government Board, Report of the Medical Officer, H. M. Stationery Office, (1914), s. 74.

Ne var ki iddiamızın iki örnekleme ve sadece 19. yüzyıla sınırlı olarak değil, daha başka örneklemler vasıtasıyla da desteklenmesi gerektiği açıktır. Üstelik farklı şehirler için farklı dönemlerde tutulmuş sicillerde vebaya atıf yapıldığı bilinirken, Antalya sicillerinde hastalık adlarının niçin zikredilmediği ve ölüm olayının niçin sadece klişeyle tanımlandığı sorusuna da tatmin edici bir yanıt vermiş değiliz. Bununla beraber bu makalenin iddiası başka örneklemler aracılığıyla da doğrulanırsa Osmanlı şehirlerinde salgın hastalıkların niceliksel ve niteliksel etkileri hakkında çok daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün görünmektedir.

Sadece Antalya örnekleminde hareket edersek, 1833-1845 arasında farklı şiddet ve sıklıkla da olsa Antalya’da etkili olan veba ve 1866’da zuhur eden kolera salgınıyla ilgili bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir.

İlk olarak, 1833-1845 arasında Antalya kesin olarak bir “hastalık odağı” haline gelmiştir ki, bu iddia seyahatnameler aracılığıyla da teyit edilebilmektedir. Fakat seyahatnamelerin içerdiği bilgilerin kısmi oluşu bu dönemde Antalya’nın veba salgınından ne ölçüde etkilendiği hakkında bir tahminde bulunmaya imkân tanımamaktadır. Bu döneme tarihlenen siciller dikkate alındığında ise 1840-1842 vebası hariç tutulduğunda, hastalığın esas olarak şehrin yerlilerini değil, yolcuları ya da misafir olarak Antalya’da sakin olanları hedef aldığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

1833-1840 arasında kırsal bölgeler vebanın hâkimiyeti dışında kalmış görünmektedir. Fakat 1840-1842 senelerinde şartlar değişmiş, kırsal bölgeler de vebanın etki sahası içine girmiştir. Bu dönemde vebanın kırsal bölgelere taşınmasında hacıların ve gezici tüccarların etkili olduğu iddia edilebilir.

1866’da Antalya’da görülen kolera hakkında ise Antalya Meclisi’nin Sadaret’e ilettiği dilekçeler vasıtasıyla bilgi edinilebilmektedir. Klişenin uzun bir aradan sonra bu döneme tarihlenen sicillerde tekrar kullanılmış olması, üstelik bu kullanımın koleranın Antalya’da zuhur ettiği Temmuz ayı ile bu ayı takip eden dönemde yoğunlaşması, makalemizin iddiasını desteklemektedir. Ayrıca, merkezi arşivlerde bulunan belgeler koleranın şehrin kırsal bölgelerini de etkisi altına aldığını göstermektedir. Ne var ki mevcut siciller koleranın kırsal bölgelerdeki hâkimiyetini ancak 1869 ve 1870 seneleri için takip edebilmeye imkân tanımaktadır.

Kaynakça

I-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.) 363-85; 554-73; 569-1;
569-8.

Dâhiliye Nezareti İdare (DH. İD.) 135-15.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 989-3.

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 462-22642-A.; 1399-56283.

İrade Dâhiliye (İ. DH.) 688-48007.

Meclis-i Vala (MVL.) 525-64.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.Hus.) 313-4.

II-Şer'iyye Sicilleri

Antalya Şer'iyye Sicilleri (AŞS.) 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 27,
50, 54, 56, 57, 70, 93.

Burdur Şer'iyye Sicilleri (BŞS.) 7, 11, 13, 14, 16.

III- Gazete, Dergi ve Raporlar

Cerîde-i Havâdis, 25 Safer 1282/20 Temmuz 1865.

Cerîde-i Havâdis, 26 Safer 1282/21 Temmuz 1865.

Cerîde-i Havâdis, 28 Safer 1282/23 Temmuz 1865.

Cerîde-i Havâdis, 3 Rebî-ül-evvel 1282/27 Temmuz 1865.

Cerîde-i Havâdis, 9 Rebî-ül-evvel 1282/2 Ağustos 1865.

Cerîde-i Havâdis, 10 Rebî-ül-evvel 1282/3 Ağustos 1865.

Cerîde-i Havâdis, 15 Rebî-ül-evvel 1282/8 Ağustos 1865.

Cerîde-i Havâdis, 16 Rebî-ül-evvel 1282/9 Ağustos 1865.

Cerîde-i Havâdis, 17 Rebî-ül-evvel 1282/10 Ağustos 1865.

Cerîde-i Havâdis, 19 Rebî-ül-evvel 1282 /12 Ağustos 1865.

Tasvir-i Efkâr, 5 Sefer 1282/30 Haziran 1865.

Tasvir-i Efkâr, 17 Sefer 1282/12 Temmuz 1865.

Tasvir-i Efkâr, 21 Sefer 1282/16 Temmuz 1865.

Tasvir-i Efkâr, 24 Sefer 1282/19 Temmuz 1865.

Tasvir-i Efkâr, 21 Rebi-ül-âhir 1282/13 Eylül 1865.

Tasvir-i Efkâr, 23 Rebi-ül-âhir 1282/15 Eylül 1865.

Maarif, 28 Cemaziyülevvel 1311.

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 20, No. 51 (Dec. 22, 1905).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 21, No. 52 (Dec. 28, 1906).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 23, No. 36 (Sep. 4, 1908).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 24, No. 51 (Dec. 17, 1909).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 26, No. 33 (Aug. 18, 1911).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 27, No. 32 (Aug. 9, 1912).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 28, No. 49 (Dec. 5, 1913).

Public Health Reports (1896-1970), Vol. 29, No. 44 (Oct. 30, 1914).

IV- Kitap ve Makaleler

AK, Mehmet, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/ 17, (2011).

AKASOY, Anna, “Islamic Attitudes to Disasters in the Middle Ages: A Comparison of Earthquakes and Piagues”, *The Medieval History Journal*, X, (2007), 387-410.

BEDEN, Aydın, “**1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya (8 No’lu Antalya Şer’iyye Sicilleri Defterine Göre)**”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2004.

BULMUŞ, Birsen, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.

Dictionnaire Turc-Français, Constantinople, 1890.

d’Ohsson, Mouradgea. *Tableau Général de l’Empire Othoman*, c. 4, Paris, 1788.

DİNÇ, Güven, “**9 No’lu Antalya Şer’iyye Sicil Defterine Göre 1853-1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu**”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2005.

DOLS, W. Michael, “Plague in Early Islamic History”, *Journal of the American Oriental Society*, XCIV/ 3 (1974), s. 371-383.

- DOLS, W. Michael, "The Second Plague Pandemic and it's Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXII/ 2, (1979), s. 162-189.
- DUGGAN, T. M. P., "Chronology of Plague and Earthquakes in Antalya Province", *Adalya*, VIII (2005), s. 357-398.
- ERTEN, Süleyman Fikri, *Antalya Tarihi*, İstanbul, 1940.
- FELLOWS, Charles, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London, 1839.
- GINIO, Eyal, "'Every Soul Shall Taste Death' Dealing with Death and the Afterlife in Eighteenth-Century Ottoman Salonica", *Studia Islamica*, CXIII, (2001), s. 113-132.
- Great Britain-Local Government Board, *Report of the Medical Officer*, H. M. Stationery Office, 1914.
- HAMILTON, William John, *Resarches in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology*, c. II, London, 1842.
- KINGLAKE, Alexander W., *Eothen: Traces of Travel Brought Home from the East*, London, 1847.
- KUNERALP, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", Çev. Münir Atalar, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, s. 7, 1996, s. 497-511.
- KUTLU, Hüseyin, *Kayıbolan Medeniyetimiz: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*, Damla Yayınları, İstanbul, 2005.
- LAQUEUR, Hans Peter, *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Çev. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Medical and Surgical Reporter*, LXXV, (1896).
- Von MOLTKE, Helmuth, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba: 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Redhouse's Turkish Dictionary*, London, 1880.
- SAMİ, Süleyman, *Isparta Tarihi*, Yay. Haz. Hasan Babacan, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta, 2012.
- SUBLET, Jacqueline, "La Peste Prise aux Rets de la Jurisprudence: Le Traite d'Ibn Hajar al-'Asqalani sur la Peste", *Studia Islamica*, XXXIII (1971), s. 141-149.

- TANRISEVEN, Ruken, “12 Numaralı Antalya Şer’iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- TAŞBAŞ, Erdal, “15 No’lu Antalya Ser’iyye Sicil Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2007.
- TEXIER, Charles, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d’Asie*, Didot Frères, 1862.
- The New England Journal of Medicine*, CXXXIII, (1895).
- The Select Circulating Library*, Philadelphia, 1835.
- WHITE, Sam, “Rethinking Disease in Ottoman History”, *International Journal of Middle East Studies*, XLII, (2010), s. 549-567.
- WILDE, W. Robert, *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean*, c. II, Dublin, 1840.
- WYMAN, Walter, “The Black Plague”, *The North American Review*, CLXIV, (1897), s. 441-452.
- WOLFF, Joseph, *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Philadelphia, 1837.

1567- 1568 (H. 975) Tarihli Ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin (İdari, Ekonomik Ve Sosyal Durum)

**Nusaybin; (Administrative, Economic And Social
Situation) According To The Detailed Land Registry
Book Dated 1567-1568 (H. 975) Adn Numbered 1096**

Uğur DEMLİKOĞLU*

Özet

Osmanlı Devleti, bir bölgeyi fethettikten sonra yaptığı ilk iş o bölgenin gelir kaynaklarını tespit etmek ve deftere kaydetmek olmuştur. Bu defterler sayesinde bölgenin demografik yapısını, ekonomik durumunu, idari yapısını, yerleşim yerlerini ve devletin temin ettiği vergileri öğrenmekteyiz. Nusaybin'in 16. yüzyıldaki sosyo ekonomik durumunu öğrenmek maksadıyla, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 1096 numaralı tapu tahrir defteri incelenmiştir. Bu defter, Sultan II. Selim'in tahta cülusundan iki yıl sonra 1568 yılında hazırlanmıştır. Söz konusu defter de Diyarbakır Eyaleti'ne tabi sancaklar kaydedilmiştir. Nusaybin, 1568 yılında Diyarbakır Eyaleti'nin idari yapılanmasında sancak statüsünde yer almıştır.

Makalemiz, giriş ve sonuç bölümlerini hariç tutarsak iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Nusaybin'in şehir ve kırsal nüfusundan bahsedilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması maksadıyla tablo ve grafikler yardımıyla sistematik bir şekilde anlatılmıştır. Bölgede yaşayan konargöçerle ilgili bilgiler verilmiştir. Nusaybin'in nüfusunu, ekonomik durumunu kendisine yakın diğer şehirlerle mukayesesi yapılmış ve bölge içindeki önemi vurgulanmıştır. İkinci bölümde ise Nusaybin'de üretilen ürünler, halkın geçim kaynağı ve devletin temin ettiği vergilerden bahsedilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi İlköğretim Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
ugurtarib@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Nusaybin, Nüfus, Vergilendirme, Osmanlı Devleti, İktisat

Abstract

The Ottoman Empire, after conquering a region, the first thing it did was to identify the income sources of that region and record it in the book. Thanks to these books, we are learning the demographic structure, economic situation, administrative structure, settlements and taxes provided by the government. In order to learn about the socio-economic status of Nusaybin in the 16th century, the land registry book, numbered 1096, in the Ottoman Archives of the Prime Ministry has been examined. This book was prepared in 1568 two years after Sultan Selim II's enthronement. In the said book, sanjaks which are subject to the province of Diyarbakır were recorded. Nusaybin, in the administrative structure of Diyarbakır Province, in 1568, took the status of sanjak.

Our article written of two chapters if we exclude introduction and conclusion chapters. In the first chapter, Nusaybin's urban and rural population is mentioned. It is systematically explained with the help of tables and graphs for the better understanding of the subject. Information is given about the nomads living in the region. Nusaybin's population and economic condition are compared to other cities close to it and its importance for the region is emphasized. In the second chapter, the products produced in Nusaybin, people's mean of living and the taxes provided by the state are mentioned.

Keywords: Nusaybin, Population, Taxation, Ottoman State, Economics

GİRİŞ

Nusaybin, Mardin- Midyat eşiği adı verilen dağlık kütlede inen Çağçağa suyunun Türkiye sınırını terk ettiği kesimde deniz seviyesinden 500m yüksekte düz bir alanda kurulmuştur¹. Nusaybin ismi Sami kökenlidir ve Philon Byblios bu ismi Nasib'e bağlamaktadır. Nasibinin putu Abnil yani El'in taşı anlamına gelmektedir. Sikkelerin üzerinde, mevki adı olarak Nesibi şekli görülür. Bu ismin; Nitibin, Nitibeni ve Nizzibi gibi kullanım şekilleri de vardır. Ermenice bu isim ekseriyetle mebin olarak geçer². Araplar bölgeyi ele geçirdikten sonra iki

¹ Metin Tuncel, "Nusaybin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 269,

² E. Honigmann, "Nasibin", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s. 100.

kısmet anlamına gelen Nasibeyn ismini vermişlerdir. Türkler ise Nusaybin ismini kullanmışlardır³.

Nusaybin jeopolitik konumu itibarıyla oldukça önemli bir yerdedir. Basra körfezi üzerinden gelen yollar hiçbiri doğal engelle karşılaşmadan Nusaybin'e ulaşabilmekteydi. Burada ikiye ayrılan yollardan biri Mezopotamya'yı, Batı Anadolu ve Suriye limanlarına bağlarken, diğer yol ise Nusaybin'i Diyarbakır havzasıyla Anadolu'nun başka noktalarına bağlamaktaydı⁴.

Ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle pek çok devletin istilasına maruz kalan şehir sırasıyla; Bizans, Sasani, Arap ve Türk egemenliğine geçmiştir⁵. Nusaybin, 1045 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey döneminde Selçuklu hâkimiyetine girmiştir⁶. 1120 yılında ise Artuklu Necmeddin İlgazi'nin ve daha sonra Musul Atabegî İmadüddin Zengî ve Selahaddin-i Eyyubi'nin hâkimiyetinde kalmıştır⁷. Moğol İlhanlı hükümdarı Hülagû Han 1259 yılında Urfa, Harran ve Nusaybin'i ele geçirmiştir. Timur 1395 yılında Nusaybin üzerine harekete geçtiğinde şehir halkı korkudan sarnıçlara saklanmış, ancak çıkan dumandan boğularak ölmüşlerdir⁸. Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra 1507 yılında Diyarbakır'a Ustaca Oğlu Muhammed Han'ı vali olarak tayin etmiş ve bölge Safevi Devleti'nin eline geçmiştir⁹.

Yavuz Sultan Selim, Safevi Devleti üzerine sefere çıkmış ve 24 Ağustos 1514 tarihinde Safevi ordusunu Çaldıran'da ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Osmanlı orduları iki hafta sonra Safevi Devleti'nin başkenti Tebriz'e girmiştir¹⁰. Ancak başta Diyarbakır olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinde Osmanlı hâkimiyet tam anlamıyla tesis edilememiştir. Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan meşhur âlim İdris-i Bitlisî aracılığıyla Diyarbakır Osmanlı Devleti'ne geçmişti. Bunun üzerine Şah İsmail, Diyarbakır üzerine Ustaca Oğlu Muhammed Han'ın

³ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri", C.II, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Konya, 1999, s. 598

⁴ Tuncel, s. 269.

⁵ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1458, İstanbul, 1969, s.7

⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 80.

⁷ Ahmet Demir, "Eyyubiler Devrinde Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri 27-28 Mayıs 2004*, (Editör. Kenan Ziya Taş), Nusaybin Kaymakamlığı, Ankara 2009, s. 103; Tuncel, *a.g.m.*, s. 269.

⁸ E. Honigmann, *a.g.m.*, s. 103.

⁹ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesindeki Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1999, s. 30.

¹⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alıyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Mayıs 2009, İstanbul, s.138.

kardeşi Karahan'ı göndermiş ve Diyarbakır Kalesi'ni kuşatmıştır¹¹. Osmanlı Devleti, Diyarbakır Kalesi'nin yardımına Trabzon Valisi Bıyıklı Mehmed Paşa ve Konya Beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı göndermiş ve Diyarbakır kurtarılmıştır. Mardin'e çekilen Karahan'ın üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa yürümüştür. Osmanlı orduları Karahan'ı ağır bir yenilgiye uğratmış ve 1516 yılında Osmanlı hâkimiyeti bölgede sağlanmıştır¹². Karahan'ın ölümüyle Cizre, Eğil, Bitlis, Hizan, Siirt, Hasankeyf ve Nusaybin Osmanlı egemenliğine geçmiştir¹³.

Bölge Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra Diyarbakır Eyaleti kurulmuştur. Bu eyaletin sınırları Safevi döneminin de tesiriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir kısmını içine alacak şekilde genişletilmiştir¹⁴. Diyarbakır'ın 1515 yılındaki idari yapılanmasında Nusaybin yer almamıştır. Nusaybin; 1518 ve 1523 yıllarında Mardin Sancağı'na bağlı bir nahiye iken, 1540 yılında Mardin'e bağlı kaza durumundadır¹⁵. Ancak 1568 yılında Diyarbakır'ın idari yapılanmasında sancak statüsünde yer almıştır¹⁶. Nusaybin'in Diyarbakır idari taksimatındaki sancak statüsü 1609 ve 1653 yılında da devam etmiştir¹⁷.

Osmanlı Devleti siyasi yönden hareketli olan hudut bölgelerindeki sancakları, hükümet ve yurtluk-ocaklık sancakları şeklinde yönetmiştir. Bundaki amaç; bölgelerdeki nüfuzlu beylerin gücünden istifade ederek varlığını bu beyler aracılığıyla güçlendirmektir. Beylerin fetih sırasında göstermiş oldukları sadakat ve hizmetlerinden dolayı bölgenin idaresi kendilerine bırakılmıştır. Hükümet sancaklarında tımar uygulanmamıştır. Yurtluk- ocaklık sancaklarında ise tahrirler yapılmış ve tımar rejimi uygulanmıştır¹⁸. 1568 yılında Nusaybin'de tahrir yapılmıştır. Tımar ve zeametın bulunması bölgenin yurtluk- ocaklık sancağı statüsünde idare edildiğini göstermektedir¹⁹.

Osmanlı Devleti bir bölgeyi fethettikten sonra bölgenin gelir kaynaklarını tespit etmiş ve deftere kaydetmiştir. Arazi tahrirlerinin amacı; reyayı yerel askeri sınıfların keyfi uygulamalarına karşı korumak, bütün vergi kaynaklarını

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 263

¹² Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 21; Feridun Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 218

¹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 263.

¹⁴ İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 222.

¹⁵ Erpolat, *a.g.t.*, s. 598.

¹⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 227.

¹⁷ Yılmazçelik, *a.g.m.*, s. 223.

¹⁸ Bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s.119-136.

¹⁹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 227-246.

kaydedip değerlendirebilir hale getirmek, vergi kaçırılmayı önlemek, vergi muafiyetlerini gözden geçirmek ve devletin gelirlerini arttırmak şeklinde özetlenebilir²⁰. Tahrir defterlerinde bir bölgenin idari, sosyo-ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır²¹.

Nusaybin tahrir defterlerinden istifade edilerek hazırlanmış çalışmalarda Nusaybin'in idari taksimatı, yer adları, köy ve mezra isimlerinden bahsedilmiştir²². Bu çalışmada ise tapu tahrir defterlerindeki mevcut kayıtlardan istifade edilerek Nusaybin'in sosyo-ekonomi durumu ile ilgili bilgiler de sunulmuştur. Nusaybin'in bölge içindeki önemini vurgulamak amacıyla bölgenin sosyo-ekonomik yapısını diğer şehirlerle mukayesesi yapılmıştır.

1. NÜFUS

1567-1568 yılı (H. 975) mufassal tapu tahrir defterinde Nusaybin'in sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu defterde bölgenin demografik yapısını, sosyal ve iktisadi durumunu ortaya koymak mümkün olmuştur. Bu defterde Nusaybin merkez ve köylerde vergiye tabi Müslüman, gayrimüslim nüfus, mukataa gelirleri, mahalle, köy ve mezra isimleri, üretilen ürünler, alınan vergi miktarı ve türü, vergi muafiyeti tanınan şahıslar, tumar ve zeamat statüsündeki yerleşim birimleri kaydedilmiştir.

Nusaybin'in 1568 yılına ait tapu tahrir defteri öncelikle *nefs* tabir edilen şehir merkezinden başlanmıştır. Şehir merkezindeki mahalle isimleri ve ismin hemen altında mahalleyi oluşturan haneler şahıs isimleriyle kaydedilmiştir. Müslüman nüfusun ardından gayrimüslim nüfus yer almıştır. Ancak mahalle ismiyle değil, mensubu oldukları etnik ya da dini cemaat başlığı altında verilmiştir. Sancak merkezindeki vergi yükümlüsü nüfusun ardından köyler ve mezzalar yer almaktadır. Köyler tıpkı şehir merkezinde olduğu gibi vergiye tabi şahıs isimleri ve varsa meslekleriyle birlikte yer almıştır. Ancak kırsal yerleşmenin en küçük birimi olan mezzalarda bu durum farklılık arz eder. Mezzalarda vergi mükellefi şahıslar ve üretim faaliyetleri ile ilgili bilgiler yoktur. Çünkü mezzalar köylerin ekinlik alanlarıdır.

Tapu tahrir defterlerinde vergi yükümlüsü birim hane ve mücerred olarak vasıflandırılmıştır. Hane; ev, bina, ikametgâh ve aile gibi değişik anlamlara gelmektedir. Ancak hanenin kaç kişiden oluştuğu ile ilgili net bir bilgi mevcut

²⁰ Halil İnalıcık, "Arazi Tahrirleri ve Tahrir İşlemleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 175.

²¹ Mehmet Ali Ünal, "XV-XVI. yüzyıllarda Sinop Kazasında Üretim", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler- 2*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010, İstanbul, s. 568.

²² Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarından Tahrir Defterlerine Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul 2007, s. 349-380; Bkz: Erpolat, *a.g.t.*, C. II, s. 597-608.

değildir²³. Halil İnalçık ise haneyi; ev, aile ve vergi birimi olarak hane halkı şeklinde açıklamıştır²⁴. Vergi yükümlüsü olup evlenme çağına gelmiş; fakat evlenmemiş bekâr erkekler de mücerred olarak deftere kaydedilmiştir.²⁵ İncelenen döneme ait tapu tahrir defterinde gayrimüslim nüfus içerisinde mücerred olarak kaydedilenler vergi yükümlüsüdür.

1.1.Müslüman Nüfus

1518 ve 1526 yıllarına ait tapu tahrir defterlerinde Nusaybin'in mahalleleriyle ilgili bir bilgi yoktur. Nusaybin'de 1540 yılında İmam Zeynelabidin ve Doğan Mahallesi adında iki mahalle bulunmaktaydı²⁶. 1568 yılına ait tapu tahrir defterinde Nusaybin merkezinde; Kal'a, Şah Selman, Sûrsâr, İmam Kulu Nalband, Abdüllaziz bin Abdülkerim ve İmam Zeynel Abidin adında 6 mahalle kayıtlıdır. Doğan mahallesine tesadüf edilmemiştir. Mahalle sayısı 6'ya yükselmesi şehrin geliştiğini göstermektedir. Doğum ve ölüm arasında pozitif yönde artışlar, Osmanlı yönetiminin Safevi hâkimiyetine son vererek bölgeye hâkim olması, huzur ve güvenliğinin sağlanması ile birlikte bölgede nüfus artmıştır. Huricihan İslamoğlu ve Mehmet Öz'e göre Doğu Anadolu'nun istikrara kavuşması ile birlikte Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerinden yapılan göçler bölgedeki nüfusu artırmıştır²⁷. Bu mahallelerde toplamda 382 hane ve 113 mücerred bulunmaktaydı. Hane sayısını 5 olarak kabul ettiğimizde 1910 ve mücerred sayısı da eklenildiğinde Nusaybin'de tahmini Müslüman nüfus 2.023'dür²⁸. Aşağıdaki grafikte Nusaybin'deki mahallelerin tahmini nüfusu verilmiştir.

²³ Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XXXII, 1979, İstanbul, s.331

²⁴ Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, C. I, s. 452.

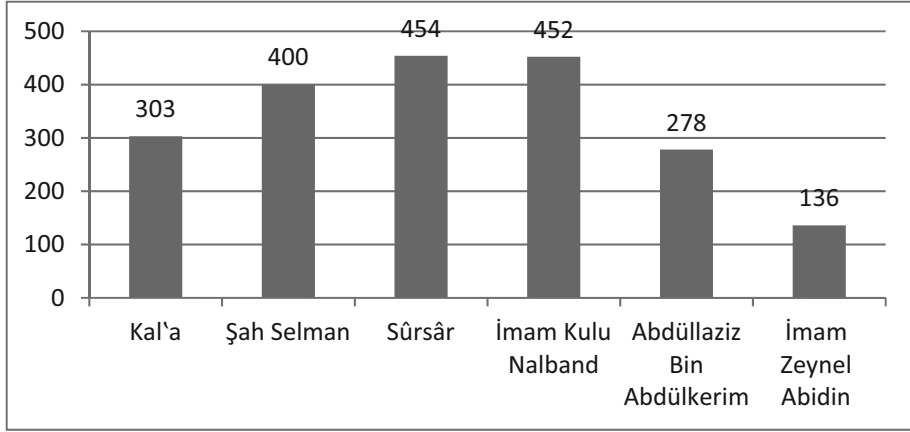
²⁵ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516- 1579)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s.222; Ümit Koç," Pirlepe Kırşalında Nüfus- Vergi Bağlamında Ekonomik Refah Düzeyinin Tespiti ve Gelir Dağılımı Üzerine Bir Deneme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXIV, Sayı: 2, Elazığ, 2014, s. 296.

²⁶ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 58.

²⁷ Alpaslan Demir, "Diyarbakır (Amid) Şehir Demografisine Göçleri Etkisi", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 50, Yaz, 2009, Ankara, s.18.

²⁸ BOA, *TT.d. 1096*, s. 248- 253.

Grafik 1. 1568 Yılında Nusaybin'de Bulunan Mahallelerin Tahmini Nüfusu

Grafik 1'de 1568 yılında Nusaybin'in en kalabalık mahallelerinin Sûrsâr ve İmam Kulu Nalband mahallerinin olduğu görülmektedir. Sûrsâr mahallesinde 85 hane ve 29 mücerred bulunurken, İmam Kulu Nalband mahallesinde ise 86 mahalle ve 22 mücerred bulunmaktaydı. En az nüfusa sahip mahalle ise 25 hane ve 11 mücerredle İmam Zeynel Abidin mahallesidir²⁹.

1568 yılı tapu tahrir defterinde Nusaybin'de Nehr-i Çalı, Nehr-i Dere ve Nehr-i Kertuvan olmak üzere üç nahiye bulunmaktadır. Nehr-i Çalı nahiyesinde 60 köy 29 mezra, Nehr-i Dere nahiyesinde 51 köy 6 mezra ve Kertuvan nahiyesinde ise 83 köy 18 mezra kayıtlıdır. Aşağıdaki tabloda Nusaybin'de bulunan nahiyelerin tahmini nüfusları verilmiştir.

Tablo1. Nusaybin'e Tabi Nahiyelerin 1568 Yılı Tahmini Nüfusları³⁰

Nahiye İsmi	Köy Sayısı	Boş Köy Sayısı	Mezra Sayısı	Hane Sayısı	Mücerred Sayısı	Tahmini Nüfus	Ortalama Köy Nüfusu
Nehr-i Çalı	60	7	29	507	116	2.651	50
Nehr-i Dere	51	4	6	321	53	1.658	36
Nehr-i Kertuvan	83	8	18	693	204	3.669	49
Toplam	194	19	53	1.521	373	7.978	45 (köy ortalaması)

Tahmini Toplam Nüfus= Hane x 5+ Mücerred

Ortalama Köy Nüfusu= Tahmini Toplam Nüfus/ Köy Sayısı

²⁹ BOA, TT.d. 1096, s. 251.

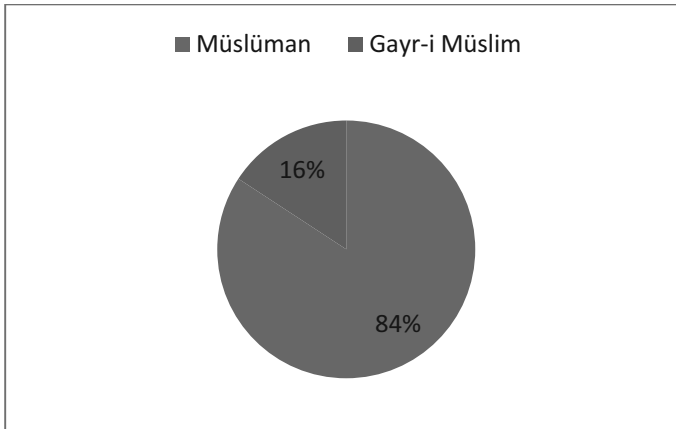
³⁰ BOA, TT.d. 1096, s. 253- 301.

Tablo 1’de Nusaybin’de en fazla nüfusa sahip nahiyenin 60 köyle Nehr-i Çalı nahiyesi olduğu görülmektedir. Nehr-i Çalı nahiyesinde 7 köy boştur. Nehr-i Çalı nahiyesindeki köy sayısı Kertuvan nahiyesine göre az olmasına rağmen ortalama köy nüfusun bakımından daha fazladır. Bu durum Nehr-i Çalı nahiyesinin diğer nahiyelere göre ekonomik açıdan daha verimli bir bölge de olduğu izlenimini vermektedir³¹. Nusaybin Sancağı’nda en fazla nüfusa sahip köy Kertuvan nahiyesine tabi Ma’arin köyüdür. Gayrimüslim bir köy olan Ma’arin köyünde 165 hane 47 mücerred bulunmaktaydı.³² Diğer köy ise Nehr-i Çalı nahiyesine bağlı Zeytun köyüdür. Bu köy Müslüman bir köydür ve bu köyde 134 hane ile 32 mücerred bulunmaktaydı. Zeytun köyü, belgede 13.864 akçe ile Zeynel Abidin vakfiyesi olarak kaydedilmiştir³³.

1.2. Gayrimüslim

1568 yılında Nusaybin’de yaşayan Hristiyan nüfus Cemaat-i Gebran şeklinde kaydedilmiştir. Nusaybin şehir merkezinde vergiye tabi gayrimüslim nüfusa baktığımızda; 178 hane ve 63 mücerred bulunmaktaydı. Ayrıca 9 hane 1 mücerredle küçük bir Yahudi kolonisi de Nusaybin’de mevcuttu. Bu verilerin ışığında Nusaybin şehir merkezinde yaşayan tahmini gayrimüslim nüfus 1.000’dir³⁴. Ma’arin Köyü’nde yaşayan gayrimüslim nüfus 872’dir ve başka bir gayrimüslim köye de tesadüf edilmemiştir³⁵. 1568 yılında Nusaybin’de yaşayan gayrimüslim toplam tahmini nüfus 1825’dir.

Grafik 2. 1568 yılında Nusaybin’de Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Oranları

³¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-269.

³² BOA, *TT.d. 1096*, s. 288, 289.

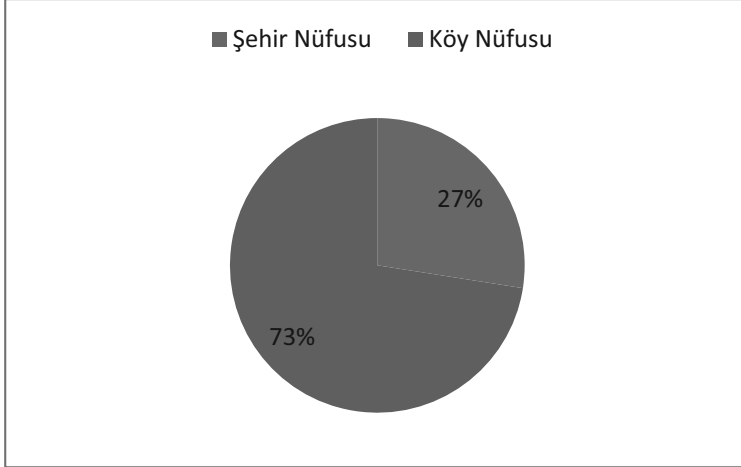
³³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 254.

³⁴ BOA, *TT.d. 1096*, s. 251-253.

³⁵ BOA, *TT.d. 1096*, s. 288-289.

Grafik 2’de görüldüğü üzere 1568 yılında Nusaybin’de yaşayan nüfusun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktadır. Müslüman nüfus toplam nüfusun % 84’ne tekabül etmektedir. Gayrimüslim nüfus ise %16’dır.

Grafik 3. 1568 Yılında Nusaybin’in Şehir ve Kırsal Nüfus Oranları

Tablo 3’te görüldüğü üzere 1568 yılında Nusaybin’de en fazla nüfus kırsal kesimde görülmektedir. Kırsal kesimin toplam nüfusa oranı %73, şehir nüfusu ise %27’dir. Nusaybin’i 1568 yılında Siirt şehir nüfusuyla karşılaştırdığımızda Siirt’in %71’i şehir merkezinde, %29’u ise köylerde yaşamaktaydı. Nusaybin kır nüfusu Siirt’ten daha fazladır. Bu durumun sebebi ise Siirt’teki köy sayısının Nusaybin’den daha az olmasından kaynaklanmıştır³⁶. 1568 yılında Nusaybin’in toplam tahmini nüfusu 11.873 iken Siirt’in 10.955’dir. Mardin’in 1564 yılında toplam tahmini nüfusu ise 18.714’dir ve Mardin’in nüfusu hem Siirt hem de Nusaybin’den daha fazla olduğu görülmektedir³⁷.

1.3. Aşiretler, Konar- Göçerler

Konar göçerlik, belirli bir coğrafi mekâna bağlı kalmadan hayvanlarına otlak ve kışlak arayan yerleşik hayatın bütünüleyicisi olarak hayvansal ürünlerini yerleşik toplumlara pazarlayan iktisadi bir hayat tarzıdır³⁸. Konar göçerler Osmanlı idari yapılanmasında boy (aşiret), oymak (cemaat) ve oba (mahalle) olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır³⁹.

³⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 248- 301; BOA, *TT.d. 1096*, s. 227- 234.

³⁷ Göyünç, *a.g.e.*, s.102

³⁸ Tufan Gündüz, “Konar Göçerlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, s. 161.

³⁹ A.Latif Erdoğan, “Osmanlı Devleti’nde Konar Göçerler”, *Osmanlılar*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 145.

Nusaybin sancağına ait 1568 yılı tapu tahrir defterinde; Nusaybin kırsalında göçebe ve yerleşik hayata geçmiş aşiret ve cemaatlere tesadüf edilmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Türkmenler Boz Ulus, Kürtler ise Kara Ulus adı altında birleştirilmişti⁴⁰. Boz Ulus taifesi, genellikle oğuz boylarına mensup aşiret ve cemaatlerden kısmen de Kürt menşeli kabilelerden müteşekkildir. Boz Ulusun en önemli kısmını Akkoyunlu Türkmenleri oluşturmaktadır.⁴¹

1568 yılı tapu tahrir defterinde Nusaybin'de 18 köyü tasarruf eden Sarulu cemaatine rastlanılmıştır. Bu köylerden 12'sinin vergiye tabi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Sarulu cemaatinin yerleşik hayata geçtiğini göstermektedir. Sarulu cemaati tasarruf ettiği 6 köyden göç etmiştir. Belgede, boşaltılan köylerin 2'sinde daha önceden köyü tasarruf edenlerin vergiye tabi nüfusu, köyün geliri ve padişah hasası olduğuna dair kaydı düşülmüştür⁴². Cevdet Türkay'a göre, Sarulu cemaati Mamalu aşiretindedir ve konargöçer Türkmân yörükân taifesindedir⁴³.

Nusaybin kırsalında dölek, Şahnasibi cemaatlerine de tesadüf edilmiştir. Dölek cemaati yörükân taifesindedir⁴⁴. Belgede, Dölek cemaatinin 7 köyü tasarruf ettiği görülmektedir. Bu köyler; Molla Mahmud, Şemasiyye, Til Hayali, Avine, Til Sebil, Re'is ve Ramazan köyleridir. Köylerin tahmini nüfusu 413'dür⁴⁵. Ekrâd taifesinden olan Şahnasibi cemaati⁴⁶ ise sadece Til Yakub köyünü tasarruf etmiştir. Bu köyün 1300 akçe mukataa geliri bulunmaktadır. Ancak Şahnasibi cemaati köyden göç etmiş ve bu köy harabe kalmıştır⁴⁷.

2. İKTİSADİ HAYAT

Osmanlı sancaklarının iktisadi durumları devletin içinde bulunduğu iktisadi şartlara, jeopolitik konumuna, arazilerinin tarım ve hayvancılığa elverişli olup olmamasına göre değişmektedir. Verimli tarım arazileri üzerinde kurulan sancaklarda tarıma dayalı iktisadi hayat gelişmiş iken, Önemli ticaret yolları üzerinde yer alan sancaklarda ise ticari faaliyetlere dayalı iktisadi faaliyetler ön

⁴⁰ Halil İnalçık, a.g.e., s. 140.

⁴¹ Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda (Ruba) Urfa Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2012, s. 45.

⁴² BOA, *TT.d. 1096*, s. 253- 301.

⁴³ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemâatler*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2012, s.560,561

⁴⁴ Türkay, a.g.e., s. 288.

⁴⁵ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253- 301.

⁴⁶ Türkay, a.g.e., s. 589.

⁴⁷ BOA, *TT.d. 1096*, s. 86.

plandadır. Bölgenin savaşlardan uzak, güvenli bir yerde bulunması da sancağın iktisadi ve demografik yapısı üzerinde etkilidir⁴⁸.

16. yüzyılda Nusaybin Sancağının iktisadi yapısı hususunda tahrir defterleri ayrıntılı bilgiler vermektedir. Tahrir defterlerinden Nusaybin sancağının toprak tasarrufu, üretim, vergiler, ticari ve sanayi faaliyetleri hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

2.1. Zirai Üretim ve Zirai Üretimden Alınan Vergiler

İncelenen döneme ait Nusaybin tapu tahrir defterlerinde zirai üretim içerisinde hububat ekiminin oldukça yaygın olduğunu görmekteyiz. Hububat ekimi içerisinde buğday ve arpa oldukça yaygındır. Hububat ekimi kadar olmasa da çeltik, pamuk, üzüm ve susam ekimi de yapılmaktaydı.

Çalışmamızda; Nusaybin’de 1568 yılında yapılan zirai üretimi, vergilendirilmiş miktarı ve değeri ortaya konulmuştur. Nusaybin kanunnamesinde çiftçilerin yaptıkları ziraattan 1/7 oranında öşür alınması emredilmiştir⁴⁹.

2.1.1. Buğday

Nusaybin merkezinde 1568 yılında 30 ton 275 kg (1.211 keyl⁵⁰) buğday vergilendirilmiştir. Hububat öşrü 1/7 olduğuna göre şehir merkezinde 211 ton 925 kg buğday üretilmiştir. Buğdayın her 25 kg’ına 10 akçe narh konulmuş ve buğdaya toplamda 12.110 akçe kıymet verilmiştir⁵¹. Nusaybin kırsalında ise toplam üretilen buğday miktarı 7.537 ton 287,5 kg’dır. Nehr-i Çalı nahiyesine tabi köylerde 306 ton 050 kg, Nehr-i Dere nahiyesine tabi köylerde 281 ton ve Kertuvan nahiyesindeki köylerde ise toplam da 504 ton 150 kg buğday vergilendirilmiştir. Kırsal kesimde tıpkı şehirde olduğu gibi buğdayın her 25 kg’ına 10 akçe kıymet verilmiştir. Ancak Kertuvan nahiyesindeki bazı köylerde 3 akçedir.⁵² Bunun sebebi ise bilinmemektedir.

1568 yılında Nusaybin’de hem şehir merkezinde hem de kırsalda buğdaydan temin edilen vergi 239.166 akçe iken, Siirt’te 33.501 akçedir⁵³. Bu durum Nusaybin’de buğdayın daha fazla üretildiğini göstermektedir.

⁴⁸ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van Sancağı (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın NO: 6, Ankara, 1997, s.258.

⁴⁹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 246.

⁵⁰ Hububatta ölçü birimi olarak kullanılan keyl İstanbul kilesi olarak alınmıştır. Garo Kürkman; 1 İstanbul kilesini ortalama 25 kg olduğunu ifade etmiştir. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 378.

⁵¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

⁵² BOA, *TT.d. 1096*, s. 253- 301.

⁵³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 227- 246

Nusaybin'de en fazla buğday üreten köyler sırasıyla; Ma'arin, Kesar, Duki, Çekni, Til Sellamet, Til Ömer, Til Dibane, Kertuvan ve Molla köyüdür. Nusaybin'de bazı mezralarda da buğday ve arpa ekiminin gerçekleştiği belgede kaydedilmiştir. Nusaybin'de 5 mezrada 29 ton 137 kg buğday üretilmiştir. Mezralarda vergilendirilen buğday miktarı 8 ton 37,5 kg'dır. Elde edilen vergi ise 3.215 akçedir⁵⁴. 1568 yılına ait tapu tahrir defterine göre Nusaybin'in tahmini nüfusunun 11.873 olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Buna göre kişi başına düşen yıllık ortalama buğday miktarı 652,5 kg'dır.

2.1.2. Arpa

1568 yılı Nusaybin şehir merkezinde arpa üretimi oldukça azdır. Şehir merkezinde 16 ton 800 kg arpa üretilmiş ve bunun 2.400 kg'ı (96 keyl) vergilendirilmiştir. Arpanın her 25 kg'ına 6 akçe kıymet verilmiştir. Nusaybin şehir merkezinde üretilen arpadan 576 akçe gelir elde edilmiştir⁵⁵. Köylerde ise 3.897 ton 550 kg arpa üretilmiş ve bunun 569 ton 650 kg'ı (22.786 keyl) vergilendirilmiştir. Kırsal kesimde arpanın narhı 6 akçedir. Ancak bazı köylerde arpanın narhı 2 ile 10 akçe arasında değiştiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Nusaybin kırsalındaki köylerde üretilen arpadan toplamda 133.344 akçe vergi elde etmiştir. Kırsal kesimde buğday ile arpa üretimini karşılaştırdığımızda, buğdayın arpadan daha fazla üretildiği görülmektedir. Bunun sebebi ise buğdayın arpaya nazaran daha karlı bir ürün olmasından kaynaklanmıştır. Mezralarda üretilen arpa miktarı ise 1 ton 165,5 kg ve elde edilen vergi de 1.000 akçedir⁵⁶.

2.1.3. Pamuk

İncelenen döneme ait 1096 numaralı tapu tahrir defterinde 1568 yılında Nusaybin şehir merkezinde ve 28 köyde pamuk ekiminin yapıldığı kayıtlıdır. Şehir merkezinde 2.120 kg (424 men⁵⁷)⁵⁸ kırsalda ise 30.885 kg (6.177 men) pamuk vergilendirilmiştir⁵⁹. Pamuğun her 5 kg'ına 10 akçe narh belirlenmiştir. Buna göre Nusaybin'de devletin pamuktan temin ettiği vergi 66.010 akçedir⁶⁰.

⁵⁴ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301

⁵⁵ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

⁵⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

⁵⁷ (Men=Batman) Batman; bir ağırlık ölçü birimidir. Osmanlı Devletinde ülkenin her tarafında şamil olacak standart bir ölçü birimi olmadığından ölçü ve tartı birimleri değişmektedir. Bu ağırlık birimi de bölgelere ve ürünü ne göre değişebilmektedir. Bu çalışmada batman ölçü birimi; Diyarbakır ölçü birimine göre esas alınmış ve 5' kg olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Ünal Taşkın, "Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2005, s. 15-17.

⁵⁸ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

⁵⁹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

⁶⁰ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

Bu vergiyi Siirt ve Şanlıurfa ile mukayese ederek Nusaybin'in bölge içerisindeki önemini ortaya koymak mümkündür. Mesela; Osmanlı Devleti 1568 yılında Siirt'te pamuktan temin ettiği gelir 4.185 akçe,⁶¹ 1566 yılında Şanlıurfa'da elde ettiği gelir 58.150 akçedir⁶². Bu mukayese Nusaybin'de pamuk üretiminin oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

Nusaybin'de pamuk üretiminin gerçekleştiği yerden de *zemin-i penbe* adı altında şehir merkezinde 6.120 akçe⁶³, kırsal da ise 290 akçe vergi alınmıştır. Kırsal kesimde en fazla pamuk üreten köyler sırasıyla; Mehziyeye, Selman, Renkine, Til Selamet, Çekni, Tartab ve Hamdan köyleridir⁶⁴.

2.1.4. Çeltik

Yetiştirilmesi ve hasadı zor, sürekli suya ihtiyaç duyan bir üründür. Osmanlılar kabuğu ayıklanmamış haline çeltik, kabuğu soyulmuş haline pirinç veya Farsça erz, sâfi erz ve ak pirinç adlarıyla adlandırmıştır. Çeltik ekiminin yapıldığı alanlara Osmanlı terminolojisinde nehr-i çeltük olarak adlandırılan su kanalları yönlendirilerek sulama imkânı sağlanırdı⁶⁵. 1568 yılında Nusaybin'de ekilen çeltiğin tahmini 165 tonu (330 müdd)⁶⁶ vergilendirilmiştir. Üretilen toplam miktar ise 1.115 tondur. Çeltiğin her 500 kg'ına 60 akçeden 19.800 akçe vergi tahsil edilmiştir Ancak bölgede 500 ton (1.000 müdd) çeltiğin daha önceden vergilendirildiği ve Hass-ı Hümayûn gelirleri içinde yer aldığı kaydedilmiştir. Bu durum Nusaybin'in çeltik üretimi bakımından yüksek bir kapasiteye sahip olduğunu göstermektedir. Nusaybin'de çeltik üretiminin yapıldığı yerden zemin-i çeltik adında 4.500 akçe gelirden elde edilmiştir⁶⁷.

Nusaybin kanunnamesinde; Nusaybin ahalisinin çeltik mühimmatı için külli miktarda bargir talep ettikleri ve bu hususta ahalinin şikâyetlerde bulunduğu ifade edilmiştir. Kanunnamede, halkın ihtiyaç duyduğu bargirler kethüdalardan sorulmuştur. Kethüdalarda 75 bargire ihtiyaç olduğunu bildirmişlerdir. Bunun üzerine Nusaybin'den 59 bargir, Nehr-i Torçalı nahiyesinden 12 bargir, Dömeleki taifesinden de kendilerine Nusaybin suyundan iki saka su verilmesi şartıyla 4 bargir, gönderilmesi emredilmiştir. Gönderilen bargir sayısının 75 olduğu ve daha fazla bargir gönderilmemesi kanunnamede ifade edilmiştir⁶⁸.

⁶¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 227- 246.

⁶² Turan, *a.g.e.*, s. 90.

⁶³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253,

⁶⁴ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

⁶⁵ Feridun Emecen, "Çeltik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, s.265.

⁶⁶ 1 müdd 500 kg olarak hesaplanmıştır. Bkz; Taşkın, *a.g.t.*, s.90

⁶⁷ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

⁶⁸ BOA, *TT.d. 1096*, s. 247.

2.1.5. Susam (Simsim)

İncelenen döneme ait Nusaybin tapu tahrir defterinde Susam, simsim ve küncid şeklinde kaydedilmiştir. Hem şehir merkezinde hem de 12 köyde susam ekimi yapılmıştır. Şehir merkezinde 1.200 kg (48 keyl), köylerde ise 14 ton 975 kg (599 keyl) susam vergilendirilmiştir. Susamın her 25 kg'ına 8 akçe narh belirlenmiş ve toplam da 5.176 akçe gelir elde edilmiştir⁶⁹.

2.1.6. Tütün

Nusaybin'de kışlayan bazı ulus taifesinden resm-i duhan adı altında bir vergi alınmıştır. Ancak tahrir defterinde alınan tütün vergisi ve tütünün üretim miktarı ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir⁷⁰.

2.1.7. Darı (Dıhn)

Nusaybin de 1568 yılında 150 ton (6.000 keyl) darı vergilendirilmiştir. Darının her 25 kg'na 4 akçeden 24.000 akçe narh verilmiştir⁷¹. Kırsal bölgede ise 6 köyde darı ekimi gerçekleşmiştir. Köylerdeki darı üretiminin 9 tonu (360 keyl) vergilendirilmiş; ancak şehir merkezine göre narhı 5 akçe olmuştur. Devletin köylerden elde ettiği vergi 1.800 akçedir. Köylerde en fazla darı üretimi gerçekleştirilen köyler; Ramazan Kirbu, Mehmed Necmi, Alem Sincar, Ahmed bin Abdülkadir, Müslim ve Atvan köyleridir⁷².

2.1.8. Bağcılık, Meyvecilik ve Sebzecilik

1568 yılında Nusaybin'de bağ, sebze ve meyve üretiminin diğer ürünlere göre daha az yetiştirildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, şehir merkezinde bulunan 21 bağdan 2100 akçe, bostandan 800 akçe gelir temin etmiştir⁷³. Ayrıca belgede, şehir merkezinde bağcılık faaliyetinden temin edilen 2.500 akçe verginin Şah Nusaybin vakfına ait olduğu belirtilmiştir. Kırsal kesimde ise bağ ve bostandan 1.660 akçe vergi alınmıştır⁷⁴. Nusaybin kırsalında sadece 8 köyde bağ ve bostan faaliyetlerinin yapıldığı kayıtlıdır. Bağ ve bostandan en fazla gelir elde edilen köyler sırasıyla; Feyyaz, Ma'arin, Mehraziye ve Renkine köyleridir. Bu verilere göre, Osmanlı Devleti'nin 1568 yılında Nusaybin şehir merkezi ve kırsalından 7.060 akçe gelir elde ettiği anlaşılmaktadır⁷⁵. Aynı yıl Osmanlı Devleti'nin Siirt'te sebze, meyve ve bağcılıktan 9.000 akçe, kırsal kesimde ise

⁶⁹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

⁷⁰ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253. Bazı ulus taifesi kışlayub köylerin içinde kışlayanlardan hasıl karye resm-i duhanı zabt idüb ve köyde taşrada kışlayanların resm-i duhanları miri için zabt olunur.

⁷¹BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

⁷² BOA, *TT.d. 1096*, s. 284-301.

⁷³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

⁷⁴ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-254.

⁷⁵ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

8.620 akçe vergi temin etmiştir⁷⁶. Bu durum; Nusaybin’de sebze ve meyve üretiminin Siirt’e göre daha az olduğunu göstermektedir. Ayrıca Nusaybin’de 4 köyde soğan ekimi gerçekleşmiş ve 772 akçe gelir elde edilmiştir⁷⁷.

2.2. Hayvancılık ve Hayvancılıkla İlgili Vergiler

2.2.1. Âdet-i Ağnam

1568 yılına ait tapu tahrir defterinde Nusaybin’de hayvanlardan alınan ağnam vergisine tesadüf edilmemiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Nusaybin’de şehir merkezi ve köylerde hayvan sayısı ile ilgili bilgi sunulamamaktadır.

2.2.2. Resm-i Kovan

Arıcılık faaliyetinde bulunanların mahsulünden alınan vergidir⁷⁸. Nusaybin şehir merkezinde arıcılık faaliyetine rastlanılmamıştır. Kırsal kesimde ise sadece 2 köyde 68 akçe resm-i kovan vergisi alınmıştır⁷⁹.

2.2.3. Resm-i Kışlak ve Resm-i Yaylak

Devlete ait yaylalarda ya da tımar sahibinin topraklarında sürülerini otlatan konar-göçerlerin yılda bir defa ödedikleri vergidir. Yaylak vergisi sürü ya da koyun başına ödenirken kışlak vergisi ise her 100 koyundan 20 akçeye denk gelmektedir. Evli bir kimse sipahinin tımarında kışladığı takdirde 6 akçe kışlak vergisi öderdi⁸⁰. Nusaybin’de 1568 yılında resm-i yaylak vergisine tesadüf edilmemiştir. Ancak Nusaybin şehir merkezinde 1500 akçe⁸¹, kırsalda ise toplamda 2.901 akçe resm-i kışlak vergisi alınmıştır⁸².

⁷⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 227- 246

⁷⁷ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-301.

⁷⁸ Orhan Kılıç, *XVI. yüzyılda Adilcevaz ve Ablât (1534- 1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 213

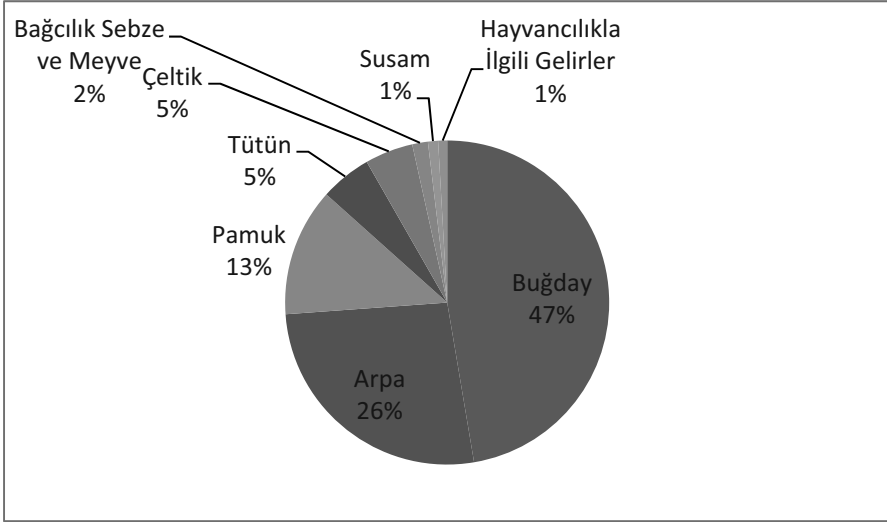
⁷⁹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 255, 259.

⁸⁰ Erdoğan, *a.g.m.*, s.147.

⁸¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

⁸² BOA, *TT.d. 1096*, s. 254- 301.

Grafik 4. 1568 yılında Nusaybin’de Zirai üretim ve Hayvancılıktan Elde Edilen Gelirin Dağılımı

Grafik 4’te Osmanlı Devleti’nin 1568 yılında Nusaybin şehir merkezi ve kırsalında en fazla gelir elde ettiği ürünler %47 ile buğday ve %26 ile arpadır. Buğdaydan elde edilen gelir arpaya nispetle daha fazladır. Bunun sebebi ise buğdaya verilen narhın arpadan daha fazla olmasından kaynaklanmıştır. En az gelir getiren ürünler ise %1 ile susam ve hayvancılıkla ilgili vergiler olduğu görülmektedir⁸³.

2.3. Şahsa Bağlı Vergiler

Şahısların toplum içinde sahip oldukları hukuki ve sosyal statülerine göre tahsil edilen vergilerdir. Bu vergiler cizye vergisinin dışında tamamı örfi vergilerden oluştuğu için Osmanlı sancak kanunnamelerinden kimlerden, ne nispetle ve ne zaman alınacağı ile ilgili tafsilatlı bir şekilde bahsedilmiştir⁸⁴.

2.3.1. Resm-i İспенç-i Gebran

İспенç verginin tanımıyla ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre Müslümanlardan alınan resm-i çifte eşdeğer bir vergidir, diğer bir görüşe göre de bennak vergisine karşılık gelen ve gayrimüslimlerin ödemek zorunda oldukları şahsi bir vergi olarak kabul edilmiştir. Bazı yerlerde ise cizye ve ispenç zamanla isimleri değişmiş fakat aynı anlamlara gelen bir vergi olarak

⁸³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 254- 301.

⁸⁴ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 114.

tanımlanmıştır⁸⁵. Belgede 1568 yılında Nusaybin şehir merkezinde yaşayan gayrimüslim 178 hane ve 63 mücerred vergisi yükümlüsü olarak gösterilmiştir. Bu vergi yükümlülerin her birinden 25 akçe ispençe vergisi alınmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin şehir merkezinde elde ettiği ispençe vergisi 6.025 akçedir⁸⁶. Kırsal kesimde ise sadece Ma'arin köyü gayrimüslim bir köydür ve bu köyde yaşayan hane sayısı 165, mücerred sayısı ise 47'dir. Belirlenen ispençe vergisi ise kişi başına 25 akçe ile şehir merkeziyle aynıdır. Ma'arin köyünde 5.300 akçe ispençe vergisi tahsil edilmiştir⁸⁷. Nusaybin şehir merkezinde ve Ma'arin köyünde elde edilen toplam ispençe geliri 11.325 akçedir. 1568 yılında Siirt'te yaşayan gayrimüslim nüfustan toplamda 18.000 akçe cizye vergisi alınmıştır⁸⁸. Siirt'te toplanan cizye vergisinin Nusaybin'den fazla olmasının sebebi ise, Siirt'te yaşayan gayrimüslim nüfusun Nusaybin'den fazla olmasıdır.

2.3.2. Resm-i Çift

Osmanlı Devleti, kırsal yerlerde kurmuş olduğu çift-hane sistemiyle vergi mükellefi yetişkin köylüleri tahrir defterlerine kaydederdi. Köylüye bir çift öküzün sürebileceği büyüklükte ve verimine göre 64 ile 138 dönüm arasında birbirinden ayrı bağımsız tarlalardan oluşan raiyyet çiftlikleri oluşturulmuştu. Başlangıçta çiftten kastedilenin bir çift öküz olduğu anlamı zamanla bir çift öküzün işleyebileceği genişlikteki toprak anlamını kazanmıştır⁸⁹. Arazinin yeterli olmadığı, dağlık ve engebeli alanlarla nüfus artışının yaşandığı bölgelerde raiyyete bir çiftlik yerine yarım çiftlik (nim-çift) veriliyordu. Nüfusun az olduğu yerlerde çiftçi ailesine 2, 3 ve hatta 4 çiftte verilebiliyordu⁹⁰. Çiftlik sahibi raiyyetin muhakkak evli olması gerekirdi ve bekârlara çiftlik verilmemekteydi⁹¹.

İncelenen döneme ait 1568 yılı tapu tahrir defterinde Nusaybin şehir merkezinde çift resmi 50 akçedir⁹². Nusaybin kırsalındaki köylerde ise çoğunlukla 36 akçedir. Ancak çift resminin 50, 40 ve 30 akçe olduğu köylerde

⁸⁵ Kılıç, *Adilcevaş ve Ahlat*, s. 214.

⁸⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 251-253.

⁸⁷ BOA, *TT.d. 1096*, s. 288, 289.

⁸⁸ BOA, *TT.d. 1096*, s. 234-238

⁸⁹ Halil İnalçık, "Çift-Hane Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. I, s.192.

⁹⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal Ekonomik Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2014, s. 98.

⁹¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s.157.

⁹² BOA, *TT.d. 1096*, s. 248-251.

mevcuttur. Şehir merkezinde halkın tasarruf ettiği 51 çiftten 2.550 akçe, kırsal kesimde ise 745,5 çiftten 28.736 akçe vergi alınmıştır⁹³.

2.3.3. Resm-i Bennak

Evli olup babasının yanında veya ayrı yerde oturan, elinde tam veya nim çift arazi bulunmayan fakat üretici kesimden olup kâr ve kisbe kadir Müslüman reayaya bennak denilmektedir⁹⁴. Tapu tahrir defterinde hem Nusaybin şehir merkezinde hem de kırsal da resm-i bennak vergisi 12 akçedir. Şehir merkezinde 334 bennak,⁹⁵ kırsal kesimde ise 711 bennak bulunmaktaydı. Devletin elde ettiği toplam resm-i bennak geliri ise 12.660 akçedir⁹⁶.

2.3.4. Resmi Mücerred

Mücerred vergisi, üretim faaliyetlerine bulunabilecek yaş ve iş imkânına sahip evlenmemiş bekâr gençlerden alınan vergidir⁹⁷. Bu vergi; sadece Müslümanlardan alınmış olup Nusaybin ve köylerinde 6 akçedir. 1568 yılında Nusaybin şehir merkezinde vergiye tabi 113 mücerred bulunurken, köylerde mücerred sayısı 372'dir. Şehir merkezinde 678 akçe, köylerde ise 2.232 akçe mücerred vergisi alınmıştır⁹⁸.

2.3.5. İrgadlık Resmi (Adet-i İrgadiye)

İrgatlık vergisi, köylünün sipahiye yapacağı hizmet süresinin paraya tahvil edilmiş şeklidir. Osmanlı Devleti Doğu Anadolu da hâkimiyeti sağladıktan sonra daha önce Akkoyunlu Devleti tarafından bölgede uygulan bu vergi biçimini aynen devam ettirmiştir⁹⁹.

1568 yılında Nusaybin şehir merkezinde 2.292 akçe ırgadlık vergisi tahsil edilmiştir. Nusaybin kırsalındaki köylerde genelinde ırgadlık vergisine rastlanılmıştır. Kırsal kesimde toplamda 6.057 akçe ırgatlık vergisi alınmıştır¹⁰⁰. İrgatlık vergisinin en fazla alındığı köy 990 akçe ile gayrimüslim bir köy olan

⁹³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253- 381.

⁹⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı. 5, Ankara, 1947, s. 491

⁹⁵ BOA, *TT.d. 1096*, s. 248-251.

⁹⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 248-281.

⁹⁷ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 128

⁹⁸ BOA, *TT.d. 1096*, s. 248-281.

⁹⁹ Kılıç, *Adilcevaz ve Ablat*, s. 216.

¹⁰⁰ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-281.

Ma'arin köyüdür¹⁰¹. 1568 yılında Nusaybin şehir ve kırsalında toplamda alınan ırgatlık vergisi 8.349 iken¹⁰², Siirt'te ise 2.502 akçe ırgatlık vergisi alınmıştır¹⁰³.

2.3.6. Zuhurata Bağlı Vergiler

Miktarı sabit olmayan dönemin şartlarına bağlı olarak beklenmedik halde ortaya çıkan vergilerdir. Belgelerde Bâd-ı hevâ, adet-i deştbanı, resm-i arûs, tapu resmi, cürüm ü cinayet resimleri adıyla kayıtlıdır¹⁰⁴.

Bâd-ı hevâ vergisi, diğer vergilerin aksine tahakkuk ve tahsil zamanı belli değildir. Mevcut tapu tahrir defterlerinde genellikle son tahsil edilen vergi ünitesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu verginin gelirleri serbest tımarlarda dirlik sahibine; serbest olmayan tımarlarda ise dirlik sahipleri, sancakbeyi ve subaşı arasında paylaştırılırdı¹⁰⁵. Cürüm ve cinayet vergisi ise Osmanlı ceza hukuku, suçluların işlediği suça ve sahip oldukları zenginliğe göre değişmekteydi. Fatih kanunnamesinde göre cinayeti işleyen eğer kısas edilmese ekonomik gücüne göre 1000, 600, 200, 100 ve 50 akçe arasında ceza verilmesi emredilmişti. Kadı mahkemesinde yargılanan ve suçlu bulunan hırsızlardan ve zina yapan erkeklerden muayyen miktarda vergi alınır¹⁰⁶. Nusaybin şehir merkezinde 1568 yılında bâd-ı hevâ, cürüm ve cinayet vergisi 5.000 akçedir¹⁰⁷.

Resm-i Tapu vergisi reyanın mülkiyeti devlete ait araziden çiftlik tasarruf etmesi karşılığında bir defaya mahsus olmak üzere sipahiye ödediği vergidir. Vergi miktarı genellikle arazinin bir yıllık mahsul geliri kadardır. Resm-i deştbanı vergisi ise Osmanlı sancak kanunnamelerinde her hangi bir şahsın atı veya sığırı bir başkasının ekinine zarar verdiği takdirde ceza olarak 5 akçe alınacağı ifade edilmiştir. Ayrıca kanunnamede ekin sahibinin zararı karşılanması, ekine zarar veren hayvan sahibine 5 sopa vurulması da emredilmiştir¹⁰⁸. Nusaybin şehir merkezinde 1568 yılında 1.400 akçe resm-i tapu ve deştbanı vergisi alınmıştır¹⁰⁹.

Resm-i Arûs ise nikâhlanacak genç kız veya dul kadınların babaları tarafından serbest tımar sahiplerine ve beylerbeyine ödedikleri vergidir. Tımar sahipleri ve kale de görevli askerlerin kızları da evlendiğinde bu vergiyi

¹⁰¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 288, 289.

¹⁰² BOA, *TT.d. 1096*, s. 248-281.

¹⁰³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 227- 246.

¹⁰⁴ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 128

¹⁰⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁰⁶ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, 130, 131.

¹⁰⁷ BOA, *TT.d.1096*, s. 253.

¹⁰⁸ Ünal, *Osmanlı Müessesleri Taribi*, s. 171.

¹⁰⁹ BOA, *TT.d.1096*, s.253.

beylerbeyine öderdi¹¹⁰. 1568 yılında Nusaybin şehir merkezinde arûs vergisine rastlanılmamıştır. Kırsal kesimde resm-i ârus, bâd-ı heva, tapu ve deştébani vergisi toplamda 11.508 akçedir¹¹¹.

2.4. Mukâtaalar/ Sanayi ve Ticari Hayat

Osmanlı vergi sistemi içerisinde önemli bir gelir kalemi olan maktu vergiler ve mukâtaalar yılda bir defa sabit bir meblağ üzerinden tahsil olunurdu¹¹². Arapça'da kat kökünden türeyen mukâtaa; genel anlamıyla belirli bir miktar üzerinde karşılık anlaşmaya varmak demektir. Osmanlılar mukâtaaya tutmak, mukâtaaya vermek ve almak tabirleriyle devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesini kastetmiştir. Mukâtaaların iltizama verme anlamı zamanla iltizamın konusu olan vergi birimi anlamına doğru kaymıştır. Bu terim; Osmanlı mali belgelerinde 15. yüzyıl ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birim anlamını kazanmıştır¹¹³.

2.4.1. Boyahâne

Dokuma sanayisinde ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanmasına hizmet veren çok önemli sanayi işletmeleridir¹¹⁴. Boyama işleminde kullanılacak maddeler doğadan elde edilirdi. Yapılan bu boyama işlemi sentetik boyamanın icat edildiği 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.¹¹⁵

1568 yılında Nusaybin şehir merkezinde ve gayrimüslim bir köy olan Ma'arin köyünde bir boyahâne mevcuttu. Şehir merkezinde bulunan boyahaneden senelik 27.000 akçe gelir elde edilmiş ve Nusaybin sancak beyinin hassına tahsis edilmiştir. Ma'arin köyündeki boyahanenin yıllık geliri ise 6.400 akçedir¹¹⁶. Nusaybin'de elde edilen boyahane gelirini diğer şehirlerle kıyaslayarak boyahanenin üretim kapasitesini ortaya koymak mümkündür. Mesela; Osmanlı Devletinin 1568 yılında Siirt'teki boyahânedan 30.000 akçe yıllık mukâtaa geliri vardı¹¹⁷. 1550-1574 tarihleri arasında Adana 35.000 akçe, Adilcevaz 12.000 akçe, Ahlât 6.000 akçe ve Aksaray 10.800 akçe boyahanedan gelir elde etmekteydi¹¹⁸.

¹¹⁰ Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, s. 228.

¹¹¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-281.

¹¹² Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, s. 228.

¹¹³ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, 130, 131.

¹¹⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 110.

¹¹⁵ Ümit Koç, *XVI. Yüzyılda Anadolu'sunda Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2006, s. 151.

¹¹⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253, 289.

¹¹⁷ BOA, *TT.d.1096*, s. 238.

¹¹⁸ Koç, *Anadolu'da Sanayi*, s. 165.

2.4.2. Dericilik

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli üretim birimlerinden biride debbâğhâneler olmuş ve imparatorluk coğrafyanın tümüne yayılmıştı¹¹⁹. Büyük ve küçükbaş hayvanların salhanelerde kesildikten sonra kasaplar tarafından derisi yüzülür ve derileri debbâğhânelere teslim edilirdi¹²⁰. Çeşitli hayvan koşumları, eğer ve semerlerin yapıldığı saraçhâneler, ayakkabı ve çizmenin imal edilip satıldığı kavaflar ve kitap ciltleyen mücellidler deri ihtiyacını debbâğhânedan karşılardı¹²¹. 1568 yılında Nusaybin şehrinde bulunan debbâğhânedan 18.00 akçe gelir elde edilmiştir¹²². 1525- 1549 yılları arasında Muş'ta bulunan debbâğhânenin geliri 1.000 akçe, Bitlis'in 6.000 akçe ve Siirt'in 1568 yılında 6.000 akçe mukâtaa geliri bulunmaktaydı¹²³. Bu kıyaslama, Nusaybin debbâğhânesinin üretim kapasitesinin Muş, Bitlis ve Siirt'ten daha fazla olduğunu göstermektedir.

2.4.3. Kapan-ı Arsa ve İhtisab

Kapan-ı arsa vergisi ile şehre satılmak için getirilmiş ipek yükleri ile at ve koyun gibi hayvanlar, içecek ve yiyecek maddelerinin satımından elde edilen vergidir¹²⁴.

İhtisab, hesap verme, hesaba çekme anlamına gelmektedir. Çarşı ve pazarda yapılan alışverişin denetlenmesi, satılan malın fiyatı ve malın kalitesini kontrol etme işlerine ihtisab denir. İhtisab işlerini yürüten memura da muhtesib denirdi¹²⁵.

Muhtesibler; halk ile esnaf arasındaki ilişkilerin düzenlenmek, işçi kesimini kontrol etmek, ilgili kanunların esnaf tarafından riayet edilip edilmemesini denetlemek gibi görevleri bulunmaktaydı¹²⁶. Muhtesiblik görevine atanan emin defterde yazılı olan meblağı iltizam bedeli olarak hazineye ödemek zorundaydı. Bu gelire ihtisab mukataası denilmektedir. İhtisab gelirleri çarşı ve pazarda satılan mallardan alınan vergilerle hileli, ölçü ve tartıya uyulmamış ve kusurlu görülmüş mallardan alınan cezalardan oluşmaktaydı¹²⁷. 1568 yılında Nusaybin'de elde edilen kapan-ı arsa ve ihtisab vergisi 31.680 akçedir¹²⁸.

¹¹⁹ Zeki Tekin, "İstanbul Debbâğhâneleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.XXI, Sayı:8, 1997, Ankara, s.350

¹²⁰ Koç, *Anadolu'da Sanayi*, s. 180.

¹²¹ Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 119.

¹²² BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

¹²³ Koç, *Anadolu'da Sanayi*, s. 206, 207.

¹²⁴ Kılıç, *Van Sancağı*, s.305,306.

¹²⁵ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 127.

¹²⁶ Ziya Kazancı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 68.

¹²⁷ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 127.

¹²⁸ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

2.4.4. Pazar

1568 yılında şehir merkezinde kurulan pazardan ve pazara getirilen at, deve ve davarlardan 36.000 akçe vergi alınmıştır. Bu meblağ Nusaybin'de devletin sahip olduğu işletmeler içerisinde en yüksek geliri oluşturmaktadır.¹²⁹

2.4.5. Beytü'l Mal, Mal-ı Gâib, Mal-ı Mefkûd

Beytü'l mal kelime anlamı olarak devlet hazinesi, maliye dairesi anlamına gelmektedir. Beytü'l mal, miras hukuku ile ilgilidir. Mirasçısı bilinmeyen tereke¹³⁰ beytü'l maldan sayılmaktadır. Mültezimler, varis üç aya kadar ortaya çıkmazsa mirasa hazine adına el konulur ve miras hazineye devredilirdi. Ancak mirasçı, mirasçılığını ispatladığı takdirde tereke almaya hak kazanırdı. Mirasçı ülke içinde ise tereke mal-i gâib hükmüne girerdi.¹³¹ Mal-ı mevkûd ise ortadan kaybolan malların sonradan bulunmasıyla devletin temin ettiği vergidir¹³². 1568 yılında Nusaybin'den beytü'l mal, mal-ı gâib, mal-ı mefkûddan elde edilen gelir 2.000 akçedir¹³³.

2.4.6. Asesiyye

Şehirdeki sosyal ve iktisadi hayatın canlanması, üretici ve tüketicinin korunması, güvenliğin tesis edilmesi için bir takım hizmetlerin yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu hizmeti yerine getirme karşılığında devlet vergi koymuştur.¹³⁴

Asesler, Osmanlı şehirlerinde güvenliği ve asayişini sağlamakla vazifeli subaşılara bağlı kolluk kuvvetleridir. Asesler bağlı buldukları subaşının emri altında şehirdeki güvenliği sağladıkları için bâd-ı hevâ vergilerini ve bazı şehir içi mukâataaları toplamakla vazifeliydiler¹³⁵. 1568 yılına ait Nusaybin Tapu tahrir defterinde, *resm-i asesiyeye* şeklinde kaydı düşülen aseslerin icra etikleri görevler karşılığında Osmanlı Devleti'nin 2.520 akçe gelir elde ettiği anlaşılmaktadır.

2.4.7. Hamam, Kervansaraylar ve Dükkân Kiraları

1568 yılında Nusaybin'de hamam, kervansaray ve kiraya verilen dükkânların bulunduğu tapu tahrir defterinden anlaşılmaktadır. Ancak bunların sayısı bilinmemektedir. Osmanlı Devleti hamam ve kervansaraydan 4.320 akçe, kiraya verilen dükkânlardan da 5.402 akçe gelir elde etmiştir¹³⁶.

¹²⁹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

¹³⁰ Tereke: Ölen bir kişinin öldükten sonra bıraktığı eşya, her türlü zahiredir. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarîh Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s.166.

¹³¹ Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Heva", *Diyanet İslam ansiklopedisi*, C.IV, s.417.

¹³² İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayın Evi, Ankara, 2006, s. 1038.

¹³³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

¹³⁴ Turan, *a.g.e.*, s.115.

¹³⁵ Kılıç, *Van Sancağı*, s. 305.

¹³⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

2.4.8. Değirmen (Asiyab)

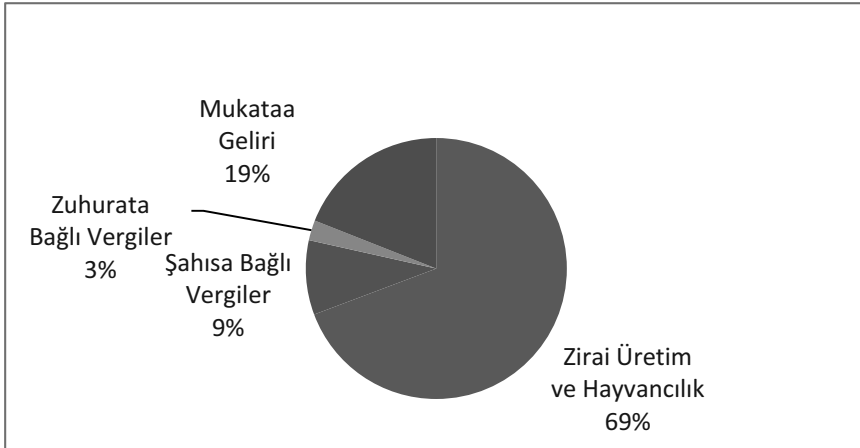
Nusaybin tapu tahrir defterinde tahılların öğütülmesi maksadıyla işletilen değirmenlerden *resm-i asiyab* adında vergi alındığı görülmektedir. Su gücüyle çalışan değirmenler 6 ay ve 1 yıllık kullanım süreleri temel alınarak vergilendirilmiştir. 1568 yılında Nusaybin merkezinde işletilen değirmenlerden toplamda 1.050 akçe vergi alınmıştır. Ancak değirmen sayısı verilmemiştir. Bu gelir, belgede padişah hasası olarak kaydedilmiştir¹³⁷.

Nusaybin kırsalında 9 köyde toplam 18 değirmen bulunmaktadır. Değirmenlerin kullanım süresi 6 ay olanlara 30 akçe, 1 yıl olanlardan 60 akçe kıymet verilmiştir. 18 değirmenden 6'sının 1 yıllık kullanımını 360 akçe, 12 değirmenin 6 aylık kullanımını ise 360 akçedir. Değirmenler Feyyaz, Usafe, Atvan, Tartab, Re'is, Til Sellamet, Kesar ve Til Ukayl köylerinde bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Nusaybin'de bulunan değirmenlerden elde ettiği gelir toplamda 1.770 akçedir¹³⁸.

2.4.9. Macunhane

Osmanlı Devleti 1568 yılında Nusaybin'de bulunan ve geliri padişah hasası olarak kaydedilen macunhaneden 2.200 akçe gelir elde etmiştir¹³⁹. 1597 yılında Van'da bulunan macunhaneden elde edilen gelir ise 4.000 akçedir. Van'da bulunan macunhanenin geliri Nusaybin'e göre daha fazladır¹⁴⁰.

Grafik 5. 1568 yılında Nusaybin'de Devletin Temin Ettiği Gelirlerin Dağılımı

¹³⁷ BOA, TT.d. 1096, s. 253.

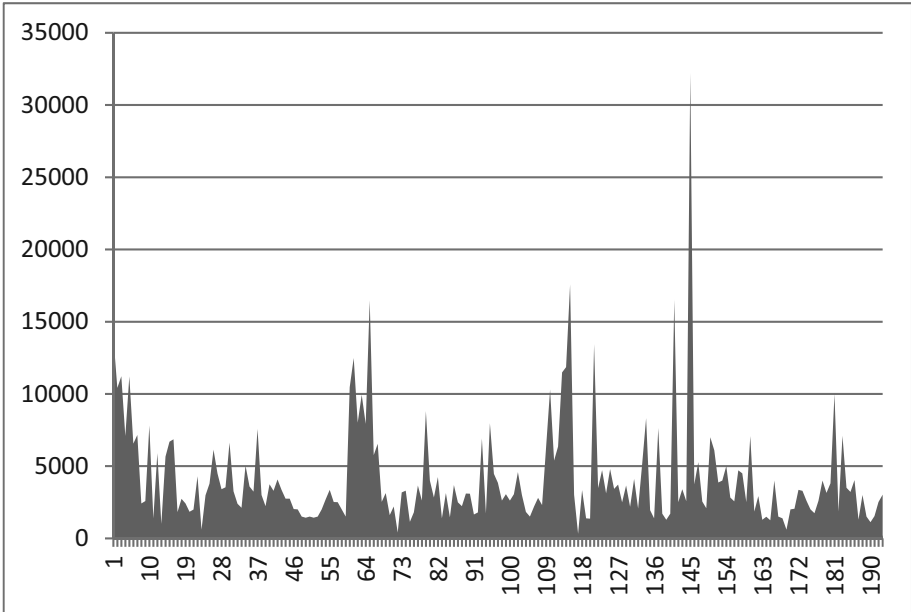
¹³⁸ BOA, TT.d. 1096, s. 253-281.

¹³⁹ BOA, TT.d. 1096, s. 253.

¹⁴⁰ Kılıç, *Van Sancağı*, s.243.

Grafik 5'te Osmanlı Devleti'nin Nusaybin'de en fazla geliri % 69 ile zirai üretim ve hayvancılık faaliyetlerinden elde ettiği görülmektedir. Mukataa geliri ise %19'dur.¹⁴¹ Bu verileri 1568 yılında Siirt'te ile mukayese ettiğimizde, Nusaybin'e nispeten zıt bir durum sergilemektedir. Osmanlı Devleti'nin Siirt'te elde ettiği en büyük gelir kalemi % 49 ile mukataa gelirleridir. Mukataa gelirlerinin ardından %28 ile zirai ürünler yer almıştır. Bu durumun sebebi ise; Siirt'teki köy sayısının ve zirai üretimin Nusaybin'e göre az olmasıdır¹⁴².

Grafik 6. Nusaybin Köylerinin 1568 yılına Göre Ortalama Vergi Yükümlülüğü

Grafik 6'da Nusaybin'deki 193 köyün ortalama vergi yükümlülüğü gösterilmiştir. Bu köyler içinde boş kalmış; ancak eski gelirleriyle kaydedilmiş köylerin gelirleri de yansıtılmıştır. Nusaybin'de ortalama vergi bağlamında 20.000 akçe üzerinde 1 köy bulunmaktadır. Bu köy gayrimüslim bir köy olan Ma'arin köyüdür ve yıllık geliri 32.218 akçedir. Belgede, Ma'arin köyünün Akçakale beylerbeyinin hassı olduğu kaydı vardır. Nusaybin kırsalındaki diğer köyleri gelirlerine baktığımızda; 15.000 ile 20.000 akçe bandında 3 köy, 10.000 ile 15.000 akçe bandında 11 köy, 5.000 ile 10.000 akçe arasında 32 köy, 5.000 akçenin altında ise 147 köy mevcuttur.

¹⁴¹ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253.

¹⁴² BOA, *TT.d. 1096*, s. 238- 246.

1568 yılında Nusaybin kırsalında 53 mezradan elde edilen toplam gelir 77.551 akçedir. Bu mezraların gelirlerine baktığımızda; 5000 ile 7000 akçe bandında 3 mezra, 2.000 ile 5.000 akçe arasında 9 mezra, 1.000- 2.000 akçe arasında 19 mezranın bulunduğu görülmektedir. Diğer 23 mezranın geliri ise 1.000 akçenin altındadır¹⁴³.

2.5. Sancak Gelirlerinin Bölüşümü

Sancak gelirleri padişah ve sancakbeyi hasları ile zeamet, tımar, vakıf ve mülkler arasında taksim edilmiştir. Ancak bu taksimde en büyük payı padişah hasları oluşturmaktadır. Padişah haslarından sonra sancak gelirleri sırasıyla ümera, memur ve askerın maaşları ile vakıf ve mülk sahiplerine verilmiştir¹⁴⁴.

1568 yılında Nusaybin Sancağı'nda en fazla gelir padişah haslarına ayrılmıştır. Nusaybin tapu tahrir defterinde şehir merkezindeki tüm işletmeler ile mukataa gelirlerinin padişah hassı olduğu görülmektedir. Padişah haslarının geliri şehir merkezinde 163.072 akçe, köylerde ise 403.711 akçedir. Köylerdeki has gelirlerin şehir merkezine göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Padişah hasları toplamda 566.783 akçe ile zeamet ve tımara ayrılmış gelirlerden fazladır. Nusaybin sancakbeyinin hassına 54.993, Akçakale sancakbeyine 32.218 akçe, Habur sancakbeyine 14.500 akçe ve 12.264 akçe ile Hasankeyf sancakbeyinin tasarrufuna bırakılmıştır¹⁴⁵.

1568 yılında Nusaybin kırsalında 37 köy ve 10 mezranın gelirleri zeamete ayrılmıştır. Şehir merkezinde devletin elde ettiği gelirlerin hiç biri zeamet gelirleri içerisinde yer almamıştır. Dolayısıyla zeamet gelirleri sadece kırsalda görülmektedir. Nusaybin'de 1568 yılında zeamete ayrılmış köy ve mezradan elde edilen gelir toplamda 113.108 akçedir. Tımara ayrılmış köy sayısı ise 42 ve mezra sayısı da 18'dir. Tımar geliri toplamda 146.649 akçedir. Tımara ayrılan gelir zeametten daha fazladır¹⁴⁶.

Sonuç

Nusaybin, jeopolitik konumu itibarıyla Basra körfezini Batı Anadolu ve Suriye limanlarına Diyarbakır Havzasıyla da Anadolu'nun muhtelif şehirlerine bağlayan tarihi ticaret yollarının kesiştiği bir bölgededir. Dolayısıyla bölge, Doğu da ve Batı da hüküm sürmüş pek çok devletin egemenliği altında kalmıştır. Nusaybin, Yavuz Sultan Döneminde Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. 1540

¹⁴³ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253- 281.

¹⁴⁴ Çakar, *Doğu a.g.e.*, s. 304.

¹⁴⁵ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-281.

¹⁴⁶ BOA, *TT.d. 1096*, s. 253-281.

yılında Mardin sancağına bağlı kaza durumunda iken, 1568 yılında Diyarbakır Eyaletine bağlı sancak statüsündedir. Osmanlı Devleti Nusaybin’de tımar rejimini bölgede tatbik etmiştir. Bu durum bölgenin hükümet sancağı yerine yurtluk-ocaklık sancağı şeklinde yönetildiğini ve bölgede güçlü aşiret beylerinin bulunmadığını göstermektedir.

Nusaybin’in demografik yapısına baktığımızda; şehir merkezinde 1540 yılında iki mahalle mevcut iken, 1568 yılında 6’ya yükselmiş ve nüfusu artmıştır. 1568 yılında Şehir nüfusunun %84’ünü Müslümanlar ve %17’sini gayr-i Müslimler oluşturmuştur. Nusaybin kırsalında 194 köy ve 53 mezra bulunmaktadır. Kırsal sadece Ma’arin köyü gayrimüslim köydür ve bu köy Nusaybin’in en kalabalık köyüdür. Nusaybin’in 1568 yılı toplam tahmini nüfusu Mardin’den az, ancak Siirt’ten fazladır.

Zirai üretim ve çeşitlik bağlamında bölge oldukça gelişmiştir. Verimli tarım alanları ve sulak bir bölgede yer alması üretimi artırmıştır. Devletin bölgede temin ettiği vergi kalemleri içerisinde zirai üretimden sağladığı gelir ilk sıradadır. İkinci sırada ise mukataa gelirleri yer almıştır. Nusaybin’de buğday, arpa, darı, çeltik, pamuk, susam, sebze ve meyve gibi ürünler yetiştirilmiştir. En fazla gelir Buğday ve arpadan elde edilmiştir. Pamuk üretiminde ise Şanlıurfa ve Siirt’e göre daha fazla üretim gerçekleşmiştir. Mukâtaa gelirleri içerisinde en fazla gelir şehirde kurulan pazardan ve ihtisab vergisinden elde edilmiştir. İkinci sırada ise boyahaneden elde edilen gelir yer almıştır. Gayrimüslim bir köy olan Ma’arin köyünde de bir boyahanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

BOA, TT.d. 1096

2. Diğer Kaynaklar

ÇAĞATAY, Neşet; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı. 5, Ankara, 1947, s. 483-511.

ÇAKAR, Enver; *Doğu Akdeniz Sabilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516- 1579)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

DEMİR, Ahmet; “Eyyubiler Devrinde Nusaybin”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri 27-28 Mayıs 2004*, (Editör. Kenan Ziya Taş), Nusaybin Kaymakamlığı, Ankara 2009, s. 99-114.

E. HONİGMANN, “Nasibin”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s. 100-103.

EMECEN, Feridun; *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 218.

_____; “Çeltik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s.265-266.

ERDOĞAN, A. Latif; “Osmanlı Devleti’nde Konar Göçerler”, *Osmanlılar*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.147-160.

ERPOLAT, Mehmet Salih,” XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri”, C.II, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Konya, 1999.

_____; , “XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarından Tahrir Defterlerine Göre Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim ÖZCOŞAR), İstanbul 2007, s. 349-380.

GENÇ, Mehmet; ” Mukâtaa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s.129-132.

GÖYÜNÇ, Nejat; *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.

_____; “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XXXII, 1979,İstanbul, s.331- 348.

İNALCIK, Halil; *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Mayıs 2009, İstanbul.

- _____ ; “Arazi Tahrirleri Tahrir İşlemi ve Tahrir Defterleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 175- 185.
- _____ ; “Çift-Hane Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. I, s.187- 200
- KAZICI, Ziya; *Osmanlı'da Yerel Yönetim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____ ; *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 199-204.
- KILIÇ, Orhan; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van Sancağı (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın NO: 6, Ankara, 1997.
- _____ ; *XVI. yüzyılda Adilcevağ ve Ahlat (1534- 1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 1999.
- _____ ; “Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s.119-136.
- KOÇ, Ümit; *XVI. Yüzyılda Anadolu'sunda Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2006.
- _____ ; ” Pırlepe Kırsalında Nüfus- Vergi Bağlamında Ekonomik Refah Düzeyinin Tespiti ve Gelir Dağılımı Üzerine Bir Deneme”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXIV, Sayı: 2, Elazığ, 2014, s. 295-310.
- KÜRKMAN, Garo; *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Ocak 2013, Pera Müzesi Yayınları, Ocak 2013, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/ A-2-2.12 Dizi- Sayı:8, Ankara, 2010, s.69, 70.
- ÖZGEN Nurettin - KARADOĞAN Sabri; “Siirt şehrinin Kuruluş ve Gelişimi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, Sayı: 2, Elazığ, 2009. s.61-82.
- SAHİLLİOĞLU, Halil; “Bâd-ı Heva”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 416-418.
- SERTOĞLU, Mithat; *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.
- SÜMER, Faruk; *Safevi Devletimin Kuruluşu ve Gelişmesindeki Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1999.

- TAŞKIN, Ünal; “Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2005, s. 15-17.
- TEKİN, Zeki ; “İstanbul Debbaghâneleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.XXI, Sayı:8, 1997, Ankara, s. 349-364.
- TUNCEL, Metin; “Nusaybin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, *Vakıf Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul, 2011s. 269-273.
- TURAN, Ahmet Nezihi; *XVI. Yüzyılda Ruba Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,2012.
- TURAN, Osman; *Osman Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- ÜNAL, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1999.
- _____ ; *Osmanlı Sosyal Ekonomik Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2014.
- _____ ; *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.
- _____ ; “XV-XVI. yüzyıllarda Sinop Kazasında Üretim”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler- 2*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010, İstanbul, s. 567- 582.
- YILMAZÇELİK, İbrahim; “Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 221- 236.

Selanik Vilayetine Bağlı Nefs-i Lankaza Karyesi Sahası Ilıca Vakfı ve İşletimi

Operation and Hot Spring Foundation through Langadas Village on the State of Thessaloniki

Sevim ERDEM*

Özet

Lankaza Kasabası, Selanik Şehri'nin kuzeyinde olup, 1884-1885 tarihleri arasında kaza merkezi haline getirilmiş ve zaman içerisinde oldukça büyümüştür. Lankaza kasabası merkezine 20 dakika uzaklıkta ılıcalar yani sıcak-soğuk su kaynakları bulunmaktaydı. Bu ılıcalar arasında 15'er metre mesafe olup, 3 ayrı kaynaktan çıkmaktaydı. Ayrıca birde siyah çamur banyosu bulunmaktaydı.

Bu vakıf ılıcaları ve çamur banyosu uzun yıllar mütevelliler tarafından Evkaf idaresine bağlı olarak işletilmiştir. 1847'lerde Mütevellî Kerimhan Hatun ve kardeşleri, daha sonraki dönemde ise Kerimhan Hatun'un çocukları bu vakıf ılıcalarının mütevellilik görevini yapmışlardır. 1909 yılında işletmesi Vâkıfa ait olan ılıcaların vilayet ekonomisine daha fazla kazanç sağlaması meselesi ile gündeme gelmiştir. Selanikli Katib-zade Mehmed Efendi ile oğlu Ahmed Sabri Bey hem ılıcaya uygun tesisler inşa etmek hem de civarda oluşan bataklık alanları temizleyerek, ılıcaların kasaba ekonomisine kazandırılması ve Selanik'ten Lankaza'ya kadar ticari araba işletme imtiyazı talebinde bulunmuşlardır.

Bu çalışmada Lankaza Kasabasındaki ılıca vakfı ve işletimi ele alınmış ve çalışma harita ile desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lankaza Kasabası, Ilıca Vakfı, Mütevellî Kerimhan Hatun, Katib-zade Mehmed Efendi, Selanik, Osmanlı Devleti

Abstract

Langadas Town, north of Thessaloniki City, was transformed into an accident center between 1884 and 1885 and has grown considerably over time. The center of Langadas town was located 20 minutes away

* Dr. (Öğretim Üyesi), Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis, sevimerdem23@hotmail.com.

from the hot and cold water sources. These were 15 meters away from each other and they came out of 3 different sources. Two of these sources are hot and cold. There was also a black mud bath. These foundations and mud baths have been operated by trustees for many years under the administration of Evkaf. In the 1847s, Mutasarrıf Kerimhan Hatun and his brothers and children of Kerimhan Hatun later served as trustees of these foundations.

In 1909, the administration belonged to the Evkaf Administration and it was on the agenda that it would make more profit for the provincial economy. Thessaloniki Katib-zade Mehmed Efendi and his son Ahmed Sabri Bey both demanded the construction of facilities suitable for the illiterate, clearing the swamp areas formed in the vicinity, acquiring the townspeople into the township economy, and commercial vehicle operation privileges from Thessaloniki to Lankaza.

In this study, the foundation and operation of the thermal pool in Lankaza Village was considered and the study was supported by a map.

Keywords: Lankaza/Langadas Town, İlica Foundation, Trustee Kerimhan Hatun, Katib-zade Mehmed Efendi, Thessaloniki, Ottoman State

Giriş

Lankaza Kasabası, Selanik Vilayet ve Sancağına bağlı kaza merkezi bir kasabadır¹. Selanik şehrinin kuzeyinde ve 4 saat mesafe uzaklıktadır. Kasaba yakın zamanda merkez kaza haline gelmiş olup yeterince ehemmiyetli ve imarlı durumda değildir².

4 Muharrem 1286/16 Nisan 1869 yılında Selanik gazetesindeki bilgilere göre Selanik Vilayetine bağlı bazı yeni kazalar oluşturulduğu gibi bunlara kaymakam atamaları yapılmıştır. Oluşturulan kaza ve kaymakam listesi Tablo 1'de yer almaktadır.

¹ P.L. İnciciyan-H.D. Andreasyan; **Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası**, İstanbul-1974, s.38.

² Ali Cevad; **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**, Dersaadet-1313, s.711

Tablo 1: 1286/1869 Selanik Vilayeti ve Kazaları³

Avrethisarı kazası	Kaymakam	Ali Bey
Ustrumca Kazası	Kaymakam	Hüseyin Raşid Efendiye
Yenice-i Vardar Kazası	“	Yusuf Bey
Naslıç Kazası	“	Bekir Bey
Serfiçe Kazası	“	Azmi Efendi
Florina Kazası	“	Mehmed Fevzi Efendi
Temurhisar kazası	“	İsmail Ağa
Darıdere Kazası	“	İzzet Efendi
Koçane Kazası	“	Cafer Ağa

1286/1869’larda Lankaza halen Selanik Livasına bağlı bir nahiye konumundadır. Tarihler 1302/1884-1885’i gösterdiğinde Lankaza kaza merkezi statüsüne gelecektir. Kaza merkezi ve köyleri zaman içerisinde büyüyüp gelişecektir. Kasabanın merkezi Lankaza’dır⁴. Kaymakamlığın kurulması sonrası belediyeçilik faaliyetleri de başlamıştır.

Kasaba merkezi 1904-1905 yıllarında 464 hane ve 1716 nüfusa sahiptir. Köylerinde ise 9742 hane ve 48121 nüfusu bünyesinde barındırmaktadır. Köylerindeki 5831 hanenin 30097 nüfusu müslim 271 hanesi ve nüfusu 1328 kadarı Kıptı Müslüman, 3155 hanenin ve 14578 kadarlık nüfusu Rum, 20 hane ve 71 nüfusu ile Rum Kıptisi ve son olarak 465 hanenin 2057 nüfusu ise Bulgar’dır⁵. Kaza halkı içerisinde Müslim, Rum, Bulgar ve Kıptiler yer almaktadır.

Kaza merkezinde; 1 cami, 1 mescid, 1 medrese, 1 rüştiye mektebi, 2 Müslim ve 2 gayri Müslim çocuklar için iptidai mektebi, 1 kilise, 2 havra, 175 dükkan, 16 han ve 12 fırın bulunur. Kasabadaki 16 Hanın 10’u aktiftir. Kaza’nın kuzeyinden Via Egnatia yolu geçmektedir⁶.

³ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu; **Selanik Gazetesi**, 4 **Muharrem 1286/16 Nisan 1869** , Aded:7, Yevm-i Cuma, s.13.

⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, **Selanik Vilayeti Salnamesi**, 1321/1904-1905, s.412.

⁵ **Selanik Vilayeti Salnamesi**, 1321/1904-1905, s.412.

⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi; **Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri**, IV, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul-2000,s. 289-290. Melek Delikbaşı; “16. Yüzyılda Via Egnatia ve Selanik”, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, **Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)**, İstanbul-1999, s.73-92. Colin Heywood, “Osmanlı Döneminde Via Egnatia:17 Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol’daki Menzilhaneler” Editör:

I. Lankaza Ovası/Sahrası Ve İlıcası⁷

Lankaza kasabası halkının temel geçimi ziraata dayalıdır. Ahalisinin büyük bir kısmı çiftçidir. Toprağı verimli olup 1/8-1/10 kat ürün alınabilmekte ve yılda 2 defa ürün alınabilecek düzeydedir. Üretim hacminin yüksek olmasından dolayı çeşitli pazarlarda ürünleri satışa sunulmaktadır⁸. Kasabadaki önemli Pazar ve panayırlar arasında Salı günleri kurulan ve kasaba merkezinde yer alan her nevi eşya, hayvanat alım satımı yapılan bir Pazar vardır ve bu pazardan haftalık 50 bin gurus alışveriş yapılmaktadır. Ayrıca Suha Köyünde de her hafta Cuma günleri kurulan bir Pazar vardır. Burada zahire alışverişi yapılır. **Zağlıver** Köyünde de kurulan haftalık Cuma Pazarında zahire ticareti yapılır.

Lankaza'daki önemli panayır ise Pazargah köyünde kurulan ve her yıl ruz-ı hızırın 52.günü kurulan Paşa Panayıdır. Siderokapsinin bir menzil uzağında ve ona tabi olan bu kasabada bir cami vardır ve her hafta Pazar kurulur. Bu panayır bir hafta boyunca devam eder ve her yerden tüccarlar gelir. Her türlü eşya, erzak, hububat alınıp satılır. Daha önceki zamanlarda ticari hacmi daha büyük olmakla birlikte 1904/1905'lerde 200 bin gurusluk bir kazanç sağlamaktadır. Dönemin şartlarında küçümsenecek bir rakam değildir⁹.

Ulaşım

Lankaza kazası dahilinde 2 önemli yol vardır. Birisi Selanik'ten Siroz'a giden caddedir. Muhtemelen bu yol Gazi Süleyman Paşa'nın veya Avranos Bey'in fetih için kullandığı eski Roma-Bizans yolu olmalı. Bu yol üzerinde 52 köprü mevcuttur. Diğer yol ise Derbend'den başlayıp Langaza'ya giden yoldur. Bu yol 7350 metre uzunluğundadır ve 3 büyük köprü ile 16 küçük köprü bulunur.

Lankaza'nın Beşik ve Suha karyelerine doğru giden ve Çayağzına doğru ulaşan yolunda da 10 adet taş köprü 3 adet ahşap köprü bulunur. Beşik ve Suha karyelerindeki yol sadece hayvanla gitmeye müsaittir. Kaza yakınında olan Kesendire ve Avrethisarı kazalarına doğru yapılı şose yol olmamakla birlikte Kesendire tarafına sadece hayvan ile Avrethisarı tarafına ise araba ile gidilebilmektedir.

Denize ulaşımı ise, Lankaza kazasının en yakın iskelesi Selanik'tir. Ayrıca kaza merkezine 12 saat uzaklıkta olan İstavruz Çiftliği tarafında da bir iskele çıkışı vardır. Bu iskeleye İskenderiye, Dersaadet, Selanik, Taşoz ve civar

Elizabeth A. Zachariadou, **Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)**, İstanbul-1999, s.138-161.

⁷ Harita I. Lankaza İlica Sahrası.

⁸ Ali Cevad; s.711.

⁹ **Selanik Vilayeti Salnamesi, 1321/1904-1905**, s.414.

yerlerden gelen gemiler mevcuttur. Bu gemiler başlıca ürün olan kereste ve kömür naklini buradan yapar¹⁰(Harita II).

Lankaza kazası dahilinde çok sayıda dere vardır¹¹.

Kaza dahilinde birçok dere olup bunlardan en büyüğü Lankaza deresidir. Bu dere Lankaza merkezine 6 saat uzaklıkta olan **Niğvan** dağlarından gelen sel sularından oluşur. Bu dere bazen Lankaza ovasına ve Araklı-Sarraçlı-Kavalılar Karyesi arazilerini basmakta ve zarara uğratmaktadır. Lankaza Deresinin suları Ayvasıl Gölüne akmaktadır.

Lankaza Deresi, yağmurların yoğun olduğu zamanlarda taşarak zarara uğratar. Yaz mevsiminde dere kurur. Derenin verdiği zararı önlemek amacıyla devlet bütçesinden farklı zamanlarda 3'er bin küsur lira sarf edilerek setler inşa edilmiştir¹².

II. Lankaza Ovası/Sahrası Ilıca Vakfı

Lankaza vakıf ılıcaları/kaplıcaları Lankaza Kasabası Ovası dâhilindedir. Aşık Mehmed eserinde ilk defa Beşik tesisindeki sulara girmiş daha sonrada Lankaza kaplıcalarının suyunu denemiştir¹³. Evliya Çelebi'de Beşik ve Lankaza sıcak su kaplıcalarını ziyaret etmiştir. Ermeni Rahibi P.L. İnciciyan'da her iki kaplıca'yı ziyaret ettiğini belirtir¹⁴.

Aşık Mehmed 996/1587/1588'deki Selanik'i ikinci seyahati sırasında Lankaza'da bir gece kalarak buradaki havuzda yıkanmıştır. Aşık Mehmed ılıca hakkında bilgi verirken sıcak suyunun orta derecede ılıman olduğunu ve bu suyun yakınında birde soğuk suyun bulunduğu belirtmiştir. Lankaza kaplıcası/ılıcası için hayırseverlerden biri bir kargir yapı ile bir camekânlı soyunma yeri yaptırmıştır. Bu yapı bir kubbe altında inşa edilmiştir. Ayrıca kubbe altında genişliği 20 ziradan daha fazla olan bir havuz vardır ve bu havuzun bir tarafında da bir hamam kurnası bulunmaktadır. İnsan bedenine fayda sağlayacak niteliktedir. Bu binanın haricinde bir de harman yeri büyüklüğünde siyah çamurlu bir alan vardır. İnsanlar buraya çıplak bir halde boğazına kadar batacak şekilde girip yarım saat kadar kalmaları halinde pek çok hastalıktan kurtulmaktadırlar¹⁵.

¹⁰ Selanik Vilayeti Salnamesi, 1321/1904-1905, s.415. BOA.HRT.h.00325/00001.

¹¹ Selanik Vilayeti Salnamesi, 1321/1904-1905, s.415.

¹² Selanik Vilayeti Salnamesi, 1321/1904-1905, s.415.

¹³ Aşık Mehmed; **Menâzırü'l-Avâlim**, Hazırlayan: Mahmut Ak, Cilt:I-II-III., Ankara-2007, s.

¹⁴ P.L. İnciciyan, s.50.

¹⁵ Aşık Mehmed, Cilt:III., s.348.

Selanik halkı yaz aylarında eşyalarıyla birlikte bu kaplıcaya/ılıcalara gelip etrafındaki geniş arazide çadır kurmakta ve 5-10 gün kadar kalıp bu kaplıcalardan istifade etmektedirler. P.L. İnciciyan'da Lankaza'daki bu yapıyı kubbeli bir ılıca ve yanında da bir soğuk su kaynağı olarak yazmıştır¹⁶.

19. yüzyılda Lankaza sahrası ılıca vakfı ve yapıları varlığını devam ettirmektedir. Selanik Vilayeti Salnamesinde de bu ılıcalardan şu şekilde bahsedilmektedir: Lankaza Ovası/sahrası ılıcası; Kasaba merkezine 20 dakika uzaklıkta olup, emsali olmayan nadir yapılarıdır. Kaplıcalar birbirine 15'er metre uzaklıktaki 3 ayrı mevkiden çıkmaktadır. Bu kaplıcalardan 2'sinin suyu sıcak 1'inin ise oldukça soğuktur. Sıcak sular bir kaptan toplanır, soğuk su ise ayrı bir kaptan toplanır. Sıcak suların birinde kükürt bulunur. Diğerinde ise altın, civa, çelik ile az miktarda kükürt bulunduğu yapılan fenni çalışmalarla tespit edilmiştir.

Sıcak suların harareti 32 derecedir. Kükürtlü su cilt hastalığına oldukça iyi gelirken, karma madenleri bünyesinde barındırması ise özellikle romatizma başta olmak üzere çeşitli hastalıklara iyi gelmektedir. Romatizmanın yanısıra ille ve imraz nedeniyle rekub ve nüzul gücünü kaybetmiş olanlara iyi gelmektedir. Bu sıcak suya düzenli olarak devam edenlerde iyileşme oranı yüksektir.

Soğuk su kaplıcası büyük ve hacimlidir ve suyu gayet lezizdir. İnsanların rahatlıkla tüketebileceği düzeydedir. Sıcak sularda soğutulduğu takdirde içilebilmektedir.

Bu kaplıcaların etrafında yoğun akasya¹⁷ ağaçları bulunmaktadır ve dikimi teşvik edilmektedir. Bu akasya ağaçları insan vücudunu dinlendirdiği gibi teşhir edilen eşyaların yapımında da kullanılmaktadır. Ayrıca sabun üretimi de yapılır. Kaplıcaların her iki tarafında dikilen ve 5-6 yıllık olanlar ve yeni dikilenlerle gayet güzel bir manzara oluşturmaktadır¹⁸. Belediyenin kuruluşu sonrası buralara birtakım tesis ve kahvehaneler yapılarak bir dinlenme alanı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ahalinin her suretle istirahati sağlanmaktadır¹⁹.

A. XIX. Yüzyılda Ilıcanın Vaziyeti

Lankaza Kaplıcalarının hem suyu hemde havası şifa niteliğinde olup Lankaza kaplıca banyoları nezih ve kaliteli durumdadır²⁰. Ancak gerekli

¹⁶ P.L. İnciciyan, s.52.

¹⁷ Salnamede ağacın adı geçmemekle birlikte yapılan tarife göre akasya ağacı olma ihtimali yüksektir. (gölgesi bol, mobilya ve ilaç yapımında kullanılan ağaç)

¹⁸ **Selanik Vilayeti Salnamesi, 1321/1904-1905**, s.413.

¹⁹ Bu mermer havuz halen mevcut olmakla birlikte suyun otellere çekilmesinden dolayı bu iyileştirici olduğuna inanılan havuzun etrafı sazlık ve kalabalık ve gürültülü bir kurbağa ile dolmuştur. Heath W.Lowry; **Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi**, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, s.247.

²⁰ **BOA. TFR.I.SKT.00123/12204**, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

yatırımlar yapılmadığından faydasız bir halde bulunmakta ve deva niteliğinde olan tabii zenginliğinden mahrum kalınmaktadır²¹.

Lankaza vakıf kaplıcalarının iyi geldiği başlıca hastalıklar arasında romatizma, cilt, basur vs. saymak mümkündür. Kaplıcadan istifade edenler arasında devlet memurları önemli oranda yer alır. Buraya gelen devlet memurları tabiplerin vermiş olduğu rapor doğrultusunda gelmişlerdir. Aşağıda birkaç örnek vermek faydalı olacaktır:

1893'lerde Alasonya Kaymakamı Osman Ragıb Bey, vücudundaki rahatsızlıktan dolayı Lankaza kaplıcalarına tedaviye gitmek için Manastır Vilayet idaresinden izin istemiştir²². Cezayir Bahri Sefid Vilayeti Umur-u Ecnebiye Müdürü Yusuf Efendi, müptela olduğu cilt ve romatizma hastalığının tedavisi için Selanik sahilinde bulunan Lankaza kaplıcalarına gitmek üzere 1 ay süreliğine izin istemektedir²³. Kosova Vilayeti Defterdarı Abdülmecit Sabit Bey Efendi romatizma hastalığından uzun zamandır mustarıptır. Doktoru, Lankaza kaplıcalarında 40 banyo yapmasını tavsiye etmiş ve bu doğrultuda bir rapor hazırlamıştır. Abdülmecit Mutaft Efendi 1 aylık izin istemekte ve bu izin Mayıs'tan itibaren geçerli olacak şekilde kaplıcada geçirecektir²⁴.

Serfiçe Livasına bağlı Nasılıç Kazası Kaymakamı Ali Rıza Bey, Nasılıçe vardığından beri 3 yıl geçmiş olup bu süre zarfında kendisine verilen vazifeyi başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Görevini en iyi şekilde yerine getirmekle birlikte havaların rutubetli olduğu zamanlarda ızdırabı daha da artmaktadır. Nasılıç Hasta hanesi Tabip Kolağası Servet bin Rıza, kaymakamın kendi daimi hastası olduğu ve mevcut vaziyetinin iyi olmadığı ve tedavi için 20 gün müddetle Lankaza kaplıcalarında hamam etmesinin ve fennen sıcak su banyolarının uygun olduğunu raporunda belirtmiştir. Banyo mevsimi geçmeden evvel gitmek için Serfiçe Mutasarrıflığına doktor raporu ile müracaat edilmiştir²⁵.

Manastır Valisi 25 Mart 1324/7 Nisan 1908'de 15 günlüğüne Lankaza Vakıf kaplıcalarına gitmek istemiştir. Bu 15 gün içinde kendisine Ferik Nazif Paşa vekâlet edecektir²⁶. Gilan Kaymakamı Binbaşı Şükrü Efendi'nin de hastalığı Gilan'a ulaştığından beri daha da artmış ve hastalığına yönelik yaptırdığı tedaviden istenilen sonuç alınmayınca Doktoru 1,5 ay kadar Lankaza

²¹ "17 Teşrin-i evvel 1320/30 Ekim 1904'te 5 gün boyunca aralıksız devam eden yağmur sonrası Lankaza Deresi taşmış ve Lankaza Ovasına, Kavalat karyesine maddi zarar verdiği gibi Lankaza Vakıf Kaplıcalarını su basmış ve banyo ve odalarına su girmiş ise de bir zarara uğratmamıştır. En önemlisi herhangi bir can kaybı olmamıştır". **BOA. TFR.I.SL. 56/5522**, 17 teşrin-i evvel 1320/30 Ekim 1904.

²² **BOA. DH.MKT.00056/00049**, 23 Mayıs 1309/4 Haziran 1893.

²³ **BOA. DH.MKT. 00372/00036**, 3 Nisan 1311/15 Nisan 1895.

²⁴ **BOA. TFR.I.KV.00059/15868**, 20 Nisan 1320/3 Mayıs 1904.

²⁵ **BOA. DH.MKT.01012/00014**, 10 Ağustos 1321/23 Ağustos 1905.

²⁶ **BOA. TFR.I.A. 00038/03715**, 29 Mart 1324/11 Nisan 1908.

Kaplıcalarına devamı yönünde rapor vermiştir. Kosova Vilayetinden Selanik Vilayetine gideceğinden rapor ve talep Dahiliye Nezaretine de gönderilmiştir²⁷.

Manastır Valisi Hıfzı Paşa'da uzun yıllardır refise-i mufassala hastalığına müptela olmuştur. Midilli'de bulunduğu zamanlarda Kelemeriye Kaplıcalarına tedaviye giderken Kale-i Sultaniye'deki görev zamanında da Kestanbulli kaplıcalarına gitmiştir²⁸. Manastır'a geleli 1 yıl olmuş ve bu zaman içinde vilayet dışına çıkmaya fırsat olunmaması evram-ı basuriyenin şiddetini artırmıştır. Düzenli olarak gittiği tabip 25 günlük Lankaza kaplıcalarını tedavi olarak tavsiye etmiştir²⁹.

Selanik Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesi azalarından Hanancıyan Efendi 10 günlüğüne Lankaza kaplıcaların gitmek için doktor raporu ile izin istemiştir³⁰. Mülga Teftişi Askeri komisyonu üyelerinden Birinci ferik rahmi Paşa vücudundaki rahatsızlıktan dolayı tedavi ve hamam için Lankaza Kaplıcaları tavsiye edilmiştir³¹.

Örneklerden de anlaşılmaktadır ki bu kaplıcalara gidenlerin doktor raporu ile gitmektedir. Bu kaplıcaların fenni ve tedavi edici özelliği kanıtlanmıştır. Ayrıca gidenlerin gitme zamanı olarak mayıs-eylül ayları arasındaki zamanı tercih etmektedirler.

Lankaza Ilıca Vakfına olan talep 1890'lardan sonra daha yoğun bir şekilde artmıştır. Bunda, Selanik-Manastır, Selanik-Mitroviçe ve Selanik-Dersaadet arasında yapılan ve yapılmakta olan demiryolu hatları etkili bir faktördür. Bu hatlar insanların rahatlıkla bu kaplıcalara ulaşmasına olanak sağlamıştır³². Lankaza Kaplıcasına doğru demiryolu olmamakla birlikte Selanik'e gelenler buraya doğru yapılacak olan tramvay ve buharlı ömniübüsler sayesinde rahatlıkla ulaşmış olacaktır³³.

B. Ilıca Vakfının İmtiyaza Verilmesi

Yabancı ülkelerde bulunan bu gibi kaplıcaların ihtiyaca uygun bir şekilde inşa ve imar edilmekte ve dünyanın her tarafından insanlar ve ihtiyacı olanlar bu gibi kaplıcalara gitmektedir.

²⁷ **BOA. TFR.I.KV.00195/19454**, 17 Nisan 1324/30 Nisan 1908. **BOA. DH.MKT.01254/00035**, 26 Nisan 1324/9 Mayıs 1908.

²⁸ **BOA. BEO. 003309/248166**, 25 Nisan 1324/8 Mayıs 1908.

²⁹ **BOA. BEO. 003309/248166**, 25 Nisan 1324/8 Mayıs 1908.

³⁰ **BOA. TFR.I.MKM. 00030/02907**, 1 Haziran 1324/14 Haziran 1908.

³¹ **BOA. BEO. 003392/254368**, 24 Ağustos 1324/6 Eylül 1908.

³² İbrahim Yılmazçelik-Sevim Erdem; "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Selanik-Manastır, Selanik-İstanbul Demiryolları Güzergahlarında İşletilen Madenler", **Turkish Studies**, 9/1, Winter 2014, s.157-184.

³³ "Manastır Valisi Hıfzı Paşa Manastır-Selanik arasında yapılmış ve tamamlanmış olan demiryolu hattı sayesinde Lankaza'ya ulaşmaktadır. **BOA. BEO. 003309/248166**, 25 Nisan 1324/8 Mayıs 1908. İbrahim Yılmazçelik-Sevim Erdem; "..

Osmanlı Devletinde yaşayan yerli ve ecnebi pek çok kişi de pek çok masraf ve külfetle bu tür kaplıcalara gitmekte ve hatta Lankaza'ya nisbeten oldukça “**laşey-değersiz**” türden olan Sırbistan'ın virane ve köhne banyolarına dahi gitmektedirler.

Oysaki Lankaza Kaplıcalarının hem suyu hemde havası şifa niteliğindedir ve kaplıca banyoları nezih ve kaliteli durumdadır³⁴. Ancak gerekli yatırımlar yapılmadığından faydasız ve atıl bir halde bulunmaktadır. Deva niteliğinde olan tabii zenginliğinden mahrum kalınmaktadır. Böylesine tabii bir deva şifa kaynağından mahrum kalınmasına sebebiyet veren her türlü şartların ve koşulların en az duruma düşürülerek çalışma yapılmalıdır.

Selanik Vilayeti Meclis-i Umumi toplantılarında sık sık gündeme gelen önemli konulardan biri de kazalardan verilen takrirlerde çoğunlukla bölgelerindeki iptidai mekteplerinin yokluğundan yada mevcut iptidai ve rüştiye mekteplerinde öğretmene duyulan ihtiyaçtan bahsedilmekteydi. Halkın okul açılması için yoğun talepleri olduğu ekonomik olarak yardım edebilecekleri maarifin hiç olmazsa masrafların yarısını karşılaması istenmekteydi. Ayrıca idadi mekteplerin yaygınlaştırılması ve mevcut olanların yatılı hale getirilmesi bir başka istekleriydi.

Selanik Vilayetinin maarif gelirleri kazaların ihtiyaç duyduğu okulların ve öğretmenlerin masrafını karşılamaya yetmemekteydi. Bu durumda vilayet ve kazalar çeşitli gelir kaynakları bulmalı yada elindeki imkanları verimli kullanmalıydı³⁵.

Belediyelerin kendilerine yeni gelir kaynakları sağlamaları gerektiği düşüncesi Lankaza belediyesini de harekete geçirmiştir. Lankaza sahasında petrol gibi bir özellik gösteren ılıcalar mevcuttur. Belediye yılda sadece 2-3 ay gelir sağlayan bu yapının daha aktif olarak kullanımı için imtiyaza verilmesini gündeme getirecektir.

Yerel yönetim Lankaza ılıcalarını imtiyaza vermekle belediye ve maarif adına kazanç sağlayacağı gibi her yıl yağın yağmurlar sonrası Lankaza deresinin taşması ile ovada oluşan bataklık alanlarını kurutma çalışmaları da yapılmış olacaktır. Lankaza Deresinin taşması dolayısıyla sık sık ova sular altında kalmakta bazı zamanlar zirai anlamda zarara uğratmaktadır³⁶. Bu zarar bazen İlica Vakfı yapılarını da etkilemekteydi³⁷.

³⁴ **BOA. TFR.I.SKT.00123/12204**, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

³⁵ Kerim Sarıçelik; “Selanik Vilayeti Meclis-i Umumisinin 1909 Yılı Kararları Üzerine Bir Değerlendirme”, Editörler: Zafer Gölen-Abidin Temizer, **Balkan Tarihi**, Cilt 2, 2016, s.419-435.

³⁶ “17 Teşrin-i evvel 1320/30 Ekim 1904'te 5 gün boyunca aralıksız devam eden yağmur sonrası Lankaza Deresi taşmış ve Lankaza Ovasına, Kavalı karyesine maddi zarar verdiği gibi Lankaza Vakfı Kaplıcalarını su basmış ve banyo ve odalarına su girmiş

Verilecek olan imtiyaz ile hem Lankaza Ovası ıslah edilmiş olacak hemde vakıf kaplıcalarının yeni bina ve kaplıcaların bakım ve yapılacak bahçe vs ile Lankaza Kasabası halkı gelişip büyüyecektir.

Lankaza Vakıf Kaplıcalarına yönelik imtiyaz talebine birkaç örnek vermek mümkündür. Bunlardan biri Selanik Dava Vekillerinden Mustafa Arif Efendi'nin talebidir.

Mustafa Arif Efendi, kaplıcaların ıslahı ve bataklıkların kurutulması ile birlikte tramvay inşası için Ticaret ve Nafia Nezaretine 19 Mayıs 1324/1 Mayıs 1908'de imtiyaz talebinde bulunmuştur³⁸. Nezaret, bu kişinin yukarıda belirtilen imtiyazları mevkii fiile koymaya ve buna uygun sermayeyi tedarik edebilecek güce ve itibara sahip midir böyle bir mali gücü ve çevresi olup olmadığı konusunda Selanik Ticaret Odasından bilgi istenilmiştir³⁹.

Diğer bir müracaatı ise Katibzade Mehmed Efendi ve Oğlu Ahmed Sabri Bey yapacaktır.

III. Ilıca Vakfının Büyük Bir Kompleks Yapıya Dönüşümü

Selanik'te ikamet eden Katibzade Mehmed Efendi ve oğlu Ahmed Sabri Bey Lankaza Kasabası civarında bulunan kaplıca özelliğine sahip bazı yerleri fenni usul ve kaidelere uygun olarak ıslah etmek istemektedir. Ayrıca buralarda tesisler kurmak ve kaplıcaya civar olan ve yakınlarındaki bataklıkları temizlemek ve Selanik'ten Lankaza'ya kadar buharlı arabalar işletilmek için 50 yıllığına 1907'de imtiyaz talebinde bulunmuştur⁴⁰.

Katibzade Mehmed Efendi ve oğlunun istediği yerlerin mülki statüleri vakıf kaplıca/ilıcası olarak kayıtlıdır. Bu nedenle yapmak istedikleri çalışma için

ise de bir zarara uğratmamıştır. En önemlisi herhangi bir can kaybı olmamıştır". **BOA. TFR.I.SL. 56/5522**, 17 teşrin-i evvel 1320/30 Ekim 1904.

³⁷ **BOA. TFR.I.SL. 56/5522**, 17 teşrin-i evvel 1320/30 Ekim 1904.

³⁸ **BOA. TFR.I.M.00021/02008**, 19 Mayıs 1324/1 Mayıs 1908.

³⁹ "...Şirket/müteahhid kuracağı şirketin bu işi yapabilecek mali kudrete sahip olduğu ile ilgili Ticaret Odasından iktidarı mali şahadetnamesi alması gerektiği gibi nakit veya Devlet Eshamı olarak Nafia Nezaretine veya Nafia Nezaretinin belirleyeceği bir bankaya 2000 lira kefalet akçesi ödeyecektir. Bu kefalet akçesi imalat ve inşaatın kabul muamelesi akabinde iade edilecektir. Bir yıl içinde çalışmalarına başlamazsa ve 3 yıl içinde tamamlamazsa 2000 liralık kefalet akçesine el konulacaktır **BOA. TFR.I.M.00021/02008**, 19 Mayıs 1324/1 Mayıs 1908.

⁴⁰ **BOA. ŞD. 2069/00007**, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma. **BOA. DH.İD.00105/1/00032**, 19 Eylül 1327/2 Ekim 1911. **BOA. DH.MUİ.00016/00045**, 16 Eylül 1325/29 Eylül 1909. **BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007**, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

Evkaf Nezareti ile yazışmaları gerekecektir. Katıbzade ve oğlu, Lankazadaki vakıf ılıcalarının işletiminin kendilerine verilmesini istemektedirler.

Şurayı Devlet'e gelen müracaat değerlendirmeye alınmıştır. Buna göre yapılan araştırmada Vilayet İdaresinden bilgi istenilmiş ve ilk olarak imtiyazı talep edilen vakıf kaplıcasının hukuk vaziyetinin tespiti için çalışmalara başlanılmıştır. Vakıf kaplıcası tevhit esasına dayalı olarak işletilmektedir. Mutasarrıfı ise Kerimhan Hatun idaresinde olduğu Vilayet tarafından beyan edilmiştir. Ancak bu beyanla birlikte kaplıcanın bir yönüyle şarta bağlı veya vakfının mevcut olmadığı gibi bir tarafa bağlı olmadığından Kerimhan Hatunun bu yöndeki mülkiyetine itibar edilmeyip Vilayet İdaresi olarak hizmet esas olup ılıcanın Evkaf-ı Münderise'den yani eser kalmamış vakıflardan olması gerektiği konusunda görüş belirtmiştir⁴¹. İlıcanın Evkaf İdaresi çatısı altında imtiyaza verilmesi yönünde görüş belirtmiştir

Katıbzade Mehmed Efendi ile oğlunun talip olduğu kaplıcaya el koymak isteyen bir diğer birim ise Hazine-i Celiledir. İlıca Vakfının hali hazırdaki vaziyetinde tevhitinin boş olmasından dolayı kaplıcanın Hazine-i Celile adına zapt edilmesi gündemdedir. Hazine-i Celile yapılacak zapt öncesi mülkiyet veya tevhit iddiasında bulunanlar var ise hukuki çerçeve doğrultusunda hareket edilerek mahkemeye müracaat etmeleri lazım gelmektedir. Şura-yı Devlet'in Maliye, Maarif ve Nafia dairelerince gerekli tahkikatı istediği gibi. Bu dairelerde imtiyazın görüşülmesi ve karara bağlanabilmesi için kaplıcaların mevcut vaziyetinin belirlenmesi sonrası imtiyaz talebi görüşmeye açılacaktır.

Elbette ki kaplıcanın imarı civarındaki bataklık alanlarının kurutulması, ovanın havasının değişmesi, kaplıcanın şifalı olması itibariyle verilecek olan bu imtiyaz kaplıca sularından elde edilecek istifade ziyadece artacağı gibi Lankaza Kasabasının gelişmesine ve ahalinin sıhhat-i fennîyesin katkı sağlayacaktır. Bu durumlar göz önüne alınarak hukuk-u vakfiye ve vakfiyesinde yer alan şartlar ile Belediye'nin durumu gözetilerek bir uzlaşma yolu bulunmalıdır. Vakıf İdaresi ile Lankaza Belediye İdaresi arasında bir uzlaşma sağlanmalıdır⁴².

A. İlıca-ı Sahra Vakfı ve Mütevellî Kerimhan Hatun, Kardeşleri ve Çocukları 1847 ve öncesi vaziyeti

Selanik'in merkez köylerinden olan Lankaza Köyü ovasında/sahasında olan vakıf ılıcasının tevhit yoluyla mutasarrıflar tarafından işletilmektedir. Doğum yoluyla gelen bu işletme işini 1263/1847'lerde Mustafa, Ayşe ve Kerimhan Hatun tarafından müştereken yapılmaktaydı⁴³. İlıca Vakfı Evkaf-ı

⁴¹ BOA. ŞD. 2069/00007, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma.

⁴² BOA. DH.ID.00105/1/00032, 19 Eylül 1327/2 Ekim 1911.

⁴³ BOA.EV.KSD. 48/70,27 Sin 1263/8 Eylül 1847.

mülhakadandır⁴⁴. Devletin gözetimi ve denetimi altında olmak şartıyla kurucusunun soyundan gelen mütevellilerce yönetilen bir vakıftır. Ayrıca bu ılıca vakfının işletiminde ekber-erşed kuralı uygulanmamakta olup müşterek tevhit esası uygulanmıştır⁴⁵.

Kerimhan Hatun, kardeşleri Ayşe ve Mustafa'nın çocuksuz ölümleri üzerine kendisinin kadim hissesinin yanısıra bu kardeşlerinin hisselerinin de kendisine verilmesini talep ederek mahkemeye müracaat etmiştir.

Kerimhan Hatun, Muharrem 1251/Nisan/Mayıs 1835'den Zilhicce 1261/Aralık 1845 yılına kadar ki 10 yıllık ılıca vakfına ait muhasebe defterini imzalı ve mühürlü olarak mahkemeye sunmuştur. Ancak ılıcanın vakfiyye kaydı bulunmadığı gibi Defterhane-i Amire'de de kaydı yoktur. İlicanın sicilde de kayıtlı olmaması böyle bir ılıca vakfının varlığını/meşruiyetini meçhul bir duruma düşürmüştür⁴⁶. Vaziyeti etraflıca tetkik etmek lazım gelecektir.

İlicanın mahallindeki kayıtlarına bakılacak, sicil kayıtlarına bakılacak ve ayrıca vakfiyyesi bulunmaya çalışılacaktır. İlica bir tarafa bağlı mıdır? Gerçek hasılatı ne kadardır vs. gibi konular araştırılacaktır.

Selanik Evkaf İdaresi, ayrıca mazbata ile 1262 senesi Muharreminden-Zilhiccesi (Aralık Ocak 1845/1846-Kasım/Aralık 1846) sonuna kadar ki gerekli muhasebe kayıtlarını da tetkik edecektir⁴⁷.

İlicanın binası sağlam ve kâgir yapılıdır. Banisi bayındır durumdadır. İlicaya bitişik ve meşruiyeti bulunan Hafsa Hatun Vakfının⁴⁸ ikinci nüshalı defterinde de görüleceği gibi ılıca vakfının bakım ve onarımı ayrıca temizliğinin sağlanması için Hafsa Hatun Vakfına ait bir dükkânın gelir kaynağı geçen yıl bu ılıca vakfına tahsis edilmiştir. 1261 /Ocak-Şubat 1845 ile 1262/Aralık-Ocak 1845/1846 yılı muharremi muhasebe kaydı birleştirilerek ve imzalanarak hazırlanan defter Hazine-i Celileye sunulmuştur⁴⁹.

⁴⁴ BOA. EV.MKT. 01782/00272, 25 Kanun-u Sani 1307/6 Şubat 1892.

⁴⁵ BOA. EV.MKT. 01782/00272, 25 Kanun-u Sani 1307/6 Şubat 1892.

⁴⁶ BOA. VGM.EV. Defteri, 12923, 24 Receb 1263/8 Temmuz 1847, s.242.

⁴⁷ BOA. VGM.EV. Defteri, 12923, 24 Receb 1263/8 Temmuz 1847, s.242.

⁴⁸ Taşköprülü-zade Mehmed Efendi, Selanik'te Kadı iken 1001/1592-1593'te Aşık Mehmed'i Selanik Vakıflarının muhasebatını gözden geçirmek üzere görevlendirmiştir. Aşık Mehmed'de vazifesi gereği "Sukuk-u sicilat-ı evkafı Selanik'de kayıtlı Hamza Bey Camii vakıfları vakfiyesini incelerken vakfiyedeki "Hafsa binti Hamza Bey" ibaresinden istidlalle bu caminin banisinin Hamza Bey değil de kızı Hafsa Hanım olduğunu ileri sürmüştür..." Aşık Mehmed, Cilt I, s. LXI-LXII. Mark Mazower; **Selanik, Hayaletler Şehri**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul-2013, s.52-69. Meropi Anastassiadou; **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)**, Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul-2010, s.300.

⁴⁹ BOA.EV.KSD. 48/70,27 Sin 1263/8 Eylül 1847.

Hafsa Hatun Vakfının da, elde mevcut ve sicilde kayıtlı vakfiyesi bulunmamakla birlikte teamülü kadimden beri var olduğu tespit edilmiştir⁵⁰. 24 Receb 1263/8 Temmuz 1847 tarihinde Selanik Evkaf Müdürlüğüne gelen yazıda da Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlı olan ve Selanik'in Lankaza Karyesi sahrasında bulunan ılıca vakfının da tevhit esasına bağlı olarak Mutasarrıf yetkisi Mustafa, Kerimhan ve Ayşe'ye ait olduğu tasdik edilmiştir⁵¹.

ılıca vakfının gelir durumu ise, Lankaza Karyesi ovasının/sahrasının ortasında olup devamlılık sınırlı olmakla birlikte bilhassa yaz aylarında iki ay kadar burayı alışkanlık haline getirmiş olanlar yada bir hastalığa tutulmuş olanlar bu ılıcaya giderek 5-10 pare vererek yılda 300-500 guruşluk bir gelir sağladığı ihbar edildiği gibi ayrıca ılıcanın varlığı ile ilgili olarak hazırlanan ilam ve mazbata kayıtlarında da bu bilgi doğrulanmaktadır. Bu haliyle ılıcanın tevhit esasıyla iki hissesi olan Mustafa ve Aişenin çocuksuz ölümlerinden dolayı bu iki hissenin Kerimhan Hatunun kadim hissesine eklenmesi için berat verilmesi uygun olacaktır⁵². Karar padişahındır⁵³.

Kerimhan Hatun beratını almıştır⁵⁴. 1263/1847'den 1283/1866 yılına kadar mütevellilik görevini yürütmüştür. 1283/1866'da ölümü sonrası uzun yıllar boşta kalacaktır yaklaşık 25 yıl bu görevi kimin yürüttüğü bilinmemekle birlikte 1308/1891 yılına gelindiğinde Kerimhan Hatun'un çocukları mütevellilik görevini üstlenmek isteyecekler ve üstleneceklerdir.

B. ılıca Vakfının 1308/1891'lardaki vaziyeti

1308/1891'lerde Selanik Vilayetinin merkezine bağlı Lankaza Kazasının merkez Lankaza kasabası sahrasında/ovasında bulunan ılıca Vakfının cinsi tevliyet esasına dayalı olarak devam etmektedir. 1309/1892'li yıllara gelindiğinde Derviş Ali kızı Kerimhan Hatun bundan önce Sadri Bekiroğlu Ali ile Sadri kabire kızları Ayşe ve Fatıma'yı terk etmişlerdir. Kerimhan Hatunun ölümü ile bu ılıca vakfi boşta kalmıştır⁵⁵.

Derviş Kızı Kerimhan Hatun 11 Ramazan 1308/20 Nisan 1891'den 25 yıl önce vefat etmiş olup mahlûl kalan ılıca vakfının kendilerine tevcihi için Kerimhan Hatunun oğlu Ali ve kızları Ayşe ve Fatıma tarafından arzuhal verilerek talep edilmiştir. Durumun yerinde araştırılması amacıyla gerekli

⁵⁰ BOA.EV.KSD. 48/70,21.8.1263/8 Eylül 1847. BOA.EV.THR.5/99,29 Ra 1624/5 Mart 1848.

⁵¹ BOA. VGM.EV. Defteri, 12923, 24 Receb 1263/8Temmuz 1847, s.242.

⁵² BOA.EV.KSD. 48/70,21.8.1263/8 Eylül 1847. BOA.EV.THR.5/99,29 Ra 1624/5 Mart 1848.

⁵³ BOA. EV.MKT. 1777/118, 3 Rebiülevvel 1309/7 Ekim 1891.

⁵⁴ BOA. VGM. DEFTER. 04967/00071,28 Mayıs 1306/9 Haziran 1890.

⁵⁵ BOA. EV.MKT. 1777/118, 3 Rebiülevvel 1309/7 Ekim 1891.

talimatlar verilmiştir⁵⁶. Kerimhan Hatun'un oğlu Ali ve Kızları Ayşe ve Fatıma müşterek olarak vakfı idare etmek istedikleri talebinin yanına 1263/1847 senesinden 1306/1888-1889 senesine kadar ki muhasebe kayıtlarını ve evraklarını da sunmuşlardır.

Bu dosyaya 1307 yılı Martı/Mart-Nisan 1891 kayıtları da sunulmuştur. Ancak evraklar detaylı olarak incelendiği zaman 1307 yılı Martı kayıtlarının henüz yer almadığı tespit edilmiştir⁵⁷. 1306 yılı Eylülünden 1307 yılı Teşrin-i sani (Eylül/Ekim 1890/Kasım-Aralık 1891) nihayetine kadar ki kayıtlar Selanik Vilayeti İdaresi tarafından toplandı gibi ayrıca bu kişileri ispat için gerekli olan ve gönderilmesi gereken evraklar varsa onların da gönderilmesini istemişlerdir.

Bu evraklar hem Selanik Vilayetince hemde Evkaf Muhasebeciliğince istenmiştir⁵⁸.

İlica Vakfının hali hazırdaki mevcut vaziyeti Evkaf-ı kadimeden ise de maalesef Mahkeme Sicillerinde bile kayıtlı vakfiyesine rastlanmamıştır. İlicanın bu kaydının bulunmamasına rağmen sahranın ortasında banisi kagir halde mevcuttur ve mamur halde de bulunmaktadır. Mütevellisinin vefat etmesi üzerine terk etmiş olduğu oğlu Ali ve kızları Ayşe ve Fatıma yaşamaktadırlar. Bunlar bu ılıca vakfının mütevelliliğini yapacak konumda olduklarından vakfın idaresinin müştereken kendilerine verilmesini istemişlerdir⁵⁹.

Gelen mazbatada ayrıca Ali, Ayşe ve Fatıma'nın pür hayat bir hayat yaşamakta oldukları ve bu ılıca vakfını idare edebilecek ehliyeteye sahip oldukları ifade edilmiştir. İlica Vakfının mevcut ve mamur konumda olmasından dolayı Ali, Ayşe ve Fatıma'ya müşterek olarak tevcih edilmesi lüzumlu olup ve bu konuda da İlam-ı Şer hazırlanmıştır⁶⁰.

Bu 3 kardeşin mütevellilik yapacak bir ehliyeteye sahip oldukları konusunda Meclis-i Şer'e Lankaza Kasabası ahalisi azalarından ve erbab-ı vukufdan Musa Efendi ibn-i İbrahim Efendi, Hüseyin Ağa ibn-i Ali, Ahmed Efendi ibn-i İsmail, Elhac Hasan Efendi ibn-i Elhac Ali, Hasan Ağa ve İskender Ağa ibn-i Hasan ve Emir Osman ibn-i Hasan, Mustafa Ağa ibn-i Hüseyin ve Elhac Mehmed Efendi ibn-i Elhac Ali adlı kişiler şahitlik yapmışlardır. Şahitlik yaptıklarına dair belgeleriyle birlikte tevhit esasına dayalı olarak bu kişilerin Kerimhan Hatun'un çocukları olduğu konusunda şahitlik yaptıkları gibi bu çocukların ılıca vakfının esası olan tevhit esasını taşıdıklarını Sadri oğlu Ali ve kızları Ayşe ve Fatıma'ya

⁵⁶ BOA. EV.MKT. 1777/120,11 Ramazan 1308/20 Nisan 1891.

⁵⁷ BOA. EV.MKT. 01782/00272, 25 Kanun-u Sani 1307/6 Şubat 1892.

⁵⁸ BOA. EV.MKT. 01782/00272, 25 Kanun-u Sani 1307/6 Şubat 1892.

⁵⁹ BOA. EV.MKT. 1777/118, 3 Rebiülevvel 1309/7 Ekim 1891.

⁶⁰ BOA. EV.MKT. 1777/120,11 Ramazan 1308/20 Nisan 1891.

müştereken tevcihi konusunda berat verilmesi için ihsan ve sadaka buyurulmuştur⁶¹.

Vakfın hakim tarafından görülen hesabına göre yıllık olarak Ali, Ayşe ve Fatıma'dan alınması lazım gelen 795 guruş tevcih harcıyla 20 guruş berat ücreti ve geçmiş yıllara ait harç bedelinden dolayı Evkaf Hazinesinin 1245 guruş alacağı olup toplam 2060 guruşun ılıca giriş ücretinden Lankaza Mahalli Belediye sandığına terk olunan %50 hisseden başka mütevellilere ait diğer %50 hisseden alınacak ve bu para Selanik Osmanlı Bankasına yatırılacaktır. Görülen hesapların matbu koçanları takdim edilmesinden başka İlica Vakfının bu kişilere tevcih işlemlerinin yapılması konusunda Evkaf-ı Hümayun Nezaretine sunulmasına ve Evkaf Muhasebeciliğini bildirilmiştir. Beratı tasdik olunmakla birlikte emr ve ferman padişahındır⁶².

C. İlica Vakfının 1327/1911'lerdeki Vaziyeti

Şurayı Devlet Encümen-i Mahsusa Nezareti 1906'da yapılmış olan müracaatı ılıca vakfının hukuki vaziyeti netleşene kadar imtiyaz teklifinin şimdilik bekletilmesine ve gerekli tahkikatın yapılmasına karar vermişti. İlicanın vakıf ılıcası olduğunu anlaşılması üzerine Şurayı Devlet asıl çalışmaların artık başlayabileceğini belirtmiştir.

Katıbzade Mehmed Efendi ve oğlu Ahmed Sabri Bey'in imtiyaz talebi sonrası ortaya çıkan vaziyete göre ılıcaların/kaplıcaların evkafa aidiyeti kanıtlanmış olmasından dolayı Katıbzade Mehmed Efendi ve oğlunun Evkaf Nezareti ile gerekli müzakerelerde bulunması gerekmektedir. Müzakerelerin sağlıklı olabilmesi için Sadarete bulunan evrakların örneğinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gönderilmesi gerekmektedir. Evkaf Nazırı namına Muavin bu belgeleri nezareti adına talep etmiştir⁶³.

Selanik Vilayet İdaresi tarafından Vakıf İlicası ile ilgili kabul edilmiş olan mukavelename ve şartname layihalarının nüshaları ve diğer evrakıyla birlikte 3 Kanun-u Sani 1327/16 Ocak 1913'te Şurayı Devlete takdim etmiştir.

Şurayı Devlete takdim edilen belgeler arasında Ahmed Sabri Bey adına Vekil Mustafa Fazıl imzasıyla sunulan arzuhalde yer almıştır. Mustafa Fazıl Efendi 26 Temmuz 1322/8 Ağustos 1906 tarihinde vekil olarak tayin edilecek ve 1322 tarihinden 29 Nisan 1329'a kadar bu görevini başarılı bir şekilde

⁶¹ BOA. EV.MKT. 1777/118, 3 Rebiülevvel 1309/7 Ekim 1891.

⁶² BOA. EV.MKT. 1777/120, 11 Ramazan 1308/20 Nisan 1891.

⁶³ BOA. BEO. 003940/295486, 6 Teşrin-i sani 1327/19 Kasım 1911. BOA. BEO. 004172031/2834, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913. VGM. DEFTER, 00948/00123, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913, s.237.

gerçekleştirecektir⁶⁴. Bu dokümanlar Şurayı Devlet'in Nafia, Maliye ve Maarif daireleri gönderilmiştir. Ayrıca farklı ülkelerde bulunan Marinabad, Konjuksevil ve buna benzer dünyaca ünlü kaplıcaların idareleri hakkında da bilgi sahibi olmak amacıyla Hariciye Nezareti ile ilgili Konsolosluklar ile temasa geçilmesine ve gerekli bilgilerin alınmasına karar verildi⁶⁵.

İlcanın mevcut hali hazırdaki vaziyeti sadece Evkaf Nezareti ve Vilayet İdaresini ilgilendirmeyip Nafia, Maarif ve Maliye Nezaretlerini de ilgilendirmektedir. Bu ılıca vakfının gelirinden yıllık olarak mukavelenamede sunulan bilgilere göre; Evkaf Nezaretinden başka Maarif Nezareti ile Mahalli Belediye İdaresi (Lankaza belediyesi) dahi yıllık gelir içerisinde pay verildiği sunulan evraklarda anlaşılmıştır. Bu nedenle her üç dairenin daha önceki işbirliklerinin derecesinin anlaşılması ve ona göre bir karar verilmek üzere her 3 nezaretten de bir memurun görevlendirilmesine karar verilmiştir.

Evkaf Nezaretinden gelen Tahrirat Müdürü İsmail Hakkı Bey;

Vakıf Kaplıcasının mahalli tevlihi itibarıyla Kerimhan Hatun sorumluluğunda olmakla birlikte Kerimhan Hatun'un vefatı sonrası vakfiyesi kayıt edilmemiş ve tevliyet hakkındaki şartı da gayri malum bulunmasından ve esasen vakfiyesi bulunmayan ve vakfiyesi mevcut olsa da ihtiyaca salih bulunmayan/hizmet etmeyen vakıfların nezaretçe zabt ve idaresi hükmü nizam gereğince şeklinde görüş belirtmiştir.

Tahrirat Müdürü İsmail Hakkı Bey, nezaretin zabt ve idare etme hakkının olmakla birlikte Nezaret İdaresi bu kaplıcanın yerel idare tarafından idare edilmesine izin vermiş olup bu idare hakkı ise sadece banyo civarında bulunan ve müstakil olarak mutasarrıf olunan çamur banyosuyla, soğukluk ve odaların alanını ve kahvehane dahil-i daire imtiyaz edilmesinden ibarettir.

Maarif Nezareti adına gelen Muhasebe Müdürü Sıdkı Efendi'de adı geçen kaplıcalar hakkında 15 yıl evvel yani 1313/1897/1898'lerde Lankaza Kaza İdare Meclisinde alınan karar sonrası maarif için kişi başına 10'ar pare alınmasına karar verilmiştir. Aradan geçen üç yıllık zaman sonrası yeniden bir karar alınmış ve her 3 yılda bir 10 pare zam yapılarak bu tahsilatın yapılmasına karar verilmiştir.

İlca vakfının gelirinin gittiği yerler arasında Lankaza İptidai ve Rüştüye Mektepleri yer almaktadır. Mekteplerin iane harici masraflarının kira geliri

⁶⁴ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁶⁵ BOA. ŞD. 2069/00007, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912, . Sadaret Dairesi ile Evkaf Nezareti arasındaki yazışmada 6 Teşrin-i sani 1327/19 Kasım 1911 tarihli ve 534 numaralı evrak Lankaza Kasabası civarındaki kaplıcalarla ilgili olup belgenin bir örneğinin Evkaf Nezaretine gönderildiği ve 295486 numaralı evrakla gönderildiği ve dosyaların birleşmesi diye not düşülmüştür. BOA. BEO.0003966/297443, 9 Teşrin-i Sani 1329/22 Kasım 1913.

kaplıcaya giren kişilerden alınan “giriş ücret ”ine ilave edilen meblağdan karşılanmaktadır⁶⁶. 1904’te Lankaza Maarif Komisyonu, hesap işlerine bakmak üzere Komisyon Katibi Hasan Efendiyi seçmiştir. Katib Hasan Efendi ilk olarak Selanik Maarif Müdüriyetinden mahallin Evkaf-ı Münderise’si hakkında bilgi istemiştir. Bu tarihlerde kazalar eğitim işlerine tahsis edebilecekleri maddi kaynaklar aramaktadır⁶⁷.

Lankaza Kasabasında Evkaf-ı Münderiseden olup Maarif adına zapt edilen bir han ve 3 dükkânın senetleri tanzim edilerek gönderilmesi Defter-i Hakaniden istenmiştir⁶⁸.

1907’lerde kaplıcalar varidatının toplam yıllık geliri 1000 Liradan ibaret olup 250’şer lira olarak Maarif, Belediye, Donanma idaresi ile Mütevelliyeye taksim edilmektedir. (Tablo 2)

Tablo 2: 1907’lerde Lankaza Vakıf Kaplıcalarının (Sıcak-Soğuk ilıca) Gelirinin Taksimatı

Maarif	Belediye	Donanma İanesi	Müteveli	Yekün
250 Osmanlı Lirası	250 Osmanlı Lirası	250 Osmanlı Lirası	250 Osmanlı Lirası	1000 Osmanlı Lirası

Maarif Nezareti adına gelen Muhasebe Müdürü Sıdkı Efendi Kerimhan Hatun vakfından olan ve yıllık geliri yukarıda belirtildiği gibi taksim edildiği Maarif Nezareti tarafından da beyan edilmiştir. Ancak kaplıca, mahalli sebeplerden dolayı zamanla Evkaf Nezareti tarafından zapt olunarak idare edilmekte bulunduğundan Kaplıca’nın yıllık gelirinden Müteveli adına bir hisse ikrazına/payına gerek kalmamıştır. Ayrıca Donanma İanesi adına akçe alınması meselesi de geçici bir durum olmasından dolayı Vakıf Kaplıcalarının gelir dağılımının mevcut hali hazırdaki vaziyetinin yeniden görüşülmesi gerektiği ve mukavelename ve şartname layihalarının bu konu ile ilgili maddelerinin yeniden görüşülmesinde fayda olduğu belirtilmiştir. (Tablo 3)

Tablo 3: 1912’lerde Lankaza Vakıf Kaplıcalarının (Sıcak-Soğuk ilıca) Gelirinin Taksimatı

Maarif	Belediye	Donanma İanesi	Müteveli	Yekün
250 Osmanlı Lirası	250 Osmanlı Lirası	-	-	1000 Osmanlı Lirası

%50 hissenin vaziyeti belirsizdir.

⁶⁶ BOA. MF.MKT.774/43,27.01.1322/13 Nisan 1904. (Not: bu belgenin özeti var, görüntüsü yok)

⁶⁷ BOA. MF.MKT. 664/27,26.06.1320/8 Eylül 1904.

⁶⁸ BOA. MF.MKT.713/53, 20.03.1321/2 Haziran 1905.

D. Şirket Kurulumu (1907) ve İmtiyaz Hükümleri

Selanik Vilayetine bağlı olan Lankaza Kasabası civarında bulunan kaplıcaların fenni ıslahı ile birlikte buralara omnibüs arabaları vasıtasıyla gitmek üzere Katibzade Sabri Bey talepte bulunmuş ve bu talebinin öncelikle Selanik Vilayetine sunmuş daha sonra ise Ticaret ve Nafia Nezaretine sunmuştur. Ticaret ve Nafia Nezareti mukavelename ve şartnamede yer alan şirket kurulumu ile ilgili hükümlerde birtakım taleplerde bulunmuştur⁶⁹.

Bunların başında “Şirketin hissedarlarının Şirket-i Hayriye gibi sadece Osmanlı Tebaasından olanların olması ve hisse senetlerinin hurufat nameye kayıtlı olması şartıyla bir Anonim şirket kurulması istenilmektedir.

Katibzade Sabri Bey, kaplıcalar gibi genele hizmet edecek bir tesisin kurulumu için sadece Osmanlı tebaasından kişilerin hisse sahibi olmaları Selanik Vilayeti ile kaplıca açısından düşünüldüğünde bu sayıda ve bu gelirden sermayedar bulmakta zorluk olacaktır. Üstelik düzenlenecek olan hisse senetlerinin isme ve şahsa kayıtlı olması (name-i muharrere hususi) ve Osmanlı Tebaasından olması şartları vilayet açısından sınırlı olacağından ayrıca mutasarrıfın ismine yazılı olan hisse senedinin başkasına devir ve ferağı sırasında yapılacak iş ve işleyişler uzayacaktır⁷⁰.

Devr ve ferağ eden ve alan tarafları ile biraraya gelinerek bu işlem Şirketin defterine kayıt edilecek ilgili tarafların kendileri veya vekilleri imza edip daha sonra Şirket İdaresi devr ve ferağ işlemini senede şerh düşecektir. Bu şerhin düzeltilmesi ve senedin tekrar tahriri bir hayli zaman, merasim, kırtasiye vs. sebep olacağı gibi bu kadar iş ve işleyiş alınacak olan 5 Liraya değmeyeceği ve Mutasarrıfa yönelik oluşturulmuş olan bu tür hisse senedi satışlarına rağbet görülmeyeceğinden sakıncalı olacaktır.

Onun yerine “*Hamiline ait esham*” uygulamasının daha mantıklı olacağı ve hiçbir külfet, zaman kaybı, teferruat gerek duyulmaksızın “aynı tasdiki” gibi şekilde uygulama yapılırsa bu tür hisseler her daim rağbet olacağı ve böylece yeterli ve şirket kurallarına haiz sermayedarlar bulmak daha kolay olacaktır⁷¹.

Kurulacak olan şirketin hisse senetleri hamiline ait olmak üzere düzenlenecektir⁷². Gerçek şu ki böylesine büyük bir teşebbüse sermayenin oluşması için “*Hamiline yazılı*” hisse senedi ihracına olanak sağlayan bir Anonim Şirket teşkiline müsaade olunmadıkça böylesine büyük bir teşebbüsün gerçekleşmesi mümkün olmayacaktır⁷³.

⁶⁹ BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907. BOA. ADVN.MKL.00055/00003, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁷⁰ BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

⁷¹ BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

⁷² BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

⁷³ BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

1. İstimlak Meselesi

Kaplıcalar umumi halkın menfaatine yönelik olduğundan dolayı istimlak kanununda birtakım kolaylıklar sağlanmıştır. Buna göre kaplıcalar ve buna bağlı tesislerin kuruluşu için gerekli olan geçici ve daimi yerlerin istimlakı şu şekilde yapılacaktır.

İstimlaka konu olan yerler arasında; emlak arazi nevinden olanlar yada kum, taş, kireç ocağı vs. şeklinde olanlar meralık alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müteahhit/Şirket resmi olarak fertlere ait emlak ve arazinin müracaat tarihinden itibaren 6 ay içinde istimlak kanununa uygun olarak yerel/mahalli hükümet marifetiyle satın alınacak ve Evkaf İdaresi adına istimlak edilerek şirkete/müteahhite imtiyaz süresince devr edilecektir. Tabii olarak bu teslimatın yapılabilmesi için müteahhit/şirket emlak veya araziye usulen belirlenen bedeli Osmanlı veya Selanik Bankasına yatıracak ve çeki mahalli hükümete yatıracaktır⁷⁴.

2. Meralık alan

İstimlakine gerek duyulacak arazi içerisinde Lankaza Kasabası ahalisine tahsis edilmiş olan meralık alanda bulunmaktadır. Arazi Kanunnamesinin 97. Maddesine göre; “Mera türünden olan ve kadimden beri bir karye veya bir kasaba ahalisinin faydalanması amacıyla verilen bu yerlerde bina tesis edilemeyeceği gibi üzüm bağları, bağlık alanlar, ağaç dikimi ayrıca bağ ve bahçe vs. tesis edilemeyeceği ve bunların her daim mera olarak baki kalacağı” ifadesi yer almaktadır.

Bu kanunun yer almasındaki sebep mera gibi alanların ahalice alınıp satılmamasını veya ahali tarafından tecavüz edilmesini önlemektir. Esasen hükümetçe bir karye veya kasaba ahalisine tahsis edilmiş olan bu tür arazilerin Hükümetçe kullanılmasını gerektirecek durumlarda Hükümet tarafından ilgili köy veya kasaba ahalisine başka bir mera tahsis veya ihtiyaçları tathir edilmek suretiyle alınması demek men olmadığından Lankaza Kasabası ahalisinin ihtiyacı taziyk edilmemesi için meranın kapsadığı alan nispetinde⁷⁵ ve Lankaza Kasabası hududu dahilinde ve ona eşit olarak mera olmaya uygun bir yer mevcut olduğu taktirde öncelikle meralık alan ilgili müteahhit/şirkete teslim edilmesi ve bu konuda yerel hükümet ile görüş alışverişinde bulunmak, imtiyaz süresi bittikten sonra hükümete teslim olunmak şartıyla meranın tamamen müteahhit/şirket tarafından istidlaline bir beis yada gariplik görülmemiştir⁷⁶.

⁷⁴ BOA. ŞD. 2069/00007, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma. BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁷⁵ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁷⁶ BOA. ŞD. 2069/00007, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma.

3. Madeni arazi

İstimlak edilecek arazi dahilinde bulunan tabii kaynakların istimlak meselesi için menfaate hizmet amacıyla Maden Nezaretinden çağrılan ve davet edilen Maden İdaresi Ser Mühendisi Kenan Bey görevlendirilmiştir. Kenan Bey'in verdiği bilgiye göre tuzlu sular ile tabii tuzlu ve bakırlı sular ve soğuk sular miyah-ı madeniyyeden (maden suları) türünden olup Maden Nezaretinin bunlar üzerinde bir kanuni hakkı vardır.

Kaplıcadan gayri mevcut olan ve bu daire çerçevesinde 1 km'lik alanda imtiyaz edilmek istenilen miyah-ı madeniyye yani maden suları tabii maden kaynakları keşfedilmiş ortaya çıkarılması halinde tarif-ı nizamiye çerçevesinde ihale edilmesi gerekmektedir.

Maden nezaretinin bu kaynaklar ile keşfedilmiş ortaya çıkarılmış kaynaklar üzerinde kanuni hakkı olduğundan bu tür tabii ve madeni kaynakların kullanımı menfaatler esas alınmak üzere müteahhit/şirket 1 km'lik dairelik alanda bulunan tabii kaynakların ve madenlerin kullanım hakkı nizamnameye göre ancak bunlar için Resmi nisbi suretiyle tahsis olunacağı kuralı ile mümkün olacağı belirtilmiştir.

Bu durumda bu 1 km'lik dairesel arazi dahilindeki içilebilir ve kullanılacak sular hariç olmak üzere tabii kaynaklar ve maden istimlak hakkı bu koşullar çerçevesinde mümkün olacaktır⁷⁷.

Ayrıca müteahhit/şirket imalat için gerekli olan gerek tuğla gerek kireç ve kiremit ocakları tesis, taş ihracı veya kum, toprak gibi şeylerin geçici olarak kullanımı için gerekli mahaller dahi yerel hükümet aracılığıyla usul-u bedelleri taktir edilerek müteahhit/şirket tarafından sahiplerine tazminat verilmek şartıyla geçici olarak kullanımı sağlanacaktır.

Sonuç olarak; Kaplıca ve civarında istimlak edilecek miri arazi ve boş arazi dahilinde bulunacak kaynak suyunun sahibinin serh ve istimal edeceği sular hariç olmak üzere %50'si verilmek suretiyle otelle, banyo ve yağmur sularının taşmasından dolayı sıhhate zarar verecek hale girmiş kısımlar için şirket tamamen araziyi kurutur ve sıhhate uygun bir hale getirmesi haliden imtiyaz süresince şirkete ait olacak ve dilediği şekilde kullanabilecektir. İmtiyaz süresince gerek hükümet, gerek belediye vesair hiçbir şekilde müdahale hak iddia etmeyecektir.

İmtiyaz süresinin bitimi sonrası mahalli vakıf ve belediye idarelerinin birisi uhdesindeki emlak ve araziye işletecek olacağı taktirde diğeri kendine ait kısmı ona kiraya mecbur olmak şartıyla yalnız Vakıfa ait kısmı Evkafa ve geriye kalanın tamamen belediye idaresine terk olunacaktır.

⁷⁷ BOA. ŞD. 2069/00007, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma.

4. Ulaşım ve güvenlik

Ulaşımın sağlanması amacıyla da Selanik'ten kaplıcalara kadar buharlı omnibüs arabalarının yanısıra bargir ile işleyen omnibüs arabalarının da işlettilmesi Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından talep edilmiştir.

Ulaşım konusunda bargir ile ulaşım uygun olmayacaktır. Zira Lankaza Kasabası şehirler gibi pek kalabalık olmadığı gibi yolu da oldukça arızalıdır. Hayvanlı araba ile seyahat hem müşkül hemde tehlikelidir. Buharlı omnibüs imalinde ve kullanımında bir zarar olmayacaktır. Ancak hayvanlı omnibüs kullanımı hayvan telefıyatına ve hemde kaplıcaya ulaşmak isteyen insanların rağbet etmeyeceği ortadadır. Her açıdan yani hız, rahatlık ve kullanım açısından ve tasarruf bakımından buharlı omnibüslerin işletilmesine izin verilmesi engel olunmaması konusunda talepte bulunulmuş ve bu talep Selanik Ticaret Odasınınca değerlendirmek amacıyla gönderilmiştir⁷⁸.

Buharlı omnibüs arabaları ile ulaşım sağlanması halinde Selanik-Lankaza arasındaki 4.5 saatlik mesafe 1.5 saate düşecektir. Ulaşımın kolaylaşması ile Lankaza Kasabası canlanacak yeni yapılar, binalar inşasına ihtiyaç duyulacak ve Lankaza'nın büyümesine ve gelişmesine olanak sağlanacaktır. Havası suyu şifa niteliğinde olan bu kaplıcalardan böylece çok daha fazla kişi istifade edebilecektir.

Selanik ve civarından pek çok kişi yabancı ve virane köhne yapıları başka ülkelerin kaplıcalarının gitmeyip buralara giderken harcadıkları zaman ve masraf içinde kalacaktır. Mühim miktarda meblağın dâhilde kalmasına olanak sağlanacaktır.

Sabri Bey, Selanik Vilayet İdaresini bu konuda ikna ettiği gibi verilecek imtiyazın belirtilen şartlar göz önüne alınarak Sabri Bey'in fikri savunması mantıklı görülmüş karar vilayetçe onaylanıp Nafia Nezaretine bildirilmiş ise de henüz istenilen bir neticeye vurdurulamamıştır. Bu iş acil olduğu gibi hayırlı bir tesis olacaktır bu nedenle Nafia Nezaretinin bir an evvel işlemleri tamamlaması ve karara bağlaması istenilmektedir⁷⁹.

Bir diğer önemli yol; banyolardan Kavalılar Köyü ormanı korusuna doğru yapılacak olan yoldur. Ziyaretçilerin banyo sonrası istirahatlerine ve dinlemelerine yönelik yol olduğundan bu yolun ziyaretçileri rahatsız etmeyecek şekilde başka amaçlarla kullanımına izin verilmeyecektir.

Orman Nizamnamesine uygun olarak yapılacak olan bu yol İşletme/Şirkete ait hususi yol olduğundan Selanik'ten gelen araba vesair nakliye araçları bu yolu kullanmayıp mevcut olan ve Lankaza Kasabası içinden geçen ve

⁷⁸ BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

⁷⁹ BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

kasabalardan banyo mevkilerine doğru uzanan yoldan sevk ve geliş-gidiş mecbur tutulacaktır.

Banyolardan Kavaları Korusuna olan yol ile Selanik'ten Lankaza ve Lankaza'dan banyolara doğru olan yola bağlantılı olmayacak şekilde yaya yürümeye uygun bir yol yapılacaktır. Bu yol işletme sonrası hüsnü halde mahalli belediyeye terk edilecektir⁸⁰. Şirket, Selanik şehriyle banyolar arasında ihtiyaç duyduğu miktarda otobüs arabaları işletebilecektir⁸¹.

Güvenlik ve asayişin rahatlıkla sağlanabilmesi amacıyla şirket banyolar mevkiinden Lankaza Hükümet Konağına kadar bir telefon hattı düşenecektir.

Şirket ayrıca umumi banyolar ile tesisatın elektrik veya aydınlatma gaz vs. gerçekleştirmeye mecburdur. İşletme; gazino, banyo, misafirhane, pavyon vs diğer yapıları aydınlatmakla yükümlüdür⁸².

5. Teftiş ve muayene komisyonu

Mukavelenamenin 5. Maddesinde yerel idare/hükümet tarafından imalatın faaliyete geçmesi ve sonrası ve tamamen kabul edilme aşamalarında evvel birer kontrolün yapılması ve ihale süresince idare ve işletme muameleleri vs. için ve imalatın iyi bir şekilde korunup korunmadığının tetkiki ve anlaşılması için 4 kişilik bir komisyon kurulacaktır. Teklifinde değişikliğe gidilecektir.

Tablo 4: *Teftiş ve Muayene Komisyonu*

Evkaf İdaresi	Vilayet İdaresi	Sıhhiye İdaresi	Beledi/Meclesi İdaresi
1 memur	1 mühendis	1 memur	1 Aza/Kişi

İmalatın uygulamada çalışıp çalışmadığını tetkik etmek meselesi ile ihale süreci zarfında idare ve işletmenin faaliyetlerinin takibi kontrolü meselesi farklı uzmanlık alanlarını gerektirmektedir. İşlerden biri muvakkat yani geçici diğeri ise daimi olmak üzere ayrı ayrı işler olduğundan ve esasen ihtisas gerektiren işlerdir. Geçici olarak görülen imalatın teftişi işi zorunlu/mutlak bir nitelik kazandırılarak imalatın uygulamaya geçmesi ve inşaatın takibi için Nafia Nezareti tarafından bir mühendisin görevlendirilmesine karar verilmiştir. Bu komiser mühendis, inşaat ve imalat aşamalarında ve müddet-i ihale zarfında şirketin taahhütlerini yerine getirip getirmediğini kontrol edecek ve yıllık yapılacak kontroller için 120 Osmanlı Lirası ödenecek ve bu meblağın imtiyaz sahibi tarafından ödenmesi olarak hüküm değişecektir.

⁸⁰ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁸¹ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁸² BOA. DH.MUİ.00016/00045, 16 Eylül 1325/29 Eylül 1909

Hükümet tarafından görevlendirilecek bu komiser mühendis haricinde ilgili alanlarda gerektiğinde Evkaf, Belediye ve Maarif İdarelerinden de gerektiğinde bir müfettiş görevlendirilerek ve herbiri kendi uzmanlık alanına göre teftişte bulunup raporlarını daimi komisere sunacaktır.

Daimi komiser, kendisine sunulan rapor/raporlar tatbiki ve uygulanması amacıyla yada kayda alınmaları gerekli düzeltmelerin ve hususların gösterilmesi amacıyla imtiyaz sahibine veya onun kuracağı şirkete tebligatta bulunacaktır. Buna karşılık imtiyaz sahibi Sabri Bey adına hareket eden Mustafa Fazıl Bey görevlendirilerek komiserin ücreti olan 120 lirayı ödeyecektir.

Yapılacak her tesis için alanına uygun Fen Memuru tayin olunacaktır⁸³.

6. Vergi muafiyeti

Şirketin kuracağı tesisler genel halkın menfaatine ve sıhhatine yönelik olduğundan İmtiyazat Kanununun 6.maddesine göre hastahaneler gibi yapıların inşasında ilk tesis malzemelerinde Osmanlı Devleti haricinden getirilecek alet ve edevat, inşaat malzemesi gümrük vergisinden muaf tutulacağı gibi yine İmtiyazat Kanununun 3.maddesi gereğince varidat ve ihtiyaç akçesi vergiden ve hisse senetleri tahvilat dahi damga vergisinden başka diğer vergilerden rüsum ve tekaliften muaf tutulacaktır.

Şirketin tabi olacağı vergiler; temettuat vergisi, otobüs arabaları ve diğer tür vergilere tabi olacaktır⁸⁴.

7. Mukavelenamenin son hali

Mukavelename hükümet adına dönemin Nafia Nazırı Vekili Celal Bey Efendi ile Selanik Tüccarından Katıbzade Sabri bey arasında imzalanmıştır. Mukavelename hükümlerine göre imtiyaz Lankaza Kazası merkezi civarında bulunan kaplıcalar banyo mevkileri esas alınmak üzere 1 km'lik alanı kapsayacaktır. Bu 1 km'lik dairesel çerçeve içinde fenni usul ve kaidelere uygun olarak ıslahat, inşaat ve bunlara bağlı tesisler ve ileride lüzum gördükçe kuracağı tesisleri kurmak üzere imtiyaz Sabri beye verilmiştir.

İmtiyazın başlangıç tarihi Padişah Sultan V.Mehmed Reşad'ın iradesinin ulaştığı tarihtir.

Katıbzade Mehmed Efendi ve Oğlunun Kuracağı Tesisin Özellikleri

18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913 tarihlerini gösterdiği Vekil Mustafa Fazıl ve Nafia Nazırı Vekili Celal Bey arasında Der-saadette imzalanmıştır.

⁸³ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁸⁴ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

Öncesinde Selanik nafia Müdür Süleyman ve Vekil Mustafa Fazıl arasında imzalanmıştır.

Müteahhidin kuracağı şirket 70 bin lira sermayeli olacaktır. Bu 70 bin liranın 19 bin lirası şirketin işletme muamelesine geriye kalan 51 bin lira ise aşağıda belirtilecek olan tesislerin kurulumuna harcanacaktır. 51.000 lira sarf edilerek meydana getirilecek olan inşaat ve tesisat 5 kısımdan oluşacaktır.

İlk olarak 5000 lira harcamak suretiyle her birinde biri sıcak diğeri soğuk su akmaya müsait 2 çeşmeli, tuvalet takımına sahip birer banyo yapılacak ve bu banyoların sayısı 100-150 arası olup bir kısmı kadınlara bir kısmı erkeklere mahsus olacaktır.

Sermayenin tahminen 25.000'ni banyoların üzerinde veya bitişiğinde olmak üzere ziyaretçilerin istirahatlerinin sağlanması için toplam 200 odalı, 1 lokantası ve muntazam bahçeye sahip 2 girişli bir misafir hane inşa edilecektir.

Ayrıca 5000 lira civarında yapılacak bir masrafla da İsviçre tipi 20.000 bin pavyon kurulacaktır⁸⁵.

Tesiste kurulacaklar arasında 3000 lira sermaye harcanarak ziyaretçilerin hoş bir vakit geçirmeleri, hararetlerini azaltmak için etrafında ve içinde mesire ve bahçelerin bulunduğu bir gazino ile bir tiyatro inşa edecektir. Ziyaretçilerin dinlenme ve yürüyüş yapmalarına olanak sağlanacak ve Kavaları Köyü miri ormanına doğru 45 km'lik yürüyüş yolu ile birlikte 8 metre genişliğine sahip şose yapılacak ve ayrıca demirden ve yaya olarak geçmeye müsait demir bir köprü kurulacaktır. Bu yürüyüş yolu ve köprü boyunca ağaçlar dikilecek ve bu ağaçların gölgesi bol olan ağaçlar olması tercih edilecektir. Ayrıca oturma yerleri kanepeler yer yer kurulacaktır. Bunun için ise sermayenin 2000 lirası harcanacaktır.

Sermayenin 2000 lirası ile de çamur banyolarına ayrılacaktır. Bu çamur banyoları Avrupa tipleri örnek alınarak yapılacak ve odalardan ayrı yapılacaktır. İstifade etmek isteyenler bu çamur banyolarını da kullanacaktır.

Sermayenin 8000 bin lirası ise güvenlik ve asayiş için harcanacak Osmanlı Devleti'nin görevlendireceği askeri zabıt, polis ve jandarma için bir karakol inşa edilecektir.

Binaların ısısını kontrol için paratonerler ve hararet oranını azaltmak için 500 lira harcanmak suretiyle buzhane yapılacaktır.

Herhangibir yangın vakasına karşılıklıta 200 lira harcanarak bir büyük yangın tulumbası ve yine 300 lira raddesindeki bir masrafla bir ecza hane inşa olunacaktır. Bu tesis te doktor bulundurulacak ve yaz mevsiminde ihtiyaç duyulursa sağlık hizmeti yapmakla yükümlü tutulacaktır. Ayrıca ziyaretçilerden

⁸⁵ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

tedaviye muhtaç bulunanlar olursa uygun bir ücret karşılığında bakılacaktır. Ancak ziyaretçiler arasında muhtacin vs. varsa gerek tıbbi gerekse ilaç masrafları hükümetçe karşılanacaktır.

Yapılacak olan bina ve pavyonların ve diğer teferruatların kagir ve ahşap olanlarıyla etrafındaki yapılar harita ve tarifnamelerde açıkça görülecektir.

Sermayenin 6500 lirası ise istimlak bedeli le mukavelenamede yazılı olan ve su birikintilerinin olduğu arazilerin temizlenmesi drenajlarının yapılması ve ağaçlandırılması için harcanacaktır.

Kalorifer ve refrijeran için tahminen 2700 lira harcanacaktır.

Yukarıda belirtilen 5 kısım inşaat ve tesisat için 51000 bin lira sermaye harcanacak olup şirket veya müteahhid bu rakamlarda oynama yapma hakkına sahiptir.

50 yıllık işletme sonrası mukavelenamenin 6. Maddesi gereğince tamire muhtaç olmayacak şekilde ve kullanıma devam edecek nitelikte tesis mahalli vakıf ve belediye idarelerine terk ve teslim edilecektir.

Yukarıda belirtilen tesis ve yapıların dahili ve harici resim ve tarifnamelerini gösterir harita 1/200 ölçeğinde olmak üzere yapıp sunulacaktır. Tesislerin kurulumu ve yapılacak çalışmalar sırasında kullanılacak malzemeler alaca cinsten yani birinci kalite olacağı fenni şartlarda uygun olmasına dikkat edilecektir. Şartnamenin 4. Maddesinde bina ve tesislerin yerleri belirlenip onaylandıktan sonra mukavelenamenin 4. Maddesine göre banyoların bina ve teferruatlarının teslimi sonrası kalan arazinin yerel hükümetçe istimlak veya mubayaa işlemine başlanacak olup bunun için yine 1/200 ölçeğinde bir harita düzenlenecektir.

Banyolar ve müstemilatının inşaatı vs. bittikten sonra müteahhit veya şirket masrafı kendisine ait olmak üzere bunların arazisi ile temizlenerek istimlak edilmiş yerlerin sınırları belirleyecek haritayı hazırlamak ve imalata tesisata ait detaylı bir defter düzenlenecek ve bu defter devletin görevlendirileceği memurlar önünde düzenlenecek ve Lankaza hükümetine takdim edilecektir.

Bu sınırları gösteren arazi yerlerinden sonra banyoların aksamı müteahhmesinden olmak üzere satışa uygun arazi ortaya çıktıkça (bataklık kurutulması sonrası) bunlarında sınırları belirlenip deftere kayıt edilecektir. Buralarda yapılacak inşaat ve imalatta mahalli hükmetteki defterlere kayıt edilecektir.

Şartnamenin 6.maddesinde müteahhid/şirket imtiyaz süresinin bitmesi sonrası banyolar, misafirhane ve diğer tesisler tamirata muhtaç olmaksızın teslim edeceği gibi bunların içinde buluna teşrifat için ise Vakıf İdaresi, Belediye İdaresinin katılacağı bir toplantı ile “ehl-i hayrat” marifetiyle hareket edilerek tayin kılınacak kıymetleri üzerinden %10 indirimli olarak satın alınacak ve bu

bedel şirkete nakit olarak ödenecektir. İmtiyazın bitiminden 3 yıl önce yapılacak kontrol sırasında banyo ve müştemilatın hüsnü halde olmadığı anlaşılırsa ihtar gönderilecek ve bu ihtardan istenilen sonuç alınmazsa Belediye gerekli gördüğü tamirati yapacak ve masraf cetvelini şirkete/müteahhide gönderecektir.

Tablo 5: Kurulacak Olan Tesisten Yararlanacak Kişilerden Alınacak Ücret Miktarı

Pare	Guruş		Pavyonlar ve hususi banyolardan maada banyo duhuliyeye ücreti
	7	Birinci seneden 10.sene nihayetine kadar	
20	9	11.seneden 20. Sene nihayetine kadar	
20	12	21.seneden 30.sene nihayetine kadar	
	16	31.seneden 40.sene nihayetine kadar	
	20	41.seneden 50.sene nihayetine kadar	
-	-	-	Umumi Otel yevmiye yatak ücreti
	15	Birinci seneden 10 sene nihayetine kadar	
	20	11.seneden 20.sen nihayetine kadar	
	26	21.seneden 30.sene nihayetine kadar	
	33	31.seneden 40. Sene nihayetine kadar	
	42	41.seneden 50.sene nihayetine kadar	

Şirket kuracağı tesise gelip yararlanan kişilerden ücret alacağı gibi umuma açık yerlerde oluşturacaktır. Bir umumi havuz tesis edilecek ve Lankaza Kazası ahalisinden gelip bu havuzdan hamam yapmak üzere gelecek hastalardan en fazla 3 güruş giriş ücreti tahsil edilecektir⁸⁶. Kaplıca ayrıca her yıl Lankaza kasabası fukara halkından 5000 kişiye ücretsiz bilet kesecektir⁸⁷.

Kaplıcanın Fen memurları hariç büyük, küçük memur, müstahdem devletin ve hükümetin onaylayacağı kıyafette olacak ve fes takacaklardır. Mukavelename ve şartname örneği Divan-ı Hümayun Dairesi Müdüriyetine kayıt edilmiş ve örnekleri Evkaf Nezaretine tebliğ edilmiştir⁸⁸.

Hukuki bir ihtilafta Şurayı Devlette ve Nizamiye Mahkemelerinde görüşülecektir⁸⁹.

⁸⁶ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁸⁷ BOA. ŞD. 2069/00007, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma.

⁸⁸ BOA. BEO. 004172031/2834, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913.

⁸⁹ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

8. İşletme Süresince Yapılmasına İzin Verilmeyecek Şeyler

İlıcılardan istimlak edilecek arazinin civarında ve merkezi banyolar olmak üzere 1 km'lik alanın nisfı katar (yarıçap)'lık alanda hiçbir kimsenin başka bir banyo inşa ve tesisine izin verilmeyecektir. Ayrıca 6 km'lik bir nisfı katar (yarıçap) daire dâhilinde maden kaynağı tesisi küşadına hükümet tarafından ruhsat verilmeyecektir. Eğer ruhsat verilecekse 14.madde de belirtildiği üzere kararlaştırılmış olan resm-i mukarrer namıyla verilecek meblağ çerçevesinde şirkete ait olacaktır.

Şu şartla ki tarlasında maden suyu çıkacak arazi sahibi talip olduğu takdirde istimlak emlak usulüne uygun olarak taktir edilecek bedel ile öncelikle araziyi istimlak hakkı Şirket almaya mecburdur. Ancak 6 km'lik dairesel alan içinde sahipli arazinin zirai ve ekip biçme faaliyetine engel olunmayacaktır.

Yani; Şirket 1 km'lik alanda banyo, ılıca tesis yapacak aynı zamanda 6 km'lik alan dâhilinde de maden suyu vs çıkarsa devlet başkasına ruhsat vermeyecek eğer ruhsat verilecekse de 14. Maddeye uygun olarak kararlaştırılan bedel ile şirkete verilecektir.

Ancak sahipli bir arazide maden suyu çıkarsa kişinin ekip biçme faaliyetine engel olmamak kaydıyla istimlak emlak yasasına uygun olarak istimlak gerçekleşir ve şirket araziyi istimlak etmek zorundadır. Bedelini ödemek zorundadır.

İmtiyaz süresi sonrası yeniden burası ihale edilecek olursa şirket yeniden aynı şartlarla müracaat etme hakkına sahip olacak bir defaya mahsus olmak üzere mukavele yeniden güncellenmek suretiyle talepte bulunabilecektir. İmtiyaz talebinde yeniden bulunmadığı takdirde hakkı düşecektir⁹⁰.

9. İşletme Gelirinin Pay Durumu

Şirket işletme tarihinde itibaren ilk 1-10 yıla arasında yıllık 1000 lira ödeyecektir. Diğer yıllar içinde 10 yıl sonunda elde kalan gayri safi hasılatın ortalaması tespit edilerek 1000 Liranın yüzde kaçına tekabül ederse o miktarda artış yapılarak 50. Seneye kadar ödeme bu şekilde devam edecektir.

Tablo 6: İşletme Gelirinin Pay Durumu

Yıl	Yıllık	Toplam
Birinci seneden 10.sene nihayetine kadar	1000 lira	10000 lira
11.seneden 20. Sene nihayetine kadar	10 yıl sonunda gayri safi hasılatın ortalaması tespit edilip 1000 Lira'nın % kaç olur ise her 10 yılda bir bu hesaplama yapılacaktır.	
21.seneden 30.sene nihayetine kadar		
31.seneden 40.sene nihayetine kadar		
41.seneden 50.sene nihayetine kadar		

⁹⁰ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

Bu ödemenin : ¼'ü Vakıf İdaresine
 : ¼'ü Belediye İdaresine
 : ¼'ü Maden İdaresine
 : ¼'ü Maarif İdaresine ödenecektir.

Ayrıca hükümet ve mahalli belediye tarafından belirlenecek fukara ahali içinde Şirket/müteahhit 5000 adet banyo biletini yıllık ücretsiz olarak bu insanları istifade ettirecektir. Ücretsiz bilet alan fukaranın vakti saati, hamam zamanı tul-u gurb-şems arasında tayin edilecek ve girebilecekleri banyo vs. belirlenecektir.

Ücretli banyolardan ayrı olarak Yerel Belediye İdaresinin onayına sunacaktır⁹¹.

Sonuç

Lankaza Ilıca vakfının temel özelliği ova dâhilinde bir petrol yatağı halinde bulunmasıdır. İlerleyen zamanlarda vurulacak artezyenlerle buralarda yeni ılıca kaynağı bulmak ve yeni tesisler inşa etmek mümkündür.

Osmanlı Devleti bu ılıca vakfını imtiyaza verme teşebbüsüne Sultan II. Abdülhamit zamanında başlamıştır. Ancak resmi yazışmalardan dolayı imtiyaza verilmesi Sultan V. Mehmed Reşad dönemine kalmıştır. Nihai olarak 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913'te Padişahın iradesi ile imtiyaz tamamlanmıştır⁹². Ancak ne gariptir ki kısa bir süre sonra Selanik ve Selanik'e bağlı Lankaza Kasabası kaybedilecektir. 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması ile Selanik kaybedilecektir. İmtiyaz başarı ile tamamlanmış olsaydı, bugün Bursa, Yalova ve Afyon'daki önemli ılıca tesisleri arasında Osmanlı Devleti bu tesisini de girdirmiş olacaktı. Zira Ahmed Sabri Bey'in kurmayı planladığı tesis bugünkü modern bir spa merkezi özelliğindedir.

Selanik ve Lankaza'da Osmanlı varlığına yok etmeye yönelik çabalar her zaman olmuştur. Nitekim 1917'de çıkan yangın sonrası Selanik'in eski Osmanlı şehri karakterini tahrip etmeye yönelik çalışma başlamıştır. Osmanlı Devletinin son zamanlarında modern bir ılıca olmaya aday olan bu tesis şimdilerdeki Yunan hükümeti tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Yunan coğrafyası gezi rehberi içerisinde Lankaza kaplıcaları spa otelleri çatısı altında tanıtımı yapılmaktadır. Bu tanıtım içerisinde buranın yüzyıllardan beridir bir ılıca sahrası olduğu ve Osmanlı Devletinde bu ılıca sahrasının işletiminin vakıf yoluyla

⁹¹ BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

⁹² BOA. BEO. 004172031/2834, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913. VGM. DEFTER, 00948/00123, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913, s.237.

yapıldığı gerçeğini yok saymaktadırlar. Müteveli Kerimhan hatun, kardeşleri ve çocukları başarılı bir şekilde ılıca vakfının devamlılığını 1913 yılına kadar devam ettirmiştir. Mevcut vakıf belgelerinde de binasının kagir ve sağlam yapıda olduğu ifade edilmekte hatta ılıca vakfının banisinin bakım-onarım ve temizliği içinde Hafsa Sultan Vakfına ait bir dükkan gelirinin tahsis edilmiş olduğu vakıf kayıtlarında da anlaşılmaktadır.

Yunan Hükümeti spa otellerinin kurulmasına ilk zamanlarda başlayamamıştır. 1917'de İtilaf güçleri orduları Selanik ve Lankaza arasındaki ovaya yerleştirilmişlerdir. Bu karargahtaki askerlerde bir süre sonra sıtma vb. hastalıklar ortaya çıkacaktır. Bu durumun sebebi ise Lankaza ovasının bataklık olması ve bir türlü kurutulamamasıdır. Eğer bu tesis 1912'lerde faaliyete geçmiş olsaydı. Muhtemeldir ki bu bataklık alan Ahmed Sabri Bey ve kuracağı Anonim Şirket tarafından yapılacak olan drenaj sayesinde kurutulmuş olacaktı.

Bazı coğrafyaların tarihi gerçeği yüzyıllar geçse de değişmemektedir nitekim Lankaza sahrası ılıcası ve vakfı bu gerçeğin bir örneğidir. Osmanlı Devletinden kalan ılıca vakfı mirası anlayışı 20. Yüzyıl Yunanistan Devletinde spa otelleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça**BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)**

- BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007**, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.
- BOA. A.DVN.MKL. 00055/00007**, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.
- BOA. BEO. 003309/248166**, 25 Nisan 1324/8 Mayıs 1908.
- BOA. BEO. 003392/254368**, 24 Ağustos 1324/6 Eylül 1908.
- BOA. BEO. 003940/295486**, 6 Teşrin-i sani 1327/19 Kasım 1911.
- BOA. BEO. 004172031/2834**, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913.
- BOA. BEO.0003966/297443**, 9 Teşrin-i Sani 1329/22 Kasım 1913.
- BOA. DH.İD.00105/1/00032**, 19 Eylül 1327/2 Ekim 1911.
- BOA. DH.MKT. 00372/00036**, 3 Nisan 1311/15 Nisan 1895.
- BOA. DH.MKT.00056/00049**, 23 Mayıs 1309/4 Haziran 1893.
- BOA. DH.MKT.01012/00014**, 10 Ağustos 1321/23 Ağustos 1905.
- BOA. DH.MKT.01254/00035**, 26 Nisan 1324/9 Mayıs 1908.
- BOA. DH.MUİ.00016/00045**,16 Eylül 1325/29 Eylül 1909
- BOA. EV. MKT. 1777/118**, 3/4 Rebiülevvel 1309/7/8 Ekim 1891.
- BOA.EV.KSD. 48/70**,27 Sin 1263/8 Eylül 1847.
- BOA. EV.MKT. 01782/00272**, 25 Kanun-u Sani 1307/6 Şubat 1892.
- BOA.HRT.h.00325/00001-Tarihsiz.**
- BOA. VGM.EV. Defteri, 12923**, 24 Receb 1263/8Temmuz 1847, s.242.
- BOA. VGM. DEFTER. 04967/00071**,28 Mayıs 1306/9 Haziran 1890.
- BOA. MF.MKT. 664/27**,26.06.1320/8 Eylül 1904.
- BOA. MF.MKT.713/53**, 20.03.1321/2 Haziran 1905.
- BOA. MF.MKT.774/43**,27.01.1322/13 Nisan 1904.
- BOA. ŞD. 2069/00007**, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912 tarihli yazışma.
- BOA. TFR.I.A. 00038/03715**, 29 Mart 1324/11 Nisan 1908.
- BOA. TFR.I.KV.00059/15868**, 20 Nisan 1320/3 Mayıs 1904.
- BOA. TFR.I.KV.00195/19454**, 17 Nisan 1324/30 Nisan 1908.
- BOA. TFR.I.M.00021/02008**,19 Mayıs 1324/1 Mayıs 1908.

BOA. TFR.I.MKM. 00030/02907, 1 Haziran 1324/14 Haziran 1908.

BOA. TFR.I.SKT.00123/12204, 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

BOA. TFR.I.SL. 56/5522, 17 teşrin-i evvel 1320/30 Ekim 1904.

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (VGMA)

VGMA. EV.KSD.48/70, 27 Sin 1263/8 Eylül 1847.

VGM. DEFTER, 00948/00123, 29 Nisan 1329/12 Mayıs 1913, s.237.

Sürelî Yayın

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu; **Selanik Gazetesi, 4 Muharrem 1286**

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, **Selanik Vilayeti Salnamesi, 1321/1904-1905.**

Kronikler

Ali Cevad; **Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı**, Mahmut Bey Matbaası, Der-saadet-1313.

Aşık Mehmed; **Menâzırü'l-Avâlim**, Hazırlayan: Mahmut Ak, Cilt:I-II-III., Ankara-2007.

P.L. İnciciyan; **Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası**, İstanbul-1974.

Tetkik Eserler

Anastassiadou, Meropi; **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)**, Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul-2010.

Arslan, İsmail; "I. Dünya Savaşı Süresince Kuzey Yunanistan'ın Sağlık Durumu: Selanik Örneği", Editörler: Zafer Gölen-Abidin Temizer, **Balkan Tarihi**, Cilt 1, 2016, s.495-517.

Ayverdi, Ayverdi; **Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul-2000.

Lowry, Heath W; **Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi**, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.

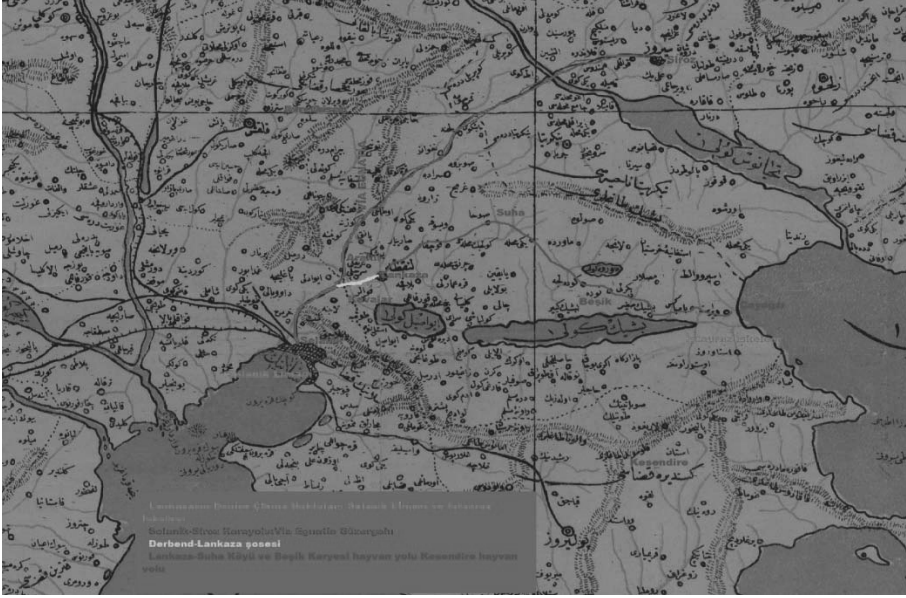
Mazower, Mark; **Selanik, Hayaletler Şehri**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul-2013Sarıçelik, Kerim; "Selanik Vilayeti Meclis-i Umumisinin 1909 Yılı Kararları Üzerine Bir Değerlendirme", Editörler: Zafer Gölen-Abidin Temizer, **Balkan Tarihi**, Cilt 2, 2016, s.419-435.

Yılmazçelik, İbrahim-Sevim Erdem; "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Selanik-Manastır, Selanik-İstanbul Demiryolları Güzergahlarında İşletilen Madenler", **Turkish Studies**, 9/1 , Winter 2014,s.157-184.

Harita I: Lankaza İlca Sabrası

Harita II: Lankaza Kasabasının Ulaşım Hatları

(BOA.HRT.h.00325/00001.

Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtlığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri

The Natural and Socio-Economic Causes of the Famine in Yozgat and its Surrounding in (1873-1875) in The Work of Tozer Titled as Turkish Armenia and Asia Minor

Dr. Ayşegül KUŞ*

Özet

Kıtık, hem çok eski zamanlardan itibaren insan topluluklarını uğraştıran hem de insan varlığını ve insanın yarattığı uygarlığı tehdit eden önemli olgulardan biridir. Tarihsel süreç içerisinde dünyanın çeşitli bölgelerinde çeşitli sebeplere bağlı olarak kuraklık ve onun doğal bir sonucu olan kimi kıtlık hadiseleri yaşanmıştır. Kıtlık olaylarının göçler, ölümlerle sonuçlanan bazı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması, gıda fiyatlarında aşırı yükselişler ve karaborsacılık, insanların açlıklarını giderebilmek için değişik yollardan besin arayışına girmeleri, asayiş ve güvenlik sorunları gibi kimi önemli sosyo-ekonomik neticeleri olmuştur. Orta Anadolu'da 1873 yılında ortaya çıkan kıtlık ise, içinde Yozgat'ın da bulunduğu kimi Anadolu şehirlerini her yönden olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ayrıca anılan kıtlık 1874 ile 1875 yıllarında daha da derinleşerek daha önceki dönemlere nazaran oldukça yıkıcı sonuçlara sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte, konu ile ilgili yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu dikkati çekmektedir. İşte bu çalışmanın amacı, İngiliz seyyah Tozer'in gezi notlarındaki izlenimlerinden yola çıkarak özelden 1873-1875 yılları arasında Yozgat ve çevresinde yaşanan kıtlığa yol açan doğal sebeplerle birlikte, kıtlığın bölgenin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde yarattığı tahribatın etkilerini belirlemek ve böylece alan yazına bazı katkılar yapmaktır.

Anahtar sözcükler: Tozer, Yozgat ve çevresi, kıtlık, doğal sebepler, sosyo-ekonomik etkiler.

* *Dr. Ayşegül KUŞ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Bölümü
aysegulkus@hotmail.com

Abstract

The famine has been one of the phenomena both having caused troubles for the human communities and also having threatened the existence of human beings and the civilisation created by the people since the ancient times. Throughout the course of history depending upon several reasons the drought and the famine which is the natural result of it, the famine incidents have been experienced in different parts of the world. The famine incidents have some important results such as migrations, the emergence of some contagious diseases resulting in deaths, the astronomic increase in the prices of food and the black marketing, the tendency of the people searching for food through different ways, the problems of the public order and the security. The famine that broke out in the Central Asia in 1873 negatively affected some Anatolian towns including Yozgat in all aspects. Moreover, when compared to the previous periods it led to considerably destructive results getting deeper and deeper between the years 1874-1875. However, it is striking that the number of the studies regarding the subject seems limited. Thus along with the natural causes of the famine experienced especially in Yozgat and its surrounding in 1873-1875 the purpose of this study is also to determine the effects of the destruction it had caused upon the socio-economic structure of the region as well and to make some contributions to the field of literature through making use of the impressions of Tozer in his travelogue.

Keywords: Tozer, Yozgat and its surrounding, famine, natural causes, socio-economic effects.

GİRİŞ

Kıtlık, sözlük anlamı olarak kıt olma durumu, ihtiyaca yetmeyecek kadar azlık, az ve zor bulunma, kuraklık ve savaş vb. nedenlerle ürünü yetişmemesi ve bundan doğan açlık; yiyecek maddelerinde görülen darlık gibi anlamlara gelmektedir.¹ Bu yönüyle kıtlık, tabiat ve iklim şartları, gibi doğal, savaş, çatışma, göç vb. yapay nedenlerin doğurduğu besin yetersizliği anlamına gelmektedir. Ayrıca kıtlık, insanların hayatlarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda maddelerinin temin edilememesi ve bu halin şiddetli ve uzun sürmesi durumunda ölümlerin yaşanabileceği büyük bir felakettir. Sürekli kıtlıklar yaşayan insanlar değişik beslenme usulleri geliştirmiş; gıda maddelerinin bulunmadığı zamanlarda her türlü bitki, bitki kökü, her çeşit et hatta leş yemek

¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a0067b86c5cc7.47352183, erişim tarihi: 6.11.2017.

suretiyle hayatta kalma savaşı vermişlerdir.² Kıtıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar oldukça fazladır ve genellikle doğal bir afet neticesinde ortaya çıktıkları söylenebilir. Bu bağlamda, sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıkların kıtlık hadiselerine yol açtığı bilinmektedir. Bununla birlikte, eşkıyalık olayları, isyanlar ve savaşlar gibi bazı siyasal ve sosyal olayların da kıtlık olaylarının ortaya çıkması ile yakın ilişkisi bulunmaktadır.³ Bu sebeple kıtlık olayları, doğal süreçlerle bağlantılı olarak ortaya çıkmaları durumunda, insan iradesinin dışında olduğu için doğal afet olarak kabul edilir. Ancak, siyasal ve sosyal olayların sonucunda ortaya çıkması durumunda, insan iradesi dâhilinde olduğu için, doğal bir afet olarak nitelendirilemez.⁴

Tarihsel süreç içerisinde dünya üzerinde çeşitli sebeplerden dolayı kuraklık ve onun doğal bir neticesi olan kıtlık hadiseleri görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde değişik dönemlerde etkisini hissettiren kurak hava koşulları, tarımsal üretim yapılan bölgelerde üretimin düşüşüne sebebiyet vermiş ve böylece bazı kıtlık olayları ortaya çıkmıştır. Kuraklık, açlık ve gıdasızlık gibi bazı fizyolojik tesirlerin yanı sıra ülkenin sosyo-ekonomik yaşamı üzerinde de kimi önemli olumsuz etkiler yaratmaktadır. Söz gelimi, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kıtlık olaylarında, gıda fiyatlarındaki aşırı fiyat yükselişleri ile birlikte diğer maddelerin fiyatlarında ortaya çıkan düşüş, kıtlığın ortaya çıktığı yerdeki halkın ekonomik yaşamını olumsuz etkilemiştir.⁵ Elbette kıtlık her zaman kuraklık neticesinde ortaya çıkan bir olay değildir. Ancak kuraklık sosyo-ekonomik yapı üzerinde dolaylı olarak yarattığı etki nedeniyle bilimsel bakımdan incelenmesi

² Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s.25.

³ Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.762-771. Erler, Kıtığı ortaya çıkaran sebepleri insan kaynaklı ve doğal afetler olmak üzere iki ana başlık altında sınıflandırır. İnsan kaynaklı olanları kaos ortamının doğurduğu sebepler (savaşlar, isyanlar ve sürgün, eşkıyalık hareketleri, etnik çatışmalar vb.) ve devletin idari yapısının ve uygulamalarının doğurduğu sebepler (ayân ve yerel idarecilerin baskıları, aşiretlerin iskânı, göçmenler ve üretim kaybı, vs.) ile doğal afetleri ise biyolojik kökenli (çekirge istilası, salgın hastalıklar, yangın gibi insan kaynaklı afet, jeolojik afet (deprem), meteorolojik afetler (dolu yağışı ve don olayı, fırtına, sel, kuraklık) olmak üzere bazı alt başlıklara ayırır bkz. Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010, ss.32-117.

⁴ Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtıklar", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, ss.718-730.

⁵ Erler, a.g.e., s.31. Kuraklık, salgın hastalıklar ve kıtlık hakkında daha detaylı bilgi için bkz. C. Miller Joseph, "The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa", *Journal of African History*, 23 (1982) , ss.17-6; Steven, L.Hoch, "Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912", *Population Studies*, 52 (1998), ss.357-368.

gereken bir konu olarak geçerliliğini korumaktadır.⁶ Zira zaman zaman sel baskınları ve depremler gibi doğal afetler yaşansa da, kıtlık kadar Osmanlı Devleti'ni ve toplumu derinden sarsan etkilere yol açmadıkları söylenebilir. Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılda, hem bölgesel, hem de geniş sahalari etkisi altına alan kuraklık dönemleri dikkate alındığında, iki büyük ciddi afetle karşılaşıldığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, 1845 yılında etkisini en üst düzeyde hissettiren kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlıktır. Diğer ise, başlangıcı 1869 yılında ortaya çıkan kuraklık ve onun uzantısı sonucu özellikle 1874-1875 yılında ölümcül sonuçlara yol açan kıtlık durumudur. Aslında Osmanlı Devleti'nde 1873-1875 yılında ortaya çıkan kıtlık öncesinde, bölgesel kuraklığa bağlı olarak yaklaşık olarak 14 tane kıtlık olayı yaşandığı söylenmektedir. Ancak yaşanan bu kıtlıkların hiç birinin yarattığı sosyo-ekonomik sonuçlar, 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık kadar etkili olmamıştır. ⁷ Aynı bölgede, yani Orta Anadolu'da⁸, 1887, 1928, 1935, 1939 yıllarında olmak üzere başka kıtlık hadiselerinin yaşandığı da bilinmektedir.⁹ Özellikle 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık olayının, etkili olduğu şehirlerden biri de Yozgat olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin gerilemesine koşut olarak içinde bulunduğu idari, siyasi ve ekonomik duruma da bağlı olarak yaşanan kıtlığın, Orta Anadolu bölgesinde içinde Yozgat'ın da bulunduğu yerleri ve bölge halkını oldukça zor durumda bıraktığı anlaşılmaktadır.

İşte bu çalışma, 1879 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz asıllı Henry Fanshawe Tozer'in¹⁰ 1881 yılında Londra'da yayımlanan "Turkish Armenia and

⁶ Erler, "The Effects of Natural Disasters on The Province of Konya with a Special Reference to Economic and Social Aspects of the City", *International Congress on Ottoman Empire With All Aspects in 700th Anniversary of Its Establishment*, yay. haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, ss.797-809.

⁷ Erler, a.g.e., s.16. 1845 yılında ortaya çıkan kıtlık durumu aslında 1842 yılına değin uzanan kuraklıkla ilişkilidir. 1845 yılındaki kıtlık, başta Bursa ve Ankara olmak üzere Anadolu'daki sosyo- ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir. 1874-1875 kıtlığı ise, özellikle Ankara, Konya ve Bursa gibi yerlerde etkili olmuştur bkz. Erler, a.g.e., s.16.

⁸ Taha Niyazi Karaca, "1873-1874 Kıtlığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkileri", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler (12-13 Aralık 2013)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.164.

⁹ Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 3.

¹⁰ 1829 ve 1919 yılları arasında yaşamış olan İngiliz yazar, akademisyen ve seyyahtır. Kendi ifadesine göre, Tozer 1874 yılında Anadolu'yu ziyaret etmeyi planlar. Ancak o yılda meydana gelen büyük kıtlık nedeniyle seyahatini ertelemek zorunda kalır. Akabinde patlak veren 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı onun bir kez daha bu seyahat planını ertelemesine sebebiyet verir. Seyyah ancak çok arzu ettiği bu seyahatini 1879 yılında gerçekleştirme fırsatı yakalar bkz. Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19.*

Eastern Asia Minor” adlı eserinde¹¹ Yozgat ve çevresinden söz ederken gündeme getirdiği 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık olayını ve bu olaya ilişkin verdiği bilgileri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, Tozer’in bakış açısıyla kıtlığın nedenleri, kıtlığın yol açtığı sosyo-ekonomik sonuçlar vb. ortaya konulacaktır.

2. Kıtlığın Ortaya Çıkışı ve Doğal Nedenleri:

Tozer, 1873-1875 kıtlığına dair, Kayseri’ye doğru giderken uğradıkları Osman Paşa Tekke köy adını verdiği yere geldikleri andan itibaren bilgi vermeye başlar. Ona göre, bu köy adını yarı dinsel yarı yardım amaçlı olarak bizzat Osman Paşa tarafından kurulan bir vâkfa bağlı olan bir tekmeden almaktadır ve bunun gibi kurumlar Anadolu’nun diğer yerlerinde de oldukça fazladır. Tozer, Osman Paşa tarafından kurulan bu tekkenin kısmen inşa ettirdiği bir camiye yaşatmak, kısmen de köyü ziyaret edenleri ağırlamak ve benzeri şekilde yardım amaçlı olarak hizmet verdiğini belirtir.¹² Seyyah ilk defa bu köye geldiklerinde 1874 yılında bölgede yaşanan kıtlığın kötü sonuçlarını ortaya koyan bazı kanıtlar görebildiklerini söyler. Zira ona göre, köydeki evlerin önemli bir kısmı oldukça kötü durumdadır. Seyyah köyde kaldığı süre zarfında bu kıtlığa yol açan nedenler hakkında bilgi almaya çalıştığını söyler. O, kendisine kıtlık ortaya çıkmadan köyde 110 hane olduğu, ancak kıtlığın ortaya çıkmasından sonra bazı evlerin terk edildiği yahut kıtlığa bağlı olarak bazı hane halkının hayatlarını yitirdikleri ve hali hazırda köydeki hane sayısının 80 kadar olduğu bilgisinin verildiğini yazar. Tozer, Yozgat ve çevresinde yaşanan kıtlığa dair bilgilerini, bölgede yaşayan Abdullah adlı birinden aldığını söyler. Sözü edilen kişi, bölgede yaşanan kıtlığa ek olarak hem kendi köyünün hem de civardaki köylerin aşırı kar yağışı nedeniyle ulaşımına kapandığını, insanların hiçbir şekilde buldukları yerden kaçamadıklarını ve bu nedenle çok sayıda insanın açlıktan hayatını kaybettiğini söyler. Tozer bu kıtlığın yarattığı felaketin boyutlarının, İngiltere’de fazla yankılanmadığını söyler. Örneğin, İstanbul’da İngilizce ve Fransızca olarak yayın yapan “The Levant Herald” gazetesinin hem sahibi hem de editörü olan Edgar Whitaker, 24 Ocak 1875 yılında İngiliz ve diğer Avrupalı işadamlarına, diplomatlara, devlet adamlarına ve tüccarlara hitaben yaptığı bir konuşmada Tozer’i teyit eder nitelikte şu bilgileri verir:

Pek çok yerde pek çok insanın Anadolu’da yaşanan kıtlıktan haberdar olmadığını gördüm. Bu insanlar kıtlıktan haberdar olmadıkları gibi, son 20 aydır Anadolu’da süren

Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s.15.

¹¹ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green, London 1881.

¹² Tozer, a.g.e., s.87.

*kıtlıkla yüz yüze kаланların aчlıkтан ölmemeк için nasıl bir mücadele verdiklerinin de farkında değiller. Bununla birlikte, bu kıtlık bölgenin nüfusunu ortaya çıkan hastalıklar ve göçler neticesinde azalttı. Hatta bölgedeki sosyal sistemi bile alt üst etti.*¹³

Yine Whitaker'dan bir yıl önce, Mayıs 1874'te New York ticaret odasının eski başkanı ve üyesi olan A. A. Low, New York'ta düzenlenen bir akşam yemeğinde yaptığı bir konuşmasında, hem Hindistan'ın nüfusu oldukça kalabalık şehirlerinden hem de Anadolu'dan etkisini geniş çapta hissettiren kıtlığa dair acıklı haberler geldiğini belirtir. Ona göre, aslında ticaretin erdemi, insan topluluklarını bir araya getirmekteki başarısıdır. Ancak bu şekilde her iki ülkede kıtlıkla yüz yüze kalmış insanlara yardım eli uzatılabilir.¹⁴ Gerek Tozer'in gerekse "The Levant Herald" gazetesinin editörü Whitaker'in aktardıklarına bakılırsa, hem İngiltere hem de Avrupa kamuoyunun Anadolu'da aylardır süren ve sosyal yaşamı alt üst eden bu kıtlığa dair yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Low'un ise benzer şekilde Amerika kamuoyunun dikkatini 1873'te başlayan ancak 1874'te derinleşerek etkisini hissettiren hem Hindistan'daki hem de Anadolu'daki kıtlık hadisesine çekmeye çalıştığı görülmektedir.

Tozer'e göre, bu kıtlık, etkili bir kuraklığın neticesinde 1873 yılında köylülerin kötü bir hasat almalarıyla kendini göstermiştir. Akabinde Kasım ve Aralık aylarında aşırı yağışlar olmuştur. Bunu ise, Ocak ve Şubat aylarında seyahatleri süresince kendisine sıkça söylendiği üzere yoğun bir kar yağışı izlemiştir.¹⁵ Bazı kaynaklarda da kıtlığın ilk işaretinin 1873 yılının¹⁶ yaz ayında kendini hissettiren kuraklık olduğu ve akabinde şehir merkezleri ile köyler arasındaki yolların aşırı kar nedeniyle kapanmasının durumu daha da kötüleştirdiği belirtilmektedir. Ayrıca bu durumun, şehirlerde daha avantajlı konumda olanlarla mukayese edildiğinde köylerde yaşayanlar için beraberinde daha fazla olumsuzluk getirdiğinin altı çizilmektedir. Zira köylerde yaşayan bu insanların bir sonraki ekim için sakladıkları tohumlardan başka yiyecek stokları yoktu. Yine alanda yaptığı çalışmalarla bilinen Davis, hem Orta Anadolu hem de Doğu Anadolu şehirlerinde yaşanan kıtlıklara, akabinde çok sert kış koşullarının görüldüğü kuraklıklarının yol açtığını belirtir.¹⁷ Misyoner Mr. Barrows tarafından 18 Ağustos'ta Kayseri'den gönderilen ve Aralık 1873'te "Missionary

¹³ Özge Ertem, "Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire", *COLL&GIUM*, Vol.22 / 9 (2017), s.151.

¹⁴ Ertem, "Considering Famine...", s.152.

¹⁵ Tozer, a.g.e., s.89.

¹⁶ Ertem çalışmasında kıtlığın ilk işaretinin 1873 yılının yaz aylarında görülen kuraklık olduğunu belirtmesine rağmen, aslında sözü edilen kuraklık sürecinin başlangıcı 1869 yılına değin gider. Ancak bu kuraklığın sosyal yapıyı derinden etkileyerek ölümcül sonuçlar yaratması 1874-1875 yılında olmuştur bkz. Erler, a.g.e., s.16

¹⁷ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton University Press, Princeton 1963, s.303-305,

Herald” dergisinde yayımlanan bir mektupta ise, 1873 yılında ortaya çıkan kıtlığa dair şu bilgiler yer almaktadır:

Sungurlu ve Yozgat ile Alenca ve İncirli köylerine gittiğim geziden daha yeni Kayseri’ye döndüm. Tüm bu yerlerde biraderlerimizi kıtlık beklentisi içinde üzgün gördüm. Kuraklık bazı yerlerde çok şiddetliymiş ki başaklar bayağı hafiftiler. Pek çok kişi ektiği tohumluğunu dahi geri alamaz; bazıları nasılsa değmeyeceğinden hasat bile etmiyor. Sungurlu ve Sungurlu’nun Ankara tarafındaki yerlerde, binlerce aile, en azından sığırlarımızı besleriz düşüncesiyle evlerini bırakıp dağlara ve yaylalara gitmişler. Çoğuna göre, bu ülkede ekinlerin az olması, kıtlık belki de ölümler demektir. Bazıları uzak yerlerden de yiyecek alabilir ama fakir köylülerin çoğu bunu yapamaz. Bu kadar hayatı bir şeyi almak için bile paraları yok. Bu durum bizim kiliselerimizi de ciddi şekilde etkiler. Kendi kendini finanse etme ilkesi git gide geçerlilik kazanmaktaydı ama şimdi geçici bir geri adım kaçınılmaz olacak. Bu sene kuraklıkla bağlantılı olarak meydana gelen çok şiddetli yağmur ve dolu fırtınaları, tarlalardaki ekinlere çok büyük zarar verdi, davar sürülerini dağıttı ve insan yaşamını mahvetti. Sungurlu’ya giderken geçtiğim bir vadiye her şeyin birden bire sele karışıp gitmiş olduğunu gördüm. Bu yere yakın bir yerdeki köyün sakinleri evlerinden uzakta çalışıyorlarken fırtına gelmiş, geri döndüklerinde sabah bıraktıkları evlerini bulamamışlar. Bir zerre, iz dahi kalmamış. Geçen gün birisi bana bu yıl Tanrı’nın kızgın görüldüğünü söyledi. Halk bu büyük sıkıntı döneminde yağmur için yalvarıyor ve yağmur sabip oldukları çok az şeyi de yıkamak için böyle şiddetli fırtınalar halinde geliyor. Şüphesiz Kutsal Baba [Tanrı] bu günahkâr halkı cezalandırıyor, ama ne yazık ki bunlar Tanrı’nın onlara verdiği dersleri öğrenmezler. Açlık zamanlarında onlar Tanrı’ya unutulurlar ve sadece sorarlar: Yiyebilecek bir şey nasıl bulabiliriz?¹⁸

Devam eden satırlarda, Tozer karların erimesinin sorunu çözmediğini; zira karların erimesiyle kabaran nehirlerin köprü eksikliği ile de birleşince sellere yol açtığını aktarır. Nitekim bu durum kış aylarında genellikle rastlanılan olağan bir şeydir. Tozer sellerin iç kesimlerle sahil kesimi arasındaki bağlantıyı durma noktasına getirdiğini ve ancak Nisan ayına gelindiğinde İstanbul’daki yönetimin Anadolu’da yaşanan felaketin gerçek anlamda farkına varabildiğinin altını çizer.¹⁹ Seyyahın verdiği bilgilerden, kıtlık felaketinin yaşandığı Anadolu’da özellikle köprü ve geçitlerin yeterli olmadığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi, akarsuları geçmeye elverişli köprülerin olmaması, kar suları eridiğinde (1874 Nisanında) akarsuların seviyelerinin yükselmesiyle bölgenin birbirinden bağımsız adacıklara bölünmesine sebep olmuştu.²⁰ Buna paralel olarak, Erler,

¹⁸ Bayar, a.g.t., s.54.

¹⁹ Tozer, a.g.e., s.89.

²⁰ Bayar, a.g.t., s.

arşiv kaynaklarına dayalı olarak yaptığı çalışmasında, 1873 yılında kendini belirgin şekilde hissettiren kuraklığın ardından 70 yıldan beri eşi benzeri görülmemiş bir kış mevsiminin yaşandığını ve Anadolu'nun pek çok yerinin karla kaplandığını, Anadolu'ya sınır olan Arap vilayetlerinde de etkisini gösteren şiddetli yağmurun, dolunun ve kar yağışının mevcut ulaşımı önemli ölçüde aksattığını belirtir. Ona göre, sert kış şartlarını takip eden kurak mevsim döneminde ise, seyyahın da sözünü ettiği gibi, karlar erimiş ve seller olmuştur. Dolayısıyla 1873-1874 kış koşulları yolların kapanmasına yol açmış ve hükümet kış boyunca devam eden kıtlık hadisesinden haberdar olamamıştı.²¹ Dolayısıyla, Bayar'ın da dediği gibi, içinde Yozgat'ın da bulunduğu Orta Anadolu'daki kimi yerlerde kıtlığa bağlı olarak yaşanan sorunlara ilişkin Osmanlı hükümetinin oldukça geç haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedenlerinden birinin, özellikle haberleşme ve ulaşım alanındaki alt yapı eksikliklerden kaynaklandığı söylenebilir. Şöyle ki, aslında demiryollarına nazaran yapımı çok daha az maliyetli olan telgraf, Osmanlı Devleti tarafından kolaylıkla benimsendi ve ülke çapında yayıldı. Ancak 1873 yılında hâlâ pek çok yerleşim biriminde telgraf bulunmamaktaydı. Nitekim bu yerler Anadolu'da yaşanan kıtlıktan sonra, belki de telgrafın olmamasının kötü sonuçlarını yaşadıkları için olsa gerek, ısrarlı bir dille kendi kazalarına da telgrafın ulaştırılmasını isteyen dilekçeler yazdılar. Yine kıtlığın daha ciddi bir boyut aldığı 1874 yılının ilk aylarında şiddetli bir kış sürerken, ilkbaharda yağın karların erimesinin oluşturduğu sellerden dolayı, telgraf bulunmayan yerlerin aylarca etraflarından izole bir şekilde yaşadıkları ileri sürülebilir. Zira çok yakın kazalarda bile insanların yaşanan gelişmeleri öğrenmeleri için karların eriyip yolların açılmasını beklemeleri gerekiyordu. Köylüler yollar açıldığında civar merkezlerden yiyecek bulabileceklerini düşünüyorlardı, 1874 Mayısına kadar başlarına gelen felâketin aslında kendilerinin de içinde bulunduğu daha büyük bir bölgede yaşandığını fark edemediler.²² Buna ek olarak, herhangi bir bölgede bir emtia bol bile olsa ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin yeterli olmaması o mal ve hizmete zamanında ve yeteri kadar erişimi engellemektedir. Bu bağlamda, Osmanlı ulaşım ağının ihtiyaçları karşılayamayacak kadar yetersiz ve gelişmemiş olması da, halka istenilen ölçüde ve zamanında herhangi bir ihtiyaç maddesinin ulaştırılmamasına sebep olmuştur. Örneğin, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Anadolu'da henüz demiryoluyla ulaşım en azından Yozgat ve çevresi için henüz mümkün olmamıştı. Ayrıca taşımacılığın yük hayvanlarının sırtında yapılması ve karda, kışta, yağmurda toprak yolların bozulması ise bir bölgede hemen sorunların baş göstermesine yol açabiliyordu.²³ Bunlara ek olarak, arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla, Osmanlı hükümeti kıtlık esnasında yavaş hareket

²¹ Erlen, a.g.e., s.146.

²² Bayar, a.g.t., s.38.

²³ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 170.

etmiş ve vilayet memurları tarafından çarpıtılmış raporlar nedeniyle de gerekli yardımı zamanında ve yerinde kullanamamıştır. Fakat Erler, ecnebi memurların bu süreç esnasında halkın durumunun merkezi yönetimine bildirilmesinde daha seri davrandıkları halde, Osmanlı memurlarının aynı ciddiyetle konuyu ilgi göstermediklerinin altını çizer.²⁴

Tozer, ayrıca yaşanan felaketin İstanbul'daki yönetim tarafından fark edilmesinden sonra, bazı yardımsever insanların İngiltere'den de aldıkları desteklerle, Anadolu'da kıtlıkla mücadele eden insanlar için yardım kampanyaları başlattıklarından söz eder. Ona göre, özellikle Amerikalı misyonerler zor durumda olan insanlar için kendilerini yiyecek dağıtma işine adanmışlardır. En azından baştaki söylentilere itibar etmeyen Türk yönetimi, söylenenlerin gerçek olduğuna inanmak zorunda kalmış ve elinden gelen bütün imkânlarını kıtlıktan mustarip olan insanlar için seferber etmeye çalışmıştır.²⁵ Bu kadar büyük bir kıtlığın yarattığı sosyo-ekonomik tahribatın zamanında önüne geçemeyen hükümet, Anadolu'nun diğer şehirlerindeki hayırsever vatandaşların yardımda bulunmaları için gazetelere bazı ilanlar vermiştir. Örneğin Diyarbakır valisi İsmail Hakkı Paşa ihtiyaç içerisinde olan bölgelere zahire ve hayvan gönderilmesi konusunda yardımda bulunmuştur. Tozer'in de sözünü ettiği gibi, İstanbul'da yayınlanmakta olan *The Levant Herald* adlı İngiliz gazetesi de 1874 yılı bahar ayında Anadolu'da yaşanan kıtlıkla ilişkili olarak yayınlar yaparak, İngiltere'de bir yardım kampanyası düzenlemiş ve toplanan paralar hükümete teslim edilmiştir.²⁶ Ertem, İngiliz işadamlarının, tüccarlarının, gazetecilerinin ve Amerikalı Protestan misyonerlerinin her birinin yardım için hem İstanbul'da hem de Anadolu vilayetlerinde yardım komisyonları kurduklarını ve Osmanlı yönetiminin ise, kendi komisyonunu kurduğunu belirtir.²⁷ Osmanlı yönetimi 1874 yılında idari mekanizma içinde önceden oluşturulmuş Belediye Sandığı, Emniyet Sandığı, Menafi Sandığı ve Mal Sandığı gibi kuruluşların hükümetin emirleri doğrultusunda kıtlık sahasındaki halka kaynak aktarımında bulunmuştur.²⁸ Bununla birlikte, Tozer'in de vurguladığı üzere, Osmanlı hükümeti, devletin mevcut imkânlarını ve bu iş için oluşturulan idari kadrosunu devreye sokarak kuraklık sahasındaki halka yardımcı olmaya çalışmıştır. Fakat hükümet tarafından yürütülen çalışmalar, ağır işleyen devlet yapısı nedeniyle,

²⁴ Erler, a.g.e., s.339,

²⁵ Tozer, a.g.r., s.89-90.

²⁶ Karaca, a.g.m, s.166.

²⁷ Ertem, "Considering Famine...", s.154.

²⁸ Erler, a.g.e., s.338. Hükümet kuraklık sahasındaki yerel idarenin yetersiz kaldığı dönemlerde İstanbul'da oluşturulan komisyon, teftiş ve tahkik heyetleri gibi kuruluşlarla bölgenin ihtiyaçlarını tespit etmiş ve gerekli yardımının dağıtımını kontrol etmiştir. Bu kuruluşlar şunlardır: Tahkikat Komisyonları, İane-i Musabin Komisyonu, Zahire Sevk Memuru, Zahire Dağıtım Komisyonu, Teftiş Heyetleri, Bekaya Tahsil Komisyonu bkz. Erler, a.g.e., s.340-348.

gecikmeye uğradığından afet mağdurlarına zamanında ulaşılammıştır. Yine kötü iklim koşulları, yetersiz ulaşım ağı ve yetersiz idareciler gibi nedenlerle afet bölgesindeki halk zor durumda kalmış, hayatını yitirmiş yahut hayatını idame ettirmek için başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Tüm bu olumsuzluklara karşın Osmanlı hükümetinin kuraklık sahasındaki halka yardım etmek amacıyla giriştiği hububat sevkiyatı işi için harcanan miktarlar, zaten çok iyi durumda olmayan Osmanlı maliyesini zor durumda bırakmıştır.²⁹ Bu bağlamda, misyoner Farnsworth Kırşehir'deki Boztepe adındaki köyde yaşayanların kendilerine kişi başına günde 212 okkaya kadar arpa verildiğini, ancak aynı miktarı buldukları yerden 90 mil³⁰ kadar uzaklıkta olan Karamağara adlı bir köyden almak zorunda olduklarını söylediklerini belirtir. Fakat misyoner konuyla ilgili Kırşehir mutasarrıfı ile yaptığı görüşmede, mutasarrıfın kendisine ihtiyaç maddelerinin gönderilmesinde ulaşım sıkıntısı çektiklerini belirtir.³¹ Bu örnek, kıtlık sahasında görülen diğer sorunların yanı sıra, bir diğer sorunun da ulaşım alanında yaşanan problemler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yabancı kaynaklara yansıdığı kadarıyla, Osmanlı yönetimi yaşanan bazı olumsuzluklara rağmen konuya duyarsız kalmamıştır. Nitekim Osmanlı hükümetinin Anadolu'da yaşanan kıtlığa yönelik olarak yaptığı yardım çabalarını gazetelere yansıyan bazı haberlerden de görmek mümkündür. Söz gelimi, 1874 yılının Nisan ayının sonunda Türkçe yayın yapan gazetelerde yer alan haberlerde Osmanlı yönetiminin kıtlık sahasındaki bölgelere yönelik olarak yaptığı faaliyetlere ilişkin olarak şu bilgiler yer almaktadır:

Bir süredir Kayseri, Yozgat ve Ankara'da şiddetli bir şekilde kendini hissettiren kıtlığın sonucunda, Osmanlı Devleti kıtlıktan mustarip olan halka yardım etmek için bir süre önce gerekli tedbirleri almıştır. Aynı zamanda bu felakete yol açan sebepleri tetkik etmek için de harekete geçilmiştir. Bu bağlamda, merkezi hükümet Anadolu'daki yöneticilerle temasa geçti ve bazı devlet görevlileri yardıma muhtaç insanların ihtiyaçlarını belirlemek ve yerel yöneticilerin görevlerini layıkıyla yerine getirmelerini sağlamak amacıyla bölgeye gönderildi. Böylece, kıtlık sahasındaki bölgeler, gerek yapılan para yardımları gerekse merkezden ve civar bölgelerinden gönderilen yiyecek maddelerinin ulaşması ile birlikte bir nebze olsun rahatladı. Yine de yerel yöneticilerden gelen bilgiler, kıtlığın şiddetinin giderek arttığı ve etkisini Kastamonu, Canik ve Samsun tarafında da hissettirdiği yönündedir. Bu koşullar altında, yardım için gerekli olan zabireyi İç

²⁹ Erler, a.g.e., s.193. Kuraklık nedeniyle Osmanlı hükümeti tarafından kuraklık sahasına yönelik yapılan yardımlar için daha detaylı bilgi için bkz. Erler, a.g.e., s.193-203.

³⁰ 1 mil 1,609344 km'ye eşittir.

³¹ *The Famine in Asia Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, ISIS, İstanbul 1989, s.50.

*Anadolu'daki bazı şehirlerden sağlamak zorunlu olmuştur. Bu doğrultuda, Diyarbakır valisine zahire toplaması ve bu zahireyi ivedilikle kıtlık sahasında bulunan yerlere göndermesi konusunda emir verilmiştir. Bu emir doğrultusunda vali beraberinde birtakım yöneticiler ve askerle birlikte Malatya ve Harput'a gitmiştir.*³²

Yine 11 Mayıs 1874 tarihinde *The Levant Herald* gazetesinde Osmanlı hükümetinin kıtlık sahasında yaşanan felaketle ilgili olarak daha etkin bir eylem planı izleyeceğine dair başka bir haber yayımlanmıştır. Buna göre, kıtlık bölgesindeki mağdur insanlara yardım amaçlı olarak Osmanlı hükümeti tarafından bir yardım komitesi kurulmuş ve bu komite Cumartesi günü toplanmıştır. Bu komitede başkan olarak Divan-ı Hümayun'un birinci dragomanı (tercüman) olan Sadullah Paşa, Seraskerin başı Mahmud Paşa, Yüksek Mahkeme üyesi İbrahim Bey, Mihtan Bey Duz, Mint'in Ermeni Katolik olan yöneticisi, Yovantchi Efendi ve Pavlaki Efendi ile özellikle Bab-ı Ali'de görevli olan Bulgar ve Rum memurlar yer almaktaydı. Cumartesi günü yapılan bu toplantıda ihtiyaç içinde olan bölgelere para yardımı gönderme yerine, buğday, un, pirinç, bisküvi ve diğer ihtiyaç maddelerinin ivedilikle gönderilmesinin daha uygun olacağına karar verildi. Zira bölgeden gelen telgraflar ve haberler durumun oldukça ciddi olduğunu göstermektedir. Bölgeye yardım için sevk edilen zahire yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, kıtlığın yol açtığı açlık geniş bir bölgede kendisini hissettirmekte ve açlığa bağlı olarak ölen insanların sayısı ise gün geçtikçe artış göstermektedir. Konya şehri de kıtlık sahasındaki yerler arasındadır. Yiyecek fiyatlarındaki aşırı artışlar da insanları zor duruma sokmaktadır. Kışın yağın kar kütleleri eridiğinde ve akabinde meydana gelen şiddetli yağışlar sonucu oluşan sel suları, şehirdeki tüm un değirmenlerini önüne katarak sürükledi. Eski vezir olan Konya valisi Esad Paşa her gün kişi başına bir okka düşen miktarda buğdayı ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Ancak Konya ve çevresinde dağıtılan buğdayı öğütecek, birkaç tane un değirmeni bulunmaktadır.³³

Tozer, 1873-1875 yılları arasında Anadolu'nun bazı şehirlerinde ortaya çıkan kıtlığın yarattığı tahribata ilgili oldukça acıklı ve yürek parçalayıcı haberlerin kendilerine kadar ulaştığını söyler. O, bazılarının açlıktan bir deri bir kemik kalmış bir halde güçlkle ayakta durduklarını ve bitap durumda kalan bu

³² *The Famine in Asia Minor*, s.9-10. Ayrıca "the Levant Herald" gazetesinin haberlerine yansıdığı kadarıyla, kıtlık sahasındaki bölge halkına yönelik olarak Osmanlı Bankası 100 çuval, İstanbul Bankası ise 40 çuval un yardımı yapmıştır. Bununla birlikte, Société Générale de Empire Ottoman 50 çuval, Crédit Générale Ottoman 50 çuval, Société Commerciale Ottomane ise 20 çuval un yardımından bulunmuştur. Yine kıtlık bölgesindeki insanlar için İngiltere'nin Bradford kentinden 440 Osmanlı lirası (400 sterling) para bağışı yapılmıştır. Yerel olarak yapılan para bağışlarının listesi için bkz, *The Famine in Asia Minor*, s.11-12.

³³ *The Famine in Asia Minor*, s.15-16.

insanların sokaklarda yerlerde uzandıklarını belirtir. Bazılarının ise, yardıma ulaşılar bile, kendilerine verilen yiyecekleri yutamadıklarını ve yapılan tüm çabalara rağmen ölmekten kurtarılamadıklarının altını çizer. Seyyaha göre, 1874 yılının kışında kıtlık yüzünden, bölgede 150.000 kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Kıtlığın sebebiyet verdiği maddi zarar da oldukça büyüktür. Örneğin, yaklaşık olarak 100.000 büyük baş hayvan bu kıtlık esnasında telef olmuş, koyun ve keçilerin sayısı ise %60 azalmıştır. Ancak felaketin boyutları bununla da sınırlı değildi. Aslında 1874 yılında köylüler kaliteli bir hasat almışlardı. Ancak aynı şeyi miktar bakımından söylemek zordu. Zira ekim için saklanan tohumlar tüketilmiş, öküzlere zarar görmüş ve bölge halkının yetersiz beslenmeden ötürü toprağı sürececek mecali bile kalmamıştı. Bununla birlikte, seyyah, kıtlığın önüne geçmek için alınan tüm tedbirlere ve yapılan tüm çabalara rağmen, bir sonraki kış mevsiminde kıtlık ve kıtlığa bağlı olarak ortaya çıkan bazı hastalıkların devam ettiğini ve felaketin ilk olarak ortaya çıktığı andan etkisini yitirdiği ana kadar geçen süre zarfında, kendi tahminlerine göre 150.000 üzerinde insanın hayatını kaybettiği bilgisini verir.³⁴

Tozer'in de sözünü ettiği gibi, önceki yılda gerçekleşen kötü hasat nedeniyle yeterli yiyecek maddesine sahip olmayan köylüler, kış boyunca sakladıkları tohum stoklarını tükettikleri için tahıl bulunmuyordu. Daha da kötüsü, kıtlık sahasındaki bazı bölgelerdeki çiftlik hayvanlarının onda dokuzu doğal nedenlerden yahut yenmek üzere kesildikleri için yenilenebilir et de kalmamıştı. Örneğin Kayseri'de ölmesi üzerinden uzun süre geçmiş olmasına rağmen bir deve aç insanlar tarafından parçalanmıştı. Yine bazı bölgelerde kıtlığın yol açtığı ölüm hadiselerine bağlı olarak göçler başladığı için nüfus üçte bir oranına inmişti. Söz gelimi, Ankara vilayetindeki, bir kazanın nüfusu 52.000 iken, kıtlığın baş göstermesi ile birlikte 1875 yılında 25.000'e kadar düşmüştür. Bu nüfusun 20.000'i kıtlığa bağlı olarak hayatını kaybetmiş, 7.000'i ise yaşadıkları bölgeden başka bir yere göç etmiştir.³⁵ Ayrıca büyük kentlerde ölümlerin daha fazla olması şiddetli yağın yağmur ve kar yağışı ve ellerinde tahıl kalmayan ve kötü hava şartları nedeniyle hayvanları telef olan köylülerin şehirlere akın etmesinden kaynaklanmaktaydı. Nüfusu 15.000 olan Ankara'nın, kıtlığın sebebiyet verdiği bu akınlı birlikte 25.000-30.000'e kadar ulaşmıştı. Bununla birlikte, şehirlere gelmek istemeyen pek çok insan ise, yoğun yağışlar nedeniyle yollarını kaybettikleri için donarak hayatlarını kaybetmişlerdi. Şehirlere ulaşmayı başaranların sonu da bundan çok farklı olmadı. Zira barınacak yer ve yiyecek bulamayan köylüler şehirlere hayatlarını kaybettiler. Buna paralel olarak, Farnsworth de Kırşehir'in 9 mil kuzeyinde yer alan Boztepe adındaki köyün kıtlıktan önce 150 haneden oluşan oldukça güzel bir yer olduğunu, ancak

³⁴ Tozer, a.g.e., s.90.

³⁵ Karaca, a.g.m., s.164-165.

yaşanan kıtlık neticesinde hane sayısının üç de bir oranında azaldığını (50 hane) vurgular.³⁶

Kayseri istasyonunda görevli olan misyoner ve kıtlık esnasında Kayseri ve çevresine bir gezi yapan Fransworth, yaşanan kıtlığın boyutunun ve şiddetinin tahayyül edilemeyecek kadar büyük olduğunu söyler. Ayrıca kıtlık sahasında bizzat bulunmayan birisinin yaşanan felaketi anlayamayacağını belirtir. Misyoner, çok sayıda insanın kıtlık nedeniyle hayatını kaybettiğini; binlerce insanın ise açlıktan mustarip olduğunu yazar. Ayrıca bu sayı her gücün gün daha da artmaktadır. Ona göre, bir hafta önce çok az un ile birazcık ekmek alma olanağına sahip olanlar oldukça kötü durumdadır. Bununla birlikte, kıtlığın her geçen etki sahası genişletmektedir. Yozgat'la mukayese edildiğinde, Sungurlu ve diğer yerler ile Kayseri ve civarındaki yerleşim yerlerinde de kıtlık vakıaları görülmektedir.³⁷ Yine 1874 yılının Ağustos ayında *The Levant Herald* gazetesine yaşanan kıtlıkla ilgili olarak gönderilen mektupların birinde şu bilgiler yer almaktadır:

*80'ni ölümcül hasta olan 200 kadar köylü hali hazırda Merzifon'dadır. Bu insanlar cami avlularında yabut tuğla ocaklarında kalmaktadırlar. Bunların hepsi Yozgatlı ve Ankaralı olup Müslümandır. İçinde buldukları bu durum yetkililere bildirildi. Ancak henüz onlarla ilgili olumlu bir gelişme olmadı. Yozgat'ta açlık ve kıtlık nedeniyle hastalıklar baş gösterdi. Bu şebirde 2.500'ün üstünde kulübelerde yaşayan insanların pek çoğu hasta durumdadır. Günde 25 ila 30 kişi hayatını kaybetmektedir. Kayseri'de un çok küçük miktarlarda elde edilebilmektedir ve fiyatlar da her geçen gün yükselmektedir. Gelecek günler çok umut vaat etmiyor.*³⁸

Misyoner Fransworth, açlık sahasında bulunan bölgelerde, çok sayıda insanın, açlığa bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklara yakalanma olasılıklarının yüksek olduğundan söz eder. Örneğin, Yozgat'ta 2.500'ün üzerinde insan sefil bir şekilde devlet tarafından sağlanan barakalarda yaşamakta ve günde 20 ila 30 kişi hayatını kaybetmektedir. Hatta yüzlerce hasta insan barakalara alınamamakta ve devlet yardımı bile alamamaktadırlar.³⁹ Misyoner Farnsworth ayrıca Yozgat, Sungurlu ve Aksaray gibi yerlerde kıtlıktan mustarip olan insanlara ekmek sağlamak için yoğun çabalar gösterildiğini, ancak ekmek yardımı yapılan bu kişilerin, bazı ayrıcalıklı insanlar olduğunu belirtir. Zira tahıl, bu aç ve sefil durumda olan insanların tarlalarından elde edildiği halde, onlar her türlü gaspın kurbanı durumundadırlar.⁴⁰

³⁶ *The Famine in Asia Minor*, s.50,

³⁷ *The Famine in Asia Minor*, s.53.

³⁸ *The Famine in Asia Minor*, s.55-56.

³⁹ *The Famine in Asia Minor*, s.66.

⁴⁰ *The Famine in Asia Minor*, s.49.

3- Kıtılığın Sosyo-Ekonomik Nedenleri:

Tozer, alınan kötü hasadın akabinde yaşanan kötü kış koşullarının bir bölgeyi nasıl kıtılığın eşiğine getirdiği sorusu sorulduğunda, bunun üç ana nedeni olduğunu söyler. İlk neden, son altmış yıl içinde Osmanlı idari yapısındaki yeni değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Zira ona göre, uygulanan bu yeni idari sistem ülkeyi daha da fakirleştirmekten öte bir işe yaramamış ve hatta herhangi bir sorunla karşılaşıldığında kendi kaynaklarına dayanarak ayakta durma gücünü daha da zayıflatmıştır. Fakat bu uygulamadan önce, büyük bölgeler, Derebey (ayân) olarak da adlandırılan yerel yöneticilerin elindeydi. Bu kişiler tıpkı Avrupa Türkiye'sinde olduğu gibi devletin yönetimi altında bir çeşit feodal bir tarzda yöneticilik yapıyorlardı. Ancak Sultan Mahmud tüm gücü merkezde toplayarak yönetimi merkezileştirme yönünde reformlar yapmayı gerekli görünce, öncelikle yarı bağımsız hareket eden bu derebeylerini etkisiz hale getirmeyi öncelikli hedefi haline getirmiştir. Tozer bu derebeylerin aslında sürekli olarak devlet için sorun çıkartan vasallar olduğunun da altını çizer. Tozer'in sözünü ettiği şey, 17. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısında etkinliği kaldırılana kadar süren ayânlık kurumudur. Ancak bu yapı özellikle 18. yüzyılda taşra idare sisteminde kendisini daha etkin ve belirgin olarak hissettirmiştir.⁴¹ Zira 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayân aileleri ikinci görevliler olarak adlandırılacak mütesellim, voyvoda, muhasıllık ve eminlik gibi kimi makamları da ele geçirerek güçlerini daha da arttırmışlardır. Dolayısıyla güçleri giderek artan ayânların 18. yüzyılın ikinci yarısındaki rolleri çok yönlü ve etkili olmuştur.⁴² Ancak Tozer'in ayânlık kurumuna dair fazla bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ayânlığın ortaya çıkmasında çok farklı askeri, siyasi ve ekonomik gelişmeler olmakla birlikte, aslında klasik Osmanlı toprak sisteminde yapılan bazı değişikliklerin oldukça önemli bir rol oynadığı söylenebilir; çünkü 18. yüzyılda oldukça uzun süren savaşlar ve bu savaşların Osmanlı Devleti'ne getirdiği kimi mali yükler, devleti iç mali kaynakların toplanmasında yeni arayışlara itmiştir. Osmanlı Devleti'nin batıda Avusturya ile doğuda ise İran ile uzun süren savaş ve mücadeleler içinde olması, yaşanan gerileme ile birlikte, klasik Osmanlı toprak düzeninde önemli değişikliklere yol açtı. İşte tımar sistemine dayanan bu

⁴¹ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Müteğallibe Hareketleri ve Ayânlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.1-12. Yine ayânlık hakkında bkz.Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)* Samsun 1998, ss.133-145; Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

⁴² Abdullah Bay, a.g.t., s.3. Örneğin, devlet her alanda ayanları istihdam etmiştir. Güvenliğin sağlanmasından, vergilerin toplanmasında, kaçakların yakalanmasından, ordu için asker temini, fiyatların tespitinden, donanma için gemi yapımına kadar devleti ilgilendiren her sorun ayanlara havale edilmiştir bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.36-37; Özkaya, a.g.e., s.141-153.

yapının bozulması yerel bir güç unsuru olarak idari, askeri ve mali olarak ayânlar olarak adlandırılan yeni bir zümrenin de ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.⁴³

Mc Gowan'ın ifadesiyle, başlangıçta saltanat ailesinin (devlet) 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise, bu zümreler daha ziyade kendi kişisel yahut ailevi çıkarlarının hizmetinde kullandıkları güç ve nüfuzla yaşadıkları yüzyıla “Ayânlar Çağı” dedirtmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla gerçekleşen değişimle eskiden Osmanlı Devleti'ne özellikle askeri bakımdan önemli avantajlar sağlayan merkeziyetçi idare sistemi de işlevini kaybetmeye başlamıştır.⁴⁵ Buna ek olarak, Osmanlı Devleti, uzun vadede ortaya çıkaracağı bazı olumsuzlukları dikkate almadan taşranın yönetiminde merkezi hazineyi güçlendirmeye yönelik birtakım düzenlemeler yapma yoluna gitti. Zira iltizamın yaygınlaşması, vali ve kadıların çok sık değiştirilmesi, eyalet ve sancak yönetimlerinin yerel güçlere daha da bağımlı hale gelmesine sebebiyet verdi. Böylece barış dönemlerinde askeri ve idare sisteminin çağın gereklerine uygun olarak ıslah edilmeyişinin faturası 18. yüzyılın ikinci yarısındaki ve 19. yüzyılın başlarındaki savaşlarda kendini gösterdi; çünkü bu savaşların her birinde Osmanlı Devleti, bir yandan cephedeki düşmanla savaşırken diğer bir yandan da içeride eyalet ve sancak yönetimleri ellerinde bulunduran güçlü ailelerin ve büyük savaş ağalarının merkezi idareyi endişelendiren kimi tehditlerine maruz kaldı.⁴⁶ Örneğin, her ne kadar Tozer ayrıntıya girmese de, 19. yüzyılın ilk otuzlu yıllarında Orta ve Doğu Karadeniz'de, ayân aileleri tarafından yapılan isyan hareketleri, aynı dönemde yapılan savaşlarla birlikte, bölgenin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli tahribatlar yapmıştır.⁴⁷

Tozer gibi Osmanlı topraklarına gelen bazı seyyah ve araştırmacılar da bu ayân unsurlarını Avrupa'daki feodal sistem ile mukayese etmekte ve onları

⁴³ Canay Şahin, *The Rise and the Fall of an Ayan Family in the Eighteenth Century Anatolia: The Canıklızades (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.23-39.

⁴⁴ Bruce Mc Gowan, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)*, ed. Halil İnalcık, Donald Quatert, (çev.) Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.764.

⁴⁵ Mc Gowan, a.g.m., s.764-767.

⁴⁶ Rıza Karagöz, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009, s.15.

⁴⁷ Karagöz, a.g.e, s.143. Ayrıca örnek olması bakımından ayanların sosyo-ekonomik yapı üzerinde yol açtıkları sorunlar için bkz. Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazade Mehmet Emin Ağa”, *Belleten*, LXV/242(200), ss.193-215; Anthony Bryer, “The Last Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys”(1812-1840)”, *Bedi Kartlısa*, Vol. XXVI (1969), ss.191-210; M. Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.III, S. 5-6, 1953, ss.21-52; Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardoğlu, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, ss.235-243.

derebeyi olarak adlandırmaktadır.⁴⁸ Ayrıca Tozer'in de benzer şekilde belirttiği gibi bazı seyyah ve araştırmacıların II. Mahmud döneminde idari sistemin merkezleştirilmesine dönük izlenen politikaları eleştirdikleri ve genellikle yaşanan sorunları bu değişikliklerle ilişkilendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Zira bu ayânlar buldukları bölgedeki halkı merkezden gönderilen bir idareciye nazaran daha iyi tanıyor ve yerel çıkarları daha iyi gözetiyorlardı. Ancak kaynaklara yansıdığı kadarıyla bu ayânlar arasında yaşanan nüfuz ve güç çatışmasının belli yerlerde toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli tahribatlar yaptığı anlaşılmaktadır. Elbette aralarında çekişme olmadığı zamanlarda bölge insanını yakından tanımanın avantajını kullanarak merkezden gönderilen idarecilere nazaran daha iyi ve bölgelerinin acil ihtiyaçlarının daha fazla farkında olmuş olabilirler.⁴⁹ Fakat bu durum buldukları bölgelerde elde ettikleri birtakım siyasi imtiyazlarla, kimi sorunlara neden olmadıkları anlamına gelmez. Zira II. Mahmud padişah olduğu sırada Osmanlı İmparatorluğu baştanbaşa karışıklıklar içindeydi. İmparatorluğun her yanındaki sancakların idaresi, çoğu merkeze yarı bağlı yahut yarı asi olan yerli ayânların eline geçmişti. Bu bağlamda, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşına son veren Bükreş Antlaşması imzalandıktan sonra, II. Mahmud taşrayı merkeze bağlamak için ayânlarla açık bir şekilde mücadele içine girdi. Padişah, ayânlara hâkim olmak ve onları etkisiz hale getirmek için ayânın ölümünü bekleme, ayânları birbirine karşı kullanma ve ayânlara doğrudan kuvvet kullanma gibi üç farklı yöntem kullandı. Alınan bu tedbirler neticesinde, merkeziyetçilik sağlanmış oldu. Tozer'in getirdiği eleştirilere rağmen, bu başarıların kalıcı olması ise, yapılan merkeziyetçi reformlar sayesinde olmuştur.⁵⁰ Bununla birlikte, II. Mahmud'un uygulamaya koyduğu merkezleştirme politikalarıyla güçlerini kaybeden ayânlar, Tanzimat reformlarının uygulanmaya konulması ile güçlerini ve etkinliklerini giderek kaybetmişlerdir. Ancak devlet kendilerini tamamen sistem dışına atmamış, yeni kurulan kurumlar içinde onlara görev vererek, devlete karşı harekete geçmelerine bu şekilde engel olmaya çalışmıştır. Böylece bazı aileler, buldukları bölgelerde nüfuzlarını devam ettirmişlerdir.⁵¹ Dolayısıyla seyyahın 1873-1875 yılında Anadolu'da yaşanan kıtlığa yol açan ana sebeplerden birini merkezleştirme politikalarına bağlaması, derinlikli bir analizden yoksun yüzeysel bir bakış açısını yansıttığı söylenebilir. Söz gelimi Tozer'e koşut olarak, İngiltere'nin İstanbul konsolosu olarak görev yapan Layard, 1849 yılında Trabzon'dan Erzurum'a doğru seyahat ederken, kentte bulunan köprülerin bölgeyi yöneten yarı bağımsız yerel yöneticiler tarafından inşa ettirildiğini, ancak

⁴⁸ Bu konuda bkz. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H.G.H Dwight in Armenia including a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmans*, Vol.II, Jonathan Leavitt, New York 1833, s.324, Bryer, a.g.m., s.192; Meeker, a.g.e., s.253.

⁴⁹ Meeker, a.g.e., s.276; Bryer, a.g.m., s.194.

⁵⁰ Bay, a.g.t., s.6.

⁵¹ Bay, a.g.t., s.337.

bu yapıların ihmalkârlık nedeniyle harap olmaya terk edildiğini ve bölgedeki ticaretin sık sık kabaran dereler yüzünden günlerce durduğundan söz eder. Layard da tıpkı Tozer gibi bu sorunları Sultan II. Mahmud tarafından başlatılan ve hali hazırda devam ettirilen merkezileştirme politikalarının bir sonucu olduğuna vurgu yapar. Tozer, merkezileştirme yönünde reformlar uygulamaya konulduğunda bölge halkının çıkarı ve refahının eskiye nazaran gözetilmediğini ve oldukça kötü olan düzensiz vergi sisteminin de bir süre daha devam ettiğinin altını çizer.⁵² Ayrıca Layard sabit bir ücret alan ve geldikleri bölgede birkaç aydan fazla kalmayan yerel yöneticilerin, bölge halkının sorunları ve refahı ile fazla ilgilenmediklerine de vurgu yaparak, merkezileştirme politikalarına köklü eleştiriler yönelir.⁵³

Tozer'e göre, kıtlığın ikinci nedeni, yabancı ülkelerle yapılan bazı ticaret antlaşmalarıdır. Zira ona göre, bu ticari antlaşmalar yolu ile ülkeye ucuz ama kalitesiz mallar girmeye başlamış ve bu durum yerli üreticiyi oldukça zor durumda bırakmıştır. Ayrıca özellikle ülkenin zirai ve tarımsal faaliyetleri bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Çünkü ürünler üzerine konan vergi oldukça fazlaydı ve ayrıca üreticiden toplanan vergi de zorbaca yollarla yapılmaktaydı. Toplumun alt kesimi, üretime hiçbir katkı yapmayan üst kesime bakmakla yükümlüymüş gibi, tarım alanında çalışan insanların omuzlarına yüklenmiş bu da ek vergilere yol açmıştır. Sonuç olarak, tarım alanında geçimini sağlayan pek çok çiftçi tefeciden borç para almaya mahkûm edilmiştir. Bu nedenle, hiçbir yerde para birikimine neden olacak karlı bir iş yoktur. Çünkü insanlar ürettikleriyle ancak karınlarını doyurabiliyor ve vergileri karşılayabiliyorlardı. Dolayısıyla herhangi bir acil durum yahut ihtiyaç ortaya çıktığında bunu karşılayacak bir kapital ya da birikim bulunmamaktadır.⁵⁴ Elbette 1873-1875 yılları arasında Anadolu'da yaşanan bu kıtlığı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik durumu analiz etmeden değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Seyyahın da belirttiği gibi, kıtlık gibi afetlere, her zaman doğal sebepler yol açmaz. Aynı zamanda doğal olmayan kimi sebepler de işin içerisine girer. Örneğin, halkın birikmiş kapitali, birikimi ya da hazırlığı olsaydı, kıtlık daha kolay atlatılabilirdi. Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan sonra kaderini etkileyen en önemli antlaşmalardan biri olan Balta Limanı Ticaret Antlaşması önce İngiltere ile yapılmış ve daha sonra hemen hemen benzer maddelerle aynı ayrıcalıklar Avrupa ülkelerine de verilmiştir. İngiltere ile imzalanan 1838 tarihli bu ticaret antlaşması⁵⁵ esas itibarıyla ihracatı değil ithalatı teşvik eden bir antlaşma

⁵² Tozer, a.g.e., s.91.

⁵³ Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, Harpers and Brothers, London 1853, s.5.

⁵⁴ Tozer, a.g.e., s.92.

⁵⁵ Mehmet Ali olan savaşta İngiliz desteğini kazanmak için baskı altında imzalanan bu antlaşma, devlet inhisarlarını ve Avrupalı tüccarlar için daha önce var olan birçok engeli

görünümündeydi.⁵⁶ Genç'e göre, anılan antlaşmayla yerli tüccarın hareket kabiliyeti azaltılmıştır. Ancak 1860'lı yıllarda Osmanlı devlet adamları, yabancı tüccarlara batılı devletlerin ekonomideki gümrük duvarı uygulama prensibini fark etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında merkantilizmin etkileri görülmeye başlanmıştır. Buna göre ithal gümrükleri yüzde beşten sekize, buna karşılık ihraç gümrükleri yüzde on ikiden yüzde sekize indirilmiştir. Ancak bu tarihten itibaren, Osmanlı ekonomi bürokratlarında gümrük uygulamalarının devletlerin ekonomilerini koruma aracı olarak kullanılabileceği fikrinin oluşmaya başladığı söylenebilir.⁵⁷ Nihayet 1874 yılında iç ticaret üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması ile birlikte, Anadolu şehir ve kasabalarında hububat ticareti ile uğraşan yerli tüccar için olumlu koşullar ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece hububat işi ile uğraşan yerli tüccar devlet kontrolünden çıkarak göreceli olarak daha serbest hareket etme kabiliyetine kavuşmuştur.⁵⁸ Yine Ağır'a göre, artan uluslararası rekabetle birlikte, savaşların yol açtığı siyasi ve finansal kayıplar ve tahıl arzını karşılayan bölgelerin gittikçe daralması aslında daha 18. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ni, izlediği ekonomi politikasını değiştirmeye sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak, Osmanlı Devleti refah ve adalet anlayışına dönük olan bir politikadan tahıl sektöründe gelişmeyi ve zenginleşmeyi daha ön plana çıkararak bir politika izleme yoluna gitmiştir.⁵⁹

Bu bakımdan Tozer'in Anadolu'daki tarım alanında üretim yapan köylülere uygulanan adaletsiz ve eşitlikçi olmayan vergi anlayışına yönelik olarak getirdiği eleştiriler de yersiz olmadığı söylenebilir Zira Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca merkezi idare, arazi ve üretim fazlası üzerindeki hakkını teyit etmek konusunda büyük çabalar harcadı. Örneğin 1831'de Bab-ı Ali Anadolu'daki ve Avrupa kıtasındaki eyaletlerde kalan 2.500 sipahiye azletti. Ayrıca geri kalan tımar sahiplerini emekliye sevk etmek, vergi toplama haklarını ellerinden almak

ortadan kaldırdı. Ancak bu antlaşmanın Osmanlı ekonomik hayatındaki gerçek etkisinin ne olduğu tartışmaya açık olmasına rağmen, aslında bu antlaşma devletin mevcut ekonomi politikasını değiştirmemiş hatta 1826 yılında kabul edilen ekonomik serbestliği devam ettirmiştir bkz. Donald Quatert, "19.Yüzyıla Genel Bir Akış İslahatlar Devri 1812- 1914", içinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C. II, ed. Halil İnalçık, Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.889.

⁵⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 132

⁵⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2009, s. 97.

⁵⁸ Ertem, a.g.m., s.156.

⁵⁹ *Seven Ağır, From Welfare to wealth: Ottoman and Castillian grain trade policies in a time of change*, Basılmamış Doktora tezi, Princeton University, 2009, s.203; Tevfik Güran "The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration 1793-1839", *International Journal of Turkish Studies*, 3/1 (1984-85) ss.27-41.

ve arazileri mültezimlere kontratla kiralamak için bir plan hazırladı.⁶⁰ Bu planla birlikte arazi üzerindeki hâkimiyetini gerçekleştiren devlet, aynı zamanda ziraattan vergi toplamak hakkını da ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla II Mahmud döneminde mültezimler yerine vergilerin doğrudan devlet memurları tarafından toplanması kararlaştırıldı. Fakat devlet bu konuda başarılı olamadı. Örneğin iltizam yöntemi ilk olarak 1839 yılında kaldırıldı. 1842 yılında sistemi tekrar değiştirerek vergilerin doğrudan devlete ve hükümete bağlı tahsildarlar aracılığı ile toplanmasının devlete kimi mali yükler getirdiği belirtildi. Dolayısıyla öşürün tahsili yerel yöneticilere ve mahallî eşrafa belli bir bedel karşılığında bırakıldı. 1856 Islahat Fermanında iltizam yönteminin nihai olarak kaldırılması emrediliyordu. Ancak Gülhane Hattı Hümayunu gibi Islahat Fermanı da iltizamın kaldırılmasına yönelik somut bir başarı elde edemedi.⁶¹ Devlet tarafından gösterilen çabalara rağmen, iltizam sisteminin tamamen ortadan kaldırılmaması aslında âyan denilen unsurların yeni sisteme karşı gösterdikleri direncin de bir işareti olarak yorumlanabilir. Zira Alman seyyah Mordtman, 1850 yılındaki Anadolu'ya ilişkin gezi notlarında yönetimde bulunan bazı kişilerle görüştüğünden bunların âyanlar yahut onların çocukları olduğundan söz eder.⁶² Seyyahın da belirttiği üzere, birçok durumda bu âyan yahut mahallî eşraf iltizam sisteminin kontrolünü ele geçirdi ve devletin yerine köylünün ürettiği üretim fazlasının önemli bir kısmına el koydu. Ayrıca önceleri sipahi olanlar ve diğer yerel Hıristiyan ve Müslüman olan bu âyanlar buldukları bölgelerdeki yeni kurulan idare meclislerine üye olarak birçok yerde vergilerin iltizam yöntemi ile tahsil edilmesine devam ettiler.⁶³

Merkezi yönetim ile yerel yönetimi temsil eden ayânlar arasındaki ilişkinin, kısmen rekabete kısmen de uzlaşmaya dayandığı söylenebilir. Ancak iki güç arasındaki ittifak çiftçilerin lehine olmayacak şekilde sürdü. Merkezileşmenin ilk aşamalarında çiftçiler hem hükümetin yeni koyduğu vergileri hem de ayânlara geleneksel olarak verdikleri kiralari ve resimleri ödediler. Ayânlara ödenen bu

⁶⁰Plan 1838 ile 1844 yılları arasında aşamalı olarak uygulandı. Osmanlı Devleti birçok harçları, hizmetleri ve vergileri kaldırdı. Angaryayı kesin olarak yasakladı ve öşürün azami olarak %10 olması konusunda ısrarcı oldu. Yine 1839'da Sırbistan'daki sipahilerin gücü kalmamış ve Gülhane Hattı Hümayunu Hıristiyan köylülere eskiden timar arazisi olan yerlerde kanuni hak tanıdı. Hemen her yerde Osmanlı hükümeti büyük arazi sahiplerinin haklarını ellerinden alarak devlet mülkiyetine geçirme konusunda başarılı oldu bkz. Quatert, a.g.m., s.971.

⁶¹ 1880'lere gelindiğinde devlet iltizam sistemini yine kaldırdı. 1886'da durumu gözden geçirerek bu yöntemin devleti için çok masraflı olduğunu karar vererek kaldırdı. Bu sistem aslında bütün İmparatorlukta uygulandı. 20. yüzyılın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşür bütün hasılatının %95'ini oluşturmaktaydı bkz. Quatert, a.g.m., s.972.

⁶² A. D. Mordtman, *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, ed. Franz Babinger, Hanover 1925, s.109, 113-116, 206, 246, 482.

⁶³ Halil İnalçık "The Application of Tanzimat and its Social Effects", *AO*, V (1973), ss. 97-128.

miktarlar bir süre sonra kaldırıldı. Ancak çiftçiler devletin sözde teftiş ettiği mültezim ayânlara para ödemeye devam ettiler. Buna ek olarak, merkezi yönetimi ve Osmanlı bürokrasisini güçlendirmek için çiftçilerin İstanbul'a ödedikleri vergi miktarları ise daha da yükseldi. Söz gelimi 19. yüzyılın sonuna doğru ziraattan alınan vergi haddi 1883 ile 1900 yılları arasında %10'dan %12.63'e yükseltılarak %25 arttırıldı. Bu bağlamda, Quatert, Issawi ve Aktan'a atıf yaparak 1900'de bir çiftçi ailesinin gayri safi üretiminin çok daha büyük bir kısmını yerel ayânlara ve Osmanlı Devleti'ne ödemiş olmasının muhtemel olduğuna vurgu yapar.⁶⁴

Seyyaha göre, 1873-1875 kıtlığına yol açan üçüncü sebep ise, büyük ölçüde Türk yönetiminin vurdumduymaz yönetim anlayışıdır. Nitekim 1873 yılının hemen başlarında Anadolu'nun kötü bir hasat geçirdiği yönünde kimi uyarılar merkeze gönderilmişti. Bu uyarılarda, eğer yardım edilmezse halk açısından kış ayının oldukça zorlu geçeceği vurgulanmaktaydı. Akabinde hemen Yozgat'ta ekmek isyanı vuku buldu. Daha sonra yaklaşan felakete dair Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bazı işaretler gelmeye başladı. Fakat Tozer tüm yapılan uyarılara rağmen devletin meseleyi dikkate almadığını hatta yoğun kar yağışı ve kabaran nehirler ile birlikte iç kesimlerin diğer yerlerle iletişimi kesildiğinde, İstanbul ile Anadolu'nun belli başlı şehirleri arasında telgrafla iletişim mümkün olmasına rağmen, bu durumdan İstanbul hükümetinin haberdar olmamasına dair mantıklı bir açıklama yapabilmeyen oldukça güç olduğunu söyler. Seyyaha göre, bunun ancak iki açıklaması olabilir: Bu ihmalkârlık ya yerel yöneticilerin zamanında merkezi yönetimi haberdar etmemelerinden yahut devletin hemen harekete geçmemiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak seyyah bunun, kısmen yoğun kar yağışı nedeniyle köylerin kendi aralarındaki iletişimin kopmasından kaynaklı olarak yaşanan felaketin boyutlarının fark edilememesi ile açıklanabileceğini söyler. Zira devletin olaydan haberdar olur olmaz, bölge halkına yardım elini uzatmak için büyük çabalar sarf ettiğini belirtir. Ancak Tozer her ne olursa olsun felaketi takip eden baharda yaşam mücadelesi veren halktan vergi toplamının hiçbir şekilde izah edilemeyeceğini sözlerine ekler. İstanbul hükümeti tarafından tersi yönde emirler olmasına rağmen, seyyah Ağustos ayına gelindiğinde de halktan vergi toplanmaya devam edildiğine işaret eder. Bununla birlikte bu tutum pek çok insanın buldukları yerleri terk ederek başka yerlere göç etmelerine sebebiyet vermiştir. Buna ek olarak, Tozer, böylesi büyük bir felaketin toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde yarattığı olumsuzlukların ortadan kalkmasının, uzun bir zaman alacağını belirtir.⁶⁵

Seyyahın da sözünü ettiği gibi, kıtlık olayları ortaya çıktığında, insanların kötü yönetime karşı bazı isyan hareketlerine giriştikleri ve mevcut hububat stoklarını yahut kaynaklarını bilinçsizce yağmalayarak kıtlığın boyutlarının

⁶⁴ Quatert, a.g.m., s.973.

⁶⁵ Tozer, a.g.e., s.89-90.

artışına yol açtıkları bilinen bir gerçekliktir. Kuraklık yıllarının yol açtığı kıtlık dönemlerinde halk, yaşam mücadelesi verebilmek adına hırsızlık ve eşkıyalık gibi asayiş bozan kimi hareketler içinde bulunabilmektedir. Tozer'in sözünü Yozgat'ta kıtlık esnasında yaşandığını söylediği ekmek isyanına, Kayseri'de görev yapan Fransworth de değinir. O, devlet tarafından bölgeye yardım edilmesini, aksi takdirde 1874 yılındaki hasattan önce Anadolu'da büyük bir sıkıntı yaşanmasının kaçınılmaz olacağını söyler. Örneğin, birkaç hafta sonra Yozgat'ta ekmek isyanı baş göstermiş ve Anadolu'nun bazı yerlerinden de benzer uyarılar gelmeye başlamıştır. Gerçekten de hasat başarısız olmuş ve doğal olarak bölge halkı tüccarın elinde olan hububatın başka bir yer gönderilmesine karşı çıkmıştır.⁶⁶ 25 Nisan 1874 tarihli bir belgeye göre, Yozgat Ankara ve Samsun gibi yerlerde kimi insanların yol kesip hırsızlık yaparak yöre güvenliğini tehdit ettikleri, ayrıca kıtlık nedeniyle mağdur olanların, Yozgat sancağı dâhilindeki evlere ve dükkânlara geceleri saldırdıkları ve önlerine çıkan insanları öldürdükleri belirtilir.⁶⁷ Arşiv kaynaklarına yansıdığı kadarıyla, bu tür olayların 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık esnasında da ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, Yozgat'ta 7 Ağustos 1873 tarihinde bir İngiliz tacirin elinde bulunan 200 keyl kadar hububat Yozgat halkı tarafından yağma edilmiştir. Yine 22 Şubat 1874 tarihinde hükümete gönderilen bir telgrafta, Yozgat İdare Meclisi üyelerinden Derviş Bey ile Hasan Ağa'nın teşvikiyle halkın hükümet konağını bastığı ve zorla hububat çaldığı bildirilmiştir. Hükümetin suçlularının tutuklanıp cezalandırılması ve bu türden olaylara fırsat verilmemesi yönünde emirleri, bu türden olayların kıtlık sahasının geneline yayılmasının engellendiği belirtilmektedir.⁶⁸ Yine kıtlık sahasındaki güçleşen yaşam koşulları halkın kitleler halinde ve düzensiz bir şekilde buldukları yerleri terk ederek başka yerlere göç etmelerine de sebebiyet vermiştir. Kıtlık ortamının yol açtığı açlık ve gıda yetersizliği gibi insan yaşamını güçleştiren birtakım unsurların ilk olarak köyleri olumsuz yönde etkilediği ve kırsal kesimlerde yaşayan insanlar şehir ve kasaba merkezlerine doğru göç etmeye başladıkları görülmüştür. Ancak Osmanlı yönetimi göç eden halkın, gittikleri yerlerdeki zaten sınırlı olan gıda miktarlarını tüketerek açlığın yayılma alanını arttıracığı ve asayiş olumsuz yönde etkileyeceği düşüncesiyle kıtlık sahasında meydana gelen göçleri tasvip etmemiştir.⁶⁹ Ayrıca Osmanlı Devleti tarımsal bir sorunla yahut 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık gibi kimi afetler ortaya çıktığında genellikle ihracata

⁶⁶ *The Famine in Asia Minor*, s.49.

⁶⁷ Erler, a.g.e., s.171,173

⁶⁸ Erler, a.g.e., s.170-171.

⁶⁹ Erler, a.g.e., s.176. Göç nedeniyle Ankara ve Konya vilayetlerini etkisi altına alan 1874 yılında hem hükümet hem de yerel idare tarafından göçü önleyici bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, 29 Nisan 1874 tarihinde, kıtlığa bağlı olarak meydana gelen göçlerin engellenmesi yönünde kıtlık sahasındaki yerel yöneticilere önceden bazı emirler verilmesine rağmen, yöre idarecilerinin kararı uygulamadaki acizlikleri yüzünden hükümetin planı sekteye uğramıştır bkz. Erler, a.g.e., s.176.

ve karaborsacılığa konulan katı yasaklama tarzı eski uygulama ve yöntemleri kullanarak çözüm üretmeye çalışmıştır. Örneğin, 1873-1875 ve Osmanlı-Rus Savaşından sonra 1880'de yaşanan kıtlık esnasında da vergi politikalarını gevşetmiş ve köylüler daha iyi hasat elde etmeye başlayıncaya kadar belli dönemler için kıtlık sahasındaki halktan vergi alınmasını yasaklamıştır.⁷⁰ Ancak seyyahın ifadelerine bakılırsa, devletin bu yönde hükümlerine rağmen, daha önce de belirtildiği gibi, yerel yöneticilerin yanlış ve kötü uygulamalarından kaynaklı olarak kıtlık sahasındaki halktan vergi alınmaya devam edilmiş ve zaten yaşam mücadelesi vermeye çalışan köylüler daha da mağdur edilmiştir.

4. Sonuç:

1873-1875 yılları arasında Anadolu'da yaşanan kıtlık gerek Osmanlı Devletini gerekse Anadolu'da yaşayan halkı sosyo-ekonomik bakımdan derinden sarsmış ve pek çok olumsuzluğun yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu kıtlığa bağlı olarak, binlerce insan gıda yetersizliği ve kimi bulaşıcı hastalığa bağlı olarak hayatını kaybetmiş, binlerce hayvan telef olmuş, yer yer güvenlik ve asayiş olayları ortaya çıkmış ve insanlar yiyecek bulmak ve hayatta kalmak için buldukları yerlerden başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Saptayabildiğimiz kadarıyla, bölgeden geçen batılı seyahatçilerin hemen hiç birisi bu konuya değinmezken, bir istisna olarak Tozer anılan konuya geniş bir yer ayırdığı görülmektedir. Bu durum onun kıtlığa ve yaşananlara yönelik aktardığı bilgileri önemli ve ayrıcalıklı kılmaktadır. Aslında Tozer, kıtlığın yaşandığı esnada Anadolu'yu ziyaret etmemiştir. Bu olaydan yaklaşık 4 yıl sonra, yani 1879 yılında Anadolu'ya gelmiştir. Ancak seyahatnamesinin giriş kısmında 1874 yılında Anadolu'da ortaya çıkan kıtlık nedeniyle seyahatini iptal etmek zorunda olduğunu belirttiği düşünülürse, onun özellikle batı kamuoyunda fazla bilinmeyen bu olaya dair bilgi almak ve bu bilgileri kendi ülkesindeki insanlarla paylaşma arzusu ile konuya ilgi gösterdiği söylenebilir.

Seyyahın 1873-1875 kıtlığına yol açan sebepler üzerinde etraflıca durduğu ve bazı değerlendirmeler yaptığı dikkat çekmektedir. Ancak Tozer'in bu kıtlığa yol açan belli başlı sebepler arasında merkeziyetçiliğe dayanan yeni yönetim sistemini göstermesi ve onun ayânları güçleri ellerinden alınmadan önce yeni sisteme göre kendi bölgelerinde başarılı işler yapan kişiler olarak övmesi oldukça dikkat çekicidir. Fakat seyyahın bu eleştirileri yaparken Osmanlı Devleti'nin kendine özgü koşulları içinde ortaya çıkan bu kuruma dair detaylı bilgi sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklara yansıdığı kadarıyla, 18.yüzyılın ikinci yarısında elde ettikleri siyasi imtiyazları kendi lehlerine olacak şekilde kullanan bu hanedan aileleri, halkın üzerinde tahakküm kurarak bir sömürü düzeni kurmuşlardır. Bununla birlikte, bu unsurlar 19. yüzyılın başlarında bazı

⁷⁰ Ertem, a.g.m., s.157.

bölgelerde devletle mücadele içine girerek toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli tahribatlara sebebiyet vermişlerdir. Ancak bazı kaynaklara yansıdığı kadarıyla, devlet her ne kadar ayân ailelerinin nüfuz ve güçlerini devletin lehine olacak şekilde ellerinden aldıysa da, kimi bölgelerde 19. yüzyılın sonlarına kadar devletle ittifak ederek nüfuzlarını ve çıkarlarını devam ettirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte, Tozer'in Osmanlı yönetimine karşı kıtlığın çok önceden olacağına dair bazı işaretler olmasına ve bölgeden bu doğrultuda haberler gelmesine rağmen konuya ilgisiz kaldığı yönünde getirdiği eleştirilerin yersiz olmadığı söylenebilir. Zira bu durum, arşiv belgelerine dayanan bazı çalışmalarda da dile getirilmektedir. Ayrıca seyyahın Osmanlı Devleti'nin felaketten haberdar olur olmaz tüm imkânlarını seferber ederek kıtlık sahasındaki mağdur insanlara yardım eli uzattığı yönünde verdiği bilgilerin diğer kaynaklarda verilen bilgilerle örtüştüğü ve dolayısıyla nesnel olduğu söylenebilir. Ayrıca Tozer'in Yozgat'ta kıtlığa bağlı olarak ortaya çıkan ekmek isyanı hakkında verdiği bilginin de özgün olduğu söylenebilir. Çünkü konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda kentte yaşanan diğer isyan ve asayiş olaylarına dair bilgi yer alırken, ekmek isyanına dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Sonuç olarak, Tozer'in batılı bir seyyah olarak Yozgat'ta 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlığa ilişkin olarak bilgi veren tek seyyah olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla onun felaketin sebepleri arasında merkezi yönetimi ve ayânların devlet tarafından etkisiz hale getirilmesi yönündeki açıklamaları bir kenara bırakılırsa, 1873-1875 yılları arasında Anadolu'da yaşanan ve gerek Osmanlı Devletinde gerekse onun bir parçası Anadolu'da sosyo-ekonomik bakımdan büyük tahribatlar yaratan bu kıtlığın aydınlatılmasına önemli katkılar sağladığı ileri sürülebilir.

Kaynakça

- Ağır, Seven, *From Welfare to wealth: Ottoman and Castillian grain trade policies in a time of change*, Basılmamış Doktora tezi, Princeton University 2009.
- Aktepe, M. Münir, “Tuzcuoğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.III, S. 5-6 (1953), ss.21-52.
- Bay, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Müteğallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- Bayar, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Bryer, Anthony, “The Last Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys” (1812-1840)”, *Bedi Kartlisa*, Vol.XXVI (1989), ss.191-210.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Emecen, Feridun, “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazede Mehmet Emin Ağa”, *Belleten*, LXV/242 (2001), ss.193-215.
- Erler, Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 762-770.
- _____, “The Effects of Natural Disasters on The Province of Konya with a Special Reference to Economic and Social Aspects of the City”, *International Congress on Ottoman Empire With All Aspects in 700th Anniversary of Its Establishment*, yay. haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, ss.797-809.
- _____, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Ertem, Özge, “Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire”, *COLLeGIUM*, Vol 22 / 9 (2017), ss.151-172.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Hoch, Steven, L, “Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830–1912”, *Population Studies*, 52 (1998), ss.357–368.
- İnalçık, Halil, “ The Application of Tanzimat and its Social Effects”, *AO*, V (1973) , ss. 97-128.

- Joseph, C. Miller, “The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa”, *Journal of African History*, 23 (1982) , ss.17–6.
- Karaca, Taha Niyazi, “1873-1874 Kıtılığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkileri”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler (12-13 Aralık 2013)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss.163-180.
- Karagöz, Rıza, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.
- Kılıç, Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtılıklar”, *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.718–730.
- Kuş, Ayşegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, Harpers and Brothers, London 1853.
- Mc Gowan, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-18129”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)*, (ed.) Halil İnalçık, Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Meeker, Micheal. M., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardoğlu, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Mordtman, A. D., *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, ed. Franz Babinger, Hanover 1925.
- Karaca, Taha Niyazi, “1873-1874 Kıtılığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkileri”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler (12-13 Aralık 2013)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, ss.133-145.
- Quatert, Donald, “ 19. Yüzyıla Genel Bir akış Islahatlar Devri 1812- 1914”, içinde *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C.II, (ed.) Halil İnalçık, Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Sarıköse, Selma Turhan, XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2013.

Smith, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and H.G.H Dwight in Armenia including a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiab and Salmans*, Vol.II, Jonathan Leavitt, New York, 1833.

Şahin, Canay, *The Rise and the Fall of an Ayan Family in the Eighteenth Century Anatolia: The Canıklızaades (1737-1808)*, The Institute of Economics and Socia Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

Tevfik Güran “The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration 1793-1839”, *International Journal of Turkish Studies*, 3/1, (1984-85), ss.27-41.

The Famine in Asia Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald", ISIS, İstanbul 1989.

Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London: Longmans Green, 1881.

TürkDilKurumuSözlüğü,http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a0067b86c5cc7.47352183, erişim tarihi: 6.11.2017.Yazıcı, Nesimi, “Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.

Klasik Dönem Osmanlı Matematğinde Kök Çıkarma Teknikleri : *Câmi' u'l- Hisâb* Örneği

Root Extraction Methods in Traditional Period of Ottoman Mathematics: *Câmi' u'l- Hisâb*

Tuba OĞUZ*

Özet

Matematik tarihinde, kök çıkarma işlemleriyle ilgili aritmetiksel metotlar, gerek sayıların tam veyahut yaklaşık köklerinin elde edilmesinde, gerekse de denklemlere (cebirsel tekniklerden ziyade) nümerik olarak yaklaşımda uygulama alanı bulmuştur. Bununla ilgili ilk teşebbüsler Mezopotamyalılardan gelmiş olup, ortaçağın doğu ve batı uygarlıklarında, bu metotlar gelişme göstermiştir. Özellikle Çinlilerin yüksek dereceli denklemleri çözmeye gayretleri, onları asırlar önce, Ruffini ve Horner'in modern matematiksel tekniklerine yaklaştırmıştır. 15. yüzyılda Cemşid Kaşi, yüksek dereceden kök alma işlemlerine "genel" çözüm metotları önermiş olup, bu birikimin Osmanlılara aktarılmış olduğu bilinmektedir.

Çalışmamızda, Kanunî dönemine ait *Câmi' u'l- Hisâb* isimli matematik eserinin sekizinci başlığı altında yer alan kök çıkarma metotları incelenerek, Osmanlı matematiğine yapılan katkıların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, öncelikle konunun tarihsel arkaplanından bahsedilmiştir. Ardından, eser kısaca tanıtılarak, incelenen ve tesis edilen metinle ilgili birtakım açıklamalar yapılmıştır. Matematiksel çözümleme çalışmamızın üçüncü bölümünde işlenmiş olup, tenkitli metni ekte sunulmuştur. Sonuç olarak, ortaçağ İslam matematiğinden tevarüs edilen aritmetiksel metotların Osmanlı matematik eserlerinde oldukça iyi temsil edildiği görülmüş ve bunların söz konusu eserde dikkat çekici bir konuma getirildiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, aritmetik, nümerik analiz, kök çıkarma, cami el- hisab.

Abstract

* Dr. (Bilim Tarihi), zeyneptubaoguz@gmail.com

In history of mathematics, arithmetical methods concerning root extraction were distinguished in both exact or approximate roots of numbers and numerical (rather than algebraic) approach to equations. First attempts about this subject came from the Mesopotamian, and methods was developed by the civilizations in medieval period. Especially, Chinese efforts about solving high-order equations got themselves closer to modern mathematical techniques even centuries ago. In fifteenth century, Cemşid Kaşı proposed "general" solution methods for high-level root extraction operations and these advancements were transferred to the Ottomans.

This study aims to point out the contributions to Ottoman mathematics within the context of root extraction methods through *Cami el- Hisab* which belongs to the era of Kanunî. Firstly, historical background of the subject has been explained briefly. After that, the text that focused on and its edition has been presented. Finally, it has been clarified the mathematical structure of the text by means of the formulas. The text on these methods are in appendix of the study as critical edition. Findings indicate that these methods, which leans to mediaeval Islam mathematics, has gained a remarkable position in traditional period of Ottomans.

Keywords: Ottomans, arithmetic, numerical analysis, root extraction, *Cami el- Hisab*

Giriş

İslam dünyası matematikçileri sayıların köklerini bulma, kökler üzerinde işlem yapma, köklerin tam ve yaklaşık değerlerini elde etme gibi konularla ilgilenmiş ve bu yaklaşımlar onları sayılar kümesinin alt kümelerinden biri olan irrasyonel sayılar kümesinin özelliklerini tesbit etmeye kadar götürmüştür.¹ Farklı coğrafyalarda, farklı matematiksel ekollerin gayretleriyle olgunlaşan bu birikim, Osmanlılarca da tevarüs edilmiş ve Osmanlı matematiğine nümerik bir nitelik kazandırmıştır. Bu hususta geline seviye ise gerek konuya mahsus müstakil risalelerde gerekse de aritmetik, cebir ve uygulamalı geometri konularının işlendiği genel hesap kitaplarında kendini göstermektedir.

Osmanlılarda mütedavil olan bazı matematik eserlerindeki bilgileri değerlendirerek, karekök ve küp kök hesaplarıyla ilgili gerek tam- rasyonel gerekse de yaklaşık-irrasyonel kök elde etme kurallarını ise ilk olarak Salih Zeki Bey *Asâr-ı Bâkiye*'sinde açıklığa kavuşturmuştur.² Ancak bu bilgiler, tenkitli metin çalışmaları desteklenmelidir. Üstelik, Osmanlı matematiğinde konunun

¹ Muhammed Süveysi, "Hesap", *İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 244.

² Matrakçı Nasuh, *Umdetü'l- Hisab*, Antalya Tekelioğlu nr. 678, varak no: 149b-154a.

ileri boyutları da henüz aydınlatılmamıştır. Hacı Atmaca'nın *Mecma'u'l- Kavâ'id*'i, Matrakçı Nasuh'un *Umdetü'l- Hisâb*'i, ibn Hamza el-Mağribî' nin (16. yüzyıl) *Tuhfetü'l-A'dâd*³ ve Bahauddin Amulî'nin *Hulâsatü'l-Hisab*⁴ gibi en meşhur Osmanlı matematik eserlerinde mevzubahis kurallar ve tekniklerin yer almaması veyahut yüzeysel geçilmesi nedeniyle Osmanlıların bu tekniklere yaklaşımı belirsizliğini korumaktadır. Amacımız, klasik döneme ait bir metin neşri öncülüğünde, kök alma metotlarıyla ilgili Osmanlıların gün yüzüne çıkmayan yönlerini ortaya çıkarmaktır.

Çalışmamızın ilk bölümünde, matematik tarihinde aritmetiksel gelişmeler kapsamında önemli merhalelerden olan kök alma işleminin tarihsel arka planından bahsedilmiştir. İkinci bölümde, eser ve eserin incelenen kısmı kısaca tanıtılarak, konunun işleniş tarzı ve eserin bütünündeki yerine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Eserin müellif nüshası günümüze ulaşmadığından, üzerinde çalışılan metnin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için çalışmamızda tenkitli metin yöntemi uygulanmış ve eserin sekizinci faslının üçüncü kısmı tarafımızca yeniden kurulmuştur. Çalışmamızın üçüncü bölümünde, tesis edilen metin, sadeleştirilmiş bir Türkçe ile güncelleştirilmiş ve metindeki işlemlerin matematiksel ifadesi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu işlemler, dipnotlarda modern matematik sembolleriyle izah edilmiştir. Tenkitli metnin ise ekte sunulması uygun görülmüştür.

1. Kök Çıkarma İşleminin Tarihsel Arkapları

1.1. Eski Çağ Uygarlıklarında Kök Alma Metotları

1.1.1. Mezopotamya Uygarlığındaki Gelişmeler

Mezopotamyalılar, oldukça erken dönemlerden itibaren sayıları çizgilerle temsil etmekten uzak durup, bunları genellikle soyut nicelikler olarak kavradıklarından ötürü, aritmetiksel birçok işlemin öncüsü olarak düşünülmektedir. İşlem cetvellerini içeren tabletlerin arasında çarpma, kare, karekök, küp ve küp kök cetvelleri mevcuttur.⁵ Mezopotamyalı matematikçiler, tam doğru ve yaklaşık sonuç meselesine oldukça önem vermişler, tam olarak ifade edilebilen sayıları, yalnızca yaklaşık olarak ifade edilebilenlerle ayırmak için özel terimler ihdas etmişlerdir. Bu zihniyetin irrasyonellerin keşfine zemin hazırladığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁶

³ Varak no: 70b, bkz. Melek Dosay Gökdoğan, "İstanbul'un Cazibesine Kapılan Bir Matematikçi: Mağribî", yayımlanmamış bildiri metni.

⁴ Eserin altıncı faslındaki kök alma teknikleri için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Hulasatü'l-Hisab", *İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 322.

⁵ Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK, Ankara 1991, s. 185.

⁶ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik*, s. 178.

Köklerin hesaplanması için Mezopotamyalılar belirlenmiş bazı işlemlere dayanan metotlara sahiplerdir. Eski Babil çağına ait bir tablette $\sqrt{2}$ için verilen bir değer küsuratıyla (altmışlık kesirler kullanmışlardır) 1; 24,51,10 olup bu değer in ondalık karşılığı 1,41423 olur. Günümüzdeki değer göz önüne alındığında, yaklaşık değer bulma konusunda oldukça mahir oldukları aşikardır.⁷

$\sqrt{2}$ ' nin yaklaşık değeri için Mezopotamyalılar şu adımları takip etmiştir:

$\sqrt{2}$ için ilk yaklaşık değer olan k değeri ile başlanır

$$k < \sqrt{2} \text{ için her iki taraf } \sqrt{2} \text{ ile çarpılarak } \frac{2}{k} > \sqrt{2} \text{ bulunur.}$$

$$k > \sqrt{2} \text{ için her iki taraf } \sqrt{2} \text{ ile çarpılarak } \frac{2}{k} < \sqrt{2} \text{ bulunur.}$$

Her iki durum için isabetli bir değer elde edilmesi için k ve $\frac{2}{k}$ değerlerinin ortalaması alınır.

Tabletlerde rastlanan 1;25 değeri formülde yani $\frac{1}{2} \times \left(k \text{ ve } \frac{2}{k}\right)$ de yerine konulduğunda 1:24.51.10 olur.⁸

Yaklaşık karekök hesaplarının geometrik bir model üzerinde temellendiğini gösteren bir tabletteki bilgiler ise aşağıdaki gibi olup, analitik çözümler daha sonra da açıklanacağı gibi ortaçağ uygarlıklarındaki matematikçiler tarafından geliştirilmiştir.⁹

Aşağıdaki şekilde S büyük karenin alanı, a da küçük karenin bir kenarı olmak üzere, S 'nin karekökü için şu işlemler geliştirilmiştir:

$$a^2 < S \text{ olduğuna göre}$$

$$S - a^2 \text{ arasındaki farkı iyice azaltmak için alanı } \frac{S - a^2}{4} \text{ olan dikdörtgenler esas alınır}$$

⁷ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik*, s. 178,179.

⁸ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik*, s. 179,180; Carl Boyer, *A History of Mathematics*, John Wiley and Sons, USA 2011, p. 25.

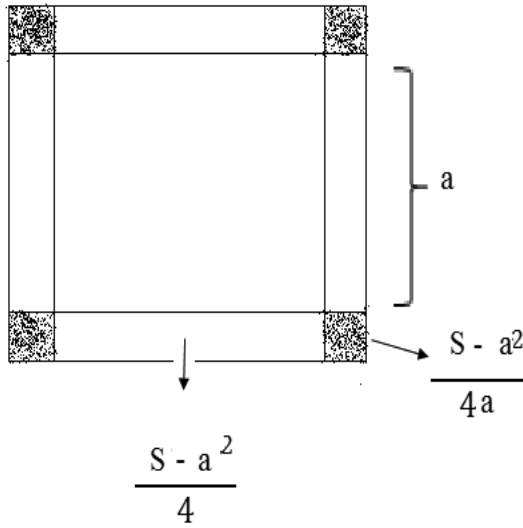
⁹ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik*, s. 180.

alanı $\frac{S - a^2}{4}$ olan dikdörtgenin bir kenarı a

diğer kenarı ise $\frac{S - a^2}{4a}$ olur ki aynı zamanda a kenarının uzantılarıdır

elde edilen yeni kenar yani büyük karenin bir kenarı $a + \frac{S - a^2}{2a}$ olur

$a + \frac{S - a^2}{2a}$ aynı zamanda S' 'in kare kökü için yaklaşık değeridir.

$$\left(a + \frac{S - a^2}{2a}\right)^2 = S + \left(\frac{S - a^2}{2a}\right)^2 \text{ halbuki büyük karenin alanı sadece } S \text{ idi.}$$

fark olan $\left(\frac{S - a^2}{2a}\right)^2$ aslında kenarı $\frac{S - a^2}{4a}$ olan dört adet karenin toplamıdır.

10

1.1.2. İskenderiye Uygarlığındaki Gelişmeler

Yunanca yazılan en önemli matematik kitabı hiç kuşkusuz Öklit'in (M.Ö. 3. asır) *Elementler*'idir. On üç kitaptan müteşekkil bu eserin onuncu kitabı, çeşitli irrasyonel uzunlukların ayrıntılı bir analizini içermektedir. Eserde işlenen bilgiler, antik Yunan uygarlığından beri anlamlandırılmayan bazı sayıların

¹⁰ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik*, s. 181,182.

(İrrasyonel nicelikler) matematiksel işlemlere nasıl kazandırıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu eserde nicelikler, geometrik çizimler olarak temsil edilmiştir. İrrasyonellik tiplerine ilişkin, basit kareköklerin yanı sıra

$$\sqrt{\sqrt{a} + \sqrt{b}}$$

gibi çoklu köklere ait birçok kanıtlamalar yapılmış ancak küp köklere değinilmemiştir. İrrasyonel sayılara geniş yer verilmesi eserin son kısımlarında anlam kazanmaktadır ki bu bölümlerde irrasyonel sayılar düzenli katı cisimlerle ilişkilendirilmiştir.¹¹

1.2. Ortaçağ Uygarlıklarında Kök Alma Metotları

1. 2. 1. Çin Uygarlığındaki Gelişmeler

Çin uygarlığının erken dönemlerinde bu konuyla ilgili işlemler geometrik temelli değerlendirmelerden doğmuştur. Han Hanedanlığı zamanında, matematikçiler tarafından bazı denklemlerin çözümü, Horner metodunu anımsatan bir usul yardımıyla başarılmıştır. Bu işlemlerin ve işlemlerde kullanılan metotların izi sürüldüğünde *Chiu Chang Shu* metinleri ön plana çıkmakta ve kare ve küp kök hesaplarıyla ilgili önemli gelişmeler kaydedildiği görülmektedir (M. S. 2. yüzyıl).¹²

Chiu Chang Suan Shu'nun yorumcu olan ve M. S. 3. yüzyılda yaşayan Liu Hui, karekök hesaplarının geometrik temellerini izah etmiştir. Kullandığı diyagramlar göstermektedir ki bir doğru parçası rastgele ikiye bölündüğünde bu doğrunun üzerindeki kare, parçaların üzerlerindeki karelerle bu parçaların çevrelediği dikdörtgenin iki katının toplamına eşittir. Bu durum cebirsel olarak $(a+b)^2 = a^2 + b^2 + 2ab$ olarak ifade edilir. Üstelik bu nicelikleri isimlendirmiş ve küçük kareyi (yü), büyük kareyi (fang) ve dikdörtgeni (lien) ayrı terimlerle ifade etmiştir. Bu teoremi geometrik olarak ispatlayan ise İskenderiyeli matematikçi Öklit'tir.¹³

Bu hesaplarla ilgili yaşayan en eski diyagram ise, Yang Hui'nin *Hsiang Chieh Chiu Chang Suan Fa Tsuan Lei*'sinden kalma olup, 1260 yıllarına aittir. İlk satırda kökü alınacak sayı, yani “shang”; ikinci satırda elde edilen kök, yani “shih” başta olmak üzere, diğer terimler olan “fang”, “yü”, “lien” ve “hsia”lar, işlemlerde ve tablolarda görülen unsurlardandır.

¹¹ Richard Mankiewicz, *Matematiğin Tarihi*, Çev: Gökçen Ezber, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2002. 43-48.

¹² Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, C. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2012, pp. 65-68.

¹³ Needham, *Science and Civilisation in China*, pp. 65-68.

1247’de Ch’in Chiu- shao, hesap çubukları yardımıyla da olsa

$$-x^4 + 763200x^2 - 40642560000 = 0$$

denklemini Horner metoduna son derece benzer şekilde çözmüştür. Burada kökün ilk basamağı olan 8 bulunarak, birtakım işlemlerden sonra

$$x^4 - 3200x^3 - 3076800x^2 - 826880000x - 38205440000 = 0$$

denklemi elde edilir. Sonra da kökteki ikinci rakam 4 olarak alınıp, mutlak terim yok edilerek 840 bulunur. Dolayısıyla Çinliler, Horner’in sayısal denklemleri çözme metodunu, Ruffini ve Horner’den asırlar önce keşfetmiştir.¹⁴

1.2. 2. Hint Uygarlığındaki Gelişmeler

M.S. 5. yüzyılda yaşamış meşhur Hint matematikçisi Aryabhata’nın *Aryabhatīya* isimli eserinde kök alma teknikleri “Ganitapada” başlığı altında işlenmiştir. Kendisinden kök gelip gelmemesine göre sayıdaki basamakların gruplara ayrıldığı ve mümkün olan maksimum kök tahminleriyle sürecin işlediği teknik, küp kök hesapları çerçevesinde ana hatlarıyla şöyle anlatılabilir:

Verilen sayıya uygun bir A^3 sayısı ilk grupta araştırılır ve A nihai sonucun yani aranan kökün ilk basamağı olur. Bundan sonraki işlemler, $(A+B)^3$ açılımındaki katsayılar ve terimlere uygulanır. Ancak buradan elde edilenler, ayrıştırılan gruplarda değerlendirilmez. Bunun yerine gruptaki sayıların tek tek indirilmesi tercih edilmiştir. Bu yüzden, örnek olarak verilen işlemler dizisine temel oluşturmuş aşağıdaki algoritmanın benimsendiği anlaşılır.¹⁵

Örnek:

¹⁴ Florian Cajori, *Matematik Tarihi*, Çev: Deniz İlanan, ODTÜ Yayınları, Ankara 2014, 93.

¹⁵ Abhishek Parakh, “Aryabhata’s root extraction methods”, *Indian Journal of History of Science*, V. 42, 2007, pp. 151-154.

$$\begin{array}{r}
 3 \Rightarrow \quad \begin{array}{r}
 \quad \diamond \quad \diamond \quad \diamond \\
 34965783 \\
 - 27 \\
 \hline
 79 \\
 - 54 \\
 \hline
 256 \\
 - 36 \\
 \hline
 2205 \\
 - 8 \\
 \hline
 21977 \\
 - 21504 \\
 \hline
 4738 \\
 - 4704 \\
 \hline
 343 \\
 - 343 \\
 \hline
 0
 \end{array}
 \end{array}$$

$3 \times 3 \times 3$
 $2 \times 3 \times 3^2$
 $3 \times 3 \times 3^2$
 2^3
 $7 \times 3 \times 32^2$
 $3 \times 32 \times 7^2$
 7^3

Not: 3 , 7 küp açılımdaki katsayı olmak üzere:

$$\frac{79}{3 \times 3^2} = 2, \quad 2 \times 3 \times 3^2 = 54$$

$$\frac{21977}{3 \times 32^2} = 7, \quad 7 \times 3 \times 32^2 = 21504$$

Genel çözümü ise şöyledir:

Bir A sayısı bulunur ve sayıdaki k grubunda A^3 değeri aranarak şu işlemler yapılır:

$$k = (100 \times d_{i+2}) + (10 \times d_{i+1}) + d_i$$

$$S = k - A^3$$

$$R = A$$

$$l = (10 \times S) + d_{i-1}$$

$$S = l \text{ mod } (3 \times R^2)$$

$$m = (10 \times S) + d_{i-2}$$

$$k = (100 \times d_{i+2}) + (10 \times d_{i+1}) + d_i$$

$$B = \frac{l}{3 \times R^2}$$

$$S = m - (3 \times R \times B^2)$$

$$R = (10 \times R) + B$$

$$n = (10 \times S) + d_{i-3}$$

$$S = n - B^3$$

Bu algoritma, sayıdaki basamaklar sona erinceye kadar tekrarlanır.¹⁶

1.2. 3. İslam Dünyası'ndaki Gelişmeler

İslam Dünyası matematiğinin ilk dönemlerinden itibaren karekök ve küp kök başta olmak üzere, kök alma metotlarına ilişkin algoritmik yöntemlere rastlanır. Üstelik 10. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın başlarına kadar, hesap üzerine yazılmış birçok eserde, gerek tam-rasyonel kök gerekse de yaklaşık-irrasyonel kök almaya ilişkin formüller yer almaktadır. 10. yüzyılın sonunda Kuşyar b. Lebbân gibi matematikçiler kök hesaplarında Ruffini-Horner yöntemine götüren bir algoritma kullanmışlardır. Bu algoritmayla varılan diğer sonuçlar daha sonra Ali b. Ahmed en-Nesevî (11. yüzyıl), Kemalettin el-Fârisî (13. yüzyıl) ve İbn Havvâm'ın (14. yüzyıl) eserlerinde olağan yöntemler olarak yer almıştır.¹⁷

Yine 10. yüzyılın sonlarından itibaren aritmetik üçgen ve binom (iki terimli) formülünün bilinmesi, n. dereceden kökün bulunması için sözü edilen yöntemlerin genelleştirilerek, algoritmanın formülle ifade edilmesini kolaylaştırmıştır. Bu girişimleri, Ömer Hayyam'ın (11. yüzyıl) konuyu tekrar ele alması takip etmişse de en çarpıcı gelişme Semew'el Magribî'nin (12. yüzyıl) hesap tekniklerinde görülmektedir. Semew'el, altmış tabanlı bir tam sayının

¹⁶ Parakh, "Aryabhata's root extraction methods", pp. 151-154.

¹⁷ Rüşdü Rashed, "Matematik", *İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, s.132-133.

kökünü, ileride, Ruffini- Horner yöntemi adını alan yöntem ile bulmuş ve daha sonraları başta Cemşid Kaşî (14. yüzyıl) olmak üzere pek çok matematikçi bu yöntemle başvurmuştur.¹⁸

Ortaçağ İslam Dünyası'nda tam kök alma süreci şöyledir: Bölme işlemindeki çıkarmalarda yapıldığı gibi, basamaklarda herhangi bir hata oluşmaması için kökü alınacak sayının basamakları kadar sütuna sahip bir cetvel hazırlanmıştır. Cetvelin üstüne yatay bir çizgi çekilerek, burası bulunacak köke tahsis edilmiştir. Kökü alınacak sayı da bunun hemen altında yazılır. Sağdan itibaren kökü alınacak dereceye uygun olacak şekilde ilgili basamaklara işaret konulur. Son işarete sahip olan rakamlar grubu ile işleme başlanır.¹⁹

Tam kökün olmadığı durumda ise, kökün yaklaşık değerlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Mesela, kök derecesi iki olduğunda, İslam Dünyası matematikçileri aşağıdaki kuralı ortaya koymuşlardır: Sayıda dahil olan en büyük kare aranılarak bunun karekökü alınır. Geriye kalan fark, karekökün iki misline veya iki misli ile bir toplamına bölünerek, bölüm yine bilinen kareköke eklenir.²⁰

Tam kökün olmadığı durumda, gerçek değerlerin bulunması mümkün olmadığından, yukarıdaki geometrik temsillerde açığa çıkan ihmal durumlarının sayısal (nümerik) işlemlerde de vaki olduğunu söylemek gerekir. Gerçek değerden büyük veya küçük olarak saptanan niceliklerin işlem aşamalarındaki temel prensibi ise şöyledir:

m kökü alınan sayı, b² buna en yakın kare sayı, h da bu ikisi arasındaki fark olsun:

c miktarı birden küçük olmak üzere

$$m = (b + c)^2 \text{ yazılır.}$$

$$m = b^2 + h$$

$$m = b^2 + h = (b + c)^2$$

¹⁸ Rashed, "Matematik", s. 132-133. Kuşyar'ın kağıt ve kalem kullanmamasından ötürü metodundaki aşamaların takip edilmesindeki zorluklar hakkında bkz. John Lennart Berggren, *Episodes in the Mathematics of Medieval İslam*, Springer, Newyork 2003, s. 49.

¹⁹ Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkîye*, C.2, haz: Melek Dosay Gökdoğan, Babil Yayınları, Ankara 2003, s. 167.

²⁰ Salih Zeki Bey, bu çıkarımlarda bulunurken, ibnü'l- Bennâ'nın *Telbîsu A'mâli Hisâbî*'nden (14. asır) ve Bahauddin Âmili'nin *Hulasatü'l- Hisâbî*'nden (17. asır) yararlandığını söylemektedir. Yani ortaçağ İslam Dünyası'nda iz bırakan yaklaşımlar Osmanlı matematiğinde de mevcuttur. Bkz. Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkîye*, s. 170.

$$b^2 + h = b^2 + 2bc + c^2$$

$$h = 2bc + c^2 = c(2b + c)$$

$$c = \frac{h}{2b + c}$$

İfadenin bulunması c'ye bağılıdır, c de 2b'ye göre çok küçük olduğu durumda ihmal edilir veya 2b'ye göre çok küçük olmadığı durumda bir varsayılr. O halde

$$c = \frac{h}{2b + 1} \text{ kuralı geçerlidir}$$

21

Kerecî tarafından başlatılan, özellikle Semew'el bin Yahya gibi halefleri tarafından takip edilen yeni matematiksel metotlar, 11. asırda esasında cebir disiplininin yenilenmesinde belirleyici olmuştur. Çünkü bu durum, bilinen nicelikler yardımıyla aritmetiksel işlemler yapmak ile bilinmeyen niceliklerle işlem yapmada paralellik sağlamayı hedeflemektedir. Ancak, cebire aritmetiksel karakter kazandırma adına cebirde kullanılan bu aritmetiksel operasyonlar, cebir disiplini olgunlaştırmasının yanı sıra sayılar teorisi ve nümerik tekniklerin gelişmesinde de etkili olmuştur.²²

En az Cemşid Kaşî'de (15. yüzyıl) formüle edildiği haliyle Semew'el'in aritmetik risalesinde(12. yüzyıl) kendini gösteren ve Ruffini- Horner metodundan herhangi farkı olmayan kök alma yöntemi, 60 tabanlı 0; 0,0,2,33,43,3,43,36,48,8,16,52,30 sayısının beşinci dereceden kökünün alınmasında uygulanmıştır.²³

Semew'el'in aritmetik risalesinde, özellikle bir sayının pozitif bir köküne yaklaşmayı işleyen bölümler de mevcuttur. Semew'el, bu "yaklaşma" tekniği yardımıyla, bilinen sayılar dizisi üzerinde çalışarak, irrasyonel kök ile rasyonel sayılar dizisi arasındaki farkı karşılaştırmaktır. Çünkü Semew'el, hesaplar sonucunda elde edilen irrasyonel köke yaklaşan bir "rasyonel" bulmaktadır. Ama bu irrasyonel köke daha da yakın ikinci bir rasyonel sayı ve hatta üçüncü bir rasyonel sayının da bilincindedir.²⁴

²¹ Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkîye*, s. 170-180.

²² Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics Between Arithmetic and Algebra*, Trans: A. F. W. Armstrong, Kluwer Academic, Dordrecht 1994, pp. 88-89. İslam Dünyası matematiğinde, analitik karakterde bir cebir inşasının baş mimarı olan Kerecî için bkz. Melek Dosay, *Kerecî'nin İle'l- Hesab el- Cibr ve'l- Mukabele Adlı Eseri*, TTK, Ankara 1991, s. 79.

²³ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, p. 91.

²⁴ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, p. 90.

İlk teşebbüslerin Semew'el'den geldiği ve aşağıdaki şekilde biçimlenen formüller ise bir tamsayının irrasyonel kökünün tam olmayan kısmına, kesirli sayılarla yaklaşmayı sağlamıştır.

N kökü alınacak sayı

ve x' kök olmak üzere kökün tam ve kesirli kısmı:

$$x' = x_0 + \frac{N - x_0^n}{\left[\sum_{k=1}^{n-1} \binom{n}{k} x_0^{n-k} \right] + 1}$$

$$\text{yani } x' = x_0 + \frac{N - x_0^n}{(x_0 + 1)^n - x_0^n} \text{ olur}$$

25

Cemşid Kaşi'nin *Miftâhu'l- Hisâb*'ında, sayının n. dereceden kökünü almayı sağlayan genel bir metodu vardır. Bu metot aslında yine 19. yüzyıl matematikçilerinden Ruffini ve Horner'in özel durumlara tatbik ettiği uygulamadan farklı değildir. Kaşi bu metotla ilgili olarak her ne kadar öncüllerinden bahsetmese de kendi icadı olmadığını da belirtmiştir. Bu yüzden tarihçiler de Kaşi'nin 12. yüzyıl Çin kaynaklarından beslendiğini ileri sürmüşlerdir. ²⁶ Kaşi'nin teorileri, Kereci ve ardıllarının çalışmalarında zaten bulunduğundan, aslında kendisinin 12. yüzyıl matematikçilerinden fikir olarak herhangi bir farkı yoktur. Ancak, Kaşi'nin öncülleri, metotlarını tablolar serisi ile açıklamışlar iken Kaşi bu tabloları daha anlaşılır tek bir tabloda toplamıştır. ²⁷

Kaşi'nin işlem prosedürleri kısaca şöyle aktarılabilir:

Kaşi, 331781 sayısının ikinci dereceden kökünü alırken, bu sayıyı ikiye bölüp gruplara ayırarak bir cetvel oluşturur. Önce, ikili gruplardan ilki olan 33'in içindeki maksimum karekökü, yani 5'i, bularak, cetvel üstüne yerleştirir. 5'in karesi olan 25'i de 33'ten çıkardığı için kalan 8 sayısının yanına diğer ikili grup olan 17'yi indirir. O halde yeni soru şu olur:

$$[(5 \times 2 \times 10) + x] \times x = 749 \leq 817$$

Buradaki x değeri 7 olarak bulunup, cetvel üstüne yerleştirdikten sonra, 817 ve 749 arasındaki fark olan 68'in yanına üçüncü ve son ikili grup olan 81'i indirerek yeni bir soru ileri sürer:

$$[(57 \times 2 \times 10) + x] \times x = 6876 \leq 6881$$

Buradaki x değeri 6 olarak bulunup, aranan kökün tam kısmı elde edilir.

²⁵ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, p. 109.

²⁶ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, p. 90.

²⁷ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, p. 101.

Bu işlemlerin ana prensibinin şu algoritma olduğu görülür:

ondalık temsili ABC olan köke ait A, B ve C rakamlarının kuvvet durumundaki N sayısında aranışı:

$$(100A + 10B + C)^2 \leq N$$

$100A + 10B = X$ ve $C = Y$, C durumundaki her sayı, mümkün olan maksimum sayıdır

Gruplar indirilirken doğan farklar, Δ_1 ve Δ_2 olmak üzere

$$\Delta_1 = N - (100A + 10B)^2$$

$$\Delta_2 = N - (100B)^2$$

$$\Delta_1 - \Delta_2 = (2A10 + B) \times 100B$$

sondaki 10'un kuvvetleri çıkarmalarda birbirini götürün konumunda olduğundan

$$(X + Y)^2 - X^2 = (2X + Y) \times Y$$

$$\text{veya başka bir ifadeyle } (X + Y)^2 - X^2 = ((C(2,2) \times Y) + (C(2,1) \times X)) \times Y$$

esas alınacak özdeşlik olur.

28

Kaşı kökün kesirli kısmı için ise aşağıdaki işlemleri takip eder:

$$576^2 = 331776 < 331781 < 332929 = 577^2$$

$$331781 - 331776 = 5$$

$$332929 - 331776 = 1153$$

$$\sqrt{331781} = 576 + \frac{5}{1153}$$

29

Kaşı bu prosedürleri beşinci dereceden kök alma işlemlerinde de uygulamayı başarmıştır. Burada, sayı, beşerli gruplara ayrıştırılarak, kök için mümkün maksimum rakamlar denenmeye başlanır. Kök olan 536 sayısının rakamlarına ait işlemleri temsil eden $f(5)$ ve $f(3)$ 'ün gidişatı esas olarak birbirinden farksızdır. 44240899506197 sayısının beşinci dereceden kökü alınırken, yukarıdaki özdeşliklerde görülen temel prensip göze çarpar:

$$(A + B)^5 - A^5 = \left(((C(5,5)B + C(5,4)A)B + C(5,3)A^2)B + C(5,2)A^3 \right) B + C(5,1)A^4 \right) B$$

$$(A + B)^5 - A^5 = \left(((B + 5A)B + 10A^2)B + 10A^3 \right) B + 5A^4 \right) B$$

²⁸ John Lennart Berggren, *Episodes in the Mathematics of Medieval İslam*, Springer, Newyork 2003, pp. 49, 50, 53, 57.

²⁹ Berggren, *Episodes in the Mathematics*, p. 53.

Yukarıda binom açılımında görülen katsayılar, $f(5)$ işlemlerinde yerine konulduğunda Kaşî'nin tablolarında aşağıdaki terimler ortaya çıkar.

$$5 \times C\binom{5}{4} = 25, \quad 5^2 \times C\binom{5}{3} = 250, \quad 5^3 \times C\binom{5}{2} = 1250, \quad 5^4 \times C\binom{5}{1} = 3125$$

Benzer tekniklerle, diğer basamaklar olan “3” ve “6” bulunur.

Kökün tam kısmı olan 536 elde edildikten sonra, kesirli kısmı şu işlemlerle elde edilir:

$$\begin{aligned} &= 536 + \frac{44240899506197 - 44240899506176}{(536 + 1)^5 - 536^5} \\ &= 536 + \frac{21}{536^5 + (5 \times 536^4 \times 1) + (10 \times 536^3 \times 1^2) + (10 \times 536^2 \times 1^3) + (5 \times 536 \times 1^4) + 1^5 - 536^5} \\ &= 536 + \frac{21}{412694958080 + 1539906560 + 2872960 + 2680 + 1} \end{aligned}$$

30

$$\text{yani } x' = x_0 + \frac{N - x_0^n}{(x_0 + 1)^n - x_0^n} \text{ olur.}$$

Bu ifadeler analitik düzlemde $f(x) = \sqrt{x}$ grafiği olarak ifade edildiğinde $x > 1$ için iki nokta arasındaki uzaklığın ayırt edilemeyecek kadar az olduğu, çok daha iyi anlaşılır. Bu da, yaklaştırma metotlarının matematikçiler tarafından niçin tercih edildiğini izah etmektedir. Eski çağ ve ortaçağın “lineer interpolasyon”u³¹ olarak bilinen bu teknik, aslında Batlamyus’un meşhur astronomi kitabı el- Mecisti’sine geri gidecek kadar kadimdir.³² Ayrıca, formül dikkatle incelendiğinde, iki noktası bilinen doğru denkleminin günümüzdeki formülasyonuna oldukça benzemektedir.

³⁰ Berggren, *Episodes in the Mathematics*, pp. 53-63.

³¹ İnterpolasyon, ara değer bulmaktır. Doğrusal interpolasyon iki noktası bilinen doğru denkleminin yazılmasıdır.

³² Berggren, *Episodes in the Mathematics*, pp. 50-52; Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, pp. 110-111.

$$\frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{x - x_1}{x_2 - x_1}$$

$$y = y_1 + \frac{(y_2 - y_1) \times (x - x_1)}{(x_2 - x_1)} \quad 33$$

Sonuç olarak, Nesevî gibi Kereci ekolü öncesi matematikçiler, bu metotları en fazla üçüncü dereceden kök alma durumuna kadar ilerletmiştir.³⁴ Kereci ekolünün gayretleriyle bu hususta açık ara farkla gelişme kaydedilmiş olup, ekolün mensuplarından Semew'el, bu metotlar yardımıyla 60 tabanlı bir sayının beşinci dereceden kökünü almayı ve yüksek dereceden yaklaşık kök hesaplamayı başarmıştır. Cemşid Kaşi ise 10 tabanlı sayılarda da bunları uygulamayı hedeflemiş ve gerek tam kök gerekse de yaklaşık kök hesaplarını genelleştirerek sayısal analiz tekniklerini olgun bir düzeye getirmiştir.

1.3. Yeniçağ Avrupa'sında Gelişmeler

Doğudaki kadim uygarlıkların metotlarıyla benzer algoritmalar öne süren Maximus Planudes (M. S. 14. yüzyıl) Avrupa'da, karekök ve küp kök hesaplarının doğuşunda etkili isimlerden biri olmuş ve 1494'te Pacioli gibi meşhur matematikçiler dahi bu akımın takipçisi olmuştur. Ancak, bilginin ortaçağ İslam Dünyası'ndan yeniçağ Avrupa'sına nakli, sözü edildiği gibi sadece Bizans bilginleri sayesinde değil, Mağrib coğrafyasının farklı kültürlerle mensup matematikçileri arasındaki etkileşimler vasıtasıyla da gerçekleşmiştir. 13. yüzyılda, Pisalı Leonardo (Fibonacci), gerek *Liber Abaci*'sinde, gerekse de *Practica Geometriae*'sinde, küp kök çıkarma metotlarını işlemiştir. El- Hassar, ibn Yasemin ve ibn Munim gibi 12 ve 13. yüzyılın Mağribli matematikçileri tarafından da bu konuyla ilgili benzer tekniklerin bilindiği göz önüne alındığında, Leonardo'nun interpolasyon metotları da dahil sözü edilen algoritmalarla ilgili bilgileri, Mağribli matematikçilerle temasında edinmesi kuvvetle muhtemeldir.³⁵

16. asırda bile bazı Avrupalı matematikçilerin küp kök hesapları beklenen düzeyde operatif değilken³⁶ konuyla ilgili, yeniçağ Avrupası'na mensup istisnai matematikçiler de mevcuttur. Örneğin Vieta'nın *De Numerosa Potestatum* isimli eserinde (1600), Horner metodunu denklem teorilerinde kullandığı

³³ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, p. 110.

³⁴ Rushdi Rashed, *The Development of Arabic Mathematics*, pp. 109-111.

³⁵ Bo Görán Johansson, "Cube root extraction in medieval mathematics", *Historia Mathematica*, V. 38, 2011, pp. 357-359.

³⁶ Needham, *Science and Civilisation in China*, pp. 65-68.

bilinmektedir.³⁷ Ayrıca, birtakım sınırlılıklarına rağmen, Stevin'in *L'arithmetique*'si de ön plana çıkan bir diğer eserdir. Bu eserde, kökün tam kısmı hesap edilirken, Kaşî'deki teknikler yerine, daha basit bölme işlemleri tercih edildiğinden, kökün ikinci basamağından itibaren sorunlar gözlemlenmekte ve bu durum yüksek derecelerde daha sıkıntılı hale gelmektedir. Dahası, kökün kesirli kısmı ele alınırken, paydanın elde edilşinin de tam kavranmadığı fark edilmekte, işlemlerin gerekçelerinin

$$(r + 1)^n - r^n$$

ifadesine dayanmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Stevin bu eserinde, Pascal üçgenini belirgin bir biçimde ortaya koymuş ve farklı derecelerden olmak üzere, on altı tane kök alma işleminden bahsederek dönemin aritmetiğini canlandırmıştır.³⁸

Newton ve Horner metotlarının da temelini oluşturan konuyla ilgili bu ilk teşebbüsler, J. Wallis (17. yüzyıl) tarafından uygulamaya konulduğunda, terimler pozitif olduğunda dahi çok fazla çaba gerektiği görülmüştür. Yine de bu metotlar, Pell (17. yüzyıl) gibi matematikçiler tarafından benimsenerek, daha sade ve güvenilir hale getirilmiştir. Newton'un yaklaşık değerler yardımıyla, yüksek dereceli denklemlere çözüm öneren (kalkülüs temelli ve yeni) metodu 18. yüzyıl matematikçileri tarafından da ele alınmakla beraber, bunlar ancak, Horner ile olgun bir düzeye getirilebilmiştir. Köklerin

$$a_0 + \frac{b_0}{a_1 + \frac{b_1}{a_2 + \frac{b_2}{a_3 + \dots}}}$$

olarak sürekli kesirlerle³⁹ ifade edildiği dönemde, Horner, köklerin basamak basamak ondalık temsillerle gösterildiği Lagrange'ın (18. yüzyıl) tekniklerini

³⁷ Carl Boyer, *A History of Mathematics*, p. 277.

³⁸ Nuh Aydın - Lackhdar Hammoudi, "Root Extraction by Al- Kashi and Stevin", *Archive for History of Exact Sciences*, 2015, p. 301,302,308,309.

³⁹ Kökler, tam ve kesirli haneleriyle beraber aşağıdaki şekilde de yazılabildiği için aynı zamanda sürekli kesirler olarak da ifade edilebilir.

sahiplenmiştir. Sonuç olarak, Horner, çarpıcı bir yenilik önermesi de asırlardan beri süregelen teknikleri işlevsel ve yalın hale getirmiştir. Kadim uygarlıklarda geometrik olarak doğrulanan/ispatlanan ilkeleri/teorileri ise binom teorisi yardımıyla cebirsel bir formda genelleştirmiştir.⁴⁰

2. Eser ve İlgili Kısımının Tanıtımı ile Metin Tesisi Hakkında Açıklamalar

2.1. *Câmi' u'l- Hisâb* ve Kök Çıkarma Teknikleri (Mudallaat)

Dibacesindeki bilgilere göre *Câmi' u'l- Hisâb* isimli Türkçe eser, Kanuni döneminde muhasebecilerin faydalanması gayesi ile yazılmıştır. Eserin içeriği ve kök çıkarma metotlarının eserdeki yeri, Lala İsmail 288 nüshası esas alınarak, maddeler halinde aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

I. BÖLÜM: Çarpma metotları (varak no: 3a-13b)

II. BÖLÜM: Akçe, zirâ, müd, kantar ve miskal ile işlemler (varak no: 13b-25b)

III. BÖLÜM: Tam sayı ve kesirli sayılarla yapılan bölmeler (varak no: 25b-30a)

IV. BÖLÜM: Kesirlerin paydaları, paydalar arasında ortak bölenin olup olmaması durumu ve dokuz bayağı kesrin ortak paydasının bulunması (varak no: 30a-35a)

V. BÖLÜM: Borçlunun mal varlığı borçlarını karşılamadığı durumda, alacaklıların alacak miktarlarıyla orantılı olacak şekilde malın bölüştürülmesi hesabı (Gurema Taksimi) (varak no: 35a-39b)

VI. BÖLÜM: Oran - Orantı (varak no: 39b-45b)

VII. BÖLÜM: Tek yanlış ve çift yanlış hesabı (varak no: 45b-52b)

$$r = A - a^2$$
$$\sqrt{A} - a = \frac{r}{\sqrt{A} + a}$$
$$\sqrt{A} = a + \frac{r}{\sqrt{A} + a}$$
$$\sqrt{A} = a + \frac{r}{2a + \frac{r}{a + \sqrt{A}}}$$

⁴⁰ Wang Ling-Joseph Needham, "Horner's Method in Chinese Mathematics: Its Origins in the Root Extraction Procedures of the Han Dynasty", *T'oung Pau*, Vol. 43, 1955, pp. 378-380, 397-398.

VIII. BÖLÜM: Kök çıkarma metotları⁴¹ (varak no: 53a- 71b)

1. İkinci dereceden kök çıkarma
 - 1.1. Tam kök hesapları
 - 1.2. Yaklaşık kök hesapları
2. Üçüncü dereceden kök çıkarma
 - 2.1. Tam kök hesapları
 - 2.2. Yaklaşık kök hesapları
3. Dördüncü dereceden kök çıkarma
4. Beşinci dereceden kök çıkarma

IX. BÖLÜM: Uygulamalı Geometri (Mesaha) (varak no: 71b-81b)

Tanımlar

Kenarları doğru olan şekiller ve alan hesapları

Kenarları eğri olan şekiller ve alan hesapları

X. BÖLÜM: Cebir ve mukabele (varak no: 81b-120a)

A. Mukaddime: Temel kavram ve işlemler:

Cebirsel terimlerin elde edilmesi, yalın ve birleşik terimler ile bu terimlerle yapılan işlemler, denklem kurulması ve bu denklem üzerinde yapılan çeşitli işlemler.

B. Denklemler teorisi ve uygulamaları

1. FASIL: Cebir ve mukabelelerin yalın ve katışık denklemleri
2. FASIL: Denklemlerin çözümü ilgili alıştırmalar
3. FASIL: Çeşitli problemler

Görüldüğü gibi eserde kök çıkarma işlemlerine çok geniş yer verilmiş ve bu işlemler farklı alt başlıklar altında detaylandırılmıştır.

2.2. Metin Tesisi ile İlgili Açıklamalar

Müellifin kaleminden çıkan nüsha mevcut olmadığından, orijinal metne mümkün olduğunca bizi yakınlaştıracak dört nüsha yardımıyla üzerinde çalışılan metin kurulmaya çalışılmıştır.

⁴¹ Özgün metinde “mudallaat” olarak isimlendirilmiştir. Arapçada, kelimenin tekili “mudalla”dır. Kök anlamına gelen ve mücerred konumda olan “dıl” kelimesi “kuvvet halindeki bir sayıdan köke ulaşma süreci” anlamına gelecek şekilde mezîd vezinlerden birine (tef’il vezni) uygun hale getirilerek, bunun ism-i mefulü kullanılmıştır.

Yedi nüshasına işaret edilen eserin en eski tarihli tam nüshası olan Lala İsmail 288, işlem hatalarından nisbeten arınık olan ve isabetli bazı ek izahlar veren Zeytinoğlu 303/3 ve diğerlerinin eksiklerini tamamlayan Cerrahpaşa Tıp Tarihi 665 ile Cambridge R.13.11 nüshaları, metnin tesisinde tercih edilmiştir.⁴² Varak numaraları Lala İsmail nüshasına göre yazılarak [] ile gösterilmiştir.

Lala İsmail nüshası L, Tıp Tarihi nüshası T, Zeytinoğlu nüshası Z ve Cambridge nüshası C olarak dipnotlara yazılmıştır. Kelime ve ibare fazlalıkları için + ve - işaretleri kullanılmış ve varyant bir cümle veya uzun bir ibare ise baş ve sondan birkaç kelime alınarak, arası ... ile doldurulmuştur.

Metin içinde tarafımızca yapılan düzeltmeler [] ile belirtilmiştir. Anlamı değiştirmeyen farklılıklar için () kullanılmış, şüpheli yerler ? ile gösterilmiştir.

3. Matematiksel Çözümleme

Ekte sunulan tenkitli metne mümkün olduğunca sadık kalınarak güncelleştirilen metin, aşağıda sunulmuş olup, işlemlerin günümüzdeki temsilleri dipnotlarda verilmiştir. Bununla birlikte, müellifin ifade biçimi bazen çözüm aşamalarının anlaşılmasını zorlaştırdığından, yine bu dipnotlar, zaman zaman tarafımızca eklenen açıklamalar, işlemler ve tablolarla desteklenmiştir.

3.1. Güncelleştirilmiş Metin

Üçüncü kısım

Dördüncü dereceden kök alma hakkındadır.

Bir sayının dördüncü dereceden kökü istendiğinde bulunan sayı, kendisiyle bir kere çarpılır. Elde edilen sayıyla bir kere daha ve bir kere daha çarpılır. Bundan elde edilen [61a] sayıya, dördüncü dereceden kuvvet⁴³ denir.

Kök elde edilme aşamaları, beş satırda incelenir. İlk satıra, sayı sırası denir. İkinci satıra, dördüncü dereceden kuvvet denir. Üçüncü satırda, üçüncü kez çarpımdan elde edilen sayılar ve dördüncü satırda ikinci kez çarpımdan elde edilen sayılar yer alır. Beşinci satır ise kökün bulunduğu sıradır.

Yöntem: Dördüncü dereceden kökü istenen bir sayı bulalım. Yazılan sayı, bir basamak rasyonel-tam ve üç basamak irrasyonel-yaklaşık olarak düşünülüp, hesap yapılır.⁴⁴

⁴² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C.1, IRCICA, İstanbul 1999, s. 100.

Cambridge nr. R.13.11 nüshasını temin etmemde kolaylık sağlayan Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim.

⁴³ Mal mal.

Örnek: Üç yüz on dört bin yüz kırk üç kere yüz bin ve yetmiş iki bin seksen birin dördüncü dereceden kökü bulunmak istenmektedir. Bu durumda söz konusu sayı yazılır. Bunun üzerine örnek:

3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1

Sonra, birler basamağında yer alan sayının üstüne bir sıfır konulup, “dördüncü dereceden kök” denir. Onlar, yüzler ve binler basamaklarının üstü boş bırakılıp, on binler basamağı üzerine bir sıfır konulur. Buna göre, son basamağa kadar, üç basamak boş bırakılıp, dördüncü basamağın üzerine sıfır koyulur. Bunun üzerine örnek:

0 0 0
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1

Sonra, dördün üstüne yazılacak bir sayı bulunup yazılır. **[61b]** Bu, rasyonel-tamsayı köklerden biridir. Bu yüzden ilk satırda yazılır. Aynısı beşinci satırda yazılıp, birbiriyle çarpılır. Bu çarpım da dördüncü satıra yazılır. Sonra, ilk satırda yazılan sayı, dördüncü satırda yazılan sayı ile çarpılıp, üçüncü satırda yazılır. Üçüncü satırda yazılan sayı, yine ilk satırda yazılan sayıyla çarpılıp, esas miktarın yer aldığı ikinci satırda yazılır. Birbirinden çıkarılıp, kalan yazılır. Bu durumda istenen sayı, hesaplar gereği dört olur. Dört, ilk satırda üçüncü sıfırın üstüne yazılır. Beşinci satıra da aynısı, aynı hizaya yazılır. Bunun üzerine örnek:

4 ilk satır
0 0 0
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1 ikinci satır

Sonra, ilk satırda yazılan dört, beşinci satırda yazılan dörtle çarpıldığında on altı olur. Bu da dördüncü satırda yazılır.

4 ilk satır
0 0 0
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1 ikinci satır
16 dördüncü satır
4 beşinci satır

Sonra, dördüncü satırda yazılan on altı **[62a]** ilk satırda olan dörtle çarpıldığında, altmış dört olur. Bu da üçüncü satıra yazılır.

⁴⁴ Sayı, dörderli gruplar halinde düşünülür.

4	ilk satır
0 0 0	
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1	ikinci satır
64	üçüncü satır
16	dördüncü satır
4	beşinci satır

Sonra ilk satırdaki dört, üçüncü satırda yazılan altmış dörtle çarpılır. İki yüz elli altı olur. Esas miktardan çıkarılıp, bu fark yazılır. Bunun üzerine örnek:

4	ilk satır
0 0 0	
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1	
2 5 6	
5 8	ikinci satır

Sonra, beşinci satırda olan dört, kendisiyle çarpıldığında, on altı olur. Dördüncü satırda olan on altıyla altı çarpılır, doksan altı olur. Dördüncü satırda olan altmış dört, dörtle çarpıldığında iki yüz elli altı olur. Üçüncü satırda **[62b]** yazılan sayılar bir basamak ve dördüncü satırda yazılan sayılar iki basamak ve beşinci satırda olan sayılar üç basamak sağa ilerletilir. Bunun üzerine örnek:⁴⁵

4	ilk satır
0 0 0	
5 8 1 4 3 7 2 0 8 1	ikinci satır
2 5 6	üçüncü satır
9 6	dördüncü satır
1 6	beşinci satır

45

$\Delta = 4$ olmak üzere

$4 \times \Delta \times 10$

$6 \times \Delta^2 \times 100$

$4 \times \Delta^3 \times 1000$

Ancak basamak ilerletmeler, bu formüllerde olduğu gibi sağdan sola olmadığından, soldan sağa doğru basamak ilerletme önerilir.

Sonra, ikinci sıfır üstüne yani yedi üstüne yazılacak sayı bulunup, o sayının aynı sıfırda yer alan tüm sayılarla çarpılır. Sonra, ilk satırda yazılan sayı, beşinci satırda yer alan tüm sayılarla çarpılır.⁴⁶ Elde edilen çarpım, dördüncü satıra yazılıp, toplanır.⁴⁷ Dördüncü satırda olan tüm sayılar, ilk satırda yazılan sayı ile çarpılır.⁴⁸ Elde edilen çarpım ve üçüncü satırda yer alan tüm sayılar, ilk satırda yazılan sayıyla çarpılır.⁴⁹ Elde edilen çarpım, ikinci satırda yer alan sayıdan çıkarılıp, kalan yazılır.⁵⁰ O halde bulunmak istenen sayı, hesaplar gereği, iki **[63a]** olur. Söz konusu iki, ilk satıra yazılıp, aynı sıfırda beşinci satıra yazılır. Bunun üzerine örnek:

satr-ı evvel	4					2			
	0					0			0
satr-ı sâni 5	8	1	4	3	7	2	0	8	1
satr-ı sâlis	2	5	6						
satr-ı râbi'			9			6			
satr-ı hâmis			1	6	2				

Daha sonra, ilk satırda ortada yer alan iki, beşinci satırda yer alan yüz altmış ikiyle çarpılır. Elde edilen çarpım, dördüncü satırda, aynı hizada kaydedilir.

46

$$2 \times 162 = 324$$

47

$$9600 + 324 = 9924$$

48

$$9924 \times 2 = 19848$$

49

$$19848 + 256000 = 275848$$

$$275848 \times 2 = 551696$$

50

$$581437 - 551696 = 29741$$

Toplamı, iki yüz yetmiş beş bin sekiz yüz kırk sekiz olur, üçüncü satırda kaydedilir. Sonra, üçüncü satırda yer alan tüm sayılar, ilk satırda olan ikiyle çarpılır, beş yüz elli bir bin altı yüz doksan altı olur. İkinci satırdaki esas miktardan çıkarıldığında, kalan yazılır. Bunun üzerine örnek:

$$\begin{array}{r}
 4 \quad 2 \quad \quad \quad \text{ilk satır} \\
 0 \quad 0 \quad 0 \quad \quad \quad \text{ikinci satır} \\
 5814372081 \\
 551696 \\
 \hline
 29741
 \end{array}$$

Sonra, beşinci satırda olan iki ile yanındaki on altı çarpıldığında, otuz iki olur. Dördüncü satırda yazılır. Sonra, söz konusu iki, kendisiyle çarpıldığında, dört olur. Dört, yine ikiyle çarpıldığında, sekiz olur. Dördüncü satırda yazılan otuz ikinin yanına yazıldığında, üç yüz yirmi sekiz **[64a]** olur. Daha önce dördüncü satırda yer alan dokuz bin dokuz yüz yirmi dört ile toplanır. Dördüncü satırdaki on bin iki yüz elli iki elde edilir.⁵¹ Bunun üzerine örnek:

$$\begin{array}{r}
 4 \quad 2 \quad \quad \quad \text{ilk satır} \\
 0 \quad 0 \quad 0 \quad \quad \quad \text{ikinci satır} \\
 297412081 \\
 275848 \quad \quad \quad \text{üçüncü satır} \\
 10252 \quad \quad \quad \text{dördüncü satır} \\
 162 \quad \quad \quad \text{beşinci satır}
 \end{array}$$

⁵¹ Müellif burada

$$4 \times \Delta^3 \times 1000$$

Formülünü kullanmaz.

$$4 \times \Delta^3 \times 1000 \rightarrow 4 \times \Delta^3 = 4 \times 42^3 = 296352$$

296352'ye ulaşmak için şunu tercih eder:

20504'ün elde edilmesi 10252'ye bağlıdır. 10252'nin elde edilmesi ise 328'e bağlı olduğundan önce 328 sayısına ulaşmak gerekir.

Sonra, ilk satırdaki iki, dördüncü satırda olan on bin iki yüz elli iki ile çarpıldığında, yirmi bin beş yüz dört olur. Üçüncü satırda olan iki yüz yetmiş beş bin sekiz yüz kırk sekizle toplanır, iki yüz doksan altı bin üç yüz elli iki olur. Bunun üzerine örnek:

4	2	ilk satır
0	0	0
297412081		ikinci satır
296352		üçüncü satır
10252		dördüncü satır
162		beşinci satır

Daha sonra, beşinci satırda olan iki, yanındaki [64b] on altı ile çarpılır, otuz iki olur. Söz konusu iki, kendisiyle çarpıldığında, dört olur. Bu dört, üçle çarpıldığında on iki olur, dördüncü satıra yazılır ve tümü üç yüz otuz iki olur. Daha önce dördüncü satırda yer alan sayıyla toplandığında, dördüncü satırın tümü on bin beş yüz seksen dört olur. Bunun üzerine örnek:

4	2	ilk satır
0	0	0
297412081		ikinci satır
296352		üçüncü satır
10584		dördüncü satır
162		beşinci satır

Sonra, beşinci satırda olan iki, kendisiyle çarpıldığında dört, yine ikiyle çarpıldığında sekiz olur. Beşinci satırın tümü yüz altmış sekiz olur.⁵² Sonra, üçüncü satırda olan sayı bir basamak, dördüncü satırda olan sayı iki basamak ve

⁵² 42 ile 4'ün çarpılarak elde edilmesi beklenen 168'e, burada 16 sayısının yanına 8'in getirilerek ulaşılmıştır.

beşinci satırda olan sayı üç basamak sağa ilerletilerek yazılır.⁵³Bunun üzerine örnek:

[65a]

4	2		ilk satır						
0	0	0							
2	9	7	4	1	2	0	8	1	ikinci satır
2	9	6	3	5	2				üçüncü satır
1	0	5	8	4					dördüncü satır
1	6	8							beşinci satır

Sonra, birler basamağı üstündeki sıfırın üstü için yazılacak sayı bulunup, beşinci satırda da bunun aynısı yazılır. İlk satırda yazılan sayı, dördüncü satırda yazılan sayıyla çarpılıp, üçüncü satıra yazılır. Bulunmak istenen sayı bir olur. Söz konusu bir, birler basamağının üstündeki sıfırın üstüne yazılır. Beşinci satıra da aynısı yazılır. Bin altı yüz seksen bir olur. Bunun üzerine örnek:

4			1						ilk satır
0	0	0							
2	9	7	4	1	2	0	8	1	ikinci satır
2	9	6	3	5	2				üçüncü satır
1	0	5	8	4					dördüncü satır
1	6	8	1						beşinci satır

[65b] Sonra, bin altı yüz seksen bir, ilk satırdaki birle çarpıldığında, bin altı yüz seksen bir olur, dördüncü satırda yazılır. Toplandığında, dördüncü satır, on kere yüz bin ve altmış bin seksen bir olur. Bunun üzerine örnek:

⁵³ Ancak basamak ilerletmeler, formüllerde olduğu gibi sağdan sola olmadığından, soldan sağa doğru basamak ilerletme önerilir.

4	2	1	ilk satır
0	0	0	
297412081			ikinci satır
296352			üçüncü satır
1060081			dördüncü satır
1681			beşinci satır

Daha sonra, dördüncü satırdaki sayı, ilk satırdaki birle çarpıldığında, on kere yüz bin ve altmış bin seksen bir olur. Üçüncü satırdaki sayılarla toplanıp, yazılır. Bunun üzerine örnek:

4	2	1	ilk satır
0	0	0	
297412081			ikinci satır
297412081			üçüncü satır
1060081			dördüncü satır
1681			beşinci satır

Sonra, ilk satırda olan bir, üçüncü satırdaki tüm sayılarla çarpılıp, elde edilen çarpım **[66a]**, esas miktardaki sayıdan çıkarılır. Bu durumda, herhangi bir kalan olmamaktadır. O halde, söz konusu miktarın kökü⁵⁴ dört yüz yigirmi bir olur.⁵⁵

⁵⁴ dil⁶ olarak ifade edilmiş olup, dördüncü dereceden kök kastedilmektedir.

Δ dördüncü dereceden kök için uygun olan tahminler

N , kuvvet durumundaki sayının sırasıyla kullanılan grupları (dörtlü rakamlar)

K da fark olmak üzere

(fark olan K , yanına sayının diğer grubu eklemek suretiyle N konumuna gelir)

$$[(\Delta \times 10) + x]^4 \leq N$$

$$(\Delta^4 \times 10000) + (4 \times \Delta^3 \times 1000 \times x) + (6 \times \Delta^2 \times 100 \times x^2) + (4 \times \Delta \times 10 \times x^3) + x^4 \leq N$$

$$(4 \times \Delta^3 \times 1000 \times x) + (6 \times \Delta^2 \times 100 \times x^2) + (4 \times \Delta \times 10 \times x^3) + x^4 \leq N - (\Delta^4 \times 10000) = K$$

Formülün izah edilen kısmı şudur:

$$[(4 \times \Delta^3 \times 1000) + ((6 \times \Delta^2 \times 100) + (4 \times \Delta \times 10 + x) \times x) \times x] \times x \leq K$$

$$4^4 \leq 314 \text{ olduğundan } \Delta = 4 \text{ olmalı}$$

$$314 - 256 = 58$$

$$[(4 \times \Delta^3 \times 1000) + ((6 \times \Delta^2 \times 100) + (4 \times \Delta \times 10 + x) \times x) \times x] \times x \leq 581437$$

$$x = 2 \text{ olur.}$$

$$[(4 \times 4^3 \times 1000) + ((6 \times 4^2 \times 100) + (4 \times 4 \times 10 + 2) \times 2) \times 2] \times 2 \leq 581437$$

$$x = 2 \text{ olur.}$$

$$(162 \times 2) + 9600 = 9924$$

$$324 + 9600 = 9924$$

$$(9924 \times 2) + 256000 = 275848$$

$$19848 + 256000 = 275848$$

$$275848 \times 2 = 551696$$

$$581437 - 551696 = 29741$$

$$42^4 \leq 297412081 \text{ olduğundan } \Delta = 42 \text{ olmalı}$$

$$[(4 \times 42^3 \times 1000) + ((6 \times 42^2 \times 100) + (4 \times 42 \times 10 + 1) \times 1)] \times 1 \leq 297412081$$

$$x = 1 \text{ olur.}$$

$$1681 \times 1 = 1681$$

$$1681 + 1058400 = 1060081$$

$$1060081 \times 1 = 1060081$$

$$1060081 + 296352000 = 297412081$$

$$298412081 \times 1 = 297412081$$

$$297412081 - 297412081 = 0$$

Ancak müellif

$$6 \times 42^2 \text{ ve } 4 \times 42^3$$

işlemlerinin yukarıdaki sonuçlarına farklı şekilde ulaşmıştır:

$$6 \times 42^2 \text{ için takip ettiği yol:}$$

$$[(16 \times 2) \times 10] + (2 \times 2 \times 3) = 332 \text{ olmak üzere}$$

$$\text{ve } 4 \times 4 = 16 \quad 16 \times 2 \times 10 = 320 \quad 320 + (2 \times 2 \times 2) = 328 \text{ olmak üzere}$$

$$\mathbf{9924 + 328 = 10252}$$

$$\mathbf{332 + 10252 = 10584}$$

Dördüncü dereceden kök alma işleminin sağlaması: ⁵⁶

$$\begin{array}{r}
 421 \\
 421 \\
 \hline
 421 \\
 842 \\
 \hline
 1684 \\
 \hline
 177241
 \end{array}$$

4×42^3 için takip ettiği yol:

$$10252 \times 2 = 20504 \text{ olmak üzere}$$

$$20504 + \mathbf{275848} = 296352$$

O halde

$$\sqrt[4]{31414372081} = 421$$

⁵⁶

Sağlama

$$421 \times 421 = 177241$$

$$177241 \times 421 = 74618461$$

$$74618461 \times 421 = 31414372081$$

$$\begin{array}{r} 421 \\ \hline 177241 \\ 177241 \\ 354482 \\ 708964 \\ \hline 74618461 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 421 \\ \hline 74618461 \\ 74618461 \\ 149236922 \\ 298473844 \\ \hline 31414372081 \end{array}$$

[66b]⁵⁷

[67a] Örnek: Cetvel yoluyla dördüncü dereceden kök alma: ⁵⁸

⁵⁷ Sayfanın içeriğinde herhangi bir şey yoktur.

İlk satır	4	2	1
	0	0	0

İkinci Satır	3	1	4	1	4	3	7	2	0	8	1
	2	5	6								
		5	8								
		5	5	1	6	9	6 ⁵⁹				
			2	9	7	4	1				
		2	2	9	7	4	1	2	0	8	1 ⁶⁰

I	162	I'	1681	$4 \times \Delta \times 10$
	$\times \quad 2$		$\times \quad 1$	
II	324	II'	1681	$6 \times \Delta^2 \times 100$
III	+ 9600	III'	+ 1058400	
IV	9924	IV'	1060081	$4 \times \Delta^3 \times 1000$
	$\times \quad 2$		$\times \quad 1$	
V	19848	V'	1060081	
VI	+ 256000	VI'	+ 296352000	
VII	275848	VII'	297412081	
	$\times \quad 2$		$\times \quad 1$	
VIII	551696	VIII'	297412081	

⁵⁹ VIII olsun.

⁶⁰ VII' ve VIII' olsun.

Üçüncü Satır			2	9	1	0	6	0	0	8	1 ⁶²
			9	6	3	5	2	2			
		2	2	0	5	0	4				
			7	5	8	4	8 ⁶³				
			1	9	8	4	8 ⁶⁴				
		2	5	6							
		2	5	6							
			6	4							
					1	0	6	0	0	8	1 ⁶⁶
							1	6	8	1 ⁶⁷	
				1	0	5	8	4			
				3	3	2					
				1	0	2					

⁶¹ VI¹ olsun

⁶²V¹ olsun.

⁶³ VII olsun.

⁶⁴ V olsun.

⁶⁵ VI olsun.

⁶⁶ IV¹ olsun.

⁶⁷ II¹ olsun.

⁶⁸ III¹ olsun.

Dördüncü Satır				9	3	2	8				
				9	9	2	4 ⁶⁹				
					3	2	4				
				9	6						
	9	6 ⁷⁰									
	1	6									
Beşinci Satır								1	6	8	1 ⁷¹
								6			
								4			
					1	6	2 ⁷²				
	1	6									
		4									

⁶⁹ IV olsun.

⁷⁰ III olsun.

⁷¹ I olsun.

⁷² I olsun.

Sonuç

Aritmetiksel konular arasında o dönemde oldukça rağbet edilen kök alma işlemleri klasik dönem Osmanlı matematiği eserlerinde zaman zaman da olsa görülmekte ancak konunun detaylandırılarak değişik düzeylerde ele alınmasına daha seyrek rastlanmaktadır. *Câmi'ü'l - Hisâb*'da ise beşinci dereceye kadar kök çıkarma metotlarının işlenmesi, eseri klasik dönem Osmanlı matematiğinin kalburüstü eserlerinden biri haline getirmiştir. *Câmi'ü'l - Hisâb*'ın günümüze intikal eden pek çok nüshasının varlığı Osmanlı matematikçilerinin bu konuya ilgisiz kalmadıklarını göstermektedir. Üstelik eserin Türkçe oluşu, bu metotları anlaşılır kılarak, daha geniş bir kesime hitap etmesi bakımından önemlidir.

Kök alma işlemlerinde öncelikle, sayı, kök derecesine uygun olacak şekilde gruplandırılır. Sayının dördüncü dereceden kökü istendiğinde, bu sayının sırasıyla dörder rakamı ayrılmıştır. Kökü alınacak miktardan tam kökün geldiği basamakların üstüne “kök var”, tam kökün gelmediği basamakların üstüne “kök yok” yazılmıştır. Bu durum, basamakları rasyonel-tam veya irrasyonel-yaklaşık kabul etmek olarak da anlaşılabilir. Yani bu ifade, kök için bulunan ilk tam sayıdan sonra, bulunacak ikinci tam sayıya kadar elde edilmeye çalışılan kökün kesirli olarak düşünüldüğünü gösterir. Ancak ikinci ve üçüncü dereceden kök alma işlemlerinde görülen yaklaşık kök hesapları, dördüncü dereceden kök alma metotlarında mevcut değildir.

Müellifin kök alma işlemlerindeki temel prensibi, kök alma derecesine uygun olacak şekilde binom açılımındaki terimleri ve katsayıları kullanmaktır. Yani sayının dördüncü dereceden kökü alınırken,

$$(a + b)^4$$

açılımındaki katsayılardan yararlanılmış ve elde edilmek istenen kökün farklı basamaklarına geçiş, 10'un kuvvetleriyle bu açılımda temsil edilmiştir:

Δ kök için uygun olan tahminler

N ve K sayının kullanılan rakamları olmak üzere

$$[(\Delta \times 10) + x]^4 \leq N$$

$$(\Delta^4 \times 10000) + (4 \times \Delta^3 \times 1000 \times x) + (6 \times \Delta^2 \times 100 \times x^2) + (4 \times \Delta \times 10 \times x^3) + x^4 \leq N$$

$$(4 \times \Delta^3 \times 1000 \times x) + (6 \times \Delta^2 \times 100 \times x^2) + (4 \times \Delta \times 10 \times x^3) + x^4 \leq N - (\Delta^4 \times 10000) = K$$

$$[(4 \times \Delta^3 \times 1000) + ((6 \times \Delta^2 \times 100) + (4 \times \Delta \times 10 + x) \times x) \times x] \times x \leq K$$

Gruplara ayrılmış sayının her bir grubu için uygun tahminler yapılarak aranan köke ulaşılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü dereceden kök hesaplarında belirginlik kazanan bazı kural dışı işlemler mevcuttur. Burada müellifin binom açılımındaki terim ve katsayıları takip etmekten bazen kaçındığı ve kuralları esnetmek suretiyle sayıları kullanarak sonuçlara ulaştığı görülmüştür. Benzer bir yaklaşımın Simon Stevin'in aritmetik eserinde de olduğu düşünüldüğünde, dönemin matematik eserlerinde zaman zaman böyle durumlarla karşılaşılması olağandır.

Yöntemin teorik izahları genellikle uygulamaların içine serpiştirilmiş olup, hedefteki kuvvet durumundaki sayı üzerinden (yani sadece örnek üzerinden) istenen derecedeki köke geçiş aşamaları ve metotları kavratılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber, bu izahlara paralel olarak, müellifin "cetvel" dediği şemaların oluşturulması ihmal edilmemiş, her bir aşamada elde edilen sayının metin içinde tarif edilen kademeye (satıra) doğru şekilde yerleştirilmesine özen gösterilmiştir. İşlem akışında, cetvel yardımıyla açıklanan aritmetiksel yöntemler, günümüzde polinom bölmelerini ve köklerini elde etmeyi sağlayan Horner metodunu andırmaktadır.

Neticede, nümerik (sayısal) analize matuf yapılan bu katkılar sayesinde, Ortaçağ İslam dünyası matematiğine ait birikimin Osmanlılara kazandırıldığını ve yetkin bir biçimde işlenerek olgunlaştırıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

A. Yazma Eserler

Yusuf b. Kemal el- Bursevî, *Câmi'u'l- Hisâb*, Lala İsmail nr. 288; Cerrahpaşa Tıp Tarihi nr. 665 (eski nr. 307); Zeytinoğlu nr. 303/3, Cambridge nr. R.13.11. Matrakçı Nasuh, *Umdetü'l- Hisab*, Antalya Tekelioğlu nr. 678.

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AYDIN, Nuh - Lackhdar Hammoudi, Root Extraction by al- Kashi and Stevin, *Archive for History of Exact Sciences*, V. 69, 2015, pp. 291-310.

BERGGREN, John Lennart, *Episodes in the Mathematics of Medieval İslam*, Springer, Newyork 2003.

BOYER, Carl, *A History of Mathematics*, John Wiley and Sons, USA 2011.

FAZLIOĞLU, İhsan, “Hulasatü'l- Hisab”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 322-324.

DOSAY, Melek, *Kereci'nin İle'l- Hesab el- Cebr ve'l- Mukabele Adlı Eseri*, TTK, Ankara 1991.

_____, “İstanbul'un Cazibesine Kapılan Bir Matematikçi: Mağribi”, yayımlanmamış bildiri metni.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1, IRCICA, İstanbul 1999.

JOHANSSON, Bo Göran, “Cube root extraction in medieval mathematics”, *Historia Mathematica*, V. 38, 2011, pp. 338-367.

LİNG Wang - Joseph Needham, “Horner's Method in Chinese Mathematics: Its Origins in the Root Extraction Procedures of the Han Dynasty”, *T'oung Pau*, Vol. 43, 1955, pp. 3345-401.

MANKIEWIEZ, Richard, *Matematikğin Tarihi*, çev: Gökçen Ezber, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2002.

NEEDHAM, Joseph, *Science and Civilisation in China*, C. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

PARAKH, Abhishek, “Aryabhata's root extraction methods”, *Indian Journal of History of Science*, V. 42, 2007, pp. 149-161.

Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye*, C.2, haz: Melek Dosay Gökdoğan, Babil Yayıncılık, Ankara 2003.

SÜVEYSÎ, Muhammed, “Hesap”, *İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 242-244.

RASHED, Rushdi, *The Development of Arabic Mathematics Between Arithmetic and Algebra*, Trans: A. F. W. Armstrong, Kluwer Academic, Dordrecht 1994.

_____, “Matematik”, *İslam Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, s.129-137.

SAYILI, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK, Ankara 1991.

Ek: Tenkitli Metin

Kısm-ı sâlis: Mâlu'l-mâl istihrâcının beyânındadır. Pes, mâlu'l-mâlün mertebesi oldur kim bir 'adedün kim mâlu'l-mâlın taleb eylesen ve andan istihrâc eyledüğün⁷³ 'adedi, kendü nefesine (v)urasın, ne hâsıl olursa [evvelkiye ve giru evvelkiye] (v)urasın.⁷⁴ Ve andan dahi **[61a]** ne hâsıl olursa, mâlu'l-mâl diyessin. Pes (imdi), (mesfûrun) ihrâcına beş satır itmek gerek ki satr-ı evvele saffü'l-'aded (dirler.) Ve satr-ı sâniye, mâlu'l-mâl (dirler) ve satr-ı sâlis, üçüncü darbdan hâsıl olan hâneye dirler. Ve satr-ı râbi', ikinci darbdan hâsıl olan a'dâdun hânesine dirler. Ve satr-ı hâmis, saff-ı dil'a dirler. Bunun istihrâcı(nın) tarîki oldur ki bir 'aded bulub, yazalum ki anun mâlu'l-mâl(i) matlûbdur⁷⁵. Pes yazduğun a'dâdı bir muntak ve üç asam üzerine hisâb idesin.

Misâl: Üç yüz on dört bin yüz kırk üç kerre yüz bin ve yetmiş iki bin seksen bir 'adedün mâlu'l-mâlın taleb eylesen, pes, mezbûr a'dâdı yazasın. Ber-în misâl:

Misâl:

3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1⁷⁶

Ba'dehû, âhâd hânesinde vâki' olan a'dâdun üzerine (bir) sıfır koyub, mâl mâl diyessin. Ve 'aşerât ve mi'ât ve ülûf hânelerin hâli koyub ve 'aşerât ülûf hânesinde bir sıfır koyasın. (Ve) bu üslûb üzerine nihâyet hâneye varınca üç hâne[y]i hâli koyub, dördüncü hâne üzerine sıfır koyasın. Ber-în misâl:

0 0 0

3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1

Ba'dehû, bir 'aded bulub, dördün üzerine yazasın kim **[61b]** muntak-ı âhardur, ya'nî satr-ı evvelde yazasın ve mislin dahi satr-ı hâmisde yazasın, birbirine darb idesin, ne hâsıl olursa,⁷⁷ satr-ı râbi'de yazasın. Ba'dehû, satr-ı evvelde olan 'adedi, satr-ı râbi'de⁷⁸ olan 'adede darb idesin,⁷⁹ ne hâsıl olursa,⁸⁰ satr-ı sâlisde yazasın.⁸¹ Satr-ı sâlisde yazduğun 'adedi gine satr-ı evvelde olan 'adede darb idesin. (Her) ne hâsıl olursa, satr-ı sanide ki asl-ı mâl hânesidür, ol

⁷³ ve andan istihrâc eyledüğün L T C : murâd eylediğün Z

⁷⁴ (v)urasın L T C : darb idesin Z

⁷⁵ mâlu'l- mâl matlûbdur L Z C : mâl-ı matlûbdur T

⁷⁶

31414372081 0 0 0 0 0
L C : 31414372081 Z : 31414372081 T

⁷⁷ ne hâsıl olursa L T C : hâsılını Z

⁷⁸ Yazasın. Ba'dehû ... satr-ı râbi'de L Z C : - T

⁷⁹ idesin L T C : idüb Z

⁸⁰ ne hâsıl olursa L T C : hâsılını Z

⁸¹ yazasın L T C : yazub ve gine Z

kadar ‘aded tarh idüb, bâkîsin yazasın. Pes, taleb olan ‘aded muktezâ-(y)ı hisâb üzere dört vâki’ oldı. Dört ‘adedi satr-ı evvelde üçüncü sıfırın üzerine yazasın kim dört üzeridür. Ve mislin dahi mukâbelesinde satr-ı hâmisde yazasın. (Ber-în misâl:)

4					satr-ı evvel						
0	0	0									
3	1	4	1	4	3	7	2	0	8	1	satr-ı sâni

Ba‘dehû, ol satr-ı evvelde yazduğun dört ‘adedi satr-ı hâmisde olan dört ‘adede darb id(esin kim) on altı ‘aded hâsıl olur. Satr-ı râbi‘de yazasın.

4					satr-ı evvel						
0	0	0									
3	1	4	1	4	3	7	2	0	8	1	satr-ı sâni
16											satr-ı râbi‘
4											satr-ı hâmis

Ba‘dehû, satr-ı râbi‘de yazduğun on altı ‘adedi [62a] satr-ı evvelde olan dört ‘adede darb idesin kim altmış dört (‘aded) olur, satr-ı sâlisde yazasın.

4					satr-ı evvel						
0	0	0									
3	1	4	1	4	3	7	2	0	8	1	satr-ı sâni
64											satr-ı sâlis
16											satr-ı râbi‘
4											satr-ı hâmis

Ba'dehû, satr-ı evvelde olan dört 'adedi, satr-ı sâlisde yazduğun altmış dört 'adede darb idesin kim iki yüz elli altı⁸³ 'aded hâsıl olur. Asl-ı mâldan ol kadar 'aded tarh idüb, bâkî ne kalursa, yazasın. (Ber-în) misâl:

4		satr-ı evvel
0 0 0		
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1		
2 5 6		
5 8		satr-ı sâni 84

4	satr-ı evvel	4	satr-ı evvel
0 0 0		0 0 0 0 0 0	
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1	satr-ı sâni	3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1	satr-ı sâni
64	satr-ı sâlis	64	satr-ı sâlis
16	satr-ı râbi'	16	satr-ı râbi'
4	satr-ı hâmis	4	satr-ı hâmis

LTC : Z

⁸³ altı LZC : - T

84

4	satr-ı evvel	4	satr-ı evvel
0 0 0		0 0 0 0 0 0	satr-ı sâni
3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1		3 1 4 1 4 3 7 2 0 8 1	satr-ı sâlis
2 5 6		2 5 6	satr-ı râbi'
5 8	satr-ı sâni	5 8	satr-ı hâmis

LTC : Z

Ba'dehû, beşinci satırda olan dört 'adedi, yine⁸⁵ kendü misline darb idesin kim on altı 'aded olur ve satr-ı râbî'de olan on altı 'adedi dahi altı kendü misline darb idesin kim doksan altı 'aded olur. Ve satr-ı râbî'de olan altmış dört ('adedi) dört kendü misli idesin kim iki yüz elli altı ('aded) olur. Ba'dehû, satr-ı sâlisde **[62b]** yazduğun a'dâdı bir hâne ve satr-ı râbî'de olan a'dâdı iki hâne ve satr-ı hâmisde olan a'dâdı, üç hâne dest-i râst tarafına⁸⁶ nakl idesin. Ber-în misâl:

4	sotr-ı evvel
0 0 0	
5 8 1 4 3 7 2 0 8 1	sotr-ı sâni
2 5 6	sotr-ı sâlis
9 6	sotr-ı râbî'
1 6	sotr-ı hâmis

Ba'dehû, bir 'aded bulub, ikinci sıfır üzerine, ya'nî yedi üzerine⁸⁷ yazasın ve ol 'adedün aynın satr-ı hâmisde yaza(sın), on altı yanına. Ba'dehû, satr-ı evvelde yazduğun 'adedi, satr-ı hâmisde olan külli 'adede darb idesin. Ne hâsıl olursa, satr-ı çeharda yazasın, cümle idesin ve satr-ı çeharda olan külli 'adedi, satr-ı evvelde yazduğun 'adede darb idesin. [Hâsılını ve]⁸⁸ satr-ı sâlisde olan külli 'adedi, satr-ı evvelde⁸⁹ yazduğun 'adede darb idesin. Ne hâsıl olursa, satr-ı sânidenden ol kadar 'aded tarh idüb, bâkîsin yazasın. Pes, taleb olan 'aded, muktezâ-(y)ı hisâb üzere, iki **[63a]** vâki' oldu. Mezbûr iki(y)i satr-ı evvelde yazub ve mislin dahi satr-ı hâmisde yazasın. (Ber-în) misâl:

sotr-ı evvel	4	2								
	0	0					0			
sotr-ı sâni	5	8	1	4	3	7	2	0	8	1
sotr-ı sâlis	2	5	6							
sotr-ı râbî'		9	6							
sotr-ı hâmis		1	6	2						

⁸⁵ yine Z C : dört L T

⁸⁶ tarafına L C : + yazasın ve T

⁸⁷ yedi üzerine L C : - T

⁸⁸ Ne hâsıl olursa L T C

⁸⁹ evvelde L C : + olan T

Ba'dehû, satr-ı evvelde vasatda vâki' olan iki ('adedi), satr-ı hâmisde olan yüz altmış iki 'adede darb (idesin). (Her) ne hâsıl olursa satr-ı râbi'de mukâbelesinde sebt idesin. (Ber-în misâl)

4 2		satr-ı evvel
0 0 0		
5 8 1 4 3 7 2 0 8 1		satr-ı sâni
2 5 6		satr-ı sâlis
3		
9 6 2 4		satr-ı râbi'
<hr style="width: 100%;"/> 9 9 2 4		
1 6 2		satr-ı hâmis ⁹⁰

(Ve) cümle idesin (kim), dokuz bin dokuz yüz yigirmi dört 'aded olur, yazasın. Ba'dehû, giru satr-ı evvelde olan iki 'adedi satr-ı râbi'de olan dokuz bin⁹¹ dokuz yüz yigirmi dört 'adede darb idesin kim, on dokuz bin sekiz yüz⁹² kırk sekiz 'aded olur. Mukâbelesinde satr-ı sâlisde yazasın. (Ber-în) *misâl*:

<hr style="width: 100%;"/>			
90			
4 2		4	
0 0 0	satr-ı evvel	0 0 0	satr-ı evvel
5 8 1 4 3 7 2 0 8 1	satr-ı sâni	5 8 1 4 3 7 2 0 8 1	satr-ı sâni
2 5 6	satr-ı sâlis	2 5 6	satr-ı sâlis
3		3	
9 6 2 4	satr-ı râbi'	9 6 2 4	satr-ı râbi'
<hr style="width: 100%;"/> 9 9 2 4		<hr style="width: 100%;"/> 9 9 2 4	
1 6 2	satr-ı hâmis	1 6 2	satr-ı hâmis
	C :		L T

⁹¹ dokuz bin L C : - T

[63b]

4	2	satr-1 evvel
0	0	0
5814372081		satr-1 sâni
256		
19848		satr-1 sâlis
275848		

(Ve) cümle idesin, iki yüz yetmiş beş bin sekiz yüz kırk sekiz ‘aded olur. Satr-1 sâlisde sebt idesin. Ba‘dehû, satr-1 sâlisde yazduğun küllî a‘dâdı, satr-1 evvelde olan iki ‘adede darb idesin kim beş yüz elli bir altı yüz doksan altı ‘aded olur. Asl-1 satr-1 sanide olan a‘dâddan ol mikdâr ‘aded tarh idüb, bâkîsin yazasın. *Misâl:*

4	2	satr-1 evvel
0	0	0
5814372081		satr-1 sâni
551696		
29741		

Ba‘dehû, satr-1 hâmisde olan ikiyi yanındaki on altı ‘adede (v)urasın kim otuz iki olur,⁹² satr-1 râbi‘de yazasın. Ba‘dehû gine mezbûr iki(y)i kendü nefesine (v)urasın,⁹⁴ dört olur. Ve dördü gine ikiye (v)urasın sekiz olur. Satr-1 râbi‘de yazduğun otuz iki yanına yazasın ki üç yüz yigirmi sekiz [64a] ‘aded olur. Evvelden dahi satr-1 râbi‘de olan dokuz bin dokuz yüz⁹⁵ yigirmi dört ‘aded(e) (ilhâk idüb ve) cümle idesin kim satr-1 râbi‘de on⁹⁶ bin iki yüz elli iki⁹⁷ ‘aded olur, yazasın. Ber-în misâl:

⁹² sekiz yüz L C : - T

⁹³ Dört adedi dört kendü misli idesin iki yüz elli altı aded olur ... Ba‘dehû satr-1 hâmisde olan ikiyi yanındaki on altı adede urasın kim otuz iki L T C : - Z

⁹⁴ (v)urasın L T C : darb idesin Z

⁹⁵ yüz L Z C : - T

⁹⁶ on L Z C : + iki T

4	2	satr-1 evvel
0	0	0
297412081		satr-1 sâni
275848		satr-1 salis
10252		satr-1 râbi'
162		satr-1 hâmis 98

Ba'dehû, satr-1 evvelde olan iki 'adedi, satr-1 râbi'de olan on bin iki yüz elli iki 'adede darb idesin kim yigirmi bin beş yüz dört 'aded olur. Satr-1 sâlisde olan iki yüz yetmiş beş bin sekiz yüz kırk sekiz 'adede ilhâk idesin kim iki yüz doksan altı bin üç yüz elli iki 'aded olur. Ber-în misâl:

4	2	satr-1 evvel
0	0	0
297412081		satr-1 sâni
296352		satr-1 sâlis
10252		satr-1 râbi'
162		satr-1 hâmis 99

⁹⁷ iki L T Z : - C
⁹⁸

4	2	satr-1 evvel	4	2	satr-1 evvel
0	0	0	0	0	0
297412081		satr-1 sâni	297412081		satr-1 sâni
275848		satr-1 salis	275848		satr-1 salis
10252		satr-1 râbi'	10252		satr-1 râbi'
162		satr-1 hâmis	162		satr-1 hâmis
		L T C :			Z

Ba'dehû, satr-ı hâmisde olan iki(y)¹⁰⁰ yanında olan **[64b]** on altı 'adede (v)urasın¹⁰¹ kim otuz iki 'aded olur, yazasın. Ve mezbûr iki(y)i kendü nefesine (v)urasın¹⁰² kim dört olur. Mezbûr dört 'adedi (dahi), üçe darb idesin kim on iki olur. Mezbûr on iki(y)i dahi satr-ı râbî'de yazasın, cümle üç yüz otuz iki 'aded olur. Evvelde satr-ı râbî'de olan a'dâda ilhâk olundukda(n sonra) cümle satr-ı râbî'de on bin beş yüz seksen dört 'aded olur. (Ber-în) misâl:

4	2		satr-ı evvel						
0	0	0							
2	9	7	4	1	2	0	8	1	satr-ı sâni
2	9	6	3	5	2				satr-ı sâlis
1	0	5	8	4					satr-ı râbî'
	1	6	2						satr-ı hâmis

103

4	2	satr-ı evvel							
0	0	0							
2	9	7	4	1	2	0	8	1	satr-ı sâni
2	9	6	3	5	2				satr-ı sâlis
1	0	5	2						satr-ı râbî'
1	6	2							satr-ı hâmis

L Z :

4	2	satr-ı evvel	2	satr-ı evvel					
0	0	0	0	0	0				
2	9	7	4	1	2	0	8	1	satr-ı sâni
2	9	6	3	5	2				satr-ı sâlis
1	0	5	8	4					satr-ı râbî'
1	6	2							satr-ı hâmis

T :

C

¹⁰⁰ iki(y)i L T : 'adedi Z : iki adedi C

¹⁰¹ (v)urasın L T C : darb idesin Z

¹⁰² (v)urasın L T C : darb idesin Z

Ba'dehû, mezbûr satr-ı hâmisde olan iki 'adedi kendü misline darb idesin kim dört olur ve dört 'adedi giru ikiye darb idesin kim sekiz olur. Cümle satr-ı hâmisde yüz altmış sekiz 'aded olur, yazasın. Ba'dehû, satr-ı sâlisde olan a'dâdı,¹⁰⁴ bir hâne ve satr-ı râbî'de olan a'dâdı¹⁰⁵ iki hâne ve satr-ı hâmisde olan a'dâdı üç hâne dest-i rast tarafına nakl idüb, yazasın. (Ber-în) misâl:

[65a]

4	2				satr-ı evvel
0	0	0			
297412081					satr-ı sâni
296352					satr-ı sâlis
10584					satr-ı râbî'
168					satr-ı hâmis 106
<hr/>					
4	2		4	2	satr-ı evvel
0	0	0	0	0	0
297412081			297412081		satr-ı sâni
296352			296352		satr-ı sâlis
10584			10584		satr-ı râbî'
162			62		satr-ı hâmis Z C
			L T :		

¹⁰⁴ a'dâdı L T C : - Z

¹⁰⁵ a'dâdı L Z C : - T

¹⁰⁶

4	2				satr-ı evvel
0	0	0			
297412081					satr-ı sâni
296352					satr-ı sâlis
10584					satr-ı râbî'
168					satr-ı hâmis L T :

Ba‘dehû, bir ‘aded dahi bulub, âhâd hânesinde vâkî‘ olan sıfrun üzerin(d)e yazasın ve mislin dahi satr-ı hâmisde yazasın. Ba‘dehû, satr-ı evvelde yazduğun ‘adedi satr-ı hâmisde olan küllî ‘adede darb idesin. Ne hâsıl olursa, satr-ı çehârda¹⁰⁷ yazasın. Ba‘dehû, satr-ı evveldeki ‘adedi, satr-ı râbî‘de olan¹⁰⁸ küllî ‘adede darb idesin. Ne hâsıl olursa, satr-ı sâlisde yazasın. Pes, taleb ol(in)an ‘aded bir vâkî‘ oldı. Mezbûr biri, âhâd hânesinde olan sıfrun üzerine yazasın ve mislin dahi satr-ı hâmisde¹⁰⁹ yazasın. Bin altı yüz seksen bir ‘aded olur. (Ber-în) (misâl:)

4	1	satr-ı evvel
0	0	0
297412081		satr-ı sâni
296352		satr-ı sâlis
10584		satr-ı râbî‘
1681		satr-ı hâmis

[65b] Ba‘dehû, mesfûr bin altı yüz seksen bir ‘adedi satr-ı evvelde olan bir ‘adede darb idesin, giru bin altı yüz seksen bir ‘aded (hâsıl) olur, satr-ı râbî‘de

4	2	satr-ı evvel	4	2	satr-ı evvel
0	0	0	0	0	0
297412081		satr-ı sâni	297412081		satr-ı sâni
296352		satr-ı sâlis	296352		satr-ı sâlis
10584		satr-ı râbî‘	10584		satr-ı râbî‘
164		satr-ı hâmis	Z :	62	satr-ı hâmis C

¹⁰⁷ çehârda LTC : râbî‘de Z

¹⁰⁸ râbî‘de olan LTC : râbî‘deki Z

¹⁰⁹ hâmisde LTC : + tahtında Z

yazasın. Cümle idesin kim satr-ı râbî'de on kerre yüz bin¹¹⁰ (ve) altmış bin seksen bir 'aded olur, yazasın. (Ber-în) (misâl):

4	2	1		satr-ı evvel					
0	0	0							
2	9	7	4	1	2	0	8	1	satr-ı sâni
2	9	6	3	5	2				satr-ı sâlis
		1	0	6	0	0	8	1	satr-ı râbî'
			1	6	8	1			satr-ı hâmis 111

Ba'dehû, satr-ı râbî'de olan¹¹² küllî a'dadı, satr-ı evvelde olan bir 'adede darb idesin kim on kerre yüz bin ve altmış bin seksen bir 'aded olur. Satr-ı sâlisde olan a'dâda ilhâk idüb, cümle idüb yazasın.¹¹³ (Berîn misâl:)

¹¹⁰ bin L T C : - Z
¹¹¹

4	2	1		satr-ı evvel		4	2	1		satr-ı evvel
0	0	0				0	0	0		
2	9	7	4	1	2	0	8	1	satr-ı sâni	
2	9	6	3	5	2				satr-ı sâlis	
		1	0	6	0	0	8	1	satr-ı râbî'	
			1	6	8	1			satr-ı hâmis	Z
						L T C :		1 6 8 0		

¹¹² olan L Z C : + a'dadı satr-ı evvelde ba'dehû râbî'de olan T

¹¹³ idüb yazasın L Z C : idesin T

4	2	1	satr-1 evvel
0	0	0	
297412081			satr-1 sâni
297412081			satr-1 sâlis
1060081			satr-1 râbi ^ç
1681			satr-1 hâmis ¹¹⁴

Ba'dehû, satr-1 evvelde olan bir 'adedi satr-1 sâlisde olan külli a'dâda¹¹⁵ darb idüb, (her) ne hâsil [66a] olursa,¹¹⁶ asl-1 mâl hânesinde ol mikdâr a'dâd tarh ide(sin). Pes, darb-1 mesfûrda hâsil olan a'dâdı asl-1 mâldan¹¹⁷ tarh olundukda, bâkî 'aded kalmadı. Pes, ma'lûm oldı ki(m) zikr ol(ın)an mâlun dil'i dört yüz yigirmi bir 'aded (vâki') olur miş. Mîzan-ı mâlü'l-mâl:

114

4	2	1	satr-1 evvel	4	1	1	satr-1 evvel
0	0	0		0	0	0	
297412081			satr-1 sâni	297412081			satr-1 sâni
297412081			satr-1 sâlis	297412081			satr-1 sâlis
1060081			satr-1 râbi ^ç	1060081			satr-1 râbi ^ç
1681			satr-1 hâmis	1681			satr-1 hâmis

L Z C :

T

¹¹⁵ a'dâda L T C : 'adede Z

¹¹⁶ (her) ne hâsil olursa L T C : hâsilını Z

¹¹⁷ asl-1 mâldan L T C : - Z

$$\begin{array}{r} 421 \\ 421 \\ \hline 421 \\ 842 \\ \hline 1684 \\ \hline 177241 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 421 \\ \hline 177241 \\ 177241 \\ 354482 \\ \hline 708964 \\ \hline 74618461 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 421 \\ \hline 74618461 \\ 74618461 \\ 149236922 \\ \hline 298473844 \\ \hline 31414372081 \end{array}$$

[66b]¹¹⁸

[67a] Misâl-i mâlü'l- mâl bi tarîk-i cetvel.

satr-ı evvel	4	2	1
	0	0	0 ¹¹⁹

satr-ı sâni	3	1	4	1	4	3	7	2	0	8	1
	2	5	6								123
		5	8				120				
		5	5	1	6	9	6 ¹²¹				
		2	9	7	4	1 ¹²²					

¹¹⁸ Sayfanın içeriğinde herhangi bir şey yoktur.

¹¹⁹ 4 2 1
0 0 0

LTZ : - C

¹²⁰ 58 LTC : 589741 Z

¹²¹ 551696 LTC : 589741 Z

¹²² 29741 LC: 29241 T : - Z

¹²³ 256 LTC : 25616962081 Z

satr-ı sâlis			2	9	7	4	1	2	0	8	1
					1	0	6	0	0	8	1
			2	9	6	3	5	2			
		2	9	6	3	5	2 ¹²⁴				
			2	0	5	0	4				
		2	7	5	8	4	8				
			1	9	8	4	8				
			2	5	6						
		2	5	6							
		6	4								

satr-1 râbi‘	9	6	1	6	1	0	6	0	0	8	1				
											1	6	8	1	
							1	0	5	8	4	8	4 ¹²⁸		
							1	0	5	8	4				
									3	3	2 ¹²⁶				
							1	0	2	5	2				
									3	2	8				
							9	9	2	4					
									3	2	4 ¹²⁷				
							9	6 ¹²⁵							

¹²⁵ 96 Z C : 6 L T

¹²⁶ 332 L T C : 12

32 Z

¹²⁷ 324 Z C : 9324 L T

¹²⁸ 10584 L T C : 1558 Z

satr-1 hâmis							1	6	8	1
							6 ¹²⁹			
							4			
					1	6	2			
		1	6							
			4							

19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları

The Problems of the Ottoman Mining Sector in 19th Century

Yaşar ÖCAL*

Özet

Ülkelerin gelişmişlik ve refah seviyelerini etkileyen önemli unsurlardan olan değerli madenler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, hem sivil ve askeri alanın hem de hazinenin önemli gelir kaynaklarından kabul edilmiştir. Balkanlarda topraklarına kattığı ilk yerlerin maden bölgeleri olmasına özen gösteren Osmanlı, klasik dönemde madencilik alanında yürüttüğü bilinçli politikalar sayesinde, maden işletmelerinden oldukça verim almıştır.

17. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle dış gelişmelerin etkisiyle eski önemini kaybetmeye başlayan maden işletmeleri ilerleyen dönemlerde, yaşanan sosyal ve iktisadi buhranlar neticesinde zarar etmiş, işletmelerin bir kısmı kapanmıştır. Sektörde yaşanan, Batı kaynaklı teknolojik gelişmeleri yakından takip edemeyen Osmanlı, 19. yüzyıl başlarında yaşanan savaşlar ve isyan hareketleri sonucunda önemli maden bölgelerini de kaybetmiştir. Bu dönemde maden mevzuatının sektördeki sorunlara cevap verememesi neticesinde Avrupa maden mevzuatının Osmanlı Devleti'ne uyarlanması da sorunları çözememiş, tam tersine Avrupa lehine yapılan bu düzenlemeler sektörün dışa bağımlı olmasına sebep olmuştur.

Tanzimat'tan sonraki süreçte, savaşlar ile ekonomik yokluklar yüzünden işletmelere yatırım yapacak yerli sermayenin yetersizliği ve Avrupa sermayesinin Osmanlı Devleti'ne girişini kolaylaştırıcı yasal değişikliklerle sektörde devlet işletmeciliği yerini özel teşebbüse bırakmaya başlamıştır. Bu defa da yasal boşluklardan yararlanan kişiler, ellerindeki imtiyaz haklarını başkalarına devrederek bunun ticaretini yapmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda birçok sorunla

* Dr./Gevher Nesibe M. T. Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni, Sorgun/Yozgat. yasarocal66@gmail.com

boğuşan madencilik sektöründe bazı düzenlemeler ve ıslah faaliyetlerinde bulunsa da, bu durum sorunları çözmeye yetmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Madencilik Sektörü, Maden-i Hümayun, Simli Kurşun, Kalhane.

Abstract

Since the foundation of the Ottoman Empire, valuable mines which affect the level of development and welfare of the countries have been admitted as one of the most important source of income of the national treasury and civil and military zone. Ottoman Empire which is attentive to conquering the mine zones in Balkans, gets highly efficiency from these mines thanks to carrying out conscious policy in mine field in the Classical Period.

From the end of the 17th century, mining has lost its earlier significance because of the effects of foreign developments. After that, because of the social and economical troubles, some of the mines made loss and were closed. The Ottoman Empire which could not follow the development of the mining sector in West, lost its important mining zones because of the wars and riots in the beginning of the 19th century. In this period, because Ottoman Empire's mining regulations couldn't solve the problems, Europe mining regulations were tried to adapt Ottoman Empire regulations. However, these regulations caused the Ottoman Mining sector to depend on foreigners.

After Tanzimat Reform Era, there was lack of national capital to invest because of the wars and economic trouble and because Europe's capital could easily enter the Ottoman Empire thanks to legal changes, private sector replaced state sector. In this time, people who benefited from legal gap, started to trade by giving their privilege to another. Although Ottoman Empire made some regulations and reforms in mining sector in 19th century, this situation couldn't be efficient to solve the problems.

Keywords: Ottoman Empire, Ottoman Mining Sector, Imperial Mine, Silver Mixture Lead, Refinery.

Giriş

Toplumların ekonomik hayatlarında önemli yer tutan madencilik sektörü, yalnız ekonomik hayata yön vermekle kalmamış medeniyetlerin oluşumunun da temel dinamiğini oluşturmuştur. Tarih boyunca uygarlıkların geçirdikleri dönüşümü şekillendiren temel sektörlerden biri olan madencilik, çok uzun bir süre dünya siyasetine ve ekonomisine yön vermiş Osmanlı Devleti'nde de, sivil ve askeri birçok çalışma alanını etkilemiştir.

Son çeyrek asırda sosyo-ekonomik tarih araştırmaları kapsamında Osmanlı'da madenler ve madencilik üzerine yapılan incelemelerde bir artış olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki madenler ve buna bağlı alanlar, hem ekonomi hem de sosyal boyutuyla tam anlamıyla ortaya konulamamıştır. Madenlerin işletilme tarzları ve maden hukuku gibi konularda yapılmış çalışmalar mevcut olmakla birlikte maden işletmelerinin tarihi, üretilen madenlerin Osmanlı maliyesindeki yeri ve özellikle de Osmanlı madencilik sektöründe yaşanan sorunlar üzerinde yeterince çalışma mevcut değildir. Bununla birlikte madenlerde istihdam edilen işçiler ve bu işçilerin gündelik yaşantıları, madenlerde kullanılan teknolojiler, çıkarılan madenlerin gündelik yaşamdaki kullanım alanları gibi daha da özel alana giren konular, tüm yönleriyle araştırılmayı beklemektedir.

Osmanlı Devleti'nde, neredeyse 19. yüzyılın ortalarına kadar maden kaynakları üzerine kapsamlı ve bilimsel araştırmaların yapılmamış olması, günümüzde mevcut arşiv kaynakları içerisinde yer alan madencilikle ilgili belgelerin dağınık olması, Osmanlı madenciliği ve madencilik sektörünün sorunları hakkında derli toplu bilgiler elde edememimize neden olmuştur. Yine maden işletmesinde ve işletme içindeki ocaklarda kullanılan teknoloji hakkında bilgisizlerin yetersizliği sektördeki genel durumun tüm boyutları ile ortaya çıkarılmasına engel bir durumdur.

1. Klasik Dönem Madencilik Alanındaki Uygulamalar

Kuruluşundan itibaren, özellikle Rumeli topraklarında yaptığı fetihlerde, planlı bir iskân siyaseti güden Osmanlı Devleti, sınırlarına kattığı topraklardaki ekonomik faaliyetleri hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Zaten 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda yapılan fetihlere bakıldığında, devletin ele geçirdiği topraklar, çoğunluğunu madencilik faaliyetlerinin yapıldığı bölgelerden oluşmaktaydı.¹ II. Mehmet'in saltanat yıllarının sonlarına doğru Anadolu ve Balkanlar'daki maden bölgeleri Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde madenler, çeşit yönünden ve rezerv bakımından zenginleşmiş, bu durum da devletin askeri ve malı bakımından oldukça iyi seviyelere ulaşmasında etkili olmuştur. Madenlerin bu duruma gelmesinde istihdam edilen reaya ve bunlara bazı örfi vergilerden tanınan muafiyet de oldukça etkili olmuştur.² Madenci reayasına tanınan bu

¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Âliyye, C. I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 243.

² Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. v.

muafiyetlerde, sektör için ifa edilen hizmet önemli olduğundan, mensup olunan dine bakılmaksızın madencilik faaliyetlerinde bulunan herkes yararlandırılmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde maden çeşitliliğinin yanı sıra maden çıkarma ve işleme metotları ile diğer madencilik konularında da Avrupa'da uygulanan teknolojinin gerisinde olmaması, devletin bu sektöre önem verdiği bir işarettir. Bu dönemde madenlerin işletmesine özen gösterildiği kadar, altın ve gümüşün dışarı çıkarılmasının önüne geçilmesi de Osmanlı madencilik politikasının belirleyici unsurlarındandır. 16. yüzyılda bakır, kurşun ve demir gibi madenlerle nal ve mısır gibi maden ürünlerinin bazı ülkelere satışının yasaklanması örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde çeşitli madenlerin yurt dışına satışının yasak olması veya yabancı ülkelere ulkeye girişine yasak getirilmesi klasik dönemde devletin planlı bir madencilik politikası yürüttüğünü göstermektedir.⁴

Bu politikaların bir sonucu olarak, maden işletmeleri dönemin hem sivil ve askeri alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamış hem de dönemin güçlü devletlerine bazı savaş araç-gereçleri malzemesi dahi satmıştır. Osmanlı Devleti'nde hazine gelirlerinde hiç azımsanmayacak bir miktarın maden işletmelerinden gelen maden gelirlerinden oluşuyor olması da, klasik dönemde bu sektörün ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Sadece Gümüşhane madenlerinin hazineye olan katkısının yüzde beşten fazla olduğu göz önüne alındığında, maden gelirlerinin devlet hazinesi için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵ Klasik dönemde madencilik sektöründe devletin uygulamış olduğu kendi kendine yeterlilik politikası başarılı olmuş, madenlerin çıkarımı ve artırılmasında olduğu gibi, madenlerin naklinde de dikkatli davranılmış, bütün bunlar yapılırken de merkezden sıkı biçimde kontrol edilmiştir.⁶

2. Madencilik Sektöründe Yaşanan Problemler

17. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan iç ve dış gelişmelerle birlikte devlet için parlak dönemlerin sona ermesi ve madencilik faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı Rumeli'deki toprakların yitirilmesi ile madencilik faaliyetlerine yalnız Anadolu topraklarında devam edilmiş, buna bağlı olarak da hazine gelirlerinde azalmalar meydana gelmiştir. 18. yüzyıldan sonra Osmanlı madencilğinde yaşanan çözümler ve gerileme Rumeli ve Anadolu'da yer alan ve

³ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 139.

⁴ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 297.

⁵ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.1, 1943, s. 118.

⁶ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 799.

önceki yıllarda üretim bakımından önem arz eden madenlerin üretiminde de düşüşlere sebep olmuştur.⁷ Bu yüzyıldan itibaren maden üretimindeki gelişmelere ayak uydurulamaması sebebiyle Osmanlı madenciliği gerilemiş ve madenler devleti zarara uğratan bir sektör haline gelmiştir.⁸

19. yüzyılın hemen başlarında yaşanan savaşlar, ayaklanmalar ve reform çabaları Osmanlı ekonomisini ve ekonominin can damarı olan maden işletmelerini de olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde yaşanan dış gelişmelerin yanı sıra devletin kendi içindeki idari, askeri, mali bunalımlar her alanda olduğu gibi madencilik sektöründe de kendini göstermiş ve devlet bu alanda ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Maden mevzuatının sürekli değişikliğe uğraması, değişen maden mevzuatındaki boşluklardan yararlanılarak verilen imtiyazların suiistimali, dünya maden piyasalarındaki fiyat dalgalanmaları, maden işletmelerinde kullanılan teknolojinin çağının gerisinde olması, madencilik konusunda uzmanlaşmış kişilerin yokluğu, madenlerin nakliyesinde kullanılan yolların yetersizliği ve düzensizliği ile devletin ve madenleri işletecek müteşebbislerin yeterli sermaye ortaya koyamaması gibi durumlar madencilik sektörünün en önemli sorunları olmuştur.

2.1. Maden Mevzuatının Yetersizliği

Osmanlı Devleti'nde, madencilik alanında istatistikî bilgilerin düzenli bir şekilde tutulması işine ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlanmıştır.⁹ Bununla birlikte bu tarihten öncesine ait madencilik ve madenlerin idare tarzı ile kanuni mevzuatı hakkında bilgiler yeterli düzeyde değildir.¹⁰ Bütün bunlarla birlikte madencilikteki geriliğin bir sebebi mevzuatın yetersizliğine bağlanmış ve

⁷ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.317.

⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminin Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Anka, 1997, s. 9.

⁹ Meclis-i Âli Tanzimat'ın talebiyle Maden-i Hümayun Meclisi tarafından hazırlanan 1857 tarihli bir defterde, Rumeli ve Anadolu coğrafyasında var olan madenler, çıkarıldıkları yerleri ile beraber işletme türlerine göre gösterilmiştir. Bu defterde hazine tarafından kayıt altına alınan bütün madenlerin isimleri ve buldukları yerler hakkında bilgiler bulunmaktadır. (Defterde belirtilen madenler ve çıkarıldıkları yerler için ayrıca bkz. Fahrettin Tızlak, "XIX. yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, S.229, 1997, ss. 703-718) Maden-i Hümayun Meclisinin hazırlamış olduğu bu defterde, madenler işletme türlerine göre belirtilmiş olup, bu işletmelerin hangilerinde üretim devam ettiği, hangisinin atıl halde olduğu gösterilmiştir. Defterde madenlerle ilgili bir *cetvelinin düzenlenmesi* konusunun gündeme gelmiş olması sektörde istatistikî bilgilerin tutulmaya başlandığını göstermesi yönüyle önemlidir. BOA. İ.DH. 356-23521 (5 S 1273-5 Ekim 1856).

¹⁰ Reşat İzbirak, "Türkiye'de Madencilik" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 2, 1945, s.215.

buna gerekçe olarak da; Osmanlı Devleti'nin madencilik alanında baştan itibaren devletçi ve tekelci bir işletme mantığı yürütmesi ve kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar şer'i hükümlerden¹¹ kaynaklı olarak bu sektördeki tek belirleyici unsur olması gösterilmiştir.¹²

Tanzimat sonrası dönemde bu durumu değiştirme adına mevzuat değişikliklerine gidilmiş ve bu defa da Fransız maden yasaları, Osmanlı maden mevzuatını şekillendirmeye başlamıştır. 1810 tarihli Fransız Maden Kanununun uyarlanması ile ortaya çıkan 1869 Maden Nizamnamesi ile devlete belli bir ödeme yapılması karşılığında, toprak sahibi veya üçüncü şahıslara işletme hakkı verilmiştir.¹³ Yabancı devlet vatandaşlarına tek başlarına madenlerde mülkiyet edinme hakkı getirilmesi, madenlerde devletçi zihniyeti değiştirme adına önemli bir değişikliktir. Ne var ki, maden mevzuatında yapılan bu ve benzeri değişiklikler, diğer sektörlerde olduğu gibi madencilik alanında da, Avrupa'nın lehine yapılan düzenlemelerle sonuçlanmıştır. Maden mevzuatının devrin değişen şartlarına ve Osmanlı Devletinin kendi iç dinamiklerine uygun olarak gelişme gösterememiş olması sonucunda da, sektör büyük zarar görmüştür.¹⁴

II. Abdülhamit döneminde hazırlanan ve içerisinde Ergani'de bulunan bakır madeni ile ilgili bilgilerin de yer aldığı bir layihada,¹⁵ yürürlükteki mevzuata göre idare edilen bu işletmenin zarar ettiği üzerinde durulmuştur. Layihaya göre, işletmede üretimin son aşamasında *bakırdan kilo başına bir kuruş kâr kalıyorsa da bu da çalışanların maaşına ancak yettiği* ifade edilmiştir. Layihayı kaleme alanlara göre devlet, ormanların tahrip edilmesinden başka hiçbir fayda sağlamayan bu

¹¹ Şer'i hükümlere göre maden bulunan araziler dört kısımdır: 1. Mübah (herkesin istifade edeceği metruk) araziler; bu arazilerde bulunan madenin humsu yani beşte biri devlete ve geriye kalanı madeni bulana aittir. 2. Mirî arazi; bu arazide bulunan madenlerin tamamı hazineye aittir. 3. Mülk arazi; şahıslara ait bu arazilerdeki madenlerin beşte biri devlete, kalanı ise toprağın sahibine aittir. 4. Vakıf arazi; beşte biri devlete geriye kalanı da bulana aittir. Altın, gümüş, demir, bakır madenlerinden beşte biri miri arazi hariç, nerede bulunursa bulunsun devletin, miri arazilerde ise tamamı devlete aittir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri, C. II*, İstanbul, 1990, s. 276.

¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VI*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.245.

¹³ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (Çeviren: Sabri Tekay), Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 45.

¹⁴ Mehmet Bayartan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, C. 10*, 2008, s.139.

¹⁵ II. Abdülhamit, saltanatının ilk yıllarında valilerden, buldukları bölgenin genel durumu ve sorunlarını kapsayan raporlar istemiş, bu istek doğrultusunda ülkenin her tarafından hükümet merkezine layihalar gönderilmeye başlanmıştır. Bu talimat doğrultusunda, 1880 yılında, Diyarbakır bölgesine gönderilen heyet, bölgede yer alan Ergani Madenlerinde de incelemelerde bulunmuştur. Musa Çadircı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha", *OTAM, S.3*, 1992, s.413-485.

maden işletme tarzını değiştirerek yeni bir işletme yöntemi¹⁶ bulmalı ve bunun için mevzuat değişikliğine giderek, mağaralarda üretilen cevherin üretim yerinden doğrudan doğruya Avrupalı taliplerine gönderilmesinin yolunu açmalıydı.¹⁷ Osmanlı Devleti'ndeki en büyük maden işletmelerinden biri olan Keban-Ergani Maden-i Hümayunu'nda inceleme ve ıslah faaliyetleri ile görevlendirilen maden mühendisleri de aynı husus üzerinde durmuşlardır.¹⁸

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde madenler üç usulle işletiliyordu: Çok uzun ömürlü olmayan iltizam usulü ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'daki maden mevzuatının örnek alınmasıyla yaygınlaşan ihale usulünün yanı sıra devlet işletmelerinin tamamına yakınında uzun süre uygulanan emaneten yönetim usulü. Bu son usulde, devlet işletmesi olan maden-i hümayunlara atanan emninlerin en önemli görevi, sorumlu bulunduğu madende gelir-giderlerin kontrol edilmesi ve harcamaların koordineli biçimde yapılarak çalışanların huzurunun sağlanması olmuştur. Madenle ilgili bu görevlerini yerine getirirken madenin durumuna göre belirli bir maaş da alan emninler, görevi esnasında oluşabilecek riskten sorumlu tutulmamıştır. Eminin en önemli görevi, sorumluluğuna aldığı işletmenin düzenini sağlamak, üretimin aksamaması için gerekli önlemleri almak olmuştur. Bu nedenle emin, kendisine tevdi edilen işten sağlanacak kâr veya uğranacak zarardan sorumlu tutulmamıştır. Halil Sahillioğlu, "Emin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, 1995, s.112.

¹⁷ M. Çadircı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha", s. 434.

¹⁸ Yabancı mühendislerin meşhurlarından olan Pauliny, 1841 yılında Anadolu madenlerini yerinde görmek üzere uzun bir geziye çıkmış, gezideki izlenimleri sonunda yapılmasını gerekli gördüğü hususları sunmak için, İstanbul'a geri dönmüştür. BOA. C.DRB 404-9 (22 Ca 1260-9 Haziran 1844). Anadolu'da aylarca süren incelemeleri sonucunda Keban-Ergani madenleri özelinde Osmanlı madenciliğinin genel sorunları ile ilgili Mösyö Pauliny tarafından hazırlanan raporda, şu hususlara dikkat çekilmiştir: 1-Madenlerin devlet tarafından işletilmesi yanlış bir yöntem olup, bir an önce özel sektörün önünü açacak çalışmalar yapılmalıdır. 2-Genel olarak madencilik konusunda hem idare edenlerde hem de çalışanlarda, büyük bir bilgisizlik mevcuttur. Bu konuda önlemler alınması gerekmektedir. 3-Çıkarılan maden cevherinin izabe ve kal fırınlarında işlenmesi için gerekli olan kömür ve kütüğün temin edildiği ormanlar azalmıştır. Kömür ve kütüğün temini için işletmeye daha uzak yerlere gidilmesi işletme maliyetlerini arttırmıştır. Mevcut ormanlar işletmenin bu şekilde çalışması durumunda en fazla 25 yıl yetecek kapasitededir. Yakacak sorununa köklü ve kalıcı bir çözüm yolu bulunmalıdır. Orman temin edilen yerlerle maden işletmesi arasına demiryolu hattı döşenmelidir. 4-Madenlerin yer altından çıkartılmasından itibaren, kuyulardan izabe merkezlerine taşınana kadar ki aşamalarda, makina gücünden istifade edilmemektedir. Madenin çıkarıldığı yerlerdeki hava bacaları, makina gücünden istifade edilmemektedir. Açılan tünellerden bir işinin geçmesi çok zor olup, çalışmaya müsait değildir. Belli dönemlerde yağmur, kar suları veya yer altından çıkan sular mağara ve kuyularda çalışmaları olumsuz yönde etkilediğinden işletmedeki çalışmalar kesintiye uğrayabilmektedir. Yine cevherlerin işlem gördüğü fırınlar, Avrupa standartlarının çok gerisinde ve ebatları çok küçüktür. Bu da üretim kaybına sebep olmaktadır. Kal ve izabe fırınlarını yakmada kullanılan körukler de, el kuvveti ile çalıştırılmakta, su kuvvetinden yararlanılmadığından hem emek hem de maliyet kaybı yaşanmaktadır. Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde*

Madencilik sektöründe mevzuattan kaynaklı sorunlara, bürokrasinin ağır işlemesi de eklenince, problemler daha da içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Örneğin bir madeni işletmek için teklifte bulunan bir girişimcinin veya şirketin, imtiyaz sözleşmesinin sonuçlanması için birkaç sene beklemesi gerekebiliyordu. Osmanlı basınında ekonomi ağırlıklı yayın yapan Dersaadet Ekonomi Gazetesi'ne¹⁹ göre, imtiyaz sözleşmesinin onaylanması için araya hatırı sayılır devlet ricalinin girmemesi durumunda da süreç uzayabiliyordu. Bu nedenle zararı göze alamayan kimi müteşebbisler maden keşfi için teşebbüste bulunmamışlardır.²⁰ Bazı imtiyaz fermanlarının çıkarılması için de yazışmalar yıllarca sürebiliyor Osmanlı bürokrasisinin maden imtiyazı hususundaki ağırlığı ve çıkarılan güçlükler de, müteşebbislerin madenlere olan ilgisinin azalmasına sebep olmuştur.²¹

2.2. Dünya Maden Piyasalarındaki Dalgalanmaların Osmanlı Madencilğine Etkileri

Osmanlı madencilğine olumsuz etki eden bir diğer gelişme de, devletin inisiyatifi dışında yaşanan, Güney Amerika ve Afrika madenlerinin Avrupa'ya taşınması olmuştur. Bu gelişme neticesinde 15 ve 16. yüzyıllarda Avrupa'ya ucuz gümüş girdikçe Osmanlı Devleti'nde gümüş maden üretimi arttırılmaya çalışılmış fakat aynı dönemde Avrupa'daki maden işletmelerindeki gümüş üretiminde büyük düşüşler yaşanmıştır.²² Bu dış gelişmenin etkisini en aza indirmek için direnen Osmanlı, gümüş madenlerindeki üretimin devamı için çok gayret sarf etmiştir. Fakat 17. yüzyılın başlarından itibaren Amerikan gümüşünün bol ve ucuz olarak Osmanlı ülkesine girmesine daha fazla engel olunamamış ve neticede birçok maden kapanmıştır.²³ İlerleyen dönemlerde de, Amerika menşeli gümüş dışındaki ucuz ve bol miktardaki diğer madenlerin Avrupa'ya ithal edilmesi devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nde üretilen madenlerin fiyatlarında düşüşler yaşanmıştır.

Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850) (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 1991, s. 247-248.

¹⁹ 20. yüzyılın başlarına kadar çıkarılan Dersaadet Ekonomi Gazetesi'nde, ülke genelinde faaliyette olan maden yatakları hakkında bilgilerin yanı sıra Osmanlı ve yabancı ülke borsa haberlerine ve dönemin ekonomi hayatı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Nurten Ertul, *Ekonomi Basın Tarihi*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2008, s. 16.

²⁰ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 12, "Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik", (24 Şaban 1302-4 Ekim 1885).

²¹ Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994, s. 60.

²² Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 43

²³ Ş. Yorulmaz, *Aydın Vilayetinde Madenler*, s. 21-22.

19. yüzyılın sonu itibariyle Osmanlı Devleti'nde çıkarılan madenlerin, maden işletmelerini ve işletme usullerinin gösterildiği Dersaadet Ekonomi Gazetesi'ne göre, Osmanlı Devleti'nde yürürlükteki maden mevzuatının yetersizliği ile birlikte, dünya ticaretinde yaşanan ekonomik *bubran* neticesinde Osmanlı madenlerinin değerinde büyük düşüşler yaşanmıştır.²⁴ 19. yüzyılın ortaları itibariyle Osmanlı Devleti'nde fazlaca krom, simli(gümüş karışımı) kurşun, bakır, kömür, zımpara, manganez, nikel, kükürt ve bor madenleri bulunmaktaydı. Bu madenlerden krom madeninin Osmanlı topraklarında fazlaca bulunmasına rağmen, çıkarıldığı işletme sayılarının 19. yüzyılın sonlarına doğru azaldığı gözlemlenmiştir. Krom madeni ile ilgili yaşanan bu tezadın sebebi, Rusya ve bazı ülkelerde bu madenin keşfi ve üretime geçilmesi ile fiyatlarda büyük bir dalgalanmanın yaşanmasıydı. Örneğin 1880'li yıllarda tonu 11-13 İngiliz lirasından satılan krom madeni, bu tarihten on sene sonra 4-4,5 İngiliz lirasına kadar düşmüştür. Buna rağmen yine de bu madene müşteri bulunamamıştır. Madenin üretim masraflarını dahi karşılayamaması sebebiyle birçok işletme kapatılma tehlikesiyle baş başa bırakılmıştır.²⁵ Bu dönemde Avrupa piyasasında krom madenlerini işleyen birkaç fabrika, piyasalara tamamen hâkimiyet kurarak, tekel oluşturmuşlardır.²⁶

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde, özellikle gümüş madenciliğinde yaşanan sıkıntılar, genel olarak dış kaynaklı olmuştur. Amerika, Rusya ve diğer ülkelerde birçok büyük simli kurşun işletmesi bulunmakta ve maden fiyatları Osmanlı ülkesine göre daha düşük seviyede seyretmekteydi. Örneğin 1885'li yıllarda gümüşün kıyyesi²⁷ 160 frank olup, nakliye ve diğer masraflar hiç eklenmese bile, Osmanlı ülkesinde simli kurşun madeninin yabancı ülkelerdeki madenlerle rekabet şansı çok zayıflamıştı. Yurt dışındaki piyasasının düşüklüğünden dolayı, işlenmiş ve mamul simli kurşun ithalinin önüne geçilememiştir.²⁸ Dönemin seyahatnamelerinde de, Osmanlı Devleti'nde üretilen gümüşün değerinin dünya piyasalarındaki düşüşten etkilendiği ve bu yüzden devlet tarafından işletilen maden-i hümayunların zarar ettiğinden bahsedilmiştir.²⁹

²⁴ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 12, "*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*", (24 Şaban 1302-4 Ekim 1885).

²⁵ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 12, "*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*", (24 Şaban 1302-4 Ekim 1885).

²⁶ Ercüment Balcı, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Maden İşletmeleri*, (Bulgardağı Maden İşletmesi Örneği) 1825-1908 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 77.

²⁷ Kurşun madeninin ölçü birimi olan (û)kıyye 1,282 kilogramdır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s. 1118.

²⁸ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 13, "*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*", (9 Ramazan 1302-22 Haziran 1885).

²⁹ Seyyah Vital Cuinet 1880-1892 yılları arası dönemde Anadolu coğrafyasının sosyo-ekonomik durumu hakkında istatistiki bilgiler verdiği seyahatnamesinde Anadolu'da

Osmanlı Devleti'ndeki en kaliteli bakırın üretildiği yer olan Ergani Maden-i Hümayunu'ndaki bakırın fiyatı 1880'li yıllarda ithal edilen bakır fiyatları ile karşılaştırıldığında oldukça yüksekti. Nakliye ve yakıt masraflarının fazlalığı sebebiyle Osmanlı'da tonu 1300-1400 frank olan bakır, Avrupa'da aynı dönemde 1000 frank civarındaydı.³⁰ Dersaadet Ekonomi Gazetesi'ne göre, Ergani Maden-i Hümayunu dışında üretim yapılan yerlerde, yeni usullerle üretim yapılmadığından bu madenlerden ihracata yönelik cevher çıkarılamamaktaydı. 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da yıllık 200 bin ton bakır kullanılmakta ve bunun büyük kısmı yine Avrupa'da üretilmekteydi. Oysaki Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu yıllık bakır miktarının 150 bin tonu ithal edilmekteydi.³¹ Fiyatların gün geçtikçe düşmesi sebebiyle madenlerde elde edilen cevherin, Avrupa piyasalarını istila etmiş olan Amerika kaynaklı madenler karşısında, rekabet şansı da gittikçe azalmaktaydı. Buna, kalhanelerin yüksek maliyetli üretimleri de eklendiğinde, madenlerin tamamen kapandıkları bile oluyordu.³²

Osmanlı ülkesindeki bir diğer maden olan manganez, Karesi, Çanakkale, İzmit ve Karadeniz sahilindeki çeşitli yerlerde bulunmaktaydı. 1850-1860'lı yıllarda 7 İngiliz lirası değer biçilen manganez, aradan geçen 20 yılda 2,5 ila 3,5 İngiliz lirasına arasına kadar düşmüştür. Fiyatının yüksek olduğu dönemde yıllık manganez ihracatı 2-3 bin ton civarındaki iken, İspanya'da ve Rusya'da manganez madenlerinin işletilmesiyle birlikte 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'ya bir ton bile cevher gönderilmemiş, ayrıca manganez madenini işleyecek işletmelerin olmaması sebebiyle, çıkarılan bu madenden devletin kendisi de istifade edememiştir. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarından itibaren işletilen bir diğer maden olan zımpara madeninin işletmesi, Aydın vilayetinde bulunmaktaydı. Madam Abot tarafından ihale yoluyla işletilen ve aynı zamanda yıllık 3-4 bin ton ihracatı yapılan bu madenin tonu, işletmenin ilk

faaliyette olan bazı maden işletmelerinin, dünya piyasalarındaki gümüşün düşüşünden etkilendiğini ve bu yüzden zarar ettiğini belirtmiştir. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie VI*, Les Editions Isis, İstanbul, 2001, s. 44.

³⁰ Bu dönemde dünya piyasalarında düşen bakır fiyatlarından Tokat Kalhanesinin etkilenmesi, gazetede bu rakamları doğrulamaktadır. Dünya pazarlarına hâkim olmak isteyen büyük firmalar arasındaki sert rekabet neticesinde, bakırın piyasa fiyatı 1850-1870 arası dönemde %60 oranında düşmüş ve bir okka bakır 4 kuruş civarına gerilemiştir. Bu rakam, Ergani'deki cevher maliyeti ile Tokat'a kadar ulaştırma masrafları hariç olmak üzere, sadece Tokat'taki tasfiye maliyetine yakın bir fiyattı. Bu şartlarda faaliyetlerine daha fazla devam edemeyen Tokat Kalhanesi 1880'lerin sonunda kapatılmıştır. Mehmet Genç, "17.-19. yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Taribinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara, 1987, s.168.

³¹ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 13, "Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik", (9 Ramazan 1302-22 Haziran 1885).

³² M. Genç, "17.-19. yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", s. 168.

açıldığı dönemde 16-17 İngiliz lirasına satılırken, 1890'lı yıllar itibariyle yurt dışındaki fiyatların düşüklüğü sebebiyle en kaliteli olanı dahi, 6-7 İngiliz lirasını geçmemiştir.³³

Osmanlı Devleti'nde birçok yerde çıkarılan kurşun madeni de, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya piyasalarında yaşanan dalgalanmalardan etkilenmiştir. Nitekim 1873'ten 1884'e kadarki dönemde geçen sürede Avrupa piyasasında kurşun fiyatı çok düşmüştür. Bu tarihler arasında Amerika kaynaklı kurşunun Avrupa'ya yoğun bir şekilde ithali, fiyatları % 50 oranında düşürmüştü, bundan dolayı Avrupa'da bile bazı işletmeler kapatılmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti de Avrupa piyasalarında kurşun madenin de yaşanan fiyat dalgalanmalarından etkilenmiştir.³⁴

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortaları itibariyle üretilen bir diğer maden olan Borasit madeni, Karesi vilayetinde bulunmakta ve Avrupa'ya yıllık 7-8 bin ton ihraç edilmekteydi. Borasit madenini ilk imtiyaz sahipleri çok kârlı işlettiklerinden oldukça servet sahibi olmuşlardır. Çünkü borasit cevherinin tonu 30-35 liraya kadar satılmıştır. Sonraki dönemlerde Avustralya, Şili ve Peru gibi yerlerde keşf olunan yeni cevherler yüzünden yıllık ihracat miktarı 6 bin ton civarı seyrederken tonu 8-11 liraya kadar düşmüştür. Yabancı piyasalardaki bu fiyat dalgalanmaları, devlet tarafından alınan vergiler, nakliye masraflarının yüksekliği gibi nedenlerden ötürü üretimi düşen bu maden, her geçen gün piyasalardaki rağbetini kaybetmiştir.³⁵

Yabancı ülke maden piyasa fiyatlarındaki değişim ve neticesinde Osmanlı madenlerindeki değer kaybı, son dönemde Osmanlı ekonomisini, özellikle madencilik alanında, dünya ekonomileri içinde hammadde ihracatçısı ve sınıî ürün ithalatçısı bir konuma sokmuştur.³⁶ İhracatın azalması ile ilgili olarak 1884 yılına ait İtalya ile yapılan ihracat-ithalat rakamları da bu durumu özetlemektedir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonlarına doğru İtalya ile yapmış olduğu ticari ilişkilerde maden ihracatı 51.106.870 frank iken, aynı ülkeden yapılan maden ithalatı 184.518.534 franktır. Oysaki aynı dönemde İtalya ile yapılan toplam ihracat; 1.096.540.275 frank iken, toplam ithalat 1.344.745.099 franktır.³⁷ 1884 yılına ait bu veriler, iki ülke arasındaki toplam ihracat-ithalat değerleri arasında büyük bir farkın olmadığını gösterirken, madencilik alanında ithalat ve ihracatta İtalya lehine büyük bir fark olduğunu ortaya koymaktadır. 1880'li yıllarda

³³ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 13, "Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik", (9 Ramazan 1302-22 Haziran 1885).

³⁴ *Orman ve Maadin Mecmuası*, Ağustos 1883, s. 56.

³⁵ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 13, "Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik", (9 Ramazan 1302-22 Haziran 1885).

³⁶ Nejat Tamzok, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, (1861-1948)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S.63-4, s.180.

³⁷ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Sayı 7 (13 Cemaziyelahir 1302-30 Mart 1885).

Bereketli, Kozan, Keban, Akdağ, Kratova ve Samakocuk gibi maden-i hümayunların atıl halde olduğu bir zaman dilimine denk geliyor olması sanıyoruz ki aradaki bu uçurumu açıklamaktadır.³⁸

2.3. Maden İmtiyazlarının Suiistimali

Osmanlı Devleti, madencilik faaliyetlerinin gelişmesi için, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emanet usulüyle işletmekte olduğu madenlerin yapılarında değişikliğe gitmiş ve madenleri imtiyaz usulüyle özel teşebbüse ihale etmenin yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu tarihten önce de gelirlerin artırılması ve yeraltı kaynaklarının geniş ölçüde işletilmesi amacıyla hiçbir ayırım yapmadan, talepte bulunan bütün tebaaya, mülkiyeti kendisinde olmak şartıyla, 10-30 yıl arasında değişen sürelerle işletme hakkı veriliyordu.³⁹ Fakat 1869 yılında hazırlanan maden nizamnamesiyle maden imtiyazları 99 yıla kadar çıkartılarak mevcut kaynakların değerlendirilmesi, madenlerin boş ve atıl kalmalarına engel olunması için madenlerin mülkiyet hakkının özel teşebbüse devrinde yasal düzenlemeler yapılmıştır.⁴⁰ Bu nedenlerle Ergani-Keban, Bereketli-Bulgardağı⁴¹ ve Akdağ Maden-i Hümayunu⁴² gibi birçok devlet işletmesinin yapısı da değişmiş ve 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında imtiyaz usulüyle özel sektöre ihaleye verilmiştir.

Madenlerin üretimini arttırma ve devlete ekonomik katkı sağlama düşüncesiyle yaygınlaştırılmaya çalışılan ihale yoluyla işletme düzeninde verilen imtiyazlarda, bazen farklı hesaplar dönmüştür. İltimas veya rüşvet yoluyla elde edilen imtiyaz fermanları, Osmanlı Devleti sınırları içinde maden işletmek veya fabrika açmak isteyen kişi ve şirketlere yüksek kâr ile devredilmiş, bu durum da 19. yüzyıl Osmanlı madencilik sektörünü olumsuz etkilemiştir. 1860-1914 yılları arasında birçok spekülör, Osmanlı bürokrasisindeki ilişkileri sayesinde devlet madenlerini ve arazilerini herhangi bir yatırım yapmaksızın elden ele dolaştırmışlardır. Arama izni ve imtiyaz almak isteyenlerin yerine getirmeleri gereken koşullar, yönetmeliklerde belirlenmiş olmasına karşın imtiyaz elde etmek, özel ilişkiler ve kime ne kadar rüşvet yedirileceğini bilmeyi gerektiren bir

³⁸ BOA. T.d. 736/17-18(4 Ca 1303-8 Şubat 1886).

³⁹ *Bozok ve Kayseri sancakları dâbilinde kain mabal-i madenlerden zıburu mamul ve muhtemel olan kömür ve tuz ve kil madenlerine 30 sene müddet-i imtiyazıye ve kefalet-i muteberıye ile tebâ-i Devlet-i Âliye'den Domas Bezirkan uhdesine ihalesi...* buna bir örnektir. BOA. MVL 398-17317(11 L 1274-25 Mayıs 1858).

⁴⁰ Özkan Keskin, *Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 163.

⁴¹ Adı geçen madenler, 20. yüzyılın başlarında Fransız-Alman ortak girişimi olan şirketlere ihale edilmiştir. E. Balcı, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Maden İşletmeleri*, s.131.

⁴² 1900'lü yılların başında 99 yıllığına bir şahsa ihale edilmiştir. BOA. ŞD. 548-29(29 Z 1328-1 Ocak 1911).

tür uzmanlık alanı olmuştur. Kurulan şirketler dışında, İstanbul'da bütün işi imtiyaz alıp satmak olan birçok kişi türemiştir.⁴³ Bunun sonucunda imtiyaz elde edip sonra başkalarına devretme işi kârlı bir alana dönüşmüş, kuruluş amacı maden imtiyazı alıp bunu satmak olan şirketler kurulmuştur. Bu alanda, devlet bürokrasisindeki özel ilişkilerini kullanarak imtiyaz almak için kime ne kadar rüşvet verileceğini bilen uzmanlar ortaya çıkmıştır. Madencilik sektöründe ortaya çıkan bu spekülâtorler dışında kimseye imtiyaz verilmemiş, girişkenlikleri sayesinde imtiyaz elde edebileceklerini düşünen kişilerin kurdukları şirketler de, kurucuların bütün çabalarına rağmen, imtiyaz alamamaları sonucu birer birer iflas etmişlerdir.

Üretim amaçlı işletmecilikten çok, kazanılmış maden haklarının el değiştirme yoluyla ticareti, madencilğin gelişmesinin önündeki engellerden olmasına rağmen, çok tercih edilen bir yöntem olmuştur. Maden hakkını ele geçiren bu hakkını tutturabildiği bir fiyatla başkasına devretmiş, devralan ise müsait bir zamanı bekleyip, kazandığı hakkı yine bir fiyat farkıyla bir üçüncü şahsa satmıştır. Kârı birinci planda gören bu kişiler, yatırım gerektiren maden işletmeleri için yeterli sermayelerinin olmadığını gerekçe göstererek imtiyaz haklarını başkalarına devretmişlerdir.⁴⁴ Esasında bu maden ruhsatı ticareti, devlet açısından hazineye bir kazanç olarak görülmüştür. Devlet, hazırlanan nizamname ve diğer yasal değişikliklerle, bu faaliyetlerden daha fazla harç ve vergi kazanmak gayesiyle çeşitli düzenlemeler yapma yoluna bile gitmiştir. Çeşitli malî sıkıntılar içinde kıvranan Osmanlı Devleti, bu yüzden kazancını temin etmek ve garanti altına almak gayesiyle, yeraltı zenginlikleri üzerinde yapılan bu imtiyaz satışlarındaki el değişikliğine pek ses çıkarmamıştır. Teknik ve ekonomik bir görüşten uzak olan bu usul de, birçok spekülâsyonlar doğurmuştur.⁴⁵ Örneğin Türkiye Madencilik Yatırım Şirketi, Trabzon dolaylarındaki bakır ve gümüşlü kurşun madenlerini işletme imtiyazını elde eden iki İstanbullu tüccara, 22 bin sterlin ödeyerek imtiyazı satın almıştır. Osmanlı Madencilik Şirketi de, İzmit yakınlarındaki bir madenin işletme imtiyazı için, imtiyaz sahiplerine 40 bin sterlin ödemek zorunda kalmıştır. Akdeniz Buhar, Kömür ve Demir Şirketi, İzmir dolaylarında bir kömür damarı keşfeden ve İstanbul'daki ilişkileri sayesinde imtiyaz fermanını almayı başaran iki İzmirliye, 80 bin sterlin vererek bu imtiyazı satın almıştır. Sivas yakınlarında bulunan gümüşlü kurşun madenini işletme imtiyazını elde eden Alman şirketi ise, 51.600 sterlin karşılığında maden üzerindeki bütün haklarını Küçük Asya Madencilik Şirketi'ne devrettiği gibi, İngiliz şirketinin yedi yöneticisinden birini atamak hakkına da sahip olmuştur.⁴⁶ Yine Balıkesir yakınlarındaki yeni keşfedilen

⁴³ Ş. Yorulmaz, *Aydın Vilayetinde Madenler*, s.67.

⁴⁴ F. Tızlak, "XIX. yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", s. 717.

⁴⁵ "Türkler ve Madencilik," *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, S. 5, 1935, s.12.

⁴⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s.207.

borasit yataklarının imtiyazı Müşir Fuad Paşa'ya verilmiş, Paşa'da bu imtiyazını 1889'da Viale ve Pradel isimli iki Fransız'a devretmiştir.⁴⁷

Maden imtiyazlarında konumlarını kullanarak, bağlı buldukları devletlerin çıkarlarına hizmet eden yabancı ülke temsilcileri de, imtiyaz satışlarında etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde görev yapan yabancı devlet görevlilerinin maden imtiyazı almaları, resmi sıfatlarından dolayı istisnai bir uygulama olup, bu durum birtakım suiistimallere yol açtığından, yabancı memurların maden imtiyazı alamayacaklarına dair maden mevzuatında değişiklik yapma yoluna gidilmeye çalışılmıştır. Fakat yabancı memurlara getirilmek istenen maden imtiyazı yasağına, yabancı devletler Osmanlı Devleti ile yapmış oldukları anlaşmalara dayanarak, buradaki tebaalarının haklarını korumak amacıyla itiraz etmişlerdir. Neticede bu konuda yapılan değişiklikle yabancı ülke temsilcilerinin maden imtiyazı alması görev yaptıkları bölgelerle sınırlandırılmış ve Osmanlı memurlarını da kapsayacak hale getirilmiştir.⁴⁸

2.4. Teknolojik Yetersizlikler ve Uzman Eksikliği

Osmanlı madenlerinde, yüzyıllar itibariyle genel üretim seviyesinin düşmesindeki sebeplerden biri de teknolojik yeniliklerin yeterince uygulamaya konulmaması olmuştur. 15. ve 16. yüzyıllarda Almanlar tarafından Balkanlara taşınan maden teknolojisi sayesinde Osmanlı Devleti, dönemin Avrupa madencilik sektörüyle rekabet eder durumda olup, maden çıkarma, ocak içindeki suların tahliyesi, mağaralar içindeki havalandırma sistemleri, ham madenin işlenmesi işlemleri ve su gücüyle çalışan çarkların çalışma yöntemleri gibi konularda Avrupa'da kullanılan teknolojinin gerisinde değildir.⁴⁹ Bu dönemde Rumeli ve Anadolu'da yapılan madencilik faaliyetlerinde ve bu madenlerin değerlendirildiği askeri tesislerde dönemin batı teknolojisi kullanılmaktaydı.⁵⁰ İlerleyen yüzyıllarda genel durumun muhafaza edilememesi neticesinde Osmanlı madencilik sektörü her geçen gün gerilemiştir. 17. yüzyılın sonlarına kadar, dünyadaki maden üretim teknikleri hemen hemen aynı iken bu tarihten itibaren buhar makinesinin bulunması ve yaygın olarak kullanımıyla birlikte, Avrupa'da maden ocaklarındaki üretimde de önemli artış olmuştur. 19. yüzyıla geldiğimizde, Avrupa'da ciddi değişimler yaşanırken Osmanlı maden ocaklarındaki kullanılan teknolojiye fark edilebilir değişim olmamıştır. Ocaklarda kullanılan mevcut teknolojinin kısıtlı olması, da üretim miktarını olumsuz etkilemiştir. Örneğin, Osmanlı madenlerinde ki ortalama derinlik 115-

⁴⁷ Ramazan Balcı-İbrahim Sırma, *Ticaret ve Ziraat Nezareti-Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012, s.36.

⁴⁸ Ş. Yorulmaz, *Aydın Vilayetinde Madenler*, s.61.

⁴⁹ M. Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", s.795.

⁵⁰ Halil İncılık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.429.

155 metre arası olan ocak derinliği Avrupa'daki ocak derinlik ortalamasının ancak yarısına denk gelmektedir.⁵¹ Gittikçe daha derinlere inme zorunluluğu, üretim maliyetlerinin göz önüne alınması mecburiyetini de getirmiştir. İşin sürdürülebilmesinin yararlı olup-olmadığı, üretim girdilerine göre belirlendiğinden çoğu zaman derinlere inmenin maliyeti, üretim kârını sıfırlamıştır. Teknolojik imkânsızlıkların da etkisiyle çok derinlere inilememesi yüzünden, yüzeydeki cevherin bitmesi sebebiyle bazı maden-i hümayunlar kapanmıştır. Nitekim Ankara vilayeti sınırlarında üretim yapan Gümüşkan Maden-i Hümayunu, üretim yapılan mağaralarda cevherin tükenmesi ve kullanılan teknolojinin yetersizliği yüzünden çok derinlere inilememesi nedeniyle kapanmıştır.⁵²

Madenlerdeki üretimi etkileyen teknolojik yetersizlikler, işletmelerin en önemli bölümleri olan maden üretim tesislerinde kendini göstermiştir. Bu durum, maden üretimi için önemli tesislerinden olan kalhane ve izabe ocaklarında işlenen madenin çok fire vermesine sebep olmuştur. Kal ve izabe işlemleri esnasında cevherde %50'lere varan kayıpların en önemli sebebi, madenlerde kullanılan teknolojinin geriliğinden kaynaklanmaktadır. Madenlerin eritilmede ve tasfiyesinde teknolojinin yetersizliği, gümüşte % 32, kurşunda % 12, bakırda % 40'lara varan randıman düşüklüğüne sebep olmaktaydı.⁵³ 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Tokat Bakır Kalhanesi, çalıştırdığı işçi sayısı ve yıllık bakır üretimi bakımından Anadolu'daki en büyük bakır işletme tesisi konumundaydı. Devlet 1835 tarihinde bu tesiste modernizasyon faaliyetleri kapsamında bakırın saflık derecesini artıracak çareler üzerinde çalışmış, bu çabaların neticesinde işletmedeki teknoloji kısmen yenilenmiş, ancak bu defa hem ücretlerin hem de kömür tüketiminin artması ve bilhassa kömür tedarikinin zorlaşması üretim maliyetlerini artırmıştır.⁵⁴

Maden mühendisi Eduare Coulant'ın *Menabi-i Ma'deniyemiz* adlı makalesinde belirttiği gibi, Osmanlı madenlerinde kullanılan teknoloji ve yüksek maliyetli üretimi Avrupa'nın işine gelmiştir. Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl itibarıyla kendi topraklarından çıkarılan madenlerden istenilen verimi ve geliri elde edememiştir. Bu dönemde kurşun, bakır, demir ve krom gibi endüstri sanayisinde kullanılan birçok maden Avrupa'ya işlenmemiş olarak satılmıştır. Dönemin en önemli bakır üretim merkezlerinden olan Ergani ve Küre madenlerinden elde edilen ham bakır, Tokat Kalhanesinde saflaştırılmaktaydı. Fakat bu tesiste bakırı yüksek sıcaklıklarda işleyerek levha veya tel haline getirecek teknolojinin bulunmaması sebebiyle üretilen külçe bakır, Avrupa'ya

⁵¹ Rhoads Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askerî Uygulamalardaki Rolü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 15.

⁵² BOA. A.MKT.NZD 313-11/2(10 L 1276- 1 Mayıs 1860).

⁵³ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.249.

⁵⁴ M. Genç, "17.-19. yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", s. 166.

ucuz bir şekilde satılmış ve kablo haline getirilerek işlenmiş şekilde, pahalı olarak Avrupa'dan satın alınmıştır. Avrupa fabrikaları beş kuruşa elde ettikleri bu madeni işledikten sonra yirmi beş kuruşa satarak çok büyük kârlar elde etmişlerdir. Bu durum da Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak zarara uğratmıştır.⁵⁵

Ereğli kömür madenleri ile ilgili yaptığı incelemelerde Osmanlı madenciliğinin içinde bulunduğu sorunları teknolojinin kullanılmamasına bağlayan Coulant'a göre, kömür madeni yönünden zengin olan Osmanlı'nın, ülkesindeki bu madenlerden istenen verimi alamamasındaki en önemli etken teknolojiyi kullanamamasıdır. Buna göre, maden kuyusu ve mağaralarında derinlere inilmesi ve bu açılan yerlere dolacak suların boşaltılması, kuyuların havalandırılması ve maden cevherinin yeryüzüne çıkarılması için modern teknolojinin kullanılması zorunludur.⁵⁶ Bütün bu sayılanların temelinde maden işletmelerindeki teknolojinin yetersizliği çok bariz bir şekilde görülmektedir. İşletmelerde bulunan kalhane ve izabe fırınlarının Avrupa maden teknolojisinin gerisinde olması hem maliyetleri arttırmakta hem de üretimden istenilen verimin alınmasını engellemektedir. Klasik dönemde hazineye önemli gelir sağlayan ve önemli maden üretim merkezlerinden biri olan Gümüşhane'de bulunan maden ocaklarının zamanla atıl hale gelmesindeki en önemli sebep olarak teknolojik altyapının yetersizliği nedeniyle bölgedeki maden ocaklarını suların basması sonucunda işletmede üretim durması gösterilmiştir.⁵⁷ İlkel yöntemlerle açılan mağaraların yeraltı veya yağmur suları ile dolması sonucu Anadolu'daki önemli gümüş üretim merkezlerinden olan Gümüşkan ve Akdağ Madeni Hümayunlarında su baskınları yaşanmış ve bu işletmelerde üretim aksamıştır.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde madencilik sektöründe konusunun uzmanı mühendislerin istihdam edilmesinin gerekliliği konu ile ilgili devlet kurumları tarafından sıkça ifade edilmiştir.⁵⁹ Bu nedenle devlet, 19. yüzyılda bilhassa zarar eden madenleri ıslah ederek yeniden kârlı ve verimli hale getirmek amacıyla, tecrübeli ve alanında bilgili maden mühendisi teminini, madencilikte çok daha ileri seviyelerde bulunan Avrupa Devletleri'nden karşılama yoluna gitmiştir. Son dönemde madencilik alanında Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurmak için büyük çaba gösteren Osmanlı Devleti, pek çok maden ocağının işletilmesinde Almanya'dan ve başka ülkelerden getirdiği uzmanlardan yararlanmıştır. Özellikle maden arama ve işletmelerdeki verimin artırılması için başta

⁵⁵ Ercüment Balcı, "Türkiye Madenleri: Maden Mühendisi E. Coulant'a Göre "Menabi-i Ma'deniyemiz"", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.145, 2003, s. 16.

⁵⁶ *a.g.m.*, s. 9-11.

⁵⁷ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı 1850-1918*(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, 2012, s. 87

⁵⁸ BOA. HH.THR 1253-3(29 L 1270 – 25 Temmuz 1854).

⁵⁹ BOA. İ.DH. 356-23521 (5 S 1273-5 Ekim 1856).

Almanya⁶⁰ olmak üzere Lehistan ve Fransa'dan maden mühendisi getirilmesi, Tanzimat döneminde, maden nizamnamelerinin yayınlanmasından sonra daha da artmıştır.⁶¹

Avusturyalı Pauliny, Alman Ernest Weiss ve Wilhelm Fischbah, Fransız Deroz ve Bral gibi birçok yabancı maden mühendisi, Osmanlı maden işletmelerinde incelemelerde bulunmuş ve devlete bu işletmelerde üretimi arttırmak için yapılması gerekenleri içeren raporlar sunmuşlardır. Bu mühendislerden biri olan ve Osmanlı Devleti'nde Maden Mektebi'nin açılması yolunda ciddi gayretleri olan Alman Weiss, Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar hizmet etmiş önemli bir şahsiyettir. Gayret ve hizmetlerinden ötürü kendisine nişan ve maaş zammı gibi taltiflerde bulunulan Weiss, başmühendis olduktan sonra madenlerin teknik kısımları ile ilgili tüm çalışmalarda yer almış ve Anadolu'da bulunan birçok madeni teftiş ederek, İstanbul'a çalışmaları ile ilgili raporlar göndermiştir. Maden mühendisi Weiss tarafından hazırlanan ve Orman ve Maden İdare-i Umumiyesine takdim edilen bir rapor, 19. yüzyılın sonlarına doğru eski üretim kapasitesini kaybeden ve çeşitli olumsuzluklar neticesinde üretime ara veren maden-i hümayunların durumu hakkında bilgi vermektedir. 3 Şubat 1885 tarihli bu raporda, *memalik-i şahanede* faaliyette bulunan işletmelerin *Bulgardağı, Ergani ve Gümüşhacıköy* madenleri olduğu, *metruk ve martal* durumda olan işletmelerin ise Bereketli, Kozan, Keban, Akdağ, Kratova ve Samakocuk madenleri olduğu belirtilmiştir.⁶² Raporda hakkında bilgi verilen Bereketli, Kozandağı, Keban, Akdağmadeni, Kratova ve Samakocuk gibi madenlerle ilgili başka bir arşiv belgesinde de aynı işletmelerin cevher azlığı, yakacak fiyatlarının yüksekliği ve maden mevkilerinin denize uzaklığına bağlı nakliye sorunları nedeniyle bu duruma düştükleri ifade edilmiştir.⁶³ Maden mühendisi Weiss gibi diğer maden mühendisleri de madenlerin durumları ve ıslahları hakkında raporlar yazmışlarsa da⁶⁴ bu da kötü gidişi durduramamıştır. Zira sektördeki sorunların bir tek nedene bağlı olmaması, çözümünün de tek başına

⁶⁰ BOA. A.MKT.MHM 377-33(16 Za 1283-22 Mart 1867).

⁶¹ Ö. Keskin, *Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 13.

⁶² BOA. T.d. 736/17-18(4 Ca 1303-8 Şubat 1886).

⁶³ BOA. Y.A.RES. 20-25(18 C 1300 -26 Nisan 1883).

⁶⁴ Maden mühendislerinden Pauliny, Gümüşkan, Akdağ Maden-i Hümayunları ve Tokat Kalhanesi ile ilgili yapılması gerekenleri belirttiği layiha, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 165 numaralı Darphane defterinde yer almaktadır. (BOA. DRB. d.165). Trabzon eyaletindeki Gümüşhane, Niğde sancağındaki Bulgardağı, Bereketli, Aydın vilayetindeki Kula ve Bozok sancağındaki Akdağ Maden-i Hümayunu'nunu kapsayan işletmelerde ıslah çalışmaları için görevlendirilen başka bir maden mühendisi olan Mösyö Bral, adı geçen madenlerde incelemelerde bulunmuştur. Bral, belirtilen işletmelerde kuyu açmak ve cevher yenilenmesi için fırın yapmak gibi madende ihtiyaç duyulan hususlarda maden müdürüne ve orada çalışanlara rehberlik yapmıştır. BOA. A.MKT.MHM 330-51 (29 Za 1281-25 Nisan 1865).

mühendislerin istihdamı ile çözülemeyeceği gerçeğini ortaya çıkarmıştır.⁶⁵

Osmanlı madencilik sektöründe yetişmiş ara elaman eksikliğindeki en büyük etken de madencilğin zor şartlarda yapılıyor olması ve işletmenin bulunduğu bölge insanının buralarda çalışmak istememesi olmuştur. Klasik dönemde maden bölgesinde yaşayan halka bazı muafiyetler karşılığında işletmeye hizmetle yükümlü tutulması uygulaması Tanzimat'a kadar devam etmiştir. 19. yüzyıldan sonra, iyi bir gelir elde edememesi ve meşakkatli bir iş olması yönüyle maden işletmesine zorunlu hizmetle yükümlü tutulan halk, işletmelerde pek gönüllü olarak çalışmak istememiştir. Dönemin arşiv belgelerinde geçtiğine göre, bir yerde maden bulunduğu zaman madenin bulunduğu yöre halkı bunu *ketm ve ta'dil ettirmek* durumunda bile kalabiliyorlardı.⁶⁶

2.5. Mağaralardaki Rezervlerin Tükenmesi

Sadece 19. yüzyılda karşılaşılan bir durum olmayan, daha önceki dönemlerde de görülen bir sorun da, madenlerin rezerv durumlarının düşüklüğü ve buna bağlı olarak çıkarılan cevherin tükenmesi sorunudur. Çıkarılan madenin tükenmesi sonucu madenlerdeki üretimlerde de ciddi düşüşler yaşanmıştır. Üretimin ilk aşamasında rahat ulaşılabilen maden damarları kolaylıkla çıkarılabilmekte iken zamanla tükenen damarlar, üretimin düşmesine yol açmıştır. Aslında madencilik sektöründeki bu sorun da dolaylı olarak kullanılan teknolojinin yetersizliği ile ilgilidir. Mağaralarda çok derinlere inecek teknolojinin bulunmaması, madenlerin yüzeye daha yakın yerlerden çıkarılmasına sebep olmuş, yeraltında çok derinlere inilememesi nedeniyle yüzeydeki cevherin bitmesiyle de işletmelerde üretim durmuştur. Fakat bazı maden ocaklarındaki üretimin düşüşü veya ocakların tamamen kapanması mağaralardaki cevherin tamamen tükenmesi nedeniyle de olmuştur. 1776 yılında faaliyete geçen ve 1839 yılında *darphaneye masrafından başka faydası olmadığından* kapatılmak zorunda kalan Bozkır Maden-i Hümayunu'nun yanı sıra 19. yüzyılın ortalarında üretimi masrafları karşılamadığı için kapatılan diğer maden işletmeleri şunlardır; Biga sancağına bağlı Balya ve Onya Maden İşletmeleri, Keban Maden-i Hümayun İşletmesine Bağlı Perçemiş Madeni, İzmir eyaletindeki Nif Madeni.⁶⁷ Maden işletmelerinin kapanması neticesinde buralarda çıkarılan madenlerin kullanıldıkları sektörlerde önemli sıkıntıların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Öteden beri bu sıkıntının görüldüğü sektörlerin başında, ordu hep başı çekmiştir. Özellikle de kurşun üretimindeki düşüşler, ordunun savaş gücünü etkileyen önemli faktörlerden olmuştur.

⁶⁵ L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 339.

⁶⁶ BOA. İ.DH. 356-23521 (5 S 1273-5 Ekim 1856).

⁶⁷ BOA. İ.DH. 356-23521 (5 S 1273-5 Ekim 1856).

Mesela, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde askerî alanda yaşanan krizinin en önemli sebeplerinden birisi, madenlerde artan üretim maliyetlerinin bakır ve kurşun gibi madenlerin üretiminde düşmelere yol açmış olmasıdır.⁶⁸

2.6. Yolların Yetersizliği ve Nakliye Sorunu

Osmanlı madencilik sektöründe maden nakliyesinde kullanılan yollar ve ulaşım araçlarının yetersizliği de önemli bir sorundur. Buna maden işletme bölgelerinin coğrafi olarak zor mevkilerde bulunması da eklenince, nakliye masrafları daha arttırmaktadır. Nakliye masraflarının yüksekliği de Avrupa maden piyasasında işlem gören Osmanlı madenleri için aksi rekabet şartlarının oluşmasına sebep olmuştur. Yol sorunu çözmek adına devletin veya özel teşebbüsün işletme bölgelerine yaptıkları masraflar da üretim maliyetlerini artırmıştır. Maden-i Hümayun Meclisi'nin hazırlamış olduğu ve Osmanlı Devleti'ndeki maden ocakları hakkında bilgilerin verildiği 1857 tarihli raporda, maden işletmelerinde üretilen cevherin taşınmasında yolların önemi üzerinde özellikle durulmuştur. Burada, emaneten idare olunan veya ihale edilerek işletilen maden ocaklarında yapılan kazı ve üretim faaliyetlerinde, devletin belirlediği kurallara aykırı olarak, cevherin taşınacağı yol yapılmadan madenlerin uygunsuz bir şekilde taşınması faaliyetlerine girişildiği, bunun da madencilığe büyük zarar verdiği üzerinde durulmuştur. Raporda maden ocağının yakınında bulunan ormanların bilinçsiz bir şekilde tüketildiği, *bugün işimiz görülsün de sonra nasıl olursa olsun* düşüncesinin madenlere zarar verdiği belirtilmiş ve bu sorunlar çözülmediği sürece, ilerleyen zamanlarda birçok maden işletmesinde üretimin duracağı ve maden işletmelerinin atıl hale gelmesinin söz konusu olacağı ifade edilmiştir.⁶⁹

Esasında Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar devletin bir yol politikası yoktur.⁷⁰ Tanzimat sonrası dönemde ulaşımında yoğun olarak kullanılan karayollarının düzeltilmesi konusuna planlı şekilde eğilmeye başlayan devlet, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yolların yapımına özellikle de demiryolu yapımına büyük önem vermiştir.⁷¹ Osmanlı ülkesindeki madenleri pazara açma düşünceleri neticesinde demiryolu yapımında yabancı devletlerin etkinliği ön plana çıkmıştır.⁷² Nitekim 1856 yılında İngilizler tarafından imtiyazı alınarak işletmeye açılan Aydın-İzmir demiryolunun yapılması, işletilmesi ve yenilenmesi için gerekli mallar gümrük vergisi ödmeden Türkiye'ye sokulmuştur. Demiryolu yapımı esnasında bedava kullanılan ve hattın işletmeye

⁶⁸Vermory Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harp Malzemesinin Kaynakları" (Çeviren: Salih Özbaran), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. III, 1972, s. 40-41.

⁶⁹BOA. İ.DH.356-23521/4a(25 M 1273-25 Eylül 1856).

⁷⁰E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 244.

⁷¹Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, S. 3, 1992, s. 361

⁷²Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s.268.

açılmasından sonra da yolun kırk beş kilometre çevresindeki bütün maden ve ormanlar aynı şirket tarafından az bir vergi karşılığında kullanılmaya devam edilmiştir.⁷³

1900'lü yıllarda çoğunlukla hayvanlarla yapılan karayolu taşımacılığı, kilometre/ton başına demiryolu taşımacılığına göre hem dört kat daha pahalıydı hem de oldukça meşakkatli ve masraflı olmuştur.⁷⁴ Maden işletmelerinin faaliyete geçmesinden önce yapılan ön hazırlık aşamasında, maden nakli için düzeltilmesi gereken yolların keşfi ve muayenesi üzerinde önemle durulmuştur.⁷⁵

Örneğin birçok işletmede çıkarılan bir maden olan simli kurşun, Osmanlı ülkesinde fazlaca bulunan ve her geçen gün keşfedilen yeni maden alanlarıyla da üretimi yükselmesine rağmen, simli kurşun üretimi yapan işletmeler, ürettikleri madenleri yolların yetersizliği veya düzensizliği yüzünden, yüksek masraflarla İstanbul'a nakletmek zorunda kalmışlardır.⁷⁶

Demiryollarının ikmal edilememiş olması ve buna bağlı nakliye fiyatlarının çok yüksek olması maden cevherlerinden mamul eşya üretimini de çok masraflı hale getirmiştir.⁷⁷ Bu durumun önüne geçmek ve madenlerin kullanım alanlarına daha kısa sürede, daha az masrafla taşınmasını sağlamak amacıyla devlet, bazı maden işletmelerini kendilerine en yakın demiryolu ağlarına entegre etmeye çalışmıştır. Örneğin 1890'lı yıllarda, *Yozgat ve Kangırı* (Çankırı) gibi *Ankara'ya baid* (uzak) olan *maballerden Dersaadete nakel olunacak zahir ve maden misülli mevad-ı asliye nakliyatı*⁷⁸ için bir güzergâh belirleme çalışması başlatılmıştır. Bu illerin en yakın demiryolu ağıyla birleştirilmesi için Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi mensubu memurlar, Konya, Kırşehir, Yozgat, Sungurlu, Çorum ve Çankırı bölgesini kapsayan geniş bir alanda araştırmalar yapmışlardır.⁷⁹

Bazı maden işletmeleri, madenlerin naklinde kendilerine yakın büyük nehirlerden yararlanma yoluna giderek denizyollarından da istifade etme yollarını araştırmışlardır. Bu konuda Gümüşkan Maden-i Hümayunu müdürü Ahmet Bey'in hazırladığı *Kızılırmak Projesi*⁸⁰ çok fazla uygulama alanı bulamasa

⁷³ Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 100.

⁷⁴ A.D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, İstanbul, 1979, s. 13.

⁷⁵ BOA. İ.DH.356-23521/3(13 C 1272-20 Şubat 1856).

⁷⁶ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 12, "*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*", (24 Şaban 1302-4 Ekim 1885).

⁷⁷ R. Balcı-İ. Sırma, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*, s.31.

⁷⁸ BOA. DH-MKT 80-46/1(24 Z 1310-9 Temmuz 1893).

⁷⁹ BOA. DH-MKT 80-46/2(24 Z 1310-9 Temmuz 1893).

⁸⁰ Gümüşkan Maden-i Hümayunu'ndan çıkarılan madenin sahile ulaştırılması için hazırlanan bu proje, sadece madenlerin naklini öngörmektedir. İşletmenin bulunduğu vilayette çıkarılan kaya tuzunun, zahirenin ve kerestenin de naklini esas alan bu proje,

da, alanında bir ilk olması itibariyle önemlidir. Keban-Ergani Madeni Hümayunu'nda üretilen madenin nakli ve işletmenin ihtiyaç duyduğu yakıtın taşınmasında Fırat Nehrinin yararlanılma yoluna gidilse de bu teşebbüste çok başarılı olunamamıştır.⁸¹

2.7. Madenlerde Kullanılan Yakıtın Türü ve Temininde Yaşanan Problemler

Yakacak temini maden işletmelerinin başlangıçtan beri karşılaştığı en önemli sorunlardan biri olmuştur. Osmanlı madencilik sektöründe üzerinde ittifak edilen bu önemli sorun, maden işletmelerinde odun kömürünün yaygın olarak kullanılıyor olmasından kaynaklanmıştır. Birçok maden işletmesinin etrafında bulunan ormanlar, yüzyıllardır bilgisizce ve düzensiz bir şekilde harcama harcama tükenme noktasına gelmiştir. Kömür madenine göre oldukça düşük enerjiye sahip olan odun kömürünün madenlerde sürekli kullanılıyor olmasına rağmen, ormanların yenilenmemesiyle birlikte her geçen daha çok zarar görmesi, devletin ciddi bir ormancılık politikasının olmadığını da göstermektedir.⁸² 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı Devleti de, madenlerde yakıt olarak odun kömürü kullanılması yüzünden ormanların zarar gördüğünü, bunun önüne geçilmesi için önlem alınması gerektiği üzerinde önemle durmuştur.⁸³ Devleti bu konu üzerine yoğunlaşan en önemli etken, tükenmekte olan ormanlardır. Maden ocaklarının civarındaki ormanların büyük bir kısmı bilinçsizce tüketilince, mecburen çok uzak yerlerden odun ve kömür nakli gerekmiş, bu durum hem kal ve izabe ocaklarından gerekli yakıtın zamanında sağlanmasını güçleştirmiş, hem de taşıma ve imalat maliyetini yükseltmiştir.⁸⁴

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren stratejik önemi artan kömür madeninin kullanımı sanayileşme ve kalkınmanın ölçüsü kabul edilmiştir. Kömür madeni sayesinde, buhar gücünü kullanan Avrupalı devletler, 1850'li yıllardan itibaren, gerçekleştirdikleri sanayileşme hamlesiyle fabrika, demiryolu ve elektrik üretimi gibi alanlarda çok ilerlemişlerdir. Avrupa ile belki de aynı

Kızılırmak nehrinin kaynağından döküldüğü yer olan Karadeniz'e kadar ki bölgede bulunan yerleşim yerlerini etkileyecek büyük bir projedir. Maden müdürünün çok detaylandırarak hazırladığı projenin evrakları dönemin Ticaret Nazırı Süleyman Paşa'ya sunulmuş, Paşa da konuyu görüşmek üzere ilgili makamlara iletmiştir. Ebubekir Önal-Osman Doğan, "Sultan Abdülmecid Devrinde Bir Osmanlı Maden Müdürünün Kızılırmak Projesi (1848)", *Osmanlı'da Ulaşım* (Editörler: Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011, s. 145-151.

⁸¹ M. Çadırcı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha", s.438.

⁸² Y. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları*, s.310.

⁸³ Ş. Yorulmaz, *Aydın Vilayetinde Madenler*, s. 73.

⁸⁴ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.244.

dönemde sanayileşme hamlesine girişen Osmanlı Devleti, kömür madeni bakımından zengin olmasına rağmen batılı devletlerin kat ettikleri ilerlemeyi gerçekleştirememiştir.⁸⁵

Osmanlı coğrafyasında ilk olarak 18. yüzyılın ortalarına doğru Balkanlarda keşfedilen kömür madenin maden işletmeleri için önemi her geçen gün artarak devam etmiştir.⁸⁶ Kömür madeni rezervi yönüyle oldukça iyi durumda olan Osmanlı ülkesinin birçok yerinde yeni kömür ocakları keşfedilse de, 19. yüzyıldan itibaren içlerinden sadece Ereğli kömür madeni ciddi manada işletilmiştir. Dönemin ekonomi yayınlarında, buranın tek başına yeterli olamayacağı, devletin kömür madenini işletmesi hususuna daha ciddi bir şekilde eğilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Zira yılda 130 bin Osmanlı lirası, maden kömürünün ithalatı sebebiyle yabancı ülkelere gitmekteydi. Eğer, kendi maden kömür madenlerimiz verimli bir şekilde işletilecek olsa, bu rakam ülke hazinesine kâr olarak kalacaktır.⁸⁷

Önemli bir maden işletmesi olan Ergani madeninin üretiminde odun kömürü kullanılması sebebiyle, madene on dört saatlik mesafeye varıncaya değin bütün ormanların kesildiğinden bahseden ve II. Abdülhamit'e sunulmuş olan layihada, eğer acil bir çözüm bulunmazsa kalan filiz halindeki küçük ağaçların bile bütün bütün zarar göreceği belirtilmiştir. Bundandır ki raporu hazırlayan heyetin maden işletilmesinin zarardan kurtarılması için çözüm önerisi, yakıt olarak kesinlikle maden kömürünün kullanılması olmuştur. Ergani Maden-i Hümayunu'nda odun kömürü yerine, madene on iki saatlik mesafede bulunan Palu kazasında keşfedilen maden kömürünün kullanılması, bir çıkış yolu olarak gösterilmiştir. Burada da başka bir sorun kömürün madene taşınmasın da kullanılacak yolların yetersizliği olmuştur. Bu yüzden nakliyyede kullanılacak yolların onarılması ve bunlara yeni yolların ilave edilmesi gerekmektedir. Maden kömürünün kullanılmasının hem madene hem de madenin bulunduğu kasabaya çok faydası olacağı, bununla birlikte ormanların da zayi edilmeyeceği ifade edilmiştir. Üstelik maden kömürünün nehir yoluyla getirilmesi durumunda aradaki mesafenin daha da kısılacağı, heyet tarafından pratik bir yol olarak gösterilmiştir.⁸⁸

Yakıt olarak kullanılmakta olan odun kömürünün maden kömürüne göre kal ve izabe fırınlarında yeterli ısıyı sağlayamaması, maden işletmelerinde üretim kapasitesinin de düşmesine neden olmuştur. Kal ve izabe işlemleri esnasında cevherde % 30, bazen kullanılan teknolojinin yetersizliği ile beraber % 50'ye

⁸⁵ E. Balcı, "Türkiye Madenleri", s. 2.

⁸⁶ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 244.

⁸⁷ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 13, "*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*", (9 Ramazan 1302-22 Haziran 1885).

⁸⁸ M. Çadircı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha", s. 433-438.

varan kayıpların kaynağında kullanılan yakıtın türü vardı.⁸⁹ Madenlerde kullanılan yakıtın türü ve fiyatı Osmanlı madenciliğinin dış piyasalarda da rekabet edememesine de neden olmuştur. Zira İngiltere, Belçika ve Almanya gibi memleketlere oranla Osmanlı'da yakacak fiyatlarının üç kat daha fazla olması ve bunun da maden cevherlerinden mamul eşya üretimini çok masraflı hale getirmesi Osmanlı Devleti'nin madencilik alanında Avrupa ile rekabet edememesinde önemli bir etkendi.⁹⁰

Bazı maden-i hümayunlarda yakıt tedariki üretim maliyetlerini arttırdığı gibi kapatılma gerekçesi de olabiliyordu. Örneğin Konya Seydişehir dağlarında ağaç olmadığından kömür tedarikinde güçlük çekilmiş ve nakliye masraflarının da fazla olduğu için, Bozkır madeni belli bir süre kapatılmıştır.⁹¹ Ankara vilayetinde orman yönüyle en zengin yer olan Akdağmadeni'nde bulunan Akdağ Maden-i Hümayunu'na odun temininde yaşanan zorluklar ve daha uzaktaki ormanların kullanılma zorunluluğu, madene getirilen kömürün zamlanmasına sebebiyet vermiş, bu da işletmede maliyetlerin artışı sonucunu doğurmuştur.⁹² Bu örneklerde olduğu gibi, madenlerde üretimin düşmesine ve maden üretim maliyetlerinin artmasına sebep olarak gösterilen yakıt ve bunun teminindeki güçlük birçok maden işletmesi için büyük bir sorun olmuştur.

2.8. Yabancı Sermayenin Etkinliği ve Yerli Sermayenin Yetersizliği

Genellikle yüklü başlangıç yatırımları gerektiren maden işletmeciliğinde sermaye yetersizliği son dönem Osmanlı madencilik sektöründe yaşanan en ciddi sorunlardan olmuştur. Bu sorun yeni madenlerin de işletmeye açılma imkânını kısıtlamış, yabancı sermayeye karşı duyulan isteksizlik ve güvensizlikten dolayı da sektörde sıkıntılar yaşanmıştır.⁹³ 19. yüzyılın ortalarında Maden Meclisi tarafından hazırlanan defterde belirtildiğine göre Osmanlı Devleti'ndeki madenlerin çoğunluğu, emaneten devlet tarafından işletilmekte ve bu işletmelerden bazılarının gelirleri giderlerine karşılık gelmemektedir. İstenilen verim alınamadığından *ta'dil* edilmek zorunda kalınan bu işletmelerin yanı sıra işletilmekte olan veya sonradan bulunan bazı madenler de ise, sadece cevher oranının tespiti amacıyla örnek cevher numuneleri alınmakta, ancak *keülliyetlice sermayeye* ihtiyaç duyan işletmelerin yeterince sermayesinin olmaması sebebiyle maden bulunsa bile üretime geçilememektedir. Sermaye yetersizliği sebebiyle, bazı yerlerde bulunan devlet madenlerinin masrafları karşılanamamış, yeni

⁸⁹ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.249.

⁹⁰ R. Balcı-İ. Sırma, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*, s.31.

⁹¹ Hamit Şafakçı, *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2013, s. 37-38.

⁹² BOA. HH.THR 1253-7/4 (13 M 1274-3 Eylül 1857)

⁹³ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı*, s. 45.

açılması planlanan bazı maden işletmelerinde ciddi bir zemin araştırması yapılmamış ve maden yeryüzüne çıkarılmamıştır.⁹⁴

Dönemin ekonomi yayınlarına göre Osmanlı madenciliğinin günden güne daha kötü olmasındaki başlıca sebep, ülkede büyük sermayelerin yokluğu ve *ticari abvalin içerisinde bulunduğu kıtlıktır*.⁹⁵ Bunun yanı sıra maden üretimi için gerekli olan yüksek miktardaki sermayenin uygun bir faiz ile karşılanmasında yaşanan zorluklar nedeniyle sermaye tedariki meselesi çözülememiştir. Madenlerin işletilmesinde başarılı olunamamasında, güçlü bir yerli sermayenin bulunmaması ve mevcut sermaye sahiplerinin bürokrasiden kaynaklanan hantallıktan dolayı ortaklık kurmaktan ziyade kendi sermayeleri ile iş yapmak istemeleri neticesinde⁹⁶, 19. yüzyılın sonlarında maden üretiminde yerli sermayenin payı giderek azalmıştır.

Buna, maden çıkarılması için gerekli olan nitelikli eleman ve araç gerecinde bulunmaması eklenince, yabancı sermayenin Osmanlı madencilik sektörüne girmesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Osmanlı Devleti'nde son dönemde maden üretiminde sermaye mülkiyetine bakıldığında, üretimin çoğunluğunun yabancı ve gayrimüslim sermayesinin elinde olduğu görülmüştür. Yabancı devletler hemen hemen her tür madeni işletmek için imtiyaz almışlardır. Osmanlı vatandaşı Müslim ve gayrimüslimler de yabancı ortaklar edinerek maden işletme hakkı elde etmişlerdir. Osmanlı Devleti vatandaşlarının, bazı maden imtiyazlarını yabancılara terk etmeleri sonucu, imtiyaz sayısında düşüş olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren madenlerde yabancı sermayenin etkinliği her geçen gün daha da artmıştır. Nitekim 1870-1911 yılları arasında dağıtılan toplam 282 maden imtiyazının ancak 102'si ve 1911 yılında toplam maden üretiminin sadece % 20'si Osmanlı vatandaşı olan Müslümanların elindedir.⁹⁷ 1878-1899 yılları arasında verilen imtiyazlara bakıldığında Osmanlı vatandaşlarının yerli ve yabancılarla müstakil veya ortaklaşa aldıkları maden imtiyazı sayısı 86 iken ilerleyen yıllarda bu sayı 72'ye düşmüş, bu zaman aralığında 14 maden imtiyazının yabancı ülke vatandaşlarına terk edildiği görülmüştür. Azınlık ve yabancının maden üretimindeki oranları 1902 yılında % 57 iken 1911 yılında %81 düzeyine yükselmiştir.⁹⁸ 1890-1911 yılları arasında verilen maden çıkarma yetkileri toplam 270 iken, bunun 102'sini Türk, 101'ini

⁹⁴ BOA. İ.DH.356-23521 (5 S 1273-5 Ekim 1856).

⁹⁵ Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 12, "Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik", (24 Şaban 1302-4 Ekim 1885).

⁹⁶ R. Balcı-İ. Sırma, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*, s.31.

⁹⁷ Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1980, s. 232.

⁹⁸ Ahmet Gündüz Ökçün, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 803-892.

yabancı ve 67'sini de gayrimüslimlerden oluşmaktadır.⁹⁹ II. Meşrutiyet dönemine geldiğinde ise yabancı sermayeye başvurulmaksızın kurulan Osmanlı anonim şirketlerinin sayısı birkaç tane ile sınırlı olmuştur.¹⁰⁰

Bu durumu Osmanlı vatandaşı Müslümanların lehine değiştirme adına, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ekonomide millileşme çerçevesinde Türk vatandaşlarını destekleme politikası, madencilik alanında başarılı olamamıştır. Son dönemde Osmanlı madenciliği, büyük oranda yabancıların kontrolüne bırakılmıştır. 1914 yılında madencilik sektöründeki Fransız sermayesi % 80, İngiliz sermayesi % 14 ve Alman sermayesi ise % 6'dır.¹⁰¹ Bu yabancı sermaye de özellikle demiryolu, tekel maddeleri ve madencilik alanında yoğunlaşmıştır.¹⁰²

2.9. Maden İşletmeciliğinde Devlet Görevlilerinin Suiistimalleri

Osmanlı Devleti'nde maden işletmelerinin içerisinde bulunduğu önemli sorunlardan biri de, madenlerin kötü yönetilmesidir. Esasında madenlerin iyi idare edilememesi öteden beri devam eden bir sorundur. Bazı maden işletmelerinin bulunduğu yerlerin yerel yöneticilerinin merkeze bildirdiği raporlarda, maden ocaklarının önemli bir kısmında yöneticilerin ilgisizliğinden dolayı yıkım yaşandığı, sektörün canlanmasına çözüm önerisi olarak da maden işlerinde deneyimli olmayan ve işleyişine zarar veren idarecilerin derhal değiştirilmesinin gerektiği gündeme gelmiştir.¹⁰³

Tanzimat sonrası madenciliğin geliştirilmesini konu alan raporlarda madencilik konusunda uzman mühendis ve bilgili memurların sektörde verimi arttıracığı konusu üzerinde durulmuştur.¹⁰⁴ Çoğu zaman maden idaresinden sorumlu olan üst düzey kişilerin uygulamalarından dolayı, madencilik sektörünün uğradığı zararlar gündeme getirilmiştir. Örneğin maden işlerinden anlamayan ve yöneticilik kabiliyeti bulunmayan kişiler yüzünden Bulgardağı Maden-i Hümayunu'ndan devletin yeterince verim alamadığı belirtilmiştir.¹⁰⁵ Ekim 1882 tarihli hazırlanan bir rapora göre maden ilminden anlayan mühendislerin yetiştirilememesi ve madenlere tahsis edilen sermayelerin tahsilatında yaşanan güçlükler, madencilik alanındaki insan unsurundan kaynaklı

⁹⁹ Ahmet Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler Ve Madencilik Politikası", *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, S. 36, 1990, s. 69.

¹⁰⁰ Ş. Yorulmaz, *Aydın Vilayetinde Madenler*, s. 66.

¹⁰¹ Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s.15.

¹⁰² A. Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler", s.69.

¹⁰³ Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekaşsi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2010, s. 22.

¹⁰⁴ BOA. İ.DH.356-23521/3(13 C 1272-20 Şubat 1856).

¹⁰⁵ E. Balcı, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Maden İşletmeleri*, s. 108.

önemli sorunlar olarak ön plana çıkmaktadır. Sektördeki sorunların aşılması için vasıflı maden mühendislerinin yetiştirilmesi ve ihale edilen madenlerin muamelelerinde karşılaşılan gecikmelerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunlara ilave olarak halkın madenlere olan ilgisini artırmaya yönelik tedbirler alınırsa madencilik alanında büyük gelişmeler görülebileceği bu raporda dile getirilmektedir.¹⁰⁶ Zaten sektörde konunun uzmanı bilgili usta ve işçi bulmak zordu ve buna çağdaş üretim tekniklerinin kullanılmaması da eklenince maden işletmeleri için zarar kaçınılmaz olmuştur.¹⁰⁷

Kötü yönetimin bir neticesi olarak maden ocaklarında zaman zaman yapılan yolsuzluklar ve hırsızlıklar¹⁰⁸ madenlerin gerilemesine sebebiyet vermiştir. Maden emin veya müdürlerinin işletmede yapabilecekleri kanunsuzlukların başında madencilere yüksek fiyatla zahire ve eşya satmak, hiçbir senet almadan ve kefil istemeden para dağıtmak veya gönderilen sermaye akçelerini kendi hesaplarına geçirmek gibi işler olabiliyordu. *Madencilere âli baba ile zebair ve eşya ve bilâ senet ve kefil akçe ita eylemek ve kendi zimmetlerine akçe geçirmek* şeklinde tanımlanan bu tür kanunsuzlukları tespit edilen müdürler görevden el çektirilmektedir.¹⁰⁹ Müdürlerin zimmetlerine akçe geçirmeleri halinde, bunun kendilerinden tahsil olunduktan sonra, haklarında kanuni işleme girişilmesi gerektiği, Şuray-ı Devlet kararı olup, bu durum 3 Mart 1872 tarihli sadaret tezkiresiyle emir ve ferman olunmuştur.¹¹⁰

Sektörde maden memurlarının sıkça yargılandıkları hadiseler, gelirlerin eksik gösterilmesi, zimmete para geçirme ve usulsüz uygulamaların görmezden gelinmesi olmuştur. Bu konuda Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame Paşa'nın döneminde yapılan yolsuzluklar ve neticesinde devletin zarara uğratılması sektöre ciddi zarar vermiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Ö. Keskin, *Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s.50.

¹⁰⁷ M. Çadircı, *Tanzimat Döneminin Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 9.

¹⁰⁸ Maden memuru Hacı Nikola'nın Bulgardağı ve Bereketli madenlerinden gönderilen kurşunu eksik tartması ve işletmeye gönderilen sermaye akçesinden zimmetine para geçirmesi (Ö. Keskin, *Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 126); 1857 tarihinde de Gümüşhane Maden-i Hümayunu'ndan 73 bin kuruşluk bakırın çalınması (Saylan, *Gümüşhane Sancağı*, s. 87.) bu konuya küçük birer örnektir.

¹⁰⁹ Sayılan yolsuzluklara karışan ve kanunsuz işlemler yapanların görevden alınmalarından sonraki adli süreçte, bazen tatsız olaylar da meydana gelebiliyordu. Nitekim hakkında zimmet çıkarılan Akdağ Maden-i Hümayunu müdürü Mustafa Hilmi Efendi'nin görev yaptığı dönemin muhasebesi görülürken, *kendi kendisini darp ve itlaf* etmek suretiyle intihar etmesi bu türden olaylardandır. (BOA. T. d. 1479/10 25 Ş 1295-24 Ağustos 1878).

¹¹⁰ BOA. T. d. 1479/10 (25 Ş 1295-24 Ağustos 1878).

¹¹¹ Osmanlı Devleti'nde Orman, Maadin ve Ziraat Nazırları içerisinde, hakkında en çok şikâyetçi olunan ve suistimallerinden söz edilen kişi, Selim Melhame Paşa olmuştur. Meclis Mebusan Zabıt Ceridelerinde, kendisinden sonraki Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa tarafından ağır bir dille suçlanan Selim Melhame Paşa'nın bazı

Sonuç

Osmanlı ekonomisinin başlıca gelir kaynaklarından olan madenler, kuruluştan itibaren her zaman önemsenmiş, bunun bir sonucu olarak, klasik dönemde madencilik sektörü batıyla yarışır hale gelmiştir. Bu dönemde yürütülen politikalar; mevcut durumun bozulmaması için ele geçirilen maden bölgelerindeki yerel uygulamalara dokunulmaması ve oldukça meşakkatli olan bu alanda istihdam edilen madenci reayasından daha fazla verim almak için örfi vergilerden muaf tutulması şeklinde tezahür etmiştir. Yine devlet kendi kendine yetme düşüncesi ile çıkarılan madenlerin, sivil ve askeri alanda kullanılmasına özen göstermiştir.

Yurt dışı kaynaklı ucuz gümüşün Osmanlı ekonomisini olumsuz etkilemeye başlamasıyla mali alanda bozulmalar baş göstermiş, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin yalıtılmış konumundan ötürü, madencilik sektöründe istenilen sonuç elde edilememiş ve devlet bu alanda giderek Avrupa madenciliğinin gerisinde kalmıştır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ülkelerinde gelişen teknolojinin madencilik sektöründe de kullanılmaya başlanması ile büyük atılımlar yapılmış, bununla birlikte sektörde çalışan işçilerin hem sayıları artmış hem de bu işçiler daha nitelikli hale getirilmiştir. Ulaştırma sistemlerinin de iyileştirilmesi ve yaygın hale getirilmesi ile madencilik batı ülkelerinin önemli gelir kaynakları arasında yerini almıştır. Batıdaki bu gelişmelere karşın, anılan dönemde Osmanlı Devleti'nde maden işletmek gerçekten zor ve pahalı bir teşebbüs haline gelmiştir. Avrupa'da saydığımız bu atılımları takip edemeyen Osmanlı idaresinde, madencilik sektöründe fazla bir hareketlilik görülmemiştir. Haberleşme araçlarının yetersizliği, devam eden savaşlarla birlikte halkın içinde bulunduğu sefalet ve asayişsizliğe, ekonominin içler acısı hali de eklenince, tablo hiç de olumlu değildir. Ekonomide uygulanan tutarlı bir politikanın olmayışı ve maden mevzuatının yetersizliği müteşebbislerin önündeki aşılması gereken ciddi engeller olmuştur.

Madenlerin naklinde kullanılan yolların düzensizliği ve karşılaşılan güçlüklerle birlikte, işletme maliyetlerindeki masrafların yüksekliği, kullanılan teknolojinin çağın gerisinde olması, sermaye yetersizliği madencilik sektörünün içinde bulunduğu sıkıntılardır. İşletmelerde teknolojinin yetersizliği nedeniyle işlenmek üzere Avrupa'ya ihraç edilen ucuz hammadde olan madenler, daha pahalı bir şekilde Osmanlı ülkesine girmiş ve bu da Osmanlı maliyesini çok

madenleri kendi yandaşlarına verdiği fakat yapılan onca masrafa rağmen açtırılan kuyulardan istifade edilemediği belirtilmiştir. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1908, C. 4, TBMM. Basımevi, Ankara, s. 324-325.) Maden ve ormanların nakliyesinde kendi yakınlarını kollayan Paşa'nın, üzerindeki şüphelerden dolayı, rahatsızlık duyarak, İngiliz gemisiyle yurt dışına kaçması sonunda bütün mallarına devletçe el konulmuştur.

olumsuz etkilemiştir. Yaşanan siyasi olaylar da madencilik sektörünü etkilemiştir. Savaşlar neticesinde özellikle Rumeli coğrafyasında kaybedilen topraklar içerisinde kalan maden işletmeleri maden gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen devlet, 19. yüzyılda madencilik sektöründe Avrupa'yı takip etmeye çalışmıştır. Yaptığı yasal düzenlemeler, yurt dışından konunun uzmanı maden mühendislerinin istihdamı, işletmelerde devlet tekelinin kaldırılarak özel teşebbüsünün önünün açılması devletin sektöre verdiği önemden kaynaklanmıştır. Yapılan bu düzenlemeler sorunları çözmeye yetmemiştir. Zira problemler iç içe geçmiş ve tek bir nedene bağlı olmadığından tek bir düzenleme ile de çözülememiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin son dönemde madencilik sektöründe yaptığı düzenlemeler ve açtığı kurumlar, Cumhuriyet Türkiye'si için temel olmuştur.

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri

Cevdet Darphane (C.DRB): 404-9.

Darphane Defteri (DRB.d.): 165.

İrade, Meclis-i Vâlâ (MVL.): 398-17317; 745-19.

Ticaret, Nâfia, Orman, Meâdin ve Ziraat Nezaretlerine Ait Defterler (T.d.):736/17-18.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.): 548-29; 1479/10.

Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD): 313-11/2.

Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM): 330-51; 377-33.

İrade, Dâhiliye (İ.DH.): 356-23521.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeri (DH.MKT): 80-46/1,2.

Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR) 1253-3; 1253-7/4.

Sürelî Yayınlar

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Sayı 7, (13 Cemaziyelahir 1302-30 Mart 1885).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Sayı 12, “*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*”, (24 Şaban 1302-4 Ekim 1885).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Sayı 13, “*Memalik-i Mabrusa-ı Şabanede Madencilik*”, (9 Ramazan 1302-22 Haziran 1885).

Orman ve Maadin Mecmuası, Ağustos 1883.

Kitap ve Tezler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri, c. II*, İstanbul, 1990.

ALTUNBAY, Mustafa, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2010.

BALCI,ERCÜMENT, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Maden İşletmeleri, (Bulgardağı Maden İşletmesi Örneğı) 1825-1908* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

BALCI, Ramazan-Sirma, İbrahim, *Ticaret ve Ziraat Nezareti-Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.

- BROWN, L. Carl, *İmparatorluk Mirası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie VI*, Les Editions Isis, İstanbul, 2001.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminin Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Anka, 1997.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
- ERTUL, Nurten, *Ekonomi Basın Tarihi*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2008.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.
- _____, *Devlet-i Âliyye, c. I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, c.VI*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1977.
- KEPENEK, Yakup- Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
- KESKİN, Özkan, *Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* 1908, c. 4, TBMM. Basımevi, Ankara.
- NOVİÇEV, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, İstanbul, 1979.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- REFİK, Ahmet, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

- QUATAERT, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (Çeviren: Sabri Tekay), Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- SAYLAN, Kemal, *Gümüşhane Sancağı 1850-1918*(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, 2012.
- ŞAFAKÇI, Hamit, “*Bozkar'da Madencilik (1776-1839)*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2013.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.
- YAŞA, Memduh, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1980.
- YORULMAZ, Şerife, *Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994.

Makaleler

- “Türkler ve Madencilik,” *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 1935, ss. 3-35.
- ALTUNBAY, Mustafa, “Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2003, ss. 791-801.
- ARIKAN, Zeki, “Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, ss. 280-306.
- BALCI,ERCÜMENT, “Türkiye Madenleri: Maden Mühendisi E. Coulant'a Göre “Menabi-i Ma'deniyemiz””, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.145, 2003, ss. 93-112.
- BAYARTAN, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, 2008, ss. 137-156.
- ÇADIRCI, Musa, “II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha”, *OTAM*, S.3, 1992, ss. 413-485.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.1, 1943, ss. 117-127.
- GENÇ, Mehmet, “17.-19. yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara, 1987, ss. 145-169.

- KARTALKANAT, Ahmet, “Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası”, *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, S. 36, 1990, ss. 65-71.
- MURPHEY, Rhoads, “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askerî Uygulamalardaki Rolü”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 7-20.
- ÖNAL, Ebubekir-Doğan, Osman, “Sultan Abdülmecid Devrinde Bir Osmanlı Maden Müdürünün Kızılırmak Projesi (1848)”, *Osmanlı’da Ulaşım* (Editörler: Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan), Çamlıca Yayınları, 2011, İstanbul, ss. 145-151.
- PARRY, Vermory, “Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harp Malzemesinin Kaynakları” (Çeviren: Salih Özbaran), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. III, 1972, ss. 35-46.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Emin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, 1995, ss. 111-112.
- TAMZOK, Nejat, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, (1861-1948)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S.63-4, ss. 179-204.
- TIZLAK, Fahrettin, “XIX. yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Bellekten*, S.229, 1997, ss. 703-718.
- YAZICI, Nesimi, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, S. 3, 1992, ss. 333-378.

Osmanlı Taşra İdaresinde Adem-i Merkeziyet Sorunu: Aynaroz Örneği*

The Decentralization Problem in the Ottoman Provincial Administration: Aynaroz Example

Hadi BELGE** - Cenk REYHAN***

Özet

Osmanlı vilayetlerinin tamamını kapsayacak tek tip bir taşra teşkilatı modeli geliştirmek 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarının başlıca sorunlarından biriydi. Bu süreç imparatorluğun en önemli modernleşme hamlesi olan Tanzimat ile başlamış, içte ve dışta yaşanan gelişmeler reformistleri taşra idaresine çekidüzen vermeye mecbur etmişti.

İmparatorluğun özellikle Arap memleketlerindeki ve Balkan coğrafyasındaki ahalisinin nüfus özellikleri, tesis edilmeye çalışılan yeni vilayet teşkilatının önünde aşılması gereken ciddi bir engel gibi duruyordu. Üstelik daha Osmanlı egemenliğine katılırken bir takım imtiyazlar elde eden, bu ayrıcalıklı statülerini asırlarca devam ettiren özel yönetimli yerlerin varlığı meseleyi daha da zorlaştırıyordu.

Bu araştırmada bir ruhban beldesi olarak bazı imtiyazlara sahip olan Aynaroz'un Osmanlı taşra idaresinde kendine nasıl bir yer edindiğini konu almıştır. Bu çalışmada, Aynaroz örneğinde reformcu bürokratların, adem-i merkezi idareleri ortak hukuka ve taşra teşkilatının genel nizamına dahil etmeye çalışırken ne tür zorluklar ile karşılaştıkları, bu zorluklara

* Bu makale, yazarların şu çalışmalarından yararlanılarak yazılmıştır. Hadi Belge, *19. Yüzyıl Osmanlı Taşra İdaresinde Aynaroz Manastırları*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare (Merkezîyetçilik- Adem-i Merkezîyetçilik)*. Ankara, İmge Yayınları, 2007 ve Cenk Reyhan, "1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında "Birörnek Yönetim Modeli"nin Kuruluş Sorunu", *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ed. Tural, Erkan, Çapar, Selim), Ankara, TODAİE-TİAV Ortak Yayını, 2015, s. 51-68.

** Dr., *Amasya Merkez, Şebit Ferhat Üneli Bilim ve Sanat Merkezi* (hadibelge@gmail.com)

*** Prof. Dr., *Ankara HBV Üniversitesi* (cenkreghan@gazi.edu.tr)

karşı ne gibi çözümler ürettikleri ve neticede ne derece başarı sağladıkları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Aynaroz, taşra idaresi, mülki idare, ruhanî idare, merkezîyetçilik, adem-i merkezîyetçilik.

Abstract

Developing a uniform model of provincial organization prevailing all the Ottoman provinces was one of the main problems of nineteenth-century Ottoman bureaucrats. This process began with the most important modernization attempt of the empire, i.e. Tanzimat, in which ongoing developments inside and outside forced the reformists to put in order provincial administration.

The population characteristics of the empire especially in the Arab countries and the Balkan geography seemed to be standing as an insuperable obstacle to overcome on the way of the new provincial organization that is endeavor to be formed. Moreover, the presence of privately-owned places which had some privileges while still participating in the Ottoman sovereignty, and continued these privileged statues for some time, was making the matter even more difficult.

This research is about how Aynaroz enjoying some privileges as a ruhban town has taken up a place in the Ottoman provincial administration. Taking this town as a case, it is examined in this study that what kind of difficulties reformist bureaucrats faced in trying to include decentralized administrations into the common-law and into the general order of the provincial administration, what kinds of solutions they created for these hardships and to what extent they achieved success at the end.

Keywords: Ottoman State, Aynaroz, provincial administration, property administration, epistates, centralization, decentralization.

Giriş

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki yıllarda taşradaki idarî düzenlemeleri uzun süre "talimatname"ler aracılığı ile yürüttü, 1841-1842, 1849, 1852 ve 1858 yıllarında ilan edilen talimatnameler ile taşra idarî yapısını merkezîyetçi esasa göre düzenlemeye çalıştı. Taşrada, modern-merkezî bir idarî yapının kurulması politikasında "ölçek" sorunu, Osmanlı bürokratlarını yeni bir idarî birim oluşturulması ve yeni bir idarî taksimat yapılması sonucuna götürdü. Bu sorununu çözümüne yönelik en kapsamlı düzenlemeler 1864, 1867 ve 1871 vilayet nizamnamelerinin yapılması ve bunları uygulama girişimleri ile oldu.¹ Bu

¹ Ayrıntı için bkz. Nizam Önen, Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye -Türkiye'de Taşra İdaresi'nin Dönüşümü (1839 – 1929)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.250-252. Ayrıca

kapsamda, 1864, 1867 ve 1871 vilayet nizamnamelerinin temel amacı, Osmanlı taşra idarî yapısında vilayet ölçeğinde yeni bir ölçeklendirme yapılması, “merkezi” ve “birörnek yönetim modeli”nin kurulması sorununu çözmektir.² Sorunun çözümünde; birörnek yönetim modeli, yerinden yönetim otoritelerinde (yani coğrafi ögede) ya da dinsel topluluklarda (yani toplumsal ögede) merkezi otoritenin teklifini, merkeziyetçiliği-üniter yapıyı ifade eder. Buna karşılık, Osmanlı Devleti’nin, “idarî reform programları”nı yürütürken yayınladığı yerel ölçekli (Cebel-i Lübnan, Girit, Şarkî Rumeli vilayet nizamnameleri gibi) ve toplumsal ölçekli (Ermeni, Rum, Yahudi cemaat nizamnameleri gibi) nizamnameler gerçekte tüm ülkeyi ve toplumu kapsayan, tek ve aynı hukukî kolektiviteyi zedelemektedir. Nitekim, bu nizamnameler, ilgili birimleri (coğrafi ve topluluk birimlerini) “ortak hukuk”a dahil edemedi, “birörnek yönetim modeli”ni kurma girişimlerinde beklentileri karşılayamadı. Osmanlı Devleti’nin taşrada yürüttüğü idarî modernleşme politikasında merkeziyetçilik doğrultusunda atılan her adım kısa ve uzun vadede sonuç vermekten uzak kaldı.

Tanzimat bürokratları açısından değerlendirildiğinde, Batı Avrupa tarzı bir modern-ulus devlet merkeziyetçiliğini, mülk açısından üç kıtaya yayılmış, çok etnik-dinsel/mezhepsel yapılı, çok dilli, çok iktisadî düzenli geleneksel-imparatorluk yapısında uygulamak pek mümkün olmadı. II. Meşrutiyet dönemi bürokratları söz konusu olduğunda da aynı durum az-çok geçerlidir.³

Tanzimat dönemi reformcu bürokratlarının taşranın idarî yapısındaki temel anlayışı olan merkeziyetçilik, II. Meşrutiyet Dönemi’nin iktidar partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinin de temel görüşüydü. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde taşra idaresinin modernleşme politikası çok uzun bir süre merkeziyetçi bir anlayış ile yürütülmüştü. Tanzimatçıların uzun bir süredir tavizsiz bir biçimde uyguladığı merkeziyetçilik ilk kez Mithat Paşa’nın Tuna Vilayeti’ndeki uygulamaları ile yumuşama eğilimi göstermiş ve bu eğilim Kanun-ı Esasî’de yer alan *tevsi-i mezuniyet* ve *tefrik-i vezâif* kavramları ile sinyalleri verilmişti.⁴

konunun çeşitli yönlerini ele alan makaleler için bkz. *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ed. Erkan Tural, Selim Çapar), Ankara, TODAİE-TİAV Ortak Yayını

² Cenk Reyhan, “1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ed. Erkan Tural, Selim Çapar), Ankara, TODAİE-TİAV Ortak Yayını, 2015, s. 53.

³ Reformların önemli bir sonucu da mülki memurluk açısından bu süreçte görevler ayrışmasının da gelişmeye başlaması oldu. Şöyle ki, eskiden taşra yönetiminde tek söz sahibi olup, idarî, askerî ve malî otoriteyi elinde tutan paşaların yerine üç ayrı otorite oluştu: İdarî otorite/valiler, adli otorite/ulema, malî otorite/muhassıllar-defterdarlar. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 108-109.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (haz. A. Kuyas), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 312.

Merkeziyetçiliğe açıkça karşı çıkarak onun yerine adem-i merkeziyetçiliğin taşra idarî teşkilatının temel anlayışı olarak kabul edilmesini öneren ilk kişi Prens Sabahaddin oldu. Prens'in fikirleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen ismi Ahmet Rıza ve gazeteci Hüseyin Cahit tarafından şiddetle eleştirildi. İttihatçılar, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyetçiliğinin devrin siyasi şartları içinde Osmanlı Devleti teşkilat yapısına uygun olmadığını, bu yöntemin taşra birimleri ile merkezi idarenin bağlarını zayıflatacağını ve nihayet bazı kopmalar yaşanacağını, bu süreçten ilk olarak mümtaz eyaletlerin etkileneceğini, bu yöntemi kabul etmenin bu yerleri Yunan'a teslim etmekle eşdeğer olduğunu savunmuşlardı. Böylece II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bu fikri münakaşa ile Türk idare tarihinin bugüne kadar devam edecek olan en ciddi usul tartışması başlamış oluyordu.⁵

Kavramsal Çerçeve

II. Meşrutiyet dönemi aydınları, Prens Sabahaddin'in savunduğu fikirlerin anayasada yer alan ve vilayet yönetiminde yetki genişliğini (*tevsi-i mezuniyet*) ve görevler ayrılığını (*tefrik-i vezâif*) ifade eden kavramlardan daha öte, taşra birimlerinin özzerkleşmesine neden olacak ve federalizmle sonuçlanacak bir anlayışı içerdiğini iddia etmişler ve bunu siyasi adem-i merkeziyet kavramı ile izah etmişlerdi.

İlerleyen dönemde, yeni tanımlamalar ve yeni izahlar ile adem-i merkeziyet kavramı aydınların ve mülkiye mensuplarının gündeminden hiç düşmemiştir. Bugün gelinen noktada kavramsal çerçevemizle ilgili olarak belirtmeliyiz ki:

1- Mülkî idare açısından "*adem-i merkeziyet*"; ilgili literatürde, idarî adem-i merkeziyet ve siyasi adem-i merkeziyet olmak üzere iki başlıkta incelenmekte; bunlardan mülk yönetiminin esas konusunu belirleyen idarî adem-i merkeziyet "hizmet adem-i merkeziyet" ve "mahalli adem-i merkeziyet" olarak alt gruplara ayrılmaktadır.⁶ Literatürde baskın bir görüş, Prens Sabahaddin'in bir idare usulü olarak tartışmaya açtığı adem-i merkeziyet kavramının Batı dillerinde "*décentralisation*" olarak ifade edilen "yerinden yönetim" kavramı ile izah edilmesidir. Buna yapılan itirazımız, Prens Sabahaddin'in zihin dünyasındaki bu kavramın, Osmanlı Türkçesine "adem-i merkeziyet" olarak aktarılması ile, kavramın merkezsizleşme eğilimine karşılık gelmekte olduğudur.⁷ İncelememizin kavramsal çerçevesinde bu yaklaşım izlenecektir.

⁵ Birgül Ayman Güler, "Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Ademi Merkeziyetçilik mi?", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Nisan 2000, s. 15-16.

⁶ Selçuk A. Özçelik, "İdari Muhtariyet", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 32, Sayı 1, 1966, s. 4-9.

⁷ Özetteki "adem-i merkeziyet" kelimesinin abstractta "decentralization" olarak çevrilmesinde mevcut literatür takip edilmiştir. Literatür üzerine tartışma için bkz.

2- Bir başka husus, adem-i merkeziyet kavramı sebep olduğu tartışmalar ile Osmanlı Devleti'nin taşra örgütlenme yapısından yola çıkan izahlarla, “*bölgesel devlet*” gibi yeni bir takım tanımlamalara ve tartışmalara da neden olmuştur.⁸ Ancak bu gibi kavramsal tartışmalarda doğru izahlar ya da tespitler yapılabilmesi için özellikle Osmanlı taşra örgütlenmesinde ortak hukuk normlarından ayrık olan coğrafi ve cemaat birimleri üzerinde detaylı incelemeler ve analizler yapılması gerekmektedir. Dolayısı ile bu yaklaşım, incelememizin kavramsal çerçevesinin dışındadır.

Bu kapsamda, bir “kaza” olarak yaklaşık altı yüzyıl kadar Osmanlı egemenliğinde kalmış, ancak Osmanlı taşrasındaki diğer kazalardan oldukça farklı özelliklere sahip olan “Aynaroz” idaresi üzerinde yapılacak incelemenin konuya yeni bakış açıları kazandırabileceği düşüncesindeyiz.

Aynaroz, Osmanlı modernleşmesinin taşra teşkilatı ile ilgili idari düzenlemelerinde reformcuların adem-i merkezi eğilimler gösteren özel statülü yerler konusunda karşılaştıkları sorunları en iyi örnekleyen bölgelerden birini temsil etmekte ve bundan dolayı incelememizin “örnek vaka”sını oluşturmaktadır. Nitekim Osmanlı bürokratları tüm Osmanlı vilayetlerini ortak hukuka dahil ederek idarede birörneklik oluşturmanın yollarını ararken, özel statüleri ferman ve beratlar ile oluşturulan ve değiştirilmesi asla caiz görülmeyen bu yerleri bu genel nizama dahil etmenin gayreti içerisindeydiler. Öte yandan aynı imtiyazlı yerler adem-i merkeziyetçi fikirlere yapılan eleştirilerin de yine odak noktasını oluşturmaktaydı. Kısacası, özel statülü yerler merkez ile bağları zayıf oldukları için birer risk unsuruydular. Şüphesiz, Aynaroz, Osmanlı reformcu bürokratlarına bu zorlukları yaşatan yerlerden bir tanesiydi.

Osmanlı Hakimiyetinden Önce Aynaroz

Aynaroz (*Athos Dağı*) bugün Yunanistan'da, Selanik şehri sınırlarında yer alan Halkidiki Yarımadası'nda bulunmaktadır. Yarımada doğal barınma imkânları ile Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren münzevi yaşam arzusundaki Asketiklerin ve bunu daha katı biçimde yaşamak isteyen Hermitlerin tercih ettiği bir mekân olmuştu. Burada ilk manastırın kurulması ve Aynaroz'un tüm Ortodoks dünyasınca şöhreti bilinen bir yer haline gelmesi 10. yüzyıldadır. Özellikle Hz. İsa ve Hz. Meryem'e atfedilen bir menkıbeye dayanarak buraya kadınların girişinin yasaklanması Athos Dağı'nı ruhbanlar için

Nizam Önen, Cenk Reyhan, *a.g.e.*, s. 15-113. Literatürden farklı bir yorum için bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare (Merkeziyetçilik- Adem-i merkeziyetçilik)*. Ankara, İmge Yayınları, 2007, s. 71.

⁸ Atilla Nalbant, *Üniter Devlet: Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997

emsallerine göre daha rağbet görülen bir inziva mekânı, siviller için ise merakı celbeden bir yer makamına taşımıştır.⁹

Aynaroz zaman içinde Ortodoksluğun “*emanet-i mübarek-i diniyyesi*”ni yani kutsal emanetlerini muhafaza eden ve ziyaret edilmesi hac vazifesini yerine getirmekle eşdeğer kabul edilen mukaddes bir belde, Ortodoks mabetler için din adamı yetiştiren bir okul, ahlaka ve mezhebe aykırı hareket eden ruhbanların rehabilite ve terbiye edildiği bir merkez, bazen patriklerin seçildiği, bazen emekli patriklerin vakit geçirdiği bir inziva mekânı, her biri bir bağımsız teşekkül olan yirmi manastırı ile bir manastırlar cumhuriyeti, pek çok milletten insanı (ruhbanı) bir araya getirerek etkileşimde bulunmasına vesile olan bir platform ve nihayet binlerce el yazması eseri barındıran zengin kütüphaneleri ile ilim dünyasının ilgi odağı olmuştur.¹⁰

Aynaroz zamanla Rumların dışında Ortodoks dünyanın diğer etnik unsurlarının da ilgisini çekmişti. Nitekim burada ilk manastırın inşa edildiği 10. yüzyılın sonlarına doğru Gürcü rahipler yarımada gelip yerleşmiş, ilerleyen zamanlarda (12. ve 13. yüzyıllarda) ise Rumen, Sırp ve Bulgar rahipleri buraya gelerek manastırlar inşa etmişlerdi.¹¹ 19. yüzyılda ise yarımadaındaki Rus rahiplerin sayısı hatırı sayılır derecede artmış hatta aynı yüzyılın sonunda Aynaroz’da bulunan bir manastırın idaresinde de söz sahibi olacak kadar nüfus ve nüfuz kazanabilmişlerdi.¹²

Aynaroz, Bizans hakimiyetinde kaldığı süre içinde, dini açıdan olduğu kadar yönetim açısından da imparatorluğun müstesna bir beldesiydi. Manastır kurucularının bırakmış oldukları *typicon* (typika) adı verilen vakfiyeler ile bazı Bizans imparatorlarının ruhbanlara ve manastırlara imtiyazlar sağlayan belgeleri (*chrysobull*) Athos Dağı’nı, imparatorluğun imtiyazlı bir beldesi haline getirmiş aynı şekilde söz konusu belgelerin hükümleri zamanla Kutsal Dağ’ın yasaları halini almıştı.¹³ Bu hususta söz konusu vakfiyelerden ikisi çok öne çıkıyordu. Bunlardan birincisi Athos’daki ilk manastırın kurucusu olan Rahip Athanasios ve diğeri İmparator Tzimiskes’in vakfiyeleriydi. Bahsedilen vakfiyelerde ve

⁹ Semavi Eyice, “Aynaroz”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 267-268.

¹⁰ Efthymios, K. Litsas, “The Mount Athos Manuscripts and Their Cataloguing”, *The Knowledge Bank at the Ohio State University-Slavisch Seminarium*, Amsterdam, 1987, s. 108.

¹¹ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 267. Musa Kazım’a göre Sırp keşişler Sırp Kralı Etyan’ın iltimasını kazanmaya muvaffak olduklarından 1200 yılında Hilandar Manastırı’nı inşa edebilmişlerdi. Bkz. Musa Kazım, “Aynaroz Tarihçesi”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 4. Sene, 19. Cüz, R. 1329- 1 Nisan, s. 1196.

¹² BOA.Y.PRK.ZB.11/117-1, (29 Zil-hicce 1310 – 14 Temmuz 1893)

¹³ Konstantinos Symrlis, “The Management of Monastic Estates: The Evidence of the Typika”, (Ed. J. Thomas, A. Constantinides), *Byzantine Monastic Foundation Documents - Dumbarton Oaks Research Library And Collection*, Book XXXV, Volume 1, Washington, 2000D.C., s. 245.

Bizans imparatorluk fermanlarında yer alan ve zamanla Athos'un bir nevi anayasası halini alacak olan hükümler, manastırların Devlet-i Aliyye egemenliğine alındığı dönemde de büyük ölçüde devam ettirilecekti.

Yarımadada her manastır kendi idaresinde bağımsızdı. Ancak bir topluluk olarak manastırlar her bir manastırın “*begoumenos*”u (başkeşişi) ile temsil edildiği yirmi üyeli “*epistates*” (lonca heyeti) adı verilen bir istişare ve denetim meclisi ile bu meclis içinden seçilen dört üyeli bir yürütme organı olan “*episthasis*” (nazırlar heyeti) tarafından temsil ediliyordu. Athos Dağı ruhanî topluluğunun hükümet merkezi Karis'ti ve burada ruhanî idarenin başkanı olan “*protos*” (başnazır) ile *protosun* makam ofisi olarak kullanılan “*prototanom*” bulunmaktaydı. Athos Dağı, II. Andronikos döneminden itibaren bu ruhanî örgüt yapısı ile tüm Ortodoks ruhani örgütlenmesinin yönetim merkezi olan İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlanmıştır.¹⁴

Görüldüğü üzere gerek nüfus gerekse yönetim özellikleri itibariyle Athos Dağı, Ortodoks alemi için son derece özel bir konuma sahiptir. Athos Dağı'nın bu özellikli statüsü Aynaroz adı ile Osmanlı hakimiyetine alındığı dönemde de devam etmiştir. Aynaroz'un Osmanlı hakimiyeti altında geçirdiği süreci Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde iki ana dönemde incelemek yerinde olacaktır.

Aynaroz'un Osmanlı Hakimiyetine Alınması

Yarımadanın 1430 yılında Türkler tarafından fethedilmesi ile Aynaroz manastır topluluğunun statüsünün ne olacağı hususu ilk kez gündeme gelmişti. *Millet sistemi* adı verilen sosyal ve hukukî düzende egemenlik altına alınan gayrimüslim topluluklar ile “zimmet akdi” yapılarıydı. Akit gereğince gayrimüslimlere din ve vicdan özgürlüğü tanınmakta ve can ve mal emniyetlerini garanti altına alınmaktaydı.¹⁵ Zimmet akdi yapılırken gayrimüslimlere müsamahakâr davranılmış, fethedilen topraklarda yaşayan ahalinin yaşayışlarına müdahale edilmemiş, zorlayıcı bir neden olmadığı müddetçe önceki statüleri devam ettirilmişti.¹⁶ Söz gelimi Rumlar, yalnız mezheplerinde değil, adetlerinde, mahallî idarelerinde de serbest kalmışlardı. Bu müsamahadan en ziyade

¹⁴ Musa Kazım. *a.g.m.*, s. 1194-1198.

¹⁵ Zimmî, zimme (zimmet) kelimesinden gelir. Zimme, ahd, aman, hak anlamına gelen bir kelimedir. Bir harbî toplumun İslam koruması altına alınması sonucunu doğuran sözleşmeye zimmet adı verilmiştir. Bkz. Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (Prof. Dr. Kudret Ayiter Armağanı), Cilt III, Sayı 1-4, Ankara, 1987, s. 117. Millet sistemi için ayrıca bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, *Türkler*, Cilt 10, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 216.

¹⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 218.

yararlananlar hiç şüphe yok ki ruhbanlardı. Ne kiliseye, ne manastıra karışmayan Fatih Sultan Mehmet, ruhanî işlere ayrıca imtiyazlar vermişti.¹⁷

Aynaroz ruhbanları için padişah II. Murat'ın kaleme almış olduğu bir hatt-ı hümayûn, böyle bir aman belgesiydi. Bu belgeyi Fatih Sultan Mehmet'in Aynaroz ruhbanları için vermiş olduğu bir başka belge takip etti.¹⁸ Aynaroz Tarihçesi'nin yazarı Musa Kazım'a göre Osmanlı arşivlerinde mevcut olmayan bu iki belge Aynaroz manastırlarında muhafaza edilmektedir.¹⁹

Ancak bu belgeler hemen her padişah döneminde ısdar edilir ve böylece ruhbanlar, taht değişikliğinde yeni gelen padişaha mevcut imtiyazlarını tasdik ettirir hatta mümkünse bunlara yenilerinin ilave edilmesini sağlamaya çalışırlardı.²⁰ Tahta çıkan padişahlar da fermanlarında kendilerinden önce ruhbanlar ve manastırlar için verilen imtiyazlara atıfta bulunarak genellikle söz konusu ayrıcalıkların devamı yönünde bir irade ortaya koyarlardı. Nitekim Yavuz Sultan Selim'e göre, Fatih Sultan Mehmet zamanından beri *"bir yerde sakin olan ruhbanlar...ne bir yer hakkı ne de bir virgü,"* türlü mükellefiyetten *"muaf ve salimlerdi[r]"*.

Bununla birlikte söz konusu muafiyetlerden yalnızca Aynaroz ruhbanları değil, Osmanlı ülkesinin değişik yerlerindeki diğer ruhban toplulukları da öteden beri yararlanabilmiştir. Zira Yavuz Sultan Selim, Tur-ı Sina Dağı'ndaki bir manastırda, atası Fatih Sultan Mehmet Han'a ait bir fermanı bulduğu o anı kastederek,

"O'nun iki eliyle yazdığı mübürülü vasiyetnamesini (bulduğumda) ol kadar mesrur oldum ki bütün Mısır'ı zabt ettiğim zamanda ol kadar mesrur olmadım",

sözleri bu gerçeği işaret etmektedir.²¹

Aynaroz ruhbanlarına hitaben yazılan hatt-ı hümayunun yedinci hükmünde Yavuz Sultan Selim, *"Şevket-i hümayunum Sultan Murad'ın hatt-ı şerifini tasdik eyledi"* diyerek Aynaroz imtiyazlarının devam edeceğini beyan etmiş, ayrıca onlara çeşitli ihsanlarda bulunmuştu. Fermanında Aksırpotam (*Xitropotamos*) Manastırı keşişleri nezdinde verilen imtiyazlar on hüküm şeklinde sıralanmıştı. Bu hükümlerde manastırlara ait arazi ve mülklerinden, inşaat ve tamir

¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Taribinden Seçmeler* (haz. S. Irmak ve B. K. Çağlar), Cilt 2, İstanbul, MEB Yayınları, 1994, s. 201.

¹⁸ Mehmet Ö. Alkan, "Aynaroz Yarımadası: Keşişler Ülkesi", *Atlas Dergisi*, Sayı 282, 2016, s. 62.

¹⁹ Musa Kazım, *a.g.m.*, s. 1198.

²⁰ Söz gelimi Fatih'in ruhban topluluklarına olan müsamahasının ve himayesinin bir sonucu olarak Aynaroz ahalisi haklarını daha ziyade genişletmişti. Bkz. Eyice, *a.g.m.*, s. 267

²¹ BOA. Y. EE. 24/67-2, (H.928 - M.1521/1522)

işlemlerine, vergi muafiyetinden miras işlemlerine kadar ruhbanların sahip oldukları hakları ve sorumlulukları belirtmişti. Fermanın üçüncü hükmü Aynaroz'da bulunan "Xıropotamos Manastırı"na ve keşişlerine gelir olması için bağışlanan yirmi dükkân ile ilgiliydi. Bunun dışındaki hükümler tüm yarımada manastırlarını ve ahalisini ilgilendirecek ve onlar için de emsal teşkil edecek bir içeriğe sahipti. Bu hükümler şöyle özetlenebilir:²²

- Zamanla yıpranan ya da doğal afetler ile zarar gören manastırların tamiri veya tekrardan inşası için ruhsat verilmiştir. (1. ve 2. hükümler)
- Bir manastırın görüş alanını kapsayan arazi, o manastırın sınırı addedilir. (4. hüküm)
- Manastırların sınırlarının belirgin haline getirilmesi suretiyle manastır sınırlarına müdahale men edilmiştir. (6. hüküm)
- Manastırlar ve sakinleri vergiden muaf olacaklardır. (5. hüküm)
- Manastırdan kaçan keşiş ceza olarak bir daha aynı manastıra kabul edilmez. (8. hüküm)
- Manastırda ölen bir keşişin malları, keşişin akrabalarına değil manastıra intikal eder. (9. hüküm)
- Aynaroz'un eskiden elde ettiği kazanımları teyit edildiği gibi gelecekteki imtiyazları için de teminat verilmiştir. (7. ve 10. hükümler)

Fermanın bazı hükümlerinin Bizans dönemi *tipikalarının* içeriği ile benzerliği dikkati çekmektedir.²³ Bu durum Osmanlı devlet adamlarının, ruhbanların dinî örgütleri ve yaşayışları ile ilgili statülerine fazlaca müdahale etmedikleri intibahını güçlendirmektedir. Belgede ruhbanlar ve manastırlar için tespit edilen on hüküm Osmanlı döneminde Aynaroz'un bir nevi anayasası olacaktı. Belirtilen hükümler kimi padişah değişikliklerinde ve Devlet-i Aliyye'nin merkez ve taşra teşkilatında yaşanan modernleşme politikalarında sürekli gündeme gelecek, bazı düzenlemelere rağmen Aynaroz'un Osmanlı hamiyetinden çıktığı 1912 tarihine kadar ana temasını kaybetmeyecektir.

²² Üçüncü hüküm şöyledir: "Şevket-i hümayunum yirmi dükkân ana ihsan etti ki ruhbanlar icarelik alup daima kırk dane kandil yakalar." Yavuz Sultan Selim'in bu hatt-ı hümayunu için bkz. BOA. Y. EE. 24/67-2, (H.928 - M.1521/1522)

²³ Söz gelimi yukarıda bahsedilen Yavuz Sultan Selim'e ait fermandaki "ölen keşişin mallarının manastıra kalacağına dair 9. hüküm" ile İmparator Tzimiskes *typikon*undaki "7. hüküm" benzerdir. Bkz. George Dennis, "Tzimiskes: Typikon of Emperor John Tzimiskes", (Eds. J. Thomas and A. Constantinides), *Byzantine Monastic Foundation Documents, Dumbarton Oaks Research Library And Collection*, XXXV, Volume 1, Washington D.C., 2000, s. 237.

Osmanlı egemenliği döneminde Aynaroz'un kadim imtiyazları gibi sosyal yaşam özellikleri de korunmuştu. Aynaroz'a kadınlar alınmadığı gibi, ziyaretler dışında sivil kişilerin yerleşimine de kapalı kalmış, böylece yarımada yalnızca ruhbanlara tahsis edilmişti.²⁴

Osmanlı Devleti döneminde yarımadanın hükümet merkezi *Karyes*'ti. 10. yüzyıl başlarında burada yaşayan dinî topluluğun idare merkezi olmak üzere yarımadanın ortasındaki bir noktaya bir kilise ile idarî işler başkanı (*protos*) için bir makam (*protaton*) ve memur keşişler için evler yapıldı. Doğu sahilinde on, batı sahilinde de on büyük manastır bulunan Aynaroz yarımadasının bu hükümet merkezinin, tüm manastırlar için kolayca ulaşılabilir ve merkezi sayılabilecek bir yere kurulması düşünülmüştü. Çeşitli vadiler ve patika yollar ile hemen her manastıra bağlantısı olsa da dönemin şartlarında *Karyes* ile ulaşım hiç de kolay değildi. Hükümet merkezi, yürüme mesafesi olarak bazı manastırlar için iki; bazıları içinse neredeyse 6 saat uzaklıktaydı.²⁵ Osmanlıcada köy demek olan "*karye*" kelimesinden geldiği düşünülen ve Osmanlı arşiv belgelerinde daha çok "*Karis*" olarak isimlendirilen *Karyes*, gerçekten de bir köy görünümündeydi.²⁶

Aynaroz ruhbanları, gerek manastırlarının dahilî idareleri gerekse yarımadaadaki ruhanî idarenin örgüt yapısı konusunda tam bir serbestliğe sahiptiler. Ruhbanları ve manastırları ilgilendiren meseleler manastır temsilcilerinden oluşan ve *Karis*'te toplanan yirmi üyeli lonca heyetinde (*epistates*) müzakere edilir, kararların icrası yine bu meclis içinden seçilen dört üyeli nazılar heyeti (*episthasis*) tarafından gerçekleştirilirdi. Merkezî hükümet, gerek bu meclisin müzakereleri ve kararlarına gerekse bu heyetlerin yani Aynaroz ruhanî idaresinin başkanı olan *protos*un seçimine katıyetle müdahale etmezdi. Bir denetim ve yargı organı olan lonca heyeti, genel olarak manastırları ve yarımada ahalisini ilgilendiren -bazı beledî meseleler ile imar işleri gibi konularda- verdiği kararlar ile adeta bir kaza idare meclisi gibi iş görürdü.²⁷

Yarımadaadaki manastırların ve ruhbanların kısmi vergi muafiyeti Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de devam ettirilmişti. Maktu bir vergi dışında diğer vergilerden muaf olan ruhbanlar, "Aynaroz Vergisi" olarak isimlendirilen bu verginin toplanması hususunda düzenleme yapabilme yetkisine

²⁴ Hz. Meryem'in yarımadağa gelen ilk ve son kadın olduğuna inanıldığı için Ortodoks literatüründe Athos Dağı'na "*Meryem Bahçesi*" denilmektedir. Bkz. Meral Metin, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Aynaroz Adası, Aynaroz Ruhbanları Ve Rum İyancıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010, s. 68.

²⁵ *Salname-i Vilâyet-i Selanik*, H.1312/M.1895, s. 214.

²⁶ Mehmet Ö. Alkan, *a.g.m.*, s. 54.

²⁷ Hadi Belge, *19. Yüzyıl Osmanlı Taşra İdaresinde Aynaroz Manastırları*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018, s. 140., 217. ve 225.

de sahiptiler. Vergi, Osmanlı memurları tarafından değil ruhbanlar tarafından tahsil edilir ve yine bizzat ruhban temsilcileri tarafından Dersaadet'te ilgili kuruma teslim edilirdi.²⁸

Osmanlı egemenliğine alındığında Aynaroz doğrudan İstanbul'a bağlı bir kaza idi. Bu durum yarımada sakinlerine hemen yanı başlarında bulunan Selanik'in denetiminden biraz daha uzak ve imtiyazlarına uygun bir şekilde ve daha rahat hareket etme imkânı sağlıyordu. Ayrıca ruhbanlar, Selanik'te bir ve İstanbul'da iki temsilci bulundurarak bürokraside seslerini daha hızlı ve daha güçlü bir biçimde duyurma imkânına sahiptiler. Ruhbanlar Aynaroz mülkî idaresi temsilcisi ya da patrikhane aracılığı ile merkezî hükümet birimlerine ulaşabildikleri gibi, vekilleri sayesinde bu makamları atlayarak da doğrudan merkezî hükümet makamlarına müracaat edebilirlerdi.²⁹ Bu ayrıcalık Aynaroz'u bürokraside diğer Osmanlı taşra birimlerinden farklı konuma taşımıştı.

Bunlardan başka Aynaroz ruhanî idaresinin emrinde hizmet vermek üzere yarımada mahallî bir güvenlik kuvveti bulunmaktaydı. Bu hizmet, "*kar serdari*" namı verilen gösterişli Arnavut kıyafetleri içerisindeki yirmi beş - otuz kişiden oluşan bir emniyet kuvveti tarafından sağlanırdı.³⁰

Osmanlı Devleti döneminde *Karyes*, Aynaroz ruhanî idaresinin olduğu kadar mülkî idaresinin de hükümet merkeziydi. Fetihden sonra Osmanlı Devleti klasik dönem taşra teşkilatlanmasının bir gereği olarak yarımada'yı bir kaza hükmüne almış ve yarımada'ya "voyvoda" unvanı ile bir mülkî amir atamıştı.³¹ Böylece Aynaroz'da ruhanî idarenin yanında mülkî idare de tesis edilmiş oluyordu. Aynaroz'un Osmanlı hakimiyetinde geçirmiş olduğu yaklaşık altı yüzyıllık müddette yaşanan ilk kırılma bu suretle gerçekleşmiş oldu. Zira öngörülen bu statü esasen her iki idarenin yetki ve görev paylaşımını belirleyen bir düzenlemeydi. Ruhanî idare artık yarımada'nın tek otoritesi değildi. Mülkî idarenin varlığı, ruhanî idareden sorumlu olan lonca heyeti ve nazırlar heyeti yetkilerinin ruhanî işler ve bazı beledi meseleler ile sınırlı olacağı anlamına geliyordu. Manastırlar ruhanî açıdan patrikhane'ye mülkî idare olarak da padişaha bağlıydılar.³²

Bununla birlikte ruhbanlar klasik dönemin rahat şartlarında bu sınırlamanın etkisini fazlaca hissetmemişlerdi. Nitekim ruhanî örgüt yapılarına dokunulmamış, manastırlar Bizans döneminden elde etmiş oldukları

²⁸ *Salname-i Vilayet-i Selanik*, H.1303/M.1885, s. 296. ve BOA.BEO.2255/169071- 2, (18 Şevval 1321 – 7 Ocak 1904)

²⁹ Manastır ruhbanlarının İstanbul'da iki ve Selanik'te bir vekil bulundurma haklarının yer aldığı Aynaroz Manastırları Nizamnamesi'nin 129. maddesi için bkz. *Düstur*, H.1299 - M.1881/1882, 1. Tertip, 2. Zeyl, s. 229.

³⁰ BOA.A.DVN.9/31, (29 Zilhicce 1260 - 9 Ocak 1845)

³¹ BOA.HAT.918/39974-B, (29 Zi'l-hicce 1239 - 25 Ağustos 1824)

³² *Düstur*, H.1299 - M.1881/1882, 1. Tertip, 2. Zeyl, s. 253.

ayrıcılıklarını muhafaza edebilmişlerdi. İlk dönem padişahlarının himayeleri ve imtiyazları tasdik eden ferman ve beratları ile imtiyazlı statü korunmuş hatta bunlara yeni kazanımlar ilave edilmişti.³³ Öyle ki ruhbanların yetkileri kâğıt üzerinde sadece dinî alan ile sınırlı görünse de fiilî olarak sanki yarımadanın tek otoritesiymiş gibi hareket etmekteydiler.³⁴

Şu halde 1430 yılında Osmanlı egemenliğine alındığında Aynaroz manastırlarının kadim imtiyazları ve yönetim usulleri ruhanî idare adı altında korunmuş, ancak tesis edilen mülki idare ile de taşra teşkilatının genel yapısına yaklaştırılmaya çalışılmıştı. Böylece yarımada çift başlı bir idare teşekkül etmişti.

19. Yüzyılda Aynaroz İdaresi

Aynaroz'un yaklaşık dört asır sorunsuz biçimde devam ettirilen statüsü, devletin merkez ve taşra teşkilatının modern yeni dünya düzeninin şartlarına göre yeniden düzenlenmeye çalışıldığı 19. yüzyılda, Tanzimat bürokratlarının reform düşünceleri ile karşı karşıya gelmiştir. Nitekim dünyada yaşanan gelişmeler, Osmanlı Devlet Teşkilatı'nın modernleşme çabaları ve bu vesile ile yapılan birörnekçi mülki-idarî düzenlemelerden Aynaroz da etkilenmiş, statüsü merkezî idare tarafından zaman zaman yeniden değerlendirilmişti.³⁵ Osmanlı devlet adamlarında Aynarozla ilgili olarak bu yönde bir kanaatin oluşmasına neden olayların miladı Mora İsyanı'ydı.

Avrupa'da başlayan ihtilâl akımları en önce imparatorluğun Balkan topraklarında etkili olmuştu. Bu etki ile 1821 yılının nisan ayında Mora'da başlayan isyan kısa zamanda yayılma etkisi göstermişti. Zira Rumlar, savaş gemisi haline getirdikleri ticaret gemileri ile ayaklanmayı kısa zamanda Ege adalarına yayabildiler. Böylece isyan çok geçmeden Aynaroz'a sirayet etmiş oldu.³⁶ Bu yıllarda, Aynaroz halen "Bostancıyan Hassa Ocağı"na bağlıydı ve bu ocak tarafından gönderilen bir voyvoda marifetiyle idare ediliyordu. Mora İsyanı'nın Aynaroz açısından belki de ilk hissedilen sonucu Aynaroz'un isyan sürecinde Selanik'in sıkı denetimine tabi olmaya başlamasıdır.³⁷ Aynaroz ruhbanları Osmanlı hakimiyetine girdikleri tarihten beri (neredeyse dört yüzyıl

³³ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şebri - Selanik (1830-1912)*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 5. Ruhbanların ayrıcalıklarının zaman içinde gerçekleşen taht değişiklikleri ile tasdik edildiğine dair bkz. BOA.A.DVN.125/12-1, (29 Zilkade 1273- 21 Temmuz 1857)

³⁴ BOA.HR.TO.428/43, (27 Şevval 1273 –20 Haziran 1857)

³⁵ BOA.A.MKT.121/97-1, (16 Şaban 1264 – 18 Temmuz 1848) ve BOA.İ.MVL.139/3824, (15 Cemaziye'evvel 1265- 8 Nisan 1849)

³⁶ Meropi Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 59.

³⁷ BOA.HAT.928/40217.C.-1, (17 Rebiü'lahir 1237 – 21 Ocak 1822)

sonra) belki de ilk kez devletin otoriter yanına şahit olacaktı. İsyan nedeniyle devletin kendileri ve manastırlar için nasıl bir ceza takdir edeceğini endişe içinde beklemekteydiler.³⁸

Nitekim isyanı takiben zimmet akdi bozulmuş ve Aynaroz manastır ve ruhbanlarının tüm imtiyazları askıya alınmıştı. Manastırlar için çok önemli bir gelir kaynağı olan *metoblara* (çiftlik) el konulmuştu.³⁹ Masrafları, ruhbanlardan alınan vergiye zam edilerek karşılanmak üzere yarımadaya asker ikame edilmişti.⁴⁰ İki katına çıkan cizye bir defada ve artık Osmanlı memurları tarafından tahsil edilecekti.⁴¹ İsyanın izleri silininceye kadar her yıl Aynaroz'daki manastırların ileri gelen keşişlerinden onu İstanbul'a rehin olarak gönderilecekti.⁴²

Aynaroz'un keşişleri, yaşadıkları talihsiz hadisenin izlerini silmenin ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye ile ruhbanlar arasındaki güven ortamını yeniden tesis etmenin arayışı içerisine girmişlerdi. İsyan Aynaroz'da başlamamıştı. Keşişler Mora'dan başlayarak yayılan isyana katılmaya zorlanmışlardı. Ruhbanlara göre; Aynaroz keşişleri, aslında bu isyanın faili değil, mağduruydular. Zira,

*“Aynaroz ve Taşoz reayası içlerine izbandıd eşkiyası geliip...onları tabrik etmişlerdi ... kendilerinin kabahatleri olmadığından... bütün istekleri... hemen cizye boğçalarının gönderilmesinden ibaret[ti] ve şimdi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ba'de'l- isyan-ı isti'man (af) istiyorlar [dı]”*⁴³

Bu nedenle Aynaroz ahalisi affedilecek, kendilerine yeniden aman verilecekti ancak affedilmeleri belli şartlara bağlanmıştı. Evvela Manastırlarda bulunan silah ve cephanenin tamamının teslim edilmesi gerekliydi.⁴⁴

Aynaroz ruhbanlarının bekledikleri aman ile ilgili padişah fermanı 1822 yılının Eylül ayında gelmişti. Padişah II. Mahmut tarafından isyan eden Aynaroz ve Taşoz ahalisinin aman dilemiş olmalarına binaen bir hatt-ı hümayun sadır oldu. Cizye boğçaları tekrardan hazırlanarak merkezi hazineye gönderildi: Bu devlet ile Aynaroz ahalisi arasındaki kadim zımmi akdinin devam ettiğinin

³⁸ Mayıs 1836'da Aynaroz'a gelen Smith'n keşişlerden öğrendiği kadarı ile isyan döneminde yarımadaya 300 kadar Osmanlı askeri ikame edilmişti. Bkz. Webber Smith, “On Mount Athos and Its Monasteries; With Notes on the Route from Constantinople to Saloniki, in June, 1836”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, (7), 1837, pp. 61-74, <http://www.jstor.org/stable/1797512>, (Erişim Tarihi:28/03/2013)

³⁹ BOA.HAT.1315/51279, (29 Zi'l-ka'de 1236 - 28 Ağustos 1821)

⁴⁰BOA.HAT.928/40297.D-1, (25 Rebiü'l-ahir 1237 - 19 Ocak 1822) ve BOA.HAT.860/38338, (25 Receb 1237/17 Nisan 1822)

⁴¹ BOA.HAT.863/38493, (13 Cemaziye'l-ahir 1237 - 7 Mart 1822)

⁴² Aynı belge. Bu işlem uzun zaman devam etmiştir. Bkz. BOA.HAT.878/38877, (29 Cemaziyel-evvel 1242 - 29 Aralık 1826)

⁴³ BOA.HAT.845./37966, (29 Zilhicce1237 - 16 Eylül 1822)

⁴⁴ BOA.HAT.863/38493, (13 Cemaziye'l-ahir 1237 - 7 Mart 1822)

işaretiydi.⁴⁵ Manastır keşişleri de pişmanlıklarını dile getirerek Devlet-i Aliyye'ye olan sadakatlerini beyan etmişlerdi. Buna karşın Mora İsyanı'nın bölgedeki etkisi tamamen yok olmuş değildi.⁴⁶ Rum eşkıyasının Aynaroz civarındaki yarımada ve adalarda silahlandığına dair merkezî hükümet birimlerine ve Selanik'teki hükümet makamlarına istihbarat bilgileri geliyor,⁴⁷ kimi zamanda Aynaroz çevresinde sahillerde asilerle küçük çatışmalar yaşanıyordu.⁴⁸

Padişahın affına mazhar olan ruhbanlar bir nebze olsun rahatlamışlardı. Şüphesiz ki Aynaroz'da asayişin sağlanmış olması merkezî hükümetin nazarında olağanüstü hâl şartlarının kalkması ya da esnemesi anlamına geliyordu. Böylece Aynaroz'daki asker sayısının azalması ile masraflar düşecek, vergi yine ruhbanlar tarafından toplanacak ve Dersaadet'teki vekilleri ile padişaha teslim edecekti. Ruhbanlar, *metoblar* (çiftlikler) üzerinde eskiden olduğu gibi tasarruf hakkına sahip olabileceklerdi. Selanik'in denetimini daha az hissedecekler yine İstanbul'daki vekilleri sayesinde taleplerini doğrudan merkezî hükümet temsilcilerine ulaştırabileceklerdi. Kısacası olağanüstü hâl şartlarının kalkması kadim imtiyazların geri gelmesi demekti.

İsyan nedeni ile Aynaroz Manastırları ilk kez Selanik'in denetimini ve devlet otoritesini bu kadar yakından hissetmişlerdi. Bu isyanın Aynaroz için bir diğer sonucu da Osmanlı merkez bürokratlarının Aynaroz gibi merkez ile bağları gevşek olan özel statülü yerler hakkındaki kanaatleri üzerinde etkili olmasıdır. Nitekim aşağıda bahsedeceğimiz üzere gerek Aynaroz Manastırları Nizamnamesi'nin hazırlık aşamasında gerekse nizamname öncesinde hazırlanan raporlarda Aynaroz idaresinin islah edilmesi ve burada devlet otoritesinin tesis edilmesinin gerekliliği üzerinde önemle durulmuştu.

Tanzimat ve Aynaroz Manastırları

19. yüzyıl Aynaroz ruhbanları için iyi başlamamıştı. Milliyet düşüncesinin ve ihtilâli akımların Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında ne denli etkili olduğu Sırp ve Yunan İsyanları sırasında tecrübe edilmişti. Neredeyse her Balkan milletinden rahiplerin bulunduğu Aynaroz'un bu gelişmelerden

⁴⁵ BOA.HAT.845./37966, (29 Zilhicce1237 – 16 Eylül 1822)

⁴⁶ İsyan üzerine, Aynaroz'da asayiş sağlanıncaya kadar ruhbanların ileri gelenlerinden bazılarının İstanbul'da rehin olarak tutulmasına karar verilmişti. 1827 yılına ait rehine değişimini konu alan belgeler isyanın etkilerinin bu yıllara kadar devam ettiğini açıkça göstermektedir. BOA.HAT.945/40706, (21 Ramazan 1242 – 18 Nisan 1827)

⁴⁷ Rum eşkıyasının Sisam, İşkepuloz/İşkepoluz Adaları, Çamlıca, Suluca ve İpsara Adalarındaki faaliyetleri için bkz. BOA.HAT.925/40206, (29 Zi'l-hicce 1237 - 16 Eylül 1822)

⁴⁸ Aynaroz açıklarında tesadüf edilen eşkıyalar ile verilen mücadele için bkz. BOA.HAT.839/37793/C, (23 Muharrem 1239 - 29 Eylül 1823)

etkilenmemesi mümkün görünmüyordu. Diğer taraftan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra bir büyük güç, bu coğrafyada etkisini giderek artıracaktı. Ortodoks kimliğini politikasının ana unsuru haline getiren Rusya'nın Ortodoksluğun mukaddes beldesi addedilen Aynaroz ile ilgilenmemesi düşünülemezdi.⁴⁹

Modern bir ordu kurmak, mali disiplini sağlamak, taşrada bozulan otoriteyi yeniden tesis etmek ve büyük güçlerin Osmanlı içişlerine müdahalesinin önünü almak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun temel uğraşları olacaktı. Bunun için merkezden başlayarak taşraya kadar uzanan idari, adli, hukukî ve ekonomik bir reformu hayata geçirmek gerekiyordu.⁵⁰

Kıscacası imparatorluk, içerde ve dışarda yaşanan olumsuz gelişmelerin etkisiyle başta merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere pek çok alanda ciddi bir reforma hazırlanıyordu. Bunun Osmanlı taşra idaresine ve taşra birimlerine etkisi kaçınılmazdı. Acaba Aynaroz idaresi, Tanzimat'ın Osmanlı taşrası için öngördüğü yeni düzenden ve onun sonucu olan yeni uygulamalardan nasıl etkilenecekti? Tanzimatçıların merkezîyetçi yaklaşımlarına rağmen özel statü ve tarihi imtiyazlar korunabilecek miydi? Manastırları temsil eden Aynaroz ruhanî idaresi, Tanzimat'ın yeni vilayet düzeninde kendisine nasıl bir yer edinecekti? Öte yandan bu modernleşme hareketinin yükünü omuzlayan reformistler, sorunlardan arınmış ve tüm Osmanlı ülkesinde uygulanabilecek, bir örnek bir taşra teşkilatı, tek ve aynı hukukî kolektiviteyi oluşturmayı başarabilecekler miydi? Yeni taşra düzeni, özel statülü yerler dikkate alınarak mı hazırlanacaktı yoksa özel statülü yerlerin idaresi taşra teşkilatının yeni düzenine mi yaklaştırılmaya çalışılacaktı?

Tanzimat'ın uygulanması imparatorluğun farklı coğrafyalarında farklı bir seyir takip etmişti. Söz gelimi bazı yeni uygulamalar Aynaroz'da lüzumu hissedildiğinde uygulandı.⁵¹ Ancak Tanzimat'ın taşra idaresi için öngördüğü müdürlük ve kaymakamlık gibi usulleri neredeyse eş zamanlı olarak burada hayata geçirilmişti. Bunlardan “*müdürlük*” diğer taşra birimlerinden çok daha öncesinde Aynaroz'da hayata geçirildi. Bu usul ile birlikte Aynaroz'da dört

⁴⁹ Aynaroz üzerinde artan Rus ilgisini ve etkisini araştırmak için gizlice yürütülen bir tetkikat neticesinde hazırlanan rapor için bkz. BOA.Y.PRK.AZI.10/39-1, (7 Mayıs 1301 – 19 Mayıs 1885)

⁵⁰ Halil İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması Ve Sosyal Tepkileri”, *Bellekten*, Cilt XXVIII, Sayı 12, Ankara, 1964, s. 629.

⁵¹ Nitekim Aynaroz'da yasaklı maddeler ve liman tezkireleri ile ilgili bürokratik işlemler sırasında ruhbanlara yeni dönemin usul ve kaidelerinin hatırlatılması lüzumu hissedilmişti. Böylece, Tanzimat'ın ilanından on iki yıl sonra- “...Tanzimat-ı Hayriyye Hatt-ı Hümayûnu suret-i münifeginin dahi lisan-ı Rumî'ye tercüme ettirilerek (Aynaroz'a) gönderilmesi...” talep edilmişti. Bkz. BOA.A.MKT.NZD.36/18-2, (6 Şevval 1267 – 4 Ağustos 1851)

yüzyıl süren voyvodalık dönemi kapanmış oldu. Zira 1430'dan beri Aynaroz, "Aynaroz Zabiti" ya da daha çok kullanılan "Aynaroz Voyvodası" namı ile Bostancı Hasekilerinden biri tarafından idare edilmekteydi.⁵²

1826'da Edirne Bostancı Ocağı kapatılınca ocağın sorumluluğunda olan yerler diğer kurumlara devredildi. Tanzimat'tan önce gerçekleşen bu değişiklik ile Aynaroz yarımadası, "Darbhane-i Amire'den müstakil voyvoda tayini ile idare" olundu ve bu durum Tanzimat'ın ilanı ile gerçekleşecek yeni düzenlemelere kadar bu şekilde devam etti.⁵³

Aynaroz'da Müdürlük ve Kaymakamlık Dönemleri

Tanzimat modernleşmesinin taşra idaresi için öngördüğü ilk ve büyük reformu 1842 düzenlemesidir. Bu tarihe kadar adli bir birim olarak kabul edilen kaza bu düzenleme ile idarî bir birim hüviyetini kazanmıştı.⁵⁴ Diğer önemli bir gelişme de kazaların idaresinin artık muhassıllardan alınarak kaza müdürlerine devredilmesiydi. Muhassıllık uygulamasının bekleneni verememesi böyle bir değişikliğe gidilmesine neden olmuştu.⁵⁵ Bu durum, Aynaroz idaresi için çok önemli bir gelişme idi. Zira, neredeyse dört yüzyıl boyunca voyvodalar ile yönetilen Aynaroz, Tanzimat ile başlayan Osmanlı taşra idaresinin yeni formuna dâhil oluyordu. Oysa ki, bu dönemde halen varlığını devam ettiren mümtaz eyaletler taşra idaresinde gerçekleşen düzenlemelerin dışında tutulmuş, özel yönetimleri devam ettirilmişti.⁵⁶ Bu uygulama, taşrada birörnek yönetim modelinin kurulmasında önemli bir sorun teşkil ediyordu.

⁵² Evliya Çelebi Aynaroz ruhbanlarını kastederek; "bunların hâkimleri hala kanun-ı padişahi üzere Asitane-i Saadet'te Bostancıbaşı olup bir hasekisi gelüp zabt eder." diyerek Bostancıocağı'na bağlı kişiler tarafından idare edildiğini rivayet etmiştir. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu)*, (Yay. Haz. S. A. Karaman, Y. Dağlı ve R. Dankoff Yay. Haz.), Cilt 8, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.45.

s. 392. Ayrıca bkz. BOA.HAT.918/39974-B, (29 Zil-hicce 1239 - 25 Ağustos 1824) Aynaroz'a yapılan voyvoda atamaları Bostancı Ocağı içinden "...ba-irade-i seniyye..." yani padişah izni ve onayı ile gerçekleşirdi. Bkz. BOA.HAT.863/38512, (11 Cemaziye'l-ahir 1237 - 5 Mart 1822)

⁵³ BOA.BEO.2342/175604-2, (25 Safer 1319 - 3 Haziran 1901)

⁵⁴ Musa Çadircı, "Tanzimat'tan Sonra Merkez- Yerel Yönetim İlişkileri", *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, TODAİE Yayınları, 2002, s. 24. , Musa Çadircı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Bellekten*, Cilt LIII, Sayı 206, Ankara, TTK Yayınları,1989, s. 237-238. ve Tuncer Baykara, "Kaza", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002 s. 120.

⁵⁵ Fatih S. Torun, "Osmanlı Taşra İdaresi'nin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32, 2012, s. 88. ve Musa Çadircı, *Bellekten*, s. 247.

⁵⁶ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet Ve İmtiyazlı Eyaletler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 6, 2008, s. 24-25.

Taşra idaresinde 1842’de geçilen kaza müdürlüğü uygulaması birkaç yıl içinde Aynaroz’da tatbik edilmeye başlandı. Aynaroz Kazası’na müdür olarak atan ilk kişi *Trabzon Aşiretler Müdürü* Zeki Bey’di. Atamanın gerçekleştiği 1844 yılının Ekim ayı itibariyle Aynaroz Kazası’nda müdürlük dönemi başlamış oluyordu.⁵⁷

Esasen, Meclis-i Valâ’da kararlaştırılan düzenlemeye göre (1842 Düzenlemesi) kaza müdürlerinin seçilmiş olması öngörülüyordu. Kazalarda “*eşraf*” ya da “*vücûb*” tabir edilen ileri gelenlerin kendi aralarından seçtikleri bir kişi, padişah tarafından kaza müdürü olarak tayin edilecekti.⁵⁸ Aynaroz’da sadece ruhbanlar yaşadığından bunu yapmak mümkün görünmüyordu. Benzer zorluklar, vefat nedeni ile boşalan Aynaroz müdürlüğüne yeniden atama sırasında da yaşanmıştı. Selanik Valisi’nin boşalan müdürlük makamına eski Divan-ı Hümayûn hocalarından Zeki Bey’i bir buyruldu ile vekâleten ataması, ruhban vekillerinin itirazına neden olmuştu.⁵⁹ Bunun kadim imtiyazlarına ve ellerinde bulunan “ferman-ı alîye mugayir ve Tanzimat-ı Hayriye’ye muhalif” olduğunu iddia eden Aynaroz vekilleri konuyu merkezi hükümet birimlerine taşımışlardı.⁶⁰

Ruhbanlar Tanzimat’ın yeni kurum ve uygulamaları ile yüzleşmeye başlamışlardı. Ruhban vekilleri her ne kadar ellerinde bulunan fermanlar ile tasdik edilen ve kazanılmış bir hak olarak gördükleri statülerinin “bir güne tağyir (bozma) edilemeyeceği[ni]”⁶¹ savunsalar da reformcu Osmanlı bürokratları ferman hükümlerine muhalif kalmadan Aynaroz’u yeni vilayet teşkilatının içerisine çekme fikrinde kararlıydılar. Bununla birlikte bir müdür atamasında yaşanan zorluklar dahi imtiyazlı yerlerin yeni düzenin şartlarına uyum süreçlerinin ne denli sıkıntılı olduğunu açıkça göstermektedir.

Osmanlı taşra idaresinde kaza müdürlüğü uygulaması 1864 Vilayet Nizamnamesi’ne kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra kazaların mülkî-idarî amiri kaymakamdı.⁶² Aynaroz Kazası için müdürlük uygulaması bu kadar uzun sürmedi. Aynaroz’a yapılan müdür atamalarından istenilen memnuniyetin sağlanamaması uygulamanın merkezi hükümet temsilcileri tarafından sorgulanmasına neden oldu ve Aynaroz’a biraz daha fazla maaş ile ehil bir kaymakamın atanmasına karar kılındı. Sofya eski kaymakamı ve aynı zamanda *Meclis-i Muhasebe-i Maliye* azası olan Yanyalı Şakir Bey Aynaroz’a atanan ilk kaymakam olma unvanını elde etti.⁶³ Böylece, daha evvel voyvodalık ve

⁵⁷ BOA.A.MKT.17/11-1, (23 Ramazan 1260 - 12 Ekim 1844)

⁵⁸ Nizam Önen, Cenk Reyhan, *a.g.e.*, s. 237-238.

⁵⁹ BOA.A.MKT.121/97-1, (16 Şaban 1264 – 18 Temmuz 1848)

⁶⁰ BOA.İ.MVL.139/3824, (15 Cemaziyel’evvel 1265 - 8 Nisan 1849)

⁶¹ BOA.ŞD.MLK.2003/2, (12 Şubat 1283- 24 Şubat 1868)

⁶² Nizam Önen, Cenk Reyhan, *a.g.e.*, s. 177.

⁶³ BOA.A.MKT.NZD.20/66-1, (7 Safer 1267 – 12 Aralık 1850)

müdürlük ile idare edilen Aynaroz'da 1850 yılından itibaren kaymakamlık devri başlamış bulunuyordu.

Aynaroz İdaresinin Islahı Çabaları

Osmanlı devlet adamları, bilhassa 19.yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bazı gelişmelerden sonra gayrimüslim cemaatleri devletin iç işlerine müdahale konusu olmaktan çıkarmanın gerekliliğine inanmışlardı. Bu gelişmelerden biri Islahat Fermanı'ydı. Fermana göre, Aynaroz gibi, ahalisi aynı din ve mezhepten olan yerlerin mabet, mektep, hastane gibi binaları için tamir işlemlerine mani olunmayacak ancak yeni baştan inşası lüzumu olur ise bu hükümetin özel iznine tabi olacaktı.⁶⁴ Ayrıca ferman ile gayrimüslimlerin elde etmiş olduğu bir başka kazanım da iç örgütlenme özerkliğinin yazılı hukuk güvencesine alınması ve bu topluluklara statülerini hazırlama yetkilerinin tanınmasıydı.⁶⁵

Avrupalı büyük güçlerinin Osmanlı Devleti'nin mülkî yapısı üzerindeki müdahaleleri Islahat Fermanı sonrasında artarak devam etmiştir. Bunun ilk önemli örneği Cebel-i Lübnan idi.⁶⁶ Girit ve Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnameleri, merkez ile bağları zayıf olan özel statülü yerlerin büyük güçlerin müdahaleleri sonrasında hazırlanan nizamnameler eşliğinde nasıl bir risk unsuru haline geldiklerinin somut örnekleriydi.

Tanzimatçılara göre gayrimüslim cemaatlerin yaşadığı yerlerin imtiyazları yeni şartlara göre yeniden ele alınmalıydı. Bu yerler bu şekilde yeni vilayet teşkilatının bir parçası olmalıydılar. Nitekim 1857 yılında Aynaroz'un mevcut durumu ile alakalı bir layiha hazırlanmış, Aynaroz'un "hemcivarlarını tahrik ve tahriş etmekte olan istiklâl halini dahi mütalaa etmek" lazım geldiği belirtilmişti. Yarımadanın imtiyazlarla şekillenen ve çevresine emsal teşkil eden özerk yapısının

"Devlet-i Ali'nin menafî'ine gayr-i muvafık olduğu ifade ediliyor ve bu yapının rubbanların ... imtiyazlarına dokunmayacak surette tanzim ve ıslahı[nın] mümkün olduğundan"

bahsediliyordu.⁶⁷ Osmanlı bürokratları Paris Anlaşması'ndaki müzakereler sırasında ortaya koydukları iradenin bir devamı olarak dinî imtiyazlara hiç dokunmadan ayrıcalıkları zamanın şartlarına uyguna hale getirmenin Devlet-i Aliyye için bir nevi zorunluluk olduğunun altını çizmişlerdi. Aynaroz idaresinde

⁶⁴ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 186.

⁶⁵ Atilla Nalbant, *a.g.e.*, s. 151.

⁶⁶ Cenk Reyhan, "Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi", *Memleket, Siyaset-Yönetim Dergisi*, Sayı 1, 2006, s. 175.

⁶⁷ BOA.HR.TO.428/43- 2, (17 Şevval 1273 – 10 Haziran 1857)

var olan ve yüzyıllar öncesine dayanan adem-i merkezi eğilimlerin merkeziyetçi bir yaklaşım ile ıslah edilmesi ve bir örnek yönetim modelinin kurulması söz konusuydu. Bunun için Aynaroz Manastırları idaresinin yeniden ele alınması gerekiyordu.

Tanzimatçılar, bütün Osmanlı ülkesi için uygulanabilecek bir örnek bir taşra idaresi modelini çok önemsiyorlardı. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi böyle bir modeldi ve pilot bölge olan Tuna Vilayeti'nde görülen başarıdan sonra tüm Osmanlı vilayetleri için tatbik edilmesi düşünülmüştü.⁶⁸ Nizamnamede, mülki-ıdarî yapı yeniden “ölçek”lendirilip kademelendiriliyor; eyaletler, vilayete dönüşüyor, sancak, kaza gibi idari birimler ele alınarak yeniden tanımlanıyordu.

Aynaroz, taşra idaresinin 1864 Vilayet Nizamnamesi ile şekillenen yeni düzenine hemen dâhil edilmedi. Ancak, Aynaroz Kazası ile merkezi hükümet arasında cereyan eden yazışmalarda geçen “vilayetlerin teşkilat-ı cedidesi iktizasınca” gibi ifadeler bu manastır beldesinin yeni düzenin şartlarından etkileneceğinin habercisiydi. Nitekim Sadaret makamından Selanik Valiliği'ne gelen 1867 tarihli bir talimatta, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile uygulamaya konulan yeni vilayet teşkilatına göre; daha önce kaymakamlıkla idare edilen vilayetlere birer mutasarrıf tayin edileceği, yine aynı talimatta; sancak statüsünde olmayıp kaymakamlıkla idare edilen yerlerin de “mutasarrıflıklar nezareti altında olmak üzere yine kaymakamlık namıyla” idare edileceği belirtiliyordu. Bu sonuncu grupta olan kaymakamlıkların bir kısmına yeni kaymakam atanmış bir kısmının da mevcut kaymakamlarının görevleri tasdik edilerek görevlerinin devamı sağlanmıştı. Bu talimat kapsamındaki kazaların arasında Aynaroz da bulunuyordu. Düzenleme ile Aynaroz'da kaymakam değişimi olmamış mevcut kaymakam Haydar Bey'in memuriyeti onanmıştı.⁶⁹

Aynaroz'un kaza ve kaymakamlık ile ilgili statüsünde değişikliğe gidilmemiş hatta kaymakamı dahi değişmemişti. Ancak, düzenlemede ifade edilen “kazaların mutasarrıflıkların nezareti altında olacağı” ile ilgili kaide, Aynaroz idaresi tarihinin çok önemli bir kırılma anı ve bir dönüm noktasıdır. Zira bu tarihe kadar Aynaroz, doğrudan Dersaadet'e bağlı bir kaza idi. Yeni taşra idaresinde vilayet teşkilatının esaslarına göre Selanik mutasarrıflığına bağlanması icap ediyordu.

⁶⁸ Selda Kılıç, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa.” *Ankara Üniversitesi -DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 37, Ankara, 2005, s.109. ve Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2011, s. 35.

⁶⁹ BOA.A.MKT.MHM.387-A/35, (12 Rebiü'l-evvel 1284 - 13 Ağustos 1867). Talimat kapsamındaki diğer kazalar; Viranşehir, Aziziye, Siverek, Koçgiri, Maden-i Hümayun, Drama, ve Geyve olarak belirtilmiştir.

Ruhbanlar için ise bu düzenleme kadim usullerin ihlali, imtiyazların sona ermesi ve nihayet Selanik'in yakın denetimine tabi olmak anlamına geliyordu. Ayrıca düzenlemeye göre artık kaza kaymakamlarının azlinde ve atamasında valiler yetki sahibi oluyordu.

Vilayet nizamnamesinin ön gördüğü taşra teşkilatı modeli artık manastır beldesi Aynaroz'u da kapsamına almış bulunuyordu. Nitekim halihazırdaki kaymakamın (Haydar Bey) ataması, Selanik valisi tarafından tasdik edilmişti. Yeni teşkilat düzenin bu ilk icraatı, ruhbanların harekete geçmesine yetti. Aynaroz'da bulunan yirmi manastırın temsilcileri (*begoumenos*) bir mahzar hazırlayarak, İstanbul'daki vekilleri vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne başvurdular. Bu başvuru dahi kadimden gelen bir hak idi. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Aynaroz ruhbanlarına bir ihsan olarak verdiği fermanının onuncu hükmü ruhbanlara verilen imtiyazları gelecekte dahi garanti altına alıyordu. Şimdi ruhbanlar ellerine bu belgeleri alarak haklarına aramaya koyulmuşlardı. Bu defa hazırlanan mahzar Osmanlı hakimiyetinde kaldıkları süre içerisinde devlet makamlarına sundukları belki de en önemli mahzardı. Ruhbanlar, doğrudan İstanbul'a bağlı olmak yerine Selanik'e bağlanmanın ve kaymakam ataması yetkisinin valiye devrinin Aynaroz'u müstesna bir belde olmaktan çıkaracağını ve sıradanlaştıracağını düşünüyorlardı.⁷⁰

Ancak bütün itirazlarına rağmen talepleri gerçekleşmedi ve Aynaroz Selanik'e bağlandı. Bütün bu düzenlemelerden sonra, manastırlarının Osmanlı hakimiyetine alındığı 1430 yılından I. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemde Aynaroz'un mülki idaresinin şöyle bir seyir takip etmiş olduğu anlaşılmaktadır:

⁷⁰ Selanik eyaletinin vilayete dönüşmesi ile taşra teşkilatındaki yeni düzenin tesisine başlanması ve bu yeni düzende Aynaroz kaymakamının Selanik Valisi tarafından tasdiki ile "Aynaroz'un öteden beri cari olan usul-i mevzuası hakkında vuku' bulan tagayyür (değişiklik) iş bu mahzarın" manastır vekillerince hazırlanmasına neden olmuştu. Bkz. BOA.ŞD.MLK.2003/2, (12 Şubat 1283- 24 Şubat 1868)

Tablo 1. *Osmanlı hakimiyetinde kaldığı süre içinde Aynaroz mülkî idaresi ve bağlı olduğu kurumlar.*⁷¹

MÜLKÎ AMİR	BAĞLI OLDUĞU KURUM	DÖNEM
Bostancı Hasekisi (Voyvoda)	İstanbul / Bostancı Ocağı	1430 - 1826
Voyvada	İstanbul / Darbhane-i Amire	1826 - Tanzimat Ferm. İlanı
Müdür	İstanbul / Maliye Nezareti	1844 – 1850
Kaymakam	İstanbul / Maliye Nezareti	1850 - 1867
Kaymakam	Selanik Vilayeti	1868 ⁷² - 1912

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere, Osmanlı hakimiyetine alınmasından Tanzimat’a kadar olan süreçte Aynaroz’un statüsünde bir değişime yaşanmamıştır. Ancak Aynaroz, Tanzimat’ın Osmanlı taşrası için öngördüğü yeni teşkilat düzeninin dışında tutulmamış bilakis Tanzimat’ın yeni vilayet teşkilatı için öngördüğü hemen her yeni uygulamadan etkilenmiştir. Reformcu Osmanlı bürokratlarına göre, “ahalisi ve mevkiisi müstesna” bir belde olduğu kabul edilen Aynaroz, idarî statüsü itibarıyla imtiyazlı bir mülki-idarî birim değildir. Bu nedenle Aynaroz, Tanzimat dönemi taşra idaresindeki diğer kazalardan müstesna tutulmadan ısrarla bu dairenin içerisine dahil etmeye çalışmıştır. Zira Tanzimatçılar için taşranın idarî birimleri arasında ortak hukuktan ayrı olan yerler taşra idaresindeki bütünselliği ve birörnek yönetim modelini bozmakta ve bu amacın önündeki en önemli pürüzler olarak görülmektedir. Bu tarz yerlerin ortak hukuka dahil edilmesi ile büyük devletlerin Osmanlı içişlerine müdahale alanı daraltılmış olacak ve müdahale gerekçeleri de bir nevi ortadan kaldırılmış olacaktır. Bütün bu mülki-idarî modernleşme çabaları, iç politikada idarenin kolaylaşması ve otoritesinin sağlanması; dış politikada ise Devlet-i Aliyye’nin diplomatik baskılardan kurtulması anlamına gelmektedir.

Anlaşıldığı üzere 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı taşrası için uygulanan yeni vilayet teşkilatının bir gereği olarak Aynaroz’un kadim bir imtiyazına son verilmiş ve 1867 yılında Aynaroz, doğrudan İstanbul’a bağlı olmak yerine hemen yanı başındaki Selanik’e bağlanarak bu vilayetin bir kazası

⁷¹ Aynaroz’da “voyvodalık” dönemi için bkz. BOA.HAT.918/39974-B, (29 Zi’l-hicce 1239 - 25 Ağustos 1824) ve BOA.HAT.863/38512, (11 Cemaziye’l-ahir 1237 - 5 Mart 1822), “müdürlük” dönemi için bkz. BOA.A.MKT.17/11-1, (23 Ramazan 1260 - 12 Ekim 1844), “kaymakamlık” dönemi için bkz. BOA.A.MKT.NZD.20/66-1, (7 Safer 1267 - 12 Aralık 1850) ve BOA.ŞD.MLK.2003/2, (12 Şubat 1283- 24 Şubat 1868)

⁷² Aynaroz’un Selanik’e bağlanması ile ilgili düzenleme 1867’de yapılmış ancak 1868’de yürürlüğe girmiştir.

olmuştu. Ancak Aynaroz'u yeni vilayet teşkilatının bir parçası haline getirme çalışmaları bu noktada tıkanmıştı.

Yarımadanın tarihi imtiyazları nedeniyle oluşan ayrıcalıklı statüsü, ahalisinin sadece ruhbanlardan oluşması ve yönetimin çift başlı özelliği, buradaki idarenin genel vilayet teşkilatına uyumunu neredeyse imkânsız kılıyordu. Bu gerçek Tanzimat bürokratları tarafından kabul edildiğinde Aynaroz için 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinden ayrı bir nizamname hazırlandı.

Nizamnamenin hazırlanmasından evvel Mezahib Müdürü Saadetlü Zebur Bey Aynaroz'u "teftiş" etmek üzere görevlendirilmişti. Bu rapor doğrultusunda Aynaroz idaresinin bir nizamname çerçevesinde kaideye bağlanmasına karar verildi. Rapora göre, Aynaroz'da ruhanî işlerden lonca heyetinin sorumlu olduğu fakat

"İşbu heyet-i ruhbanîye kendü kendülerine bir meslek-i idare ittihaz ederek hâl ve hareketlerine patrikhanenin doğrudan doğruya nezareti olamadığı gibi Aynaroz'da nüfuz-ı hükümet dabi cereyan"

edememiş olması merkezi hükümette bir rahatsızlık nedeniydi.⁷³

Osmanlı bürokratları için *Aynaroz Manastırları Nizamnamesi*'nin hazırlanmasının idarî açıdan iki önemli gerekçesi vardı. Aynaroz'da ruhanî idareyi temsil eden lonca heyetinin zaman zaman yetkilerini aşarak mülkî idarenin alanına müdahale etmesi önemli bir sorundu. Diğer taraftan ruhanî idarenin (lonca heyeti) tabi olduğu patrikhanenin yarımadadaki otoritesi ise istenilen düzeyde değildi. Ruhânî idarenin bu tutumu nedeniyle Aynaroz, merkezîyetçi esaslara göre yeniden düzenlenmeye çalışılan Osmanlı taşra teşkilatının genel görüntüsüne uymuyor ve adem-i merkezi eğilimler gösteriyordu. Nizamnamenin hazırlanmasının siyasî nedeni ise hiç şüphe yok ki yarımada üzerinde artan Rus etkisinin Babıali'de neden olduğu endişeydi.⁷⁴

Aynaroz Manastırları Nizamnamesi on sekiz fasıldan yüz elli üç maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin fasıllarında ruhanî idareyi oluşturan ve kurumlar ile temsil eden görevliler, bu görevlilerin nitelikleri, seçilmeleri ile hak ve sorumlulukları sıralanmıştır.

Nizamnamenin son cümlesi olan "*batime*"de ise nizamnamenin Aynaroz manastırlarının ve müştemilatının "usul-i idare-i dâhiliyelerine dair olduğu" mahallî hükümetin mülkiye ve zabıtaya dair işlemlerinin genel kanunlara tabi olduğu belirtilerek nizamname ile sadece ruhanî idarenin düzenlendiğini mülkî

⁷³ *Düstur*, H.1299 - M.1881/1882, 1.Tertip, 2. Zeyl, s. 224.

⁷⁴ BOA.I.MMS.58/2688-2, (19 Zi'l-hicce 1294 – 25 Aralık 1877)

idare ile hukuk ve güvenlik işlerinin ortak hukuka tabi olduğu, diğer hususların ise özel emir ve talimatlar ile yürütüleceği vurgulanmıştır.⁷⁵

Böylece Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş döneminde dinî özgürlükler bağlamında verilen birtakım imtiyazlar, değişen bölge ve dünya şartlarında yeniden değerlendirilmiştir. Nizamnamenin bu son cümlesinden de anlaşıldığı üzere ruhbanların dinî yaşam alanlarına Osmanlı müsamahası tatbik edilirken, güvenlik ve siyaseti ilgilendiren konularda devlet, egemenlik haklarından taviz vermemiştir. Söz konusu imtiyazların devletin egemenlik haklarına zarar verdiği Osmanlı bürokratları tarafından fark edildiğinde, mülkî-idarî modernleşme çabaları sırasında imtiyazlı bölgelerin bu durumları yeniden sorgulanmıştır. Buna mukabil Aynaroz Manastırları Nizamnamesi ile Aynaroz ruhanî idaresinin de bazı kazanımları olmuştur. En başta Aynaroz ruhanî idaresinin Osmanlı taşra idaresinde ortak hukuktan ve birrnek yönetim modelinden ayrılan ayrı idarî yapısı, anayasal bir belge ile tanınmış ve ruhanî idare bir nevi hukuki bir şahsiyet kazanmıştır. Öte yandan Aynaroz Manastırları için hazırlanan nizamnameyi Cebel-i Lübnan ya da Girit Nizamnamesi ile aynı kategoride değerlendirmemek gerekir. Şu bakımdan ki, son iki nizamname dış müdahalenin bir sonucu iken, Aynaroz Manastırları Nizamnamesi bir müdahaleden bağımsız ve Osmanlı bürokratlarının iradesi doğrultusunda hazırlanmıştır. Neticede Osmanlı bürokratlarının aldığı tedbirler sayesinde, uzun asırlar boyunca imtiyazlarını serbestçe kullanmış hatta bazen keyfi uygulamalarına mani olunamamış, ancak Ortodoks dünyanın mukaddes bir beldesi olarak yeni bir “Kutsal Yerler Meselesi” sorunu halini alabilecek ve son dönemde bunun ilk işaretlerinin alındığı bir bölgede dış müdahale daha baştan önlenmiştir. Nihayet bu düzenleme ile Aynaroz'un, uluslararası bir sorun haline gelmeden imparatorluğun son demlerine kadar Osmanlı hakimiyetinde kalması sağlanmıştır.⁷⁶

Diğer taraftan reformcu Osmanlı bürokratlarının Aynaroz Manastırları için uzun uğraşlar neticesinde olgunlaştırarak tesis ettikleri düzen, imparatorluğun diğer ruhban beldeleri için de emsal teşkil ettiği gözlemlenmektedir.⁷⁷

Nizamnamenin hazırlandığı gün nizamname içinde yer almayan fakat daha sonra “*bükkümetçe tenbih olunan maddeler*” başlığı ile nizamnameye ilave olunması istenen bazı hususlar ayrıca kaleme alınmıştı. Söz konusu kararlar Aynaroz'da ruhanî idareye karşı merkezî hükümetin temsilcisi olan mülkî idarenin konumunu kuvvetlendirmeye yönelikti. Bu kararlardan ikisi diğerlerine göre daha öne çıkmaktaydı. Bunlardan ilki ile Aynaroz'da ruhani idareyi temsil eden

⁷⁵ *Düstur*. H.1299 - M.1881/1882, 1. Tertip, Zeyl (2), s. 253.

⁷⁶ Hadi Belge, *19. Yüzyıl Osmanlı Taşra İdaresinde Aynaroz Manastırları*, s. 206.

⁷⁷ Nitekim 1909 yılına ait bir belgeye göre Mısır'da bulunan Tur-i Sina Manastırları ile ilgili bir meselede Aynaroz Manastırları için hazırlanan nizamname hükmü referans alınmıştır. Bkz. BOA.HR.HMŞ.İŞO.89/6, (15 Mart 1325 – 28 Mart 1909)

lonca heyetinin yarımadanın güvenliği için “kır serdari namıyla ve Yunanlı kıyafetiyle istihdam edilmekte olduğu” silahlı gücün lağvedilmesi isteniyordu. Bu güç lonca heyetinin emrinde olarak manastırların asayişini ile Karis’in güvenliği ve muhtemelen yargılanacak keşişlerin loncaya getirilip götürülmesi veya loncanın talimatları ile kararlarının manastırlara ulaştırılması için kullanılıyordu.⁷⁸ Bir kolluk kuvveti gibi çalışan bu mahallî güç loncanın yargı gücünü anlamlı kılıyordu. Bu mahallî güvenlik gücü merkezi hükümet bürokratlarının merkezîyetçi anlayışa göre taşrada tesis etmeye çalıştıkları düzen için sakıncalı bulundu. Zira güvenliğin yerel unsurlara tevdi edilmesi özerkliğin önemli bir göstergesiydi. Nitekim Cebel-i Lübnan Nizamnamesi’nde dikkati çeken unsurlardan biri de asayiş ve güvenliğin yerli ve farklı bir zabıta heyeti ile sağlanacağı ile ilgili karardır.⁷⁹ Asayiş için karma bir mahalli emniyet gücü Cebel-i Lübnan’dan başka Arnavutluk’ta da var olan bir durumdur.⁸⁰ Bu uygulamanın başta Prens Sabahaddin’in partisi olmak üzere taşra politikalarında daha çok adem-i merkezîyetçi bir karakteri temsil eden II. Meşrutiyet Dönemi partilerinin bazılarının programlarında yer alması bu bakımdan manidardır.⁸¹

Aynaroz Manastırları Nizamnamesi’nin hatime cümlesinde ise yarımadanın idaresinde zabıtaya dair hususun hükümetin üzerinde olacağı özellikle belirtilmişti. Bu nedenle ruhbanların herhangi bir itirazına mahal kalmadan bu güç kolaylıkla lağvedildi. Buna rağmen lonca heyetinin zabıtaya ve mülki idareye dair müdahaleleri durmamış, söz konusu müdahaleler 20. yüzyıl başlarında dahi Aynaroz mülki idaresi ile merkezi hükümet birimleri arasındaki yazışmaların konusu olmaya devam etmiştir.⁸²

Nizamnameye ilave olunan ikinci husus,

⁷⁸ Henry Fanshawe Tozer, *Researches In The Highlands Of Turkey, Including Visits To Mounts Ida, Athos, Olympus And Pelion, To The Mirdite Albanians, And Other Remote Tribes*, Charleston, Biblio Life, (1869 Yılına Tıpkı Basımı), 2009, s. 64.

⁷⁹ Engelhardt, *Tanzimat Ve Türkiye* (Çev. Ali Reşad), İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999, s. 171.

⁸⁰ Cenk Reyhan, *a.g.m.*, s. 171.-181. ve Ekrem B. Ekinci, *a.g.m.*, s. 48.

⁸¹ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 4, 2004, s. 61.

⁸² Aynaroz’da iki olan polis sayısının artırılması ile ilgili düzenlemede dahi merkezi hükümet yetkilileri; “şimdiye kadar ihmal ve mezkur nizamname hükmü su-i istimal olunarak lonca heyetinin vezaif hükmüne müdahalesine meydan verildiği...” bundan böyle “...lonca heyetinin nizam haricinde muamelat ve müdahalatına katiyen meydan verilmeyerek hükümete ait vezaif-i hukukun kavanin-i nizam-ı resmiye dairesinde bilatereddüt ifa ve muhafaza edilmesinin mahalli kaymakamlığına” bildirilmesini istemişlerdi. Bkz. BOA.TFR.I.SL.196/19534-2, (5 Eylül 1324 –18 Eylül 1908)

*“Aynaroz’da bulunan memurlar dabi dâbil olmak ve ruhanî ve avam takımından ikişer aza bulunmak üzere yarımadada bir meclis-i idare teşkil”*⁸³

edilmesi isteğiydi. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi’nden başlayarak kazalarda, kaza mülkî amirinden başka kazanın üst düzey memurlarından ve ruhani temsilcilerinden oluşan bir idare meclisinin kurulması öngörülmüştü. Kaza idare meclisi; mülkiye, maliye, zaptiye, eğitim, nafia, tapu ve ziraata dair işlerin yürütülmesi ile görevlendirilmişti. Seçimle belirlenen dört üyenin ikisi Müslüman ikisi gayrimüslimlerden seçilecekti.⁸⁴

Aynaroz Kazası’nın da bu sürece dahil edilmesi düşünülmüştü. Merkezi hükümet bir kaza idare meclisinin oluşturulması ile lonca heyetinin mülkî idare alanına dair müdahalelerine son verileceği düşüncesinde olmalıydı. Bu husus yarımada ile ilgili teftiş raporlarına da yansımıştı. Nitekim 1857 yılında Aynaroz idaresinin ıslahına dair hazırlanan bir layihada mülkî idarenin hükümet merkezi olan

*“Karis’in hiçbir güne nüfuzu cari olamayub bayağı papasların bi’l-müzakere idüip karar vermiş oldukları mesalibin icrasından olduğu[ndan]”*⁸⁵

yakınılıyordu. Kaza idare meclisinin teşkili bu mahsurların aşılmasına katkı sağlayabilirdi.

Bununla birlikte kaza idare meclislerinin Osmanlı taşrasında uygulanmasında da birtakım sıkıntılar yaşanmıştı. Özellikle bu meclislerin gayrimüslim ve Müslim ahalden seçilen üyeleri yaşanan zorlukların ana nedenlerinden biriydi. Taşrada her din ve mezhepten ahalinin bir arada yaşadığı yerler olduğu gibi ahali sadece Müslümanlardan ya da Aynaroz gibi sadece gayrimüslimlerden oluşan yerler de bulunmaktaydı.⁸⁶ Bu çeşitlilik Tanzimat’ın uygulamalarının taşradaki işleyiş ahengini bozuyordu. Bu sıra dışı özelliklerin bir sonucu olarak örneğin, kaza idare meclisleri Osmanlı taşrasının her biriminde aynı formatta teşkil edilemedi hatta -Aynaroz gibi- bazı kazalarda ise hiç hayata geçirilemedi⁸⁷ ve taşrada birörnek yönetim modeli kurulamadı.

Aynaroz’da kaza idare meclisinin hayata geçirilememesinin bir diğer nedeni de yarımadanın kendine mahsus bir idarî örgütlenmesinin olmasıydı. Bu cümleden olarak Selanik Vilayeti Salnamelerinde Aynaroz’un bir kaza idare meclisinin ve mahkemesinin olmayışı tam olarak şöyle ifade edilmiştir:

⁸³ BOA.I.MMS.58/2683-1, (19 Zi’l-ka’de 1294 – 25 Kasım 1877)

⁸⁴ Musa Çadırcı, *Bellejen*, s. 250-251.

⁸⁵ BOA.HR.TO.428/43– 2, (17 Şevval 1273 – 10 Haziran 1857)

⁸⁶ Nizam Önen, Cenk Reyhan, *a.g.e.*, s. 216.

⁸⁷ 1904 tarihli *Selanik Vilayet Salnamesi*’nin içeriğinden de anlaşıldığı kadarı ile Osmanlı taşra idari birimlerinde 1864 yılındaki Tuna Vilayet Nizamnamesi ile uygulamaya geçen kaza idare meclisleri aradan 40 yıl geçmesine rağmen (1864-1904) halen Aynaroz’da teşkil edilememiştir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Selanik*, H.1322/ M.1904/1905, s. 154-155.

“Aynaroz Kazası'nın umuru kaymakamlık riyaseti tabtında müteşekkil ve şibb-i cezire üzerinde kâin yirmi adet manastırın her sene tebdil olunan birer vekilinden mürekekeb lonca namı verilen heyet tarafından riyet olunmakta olduğundan meclis-i idare ve mahkemesiyle aklam-ı sairesi yoktur.”⁸⁸

Görüldüğü gibi, Aynaroz'da bir kaza idare meclisinin bulunmayışı, burada bir idare meclisi gibi hareket eden “lonca heyeti”nin varlığına bağlanmıştır. Bu nedenle uzunca bir süre yarımada bir idare meclisinin açılmasına lüzum görülmedi ya da bu heyete rağmen yarımada bir kaza idare meclisi teşkil edilemedi.

Buna karşın Aynaroz idaresinin imtiyazlı statüsü, modernleşme döneminin yeni uygulamaları ile yüzleşmek zorunda kalmıştı. Aynaroz idaresi, 19. yüzyılın bazı yeni uygulamalarına dahil edildi ancak pek çok uygulamasından da istisna tutulmuş, imtiyazlı statüsünü koruyabilmişti. Aynaroz'un Osmanlı hakimiyetinde kaldığı süre içerisinde (1430-1912) imtiyazların tarihi seyrini Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde değerlendirdiğimizde şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Tablo 2. Osmanlı egemenliğinde kaldığı süre içinde Aynaroz Kazası'nın ve ruhanî idaresinin İmtiyazları.⁸⁹

TANZİMAT ÖNCESİ	TANZİMAT SONRASI
Merkezi hükümet ile doğrudan yazışma ve görüşme	✓
Ruhanî idarenin iç örgütlenmesi konusunda serbestlik	✓
Ruhani idare başkanını (<i>Protos</i>) seçme ve azletme	✓
Yıllık maktu bir vergi dışında diğer vergilerden muafiyet	✓ (Olağanüstü hâl vergileri dışında muafiyet devam etti)
Verginin toplanması hususunda düzenleme yapabilme yetkisi (yasama/teşrii)	✓
Sınırlı da olsa bir bütçeye sahip olma	✓
Bazı beledi meselelerde düzenleme	✓

⁸⁸ *Salname-i Vilayet-i Selanik*, H.1312/M.1895, s. 214. ve *Salname-i Vilayet-i Selanik*, H.1322/ M.1904/1905, s. 154-155.

⁸⁹ Aynaroz ruhani idaresinin iç örgütlenmesi ve bu örgüt yapısı ile ilgili imtiyazları için bkz. *Düstur*, H.1299 - M.1881/1882, 1.Tertip, 2. Zeyl, s.224-253., vergi muafiyeti ile ilgili bkz. BOA.HAT.284.17069-1, (Ramazan-ı evail 1224 - Mayıs 1790), bazı beledi meseleler ile ilgili düzenleme yapabilme yetkileri için bkz. BOA.DH.MKT.1144/33- 2, (17 Kanun-i sani 1322 – 30 Ocak 1907), doğrudan İstanbul'a bağlı olan Aynaroz Kazası'nın 1867 yılından sonra Selanik'e bağlanması ile ilgili olarak bkz. BOA. ŞD. MLK. 2003/2, (12 Şubat 1283- 24 Şubat 1868)

yapabilme	
Ruhani konularda yargı serbestliği	✓
Doğrudan İstanbul'a bağlı bir kaza	1867'de Selanik Vilayeti'ne bağlandı.
Ruhani idarenin emri altında bir güvenlik gücü	1877'de Aynaroz Manastırları Nizamnamesi ile lağvedildi

Tabloda yer alan bilgiler incelendiğinde Aynaroz'un Osmanlı hakimiyetinde kaldığı altı yüzyıllık zaman diliminde imtiyazların büyük ölçüde devam ettiği bunlardan sadece ikisine modernleşme döneminde son verildiği görülmektedir.

1867'de yarımada'nın Selanik'e bağlanması ve 1877'de Aynaroz için bir nizamname hazırlanması ile yarımada mülkî idaresinin islahı için hayli mesafe kat edilmişti. Aynaroz yarımadası mülkî idare yönünden Osmanlı taşra idaresinin genel yapısına yaklaştırılmaya çalışılsa da imtiyazlar gereği ruhanî idarenin etkisi halen kırılmamıştı. Aynaroz Manastırları Nizamnamesi'nin hazırlandığı 1877 yılının sonrasına dair bazı Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri bu durumu doğrular nitelikte bilgiler içermektedir. Örneğin, 1885 yılına ait bir teftiş raporuna göre halen yarımada'ya "hükümet-i seniyye tarafından nezaret olunmamakta bir halde gibi[ydi]."⁹⁰

Raporlarda yer alan tespitlere göre lonca heyetinin görev ve yetkileri manastırların dahili idareleri ile sınırlı olduğu, mülkî idareye hele güvenliği ilgilendiren konulara müdahalesine meydan verilmemesi gerektiği halde bu husus "şimdiye kadar nizamname hükümlerinin suistimal edilerek lonca heyetinin yetki aşımına meydan verildiği" açıkça belirtiliyor, hatta söz gelimi "bir yol ve köprü için [dahi] evvel emirde loncanın istihsal-i muvafakati gibi garip bir usul" takip edildiği ifade ediliyordu.⁹¹ Merkezi hükümetin konu hakkındaki tavrı çok netti. Aynaroz kaymakamlığı tarafından derhal buna bir son verilmesi, lonca heyetinin "müdahalatına katiyyen meydan verilmeyerek" nizamname hükümlerinin yerine getirilmesinde tereddüt edilmemesi isteniyordu.⁹²

Merkezî hükümet; Aynaroz örneğinde, Aynaroz'daki Osmanlı hakimiyetinin son dönemlerine kadar sürecektir şekilde, taşra idaresinde birörnek yönetim modeline göre işleyen bir mülkî-idarî yapının oluşturulması politikasından hiçbir şekilde vazgeçmedi.

⁹⁰ 1885 yılında yarımada'yı teftiş etmek üzere gizli bir görev ile memur edilen *Uzıvo Bo Mağartin*'in merkezi hükümete sunduğu rapor için bkz. BOA.Y.PRK.AZI.10/39-1, (7 Mayıs 1301 – 19 Mayıs 1885)

⁹¹ BOA.TFR.I.SL. 196/19534-2, (5 Eylül 1324 –18 Eylül 1908)

⁹² *Aynı belge*

Sonuç

1430 yılında Osmanlı egemenliğine alınan Aynaroz Manastırları, bir taraftan ruhanî idaresine mahsus örgüt yapısı ile kadim imtiyazlarını ve statüsünü Osmanlı Devleti döneminde de korumuş, diğer taraftan da burada teşkil edilen mülkî idaresi ile de Osmanlı taşra düzenine yaklaştırılmaya çalışılmıştır. Aynaroz ruhanî idaresi “*lonca beyeti*” (epistates), “*nazırlar beyeti*” (episthasis) ve “*başnazır*” (protos) ile; mülkî idaresi ise dönemlere göre “*voyvoda*, “*müddür* ve “*kaymakam*” gibi memurlar ile temsil edilmiştir. Her iki idare Aynaroz’un yönetim merkezi olan *Karis*’te (Karyes) hükümet etmiştir.⁹³

İmtiyazlı yerlerin bu sıra dışı özellikler taşıyan statüleri klasik dönemin rahat siyasi şartlarında bir tehdit olarak görülmemiş ancak imparatorluğun beka endişesi taşıdığı iç ve dış sorunların imparatorluğu bunalttığı 19. yüzyılda aynı yerler, merkez ile bağları oldukça gevşek olduğundan birer risk unsuru olarak belirmiştir. Bu nedenle Aynaroz için 19. yüzyıl, imtiyazlı statüsünü korumak isteyen manastırlar topluluğu ile yarımadaı yeni vilayet teşkilatına katmak suretiyle yarımada üzerinde otorite tesis etmek isteyen reformcu bürokratların bir nevi mücadelesine sahne olmuştur.

Aynaroz ruhanî idaresinin yetki aşımı ve mülkî alana dair müdahaleleri merkezi hükümette bir rahatsızlık nedeni olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nden anladığımız kadarı ile söz konusu müdahaleler 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Buna karşılık merkezi hükümet bürokratları yarımadaının ruhanî ve mülkî idaresi arasındaki dengenin biraz daha mülkî idare lehine gelişme göstermesi için büyük uğraş vermişlerdir.

İmtiyazların niteliği dikkate alındığında Aynaroz ruhanî idaresi, bir bütçeye sahip olduğu için malî, kendi mahkemelerini işletebildiği için adlî, protosun seçimi ve azli ile vergi ve bazı beledi meselelerle ilgili düzenleme yapabildikleri için idarî yetkilere sahiptirler. Bu görüntüsü ile Aynaroz ruhanî idaresi, ruhanî yönden patrikhanenin ve mülkî açıdan kaymakamlık makamının denetiminde olsa da fiilî anlamda, yarımadaının neredeyse tek otoritesidir. Buna klasik dönemin olağan şartları ve ruhanî idarenin kendi iradesinde ve idaresinde çalışan bir güvenlik gücüne sahip olduğu gerçeği de eklendiğinde Aynaroz idaresinin yarı-özerk bir adem-i merkezi idare olduğunu ve bilhassa klasik dönemde bu özerkliğin çerçevesinin daha geniş olduğunu söylemek mümkündür.

Yarımadaının idaresinin ıslahı için 1867 ve 1877 yıllarında yapılan düzenlemeler ile hayli mesafe alınmış olsa da bunu destekleyen söz gelimi “*kaşa idare meclisi*” ve “*bidayet mahkemesi*”nin teşkili gibi loncanın idari ve adlî etkinliğini zayıflatacak yeni düzenlemeler hayata geçirilemediği için kesin bir netice elde

⁹³ Webber Smith, *a.g.e.*, s. 67. ve bkz. BOA.A.DVN.9/31, (29 Zilhicce 1260 - 9 Ocak 1845)

edilememiştir. Modernleşme döneminin bu uygulamalarının bu tür imtiyazlı yerlerde uygulanamamasında demografik ve dinî özellikler olduğu kadar özellikle ruhbanlara iç örgütlenmeleri konusunda fermanlar ve beratlarla sağlanan ve değiştirilmesi ya da geri alınması asla mümkün olunmayan birtakım hakların varlığı Tanzimat bürokratlarının hareket alanını kısıtlamış ve reformistlerin işlerini güçleştirmiştir. Bu durum aynı zamanda tüm Osmanlı ülkesinde uygulanacak ortak hukuk kurallarına dayalı, birörnek yönetim modeline göre işleyen bir taşra teşkilatının oluşturulamamasının önündeki engeller olarak dikkati çekmiştir.

Bunun yanı sıra Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde kurulmaya çalışılan yeni düzeni mümkün olduğunca her taşra birimine uygulamaya çalışan reformcular bu çabalarından hiçbir şekilde vazgeçmemişlerdir. Bu çaba, Aynaroz'daki Osmanlı hakimiyetinin son dönemlerine kadar sürmüştür. Belki de bu gayretlerin son halkası 1911'de genişletilmesi ve yeniden kaleme alınması düşünülen Aynaroz Manastırları Nizamnamesi'nde Aynaroz'da bir "*bidayet mahkemesi*"nin teşkili kararının alınmasıdır.⁹⁴

Neticede Osmanlı reformcu bürokratları, Aynaroz'u taşra idaresinin genel kurallarına, birörnek yönetim modeline tamamen dahil edemeseler de Ortodoks dünyanın bu mukaddes beldesini, bir isyanın ya da bir dış müdahalenin konusu olmadan Osmanlı egemenliğinde tutmayı başaramışlardır. Aynaroz idaresinin ıslahı konusunda gösterilen bu başarı reformcu bürokratların, adem-i merkezi yönetimleri Osmanlı egemenliğinde tutma gayretlerinde -Girit ve Cebel-i Lübnan gibi olumsuz örneklerle rağmen- tamamen başarısız olmadıklarını da göstermektedir.

⁹⁴ BOA.DH.SYS.45/7-5, (26 Kanun-i sani 1327 – 8 Şubat 1911)

Kaynakça**Arşiv****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Babıalî Evrak Odası (BEO): 2342/175604, 2255/169071

Dâhiliye, Siyasi Kısım (DH. SYS.): 45/7

Dâhiliye, Mektubî Kalemi (DH. MKT.): 1144/33

Hariciye Nezareti, İstişare Odası (HR. TO. İŞO.): 89/6

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.): 428/43

Hattı Hümayun (HAT): 284/17069, 1315/51279, 860/38338, 863/38493, 925/40206, 845/37966, 863/38512, 839/37793/C, 918/39974-B, 878/38877, 945/40706

İradeler, Meclis-i Mahsus (İ. MHS.): 58/2683

İradeler, Meclis-i Valâ (İ. MVL.): 139/3824

Sadaret, Divan Kalemi Evrakı (A. DVN.): 9/31, 125/12

Sadaret, Mektubî Kalemi (A. MKT.): 17/11, 121/97

Sadaret, Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM.): 387-A /35

Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD.): 20/66, 36/18

Şura-i Devlet, Mülkiye Dairesi (ŞD. MLK.): 2003/2

Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Selanik Evrakı (TFR. I. SL.): 196/19534

Yıldız, Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZI): 10/39

Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE): 24/67

Yıldız, Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB.): 11/117

Salname-i Vilayet-i Selanik. (H.1303/M.1885)

Salname-i Vilayet-i Selanik. (H.1312/M.1895)

Salname-i Vilayet-i Selanik. (H.1322/ M.1904)

Düstur

(H.1299 - M.1881/1882). 1.Tertip. Zeyl (2)

İnceleme Eserler

Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Taribinden Seçmeler* (haz. S. Irmak ve B. K. Çağlar), Cilt 2, İstanbul, MEB Yayınları, 1994

ALKAN, Ö. Mehmet, “Aynaroz Yarımadası: Keşişler Ülkesi”, *Atlas Dergisi*, Sayı 282, 2016, s. 46-63.

- ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şebri - Selanik (1830-1912)*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010
- BAYKARA, Tuncer, “Kaza”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002
- BELGE, Hadi, *19. Yüzyıl Osmanlı Taşra İdaresinde Aynaroz Manastırları*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (haz. A. Kuyaş), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012
- BOZKURT, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Kudret Ayiter Armağanı)*, Cilt III, Sayı 1-4, Ankara, 1987, s. 115-155.
- ÇADIRCI, Musa, "Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, Cilt LIII, Sayı 206, Ankara, TTK Yayınları, 1989, s. 237-257.
- ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’tan Sonra Merkez- Yerel Yönetim İlişkileri”, *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, TODAİE Yayınları, 2002
- DENNİS, George, “Tzimiskes: Typikon of Emperor John Tzimiskes”, (Eds. J. Thomas and A. Constantinides), *Byzantine Monastic Foundation Documents, Dumbarton Oaks Research Library And Collection*, XXXV, Volume 1, Washington D.C., 2000, pp. 232-245.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet Ve İmtiyazlı Eyaletler”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 6, 2008, s. 1-51.
- Engelhardt, *Tanzimat Ve Türkiye* (Çev. Ali Reşad), İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu)*, (Yay. Haz. S. A. Karaman, Y. Dağlı ve R. Dankoff Yay. Haz.), Cilt 8, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003
- EYİCE, Semavi, “Aynaroz”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 267-269.
- GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2011, s. 29-50.
- GÜLER, A. Birgül, “Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Ademi Merkeziyetçilik mi?”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Nisan 2000, s. 14-29.
- GÜLSOY, Ufuk, “İslahat Fermanı”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999
- İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, Cilt XXVIII, Sayı 12, Ankara, 1964

- KILIÇ, Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa.” *Ankara Üniversitesi -DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 37, Ankara, 2005, s. 99-111.
- LİTSAS, K. Efthymios, “The Mount Athos Manuscripts and Their Cataloguing”, *The Knowledge Bank at the Ohio State University-Slavisch Seminarium*, Amsterdam, 1987, pp. 106-118.
- METİN, Meral, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Aynaroz Adası, Aynaroz Rubbanları Ve Rum İsyanları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010
- Musa Kazım, “Aynaroz Tarihçesi”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 4.Sene, 19.Cüz, R.1329- 1 Nisan, s.1194-1198.
- NALBANT, Atilla, *Üniter Devlet: Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, *Türkler*, Cilt 10, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002
- ÖNEN, Nizam, REYHAN, Cenk, *Mülkten Ülkeye -Türkiye'de Taşra İdaresi'nin Dönüşümü (1839 – 1929)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011
- ÖZÇELİK, A. Selçuk, “İdari Muhtariyet”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 32, Sayı 1, 1966, s. 1-13.
- PANTAZOPOULOS, J. Nikolas, *Church And Law In The Balkan Peninsula* (Publisher: Adolf M. Hakkert), No.92, Amsterdam, Thessaloniki Studies, (Reprint of The Edition Institute For Balkan Studies,1967), 1984
- REYHAN, Cenk *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare (Merkezîyetçilik- Adem-i merkezîyetçilik)*. Ankara, İmge Yayınları, 2007
- REYHAN, Cenk, “1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ed. Tural, Erkan, Çapar, Selim), Ankara, TODAİE-TİAV Ortak Yayını, 2015, s. 51-68.
- REYHAN, Cenk, “Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi”, *Memleket, Siyaset-Yönetim Dergisi*, Sayı 1, 2006, s. 171-181.
- SMİTH, Webber, “On Mount Athos and Its Monasteries; With Notes on the Route from Constantinople to Saloniki, in June, 1836”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, (7), 1837, pp. 61-74, <http://www.jstor.org/stable/1797512>, (Erişim Tarihi:28/03/2013)
- SYMRLIS, Konstantinos, “The Management of Monastic Estates: The Evidence of the Typika”, (Ed. J. Thomas, A. Constantinides), *Byzantine Monastic Foundation Documents - Dumbarton Oaks Research Library And Collection*, Book XXXV, Volume 1, Washington, 2000D.C., pp. 245-257.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008

- TORUN, S. Fatih, “Osmanlı Taşra İdaresi’nin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32, 2012, s. 81-97.
- TOZER, H. Fanshawe, *Researches In The Highlands Of Turkey, Including Visits To Mounts Ida, Athos, Olympus And Pelion, To The Mirdite Albanians, And Other Remote Tribes*, Charleston, Biblio Life, (1869 Yılıının Tıpkı Basımı), 2009
- TURAL, Erkan, “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 4, 2004, s. 57-82.

Türk Sinema Tarihinde Önemli Bir Girişim: İlk Osmanlı Sinema ve Tiyatro Şirketi

An Important Initiative in the History of Turkish Cinema: The First Ottoman Cinema and Theater Company

Serdar SARISIR*

Özet

Türkler sinemayla erken tanışmış, ancak sinema sektörünün yaygınlaşma aşamasında çok ta etkili olamamışlardır. Daha ziyade azınlıkların ve yabancı uyrukluların ağırlıkta olduğu bir yapı dikkat çekmektedir. Söz konusu ortamda, sinemacılık alanındaki gelişmelere kayıtsız kalmayacağı düşünülen egemen iktisadi anlayışın izlerini taşıyan, sektörel iktisadi bir girişim ortaya çıkmıştır ki bu girişimin adı *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi*'dir.

29 Mart 1917 tarihinde İstanbul'da kurulan şirket Galata'da, Roma Hanı'nda çalışmalarına başlamış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin varlığını devam ettirmiştir. İlk yıllarında hedeflerine ulaştığı ve başarılı olduğu anlaşılan şirketin sonraki yıllarına dair ayrıntılı bilgilere ulaşılammışsa da, varlığı ve çalışmalarıyla Türk sinemacılığına önemli bir tecrübî katkı sağladığı muhakkaktır.

Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi'nin varlığı ve çalışmaları, Türk sinema tarihi ve siyasal iktidarın sektöre bakış açısını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle özgün olduğu değerlendirilerek konu edinilen çalışmamızda, şirketin kuruluş amacının ne olduğu, ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu, şirketin kuruluş sürecinde siyasal iktidarın etkisinin bulunup bulunmadığı ve kuruluş amacına ulaşılıp ulaşılmadığı sorularına cevaplar aranmış ve ulaşabilen bulgular doğrultusunda söz konusu sorulara açıklık getirilmeye çalışılarak elde edilen çıkarımlar sonuçlar kısmında paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Şark, İttihat, İttihat ve Terakki, Sinema, Tiyatro, Anonim Şirket.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF. Tarih Bölümü, ssarisir@ankara.edu.tr

Abstract

The Turks met with the cinema early, however they were not very effective at the expansion period of the cinema industry. Rather, there was a structure in which minorities and foreign nationals weighed heavily. In this context, a sectorial economic initiative, which is called *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi* has emerged, as a result of the sovereign economic understanding that could not stay indifferent to the developments in the field of cinematography,

The company, which was founded in Istanbul on 29 March 1917, began to work in the Roman Inn, in Galata and its existence continued till the first years of the Republic. Although detailed information about the next years of the company, which has achieved its goals and understood to be successful in the first years, cannot be reached; it is obvious that it has provided an important experiential contribution to the Turkish cinema with its presence and works.

The presence and the works of the *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi* is very important in terms of Turkish cinema history and reflecting the viewpoint of political power to the cinema sector. In this study, which is evaluated as unique with regards to its subject, the questions of what the purpose of the company was, when and by whom it was established, whether there was an effect of the political power in the establishment process of the company or not and whether it reached its purpose of establishment or not tried to be answered. In accordance with the accessible findings these questions tried to be clarified and the derived inferences are shared in the conclusion section.

Keywords: Ottoman, Eastern, Union, Committee of Union and Progress, Cinema, Theater, Incorporated Company.

Giriş

Osmanlı topraklarına sinemanın ilk girişi hakkında, ilk film gösterimlerine dair kısmî bilgiler bulunmakla birlikte, kesin bir tarih vermek güçtür. Ancak büyük bir olasılıkla 1896'nın sonları ile 1897'nin başlarında ilk kez Saray'da bir film gösterimi ile ülke sinemayla tanışmıştır. Fransız Bertrand, sinemayı Saray ile tanıştırmış, S. Weinberg ise halka açık ilk sinema gösterimini gerçekleştirmiştir. İstanbul'da gerçekleştirilen film gösterimlerinde, Matalon, Combon vb. sinemacıların isimleri geçmekle birlikte atak yapısı ve sinemacılıkta sürekliliği sağlayabilmesi bakımından S. Weinberg'in adı ön plana çıkmıştır¹.

¹ Rekin Tekinsoy, *Rekin Tekinsoy'un Türk Sineması*, İstanbul 2007, s. 9-10; Giovanni Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi*, İstanbul 2010, s. 15-16.

Türkler sinemayla erken tanışmış olmalarına rağmen, uzun bir süre tek bir şehri, İstanbul'u, etkilemiş ve ilgilendirmiş gözükmektedir. 1914'de sinema İstanbul'da daha çok Beyoğlu'nda yaygınlaşmış; ancak en azından İzmir ve Selanik'te de bilinen ve giderek sinema salonlarının ve izleyici kitlesinin artış gösterdiği bir sektör olmuştur. Türkler tarafından işletilen ilk sinema salonu, 19 Mart 1914'te Murat Bey ve Cevat (Boyer)'in açtıkları Milli Sinema'dır. Aynı yıl Kemal (Seden) ve Fuat (Uzkinay), önce Sirkeci'de Ali Efendi Sineması'nı, sonra da Demirkapı'da Kemal Bey Sineması'nı açmışlardır. Sinema salonları ve gösterimlerinin sayıları gittikçe artmakta ise de, henüz bir Türk sinemasının varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü sinema sektörünün büyük bir çoğunluğu azınlıkların ya da yabancı uyruklarının elindedir. Söz konusu dönemde Pathé, Goumont ve Ciné Théâtrale d'Orient gibi şirketler sektöre hâkimdir².

Dünyada, propaganda yapmakta, sinemanın gücünün anlaşılması ile 1915 yılı başlarında Fransız Ordusu'nda kurulan sinema dairesi, diğer ülkeler tarafından örnek alınmış ve askeri sinema faaliyetleri başlamıştır. Türk sinemacılığının başlamasına yönelik ilk adımlardan birisi, Enver Paşa'nın Almanya'ya gerçekleştirdiği bir gezi olmuştur. Alman Ordusu'ndaki Sinema Dairesi'ni gören ve çekilen askeri filmleri izleyen Enver Paşa, benzer bir yapının Osmanlı Ordusu bünyesinde de kurulması emrini verecek ve böylelikle 1915 yılı ortalarında Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD) kurulacaktır. Dairenin başına da o güne kadar ülkedeki sinemacılık faaliyetlerinde ön plana çıkan S. Weinberg getirilecek, Fuat (Uzkinay)'da yardımcılığına atanacaktır³.

S. Weinberg'in, askeri amaçlarla kurulan "ilk sinema yapım şirketi" olarak değerlendirilebilecek⁴ olan, MOSD'daki görevi Romanya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiği tarihe kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra S. Weinberg'in görevine, savaş halindeki ülkelerden birinin uyruğunda olması nedeniyle, son verilmiş ancak MOSD'la olan ilişkileri gayriresmî olarak devam etmiştir⁵.

Yukarıda kısaca değerlendirilmeye çalışılan Türk sinema tarihi ve onunla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında⁶, MOSD'nin dışında ilk Osmanlı sinema

² Tekinsoy, *a.g.e.*, s. 10; Scognamillo, *a.g.e.*, s. 19.

³ Nijat Özön, *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*, İstanbul 2010, s. 51-52; Ali Özuyar, *Devlet-i Aliyye'de Sinema*, Ankara 2007, s. 36, 39.

⁴ Hilmi Maktav, *Türkiye Sinemasında Tarih ve Siyaset*, İstanbul 2013, s. 5.

⁵ Özuyar, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁶ Hilmi M. Malik, *Türkiye'de Sinema ve Tesirleri*, Ankara 1933; Zahir Güvemli, *Sinema Tarihi: Başlangıcından Günümüze Türk ve Dünya Sineması*, Ankara 1960; Ağah Özgüç, *Kronolojik Türk Sinema Tarihi: 1914-1988*, Ankara 1988; Alim Şerif Onaran, *Türk Sineması*, C. I-II, Ankara 1994; Tekinsoy, *a.g.e.*; Fikret Hakan, *Türk Sinema Tarihi*, 2008;

şirketi olarak değerlendirilebilecek olan *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi*'nden yeterince bahseden çalışmalara rastlamak pek mümkün gözükmemektedir. Tespitlerimiz de bu yöndedir. Aslında şirket hakkındaki ilk bilgileri, Osmanlı Anonim Şirketleri adıyla Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin yayınladığı -ki sonradan İstanbul Ticaret Odası tarafından günümüz harfleriyle yayınlanacak olan⁷- çalışmada görmekteysek de, günümüz literatüründe şirketten ilk bahseden Z. Toprak olmuştur. Toprak ilgili eserinde İttihat Terakki döneminde kurulan şirketler arasında adı geçen şirketi zikretmiştir⁸. Sinema üzerine yapılan çalışmalarda ise, şirketin ismi ilk kez Ali Özuyar tarafından gündeme getirilmiştir. Devlet-i Aliyye'de Sinema⁹ adlı çalışmasında başka bir konuya değinirken ismini gördüğümüz şirket hakkında daha sonra, "Türkiye'deki İlk Filim Şirketleri"¹⁰ adlı makalesinde bilgi vermiştir. Ancak sinema sektöründe bir Osmanlı Sinema Şirketi kurma denemesi, İngiliz "The Franco Estern Sinema Limited" şirketinin "Estern Sineması Osmanlı Anonim Şirketi" adıyla bir Osmanlı şirketine dönüştürme çabası, daha önce yapılmış gibi gözükse de, sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır¹¹. Ayrıca Şark İttihat Sinema ve Tiyatro Şirketi'nden hemen sonra Teşebbüsat-ı Temsiliye Osmanlı Anonim Şirketi adıyla bir şirket daha kurulacaktır¹².

Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi

Şirketin kuruluş çalışmalarına, 27 Aralık 1916'da başladığı, nizamname taslaklarının oluşturulmaya çalışıldığı ve 24 Şubat 1917'de kuruluşu için resmi yazışmalarına devam ettiği ve nizamnamede yeni düzeltmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. David Ruso'dan Nafia ve Maliye Daireleri'nce nizamname hükümlerinde değişikliğine gidilmesinin istendiği, buna, kurucular adına hareket eden ve bu konuda kendisine izin verilen David Ruso'nun itiraz ettiği, Dilber ve Panciri Beylerin isimlerinin şirketin kurucuları arasında yer almasını ve şirketin başına da "Şark" kelimesinin ilavesini talep ettiği bilinmektedir¹³.

Mart 1917 tarihli *İktisadiyat Mecmuası*, "Sinema Şirketi" başlığı altında; "Şark Sinemaları İttihadı isminde bir sinema şirketi teşkil ettiğini" haber vermekte ve

Giovanni Scognamillo, *Cadde-i Kebir'de Sinema*, İstanbul 2008; Özön, *a.g.e.*, s. 1 vd.; Scognamillo, *a.g.e.*, s. 1 vd.; Maktav, *a.g.e.*, s. 1 vd.

⁷ Ramazan Balci-İbrahim Sırma (Yay. Haz.), *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul 2012.

⁸ Zafer Toprak, *Milli İktisat Millî Burjuvazî*, İstanbul 2017, s. 705.

⁹ Özuyar, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰ Özuyar, "Türkiye'deki İlk Filim Şirketleri", *Sinematürk*, S. 16 (Mayıs 2008), s. 40.

¹¹ Resul Köse-Muzaffer Albayrak (Yay. Haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, İstanbul 2005, s. 385.

¹² BOA., ŞD., 1261,37, 16.R.1336.

¹³ BOA., MV., 247. 10., 02. C. 1335; BOA., ŞD., 1257. 22., 07. Ş.1336.

şirketin İdare Meclisi üyeleri olarak da, âyandan Dilber Efendi, Celal Sahir Bey, Panciri Bey, Rayzer, Ruso, Koldimiyo ve Simiryoti Efendilerin bulunduğunu yazmaktadır¹⁴. Söz konusu sürece dair tespit edilen bilgiler, şirketin kuruluş aşamasındaki resmileşmemiş yapıya ait olmakla birlikte, bu bilgiler şirketin kuruluş çalışmalarının doğal olarak önceden başladığını ve resmi aşamaya geçmeden önceki durumunu ortaya koymakta olduğunu göstermektedir.

Şirket, merkezi İstanbul olmak üzere 29 Mart 1917'de, *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi* unvanıyla kurulmuştur¹⁵. Galata'da, Roma Hanı'nda faaliyet gösteren¹⁶ şirketin, nizamnamesinde yer alan bilgilere göre; ülkenin diğer yerlerinde ve ya yabancı ülkelerde dahi şubeleri bulunabilecektir.

Amacı, İstanbul'da ve genellikle de doğuda tiyatrolar ve sinemalar inşâ ve idare etmek, sinema ve tiyatro ile ilgili tüm maddeleri üretmek ve bunların ticaretini ve her çeşit ilancılığını yapmak bizzat veya katılım yoluyla sektöre yönelik girişimlerde bulunmak ve bu amaçla mali kuruluşlarla anlaşma yapmak ve genel olarak zikredilen hedefler doğrultusunda her çeşit ticarî, malî ve sinai işlemleri gerçekleştirmektir.

Şirketin kurucuları ise, Celal Sahir, Hikmet Bey, S. Weinberg, F. Raizer, David Ruso ve K. Kolombo'dan* oluşmaktadır.

Şirket, amaçlarını gerçekleştirmek ve işlemlerini idare etmek için şehir ve kasabalar dâhilinde ihtiyaç duyduğu mülkleri, tüzel kişiliği adına boşaltabilecektir. Tüm işlemleri için Osmanlı Devleti'nin mevcut ve çıkacak olan kanun ve kurallarını uygulamakla yükümlü olduğunu beyan eden şirketin süresi, bazı sebeplerden dolayı sona erdirilmedikçe veya uzatılmadıkça yirmi beş (25) sene olarak belirlenmiştir. Şirketin sermayesi, on bir bin (11.000) Osmanlı lirası olup, her biri iki (2) Osmanlı lirası kıymetinde beş bin beş yüz (5.500) hisseden oluşmaktadır. Genel Kurul'un söz konusu sermayeyi bir misli arttırmaya yetkisi bulunmaktadır.

Şirketin hisse senetleri Türkçe olarak düzenlenecek ve Fransızca tercümesi de beraber yazılabilecektir. Ancak her durumda, Türkçesi asıl ve muteber kabul edilecektir.

Şirketin yönetimine bakıldığında, şirket ilk beş yıllık süre için müessisler tarafından tayin olunacak beşten ona kadar üyeden oluşan bir İdare Meclisi

¹⁴ "Sinema Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 50, (Mart 1917), s. 7.

¹⁵ Şirketin kurulmasına izin veren İrade-i Seniyye'nin tarihi, 29 Mart 1333/6 Cemaziyelahir 1335'tir. *Bkz. BOA., İ.DUİT., 120. 31., 06. C. 1335, s.1; ilgili belge yayınlanmıştır. Bkz. Köse-Albayrak, a.g.e., s. 310-311.*

¹⁶ *BOA., DH.EUM.5.Şb., 55. 10., 20. Ca. 1336.*

* Şirketin müessislerinin isimleri, en doğru şekliyle okunmaya ve konuyla ilgili diğer çalışmalardan isimlerin sağlanması yapılmaya çalışılmış olmakla birlikte, olası yanlışlıklara karşı düzeltme önerileri için orijinal metin, Ek 4'ten de takibi yapılabilir.

tarafından yönetilecektir. İdare Meclisi, her konuda tam yetkili olarak kabul edilmiştir. Üyeler üç yıllığına tayin olunacak, bu sürenin sonunda İdare Meclisi için seçilecek üyeler ilk aşamada kura yoluyla sonrasında ise, seçim yoluyla tayin edilecektir. İdare Meclisi üyelerinin her birinin 50 hisse senedine sahip olmaları gerekmektedir. İdare Meclisi her sene üyeleri arasından bir başkan ve başkan yardımcısını seçim yoluyla belirleyecektir.

Şirket her yıl mali senesinin ilk altı ayı içerisinde, gazeteler aracılığıyla Genel Kurul toplantısını gerçekleştirmek üzere hissedarları davet edecektir. 25 hisseye sahip olan her hissedar bir oy hakkına sahip olacak; ancak hiç kimse 20 oydan fazla hisseyi yönetemeyecektir. İdare Meclisi arzu ederse Genel Kurulu olağanüstü toplantıya davet edebilecektir. Söz konusu toplantılar daha önceden Ticaret Nezareti'ne haber verilecek ve toplantılarda bir komiser hazır bulunacaktır. Ayrıca İdare Meclisi toplantılar ve çalışmalarına dair evrakı ve müfettiş raporlarını Ticaret Nezareti'ne göndermekle yükümlüdür¹⁷.

Yukarıda ana hatlarıyla değerlendirilen şirketin nizamnamesi, detaylı olarak incelendiğinde (*Bkz. Ek 4*), dönemin iktisadi hayatında, önemli bir şirketleşme sürecine girildiği yıllarda kurulan diğer anonim şirketlerden pek de farklı olmadığı, sadece sektörel bazda ve müessisler boyutunda farklılaştığı görülmektedir. Tespiti yapılan arşivi belgeleri de bu doğrultudadır. Zira şirket nizamnamesinin hazırlanması aşamasında taslaklar incelendiğinde, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nce hazırlanmış matbu şirket nizamnamesi metni üzerinde söz konusu şirketi ilgilendiren bölümlerin dışında pek bir değişiklik yapılmadığı¹⁸ ancak hususi alanlarda teşkil ve değişiklik çalışmalarına devam edildiği görülebilir¹⁹.

Şirketin ilk yıllarında Genel Müdürü'nün, Yunan tebaasından Pol Atanaş Simiryoti olduğu ve sinema şeritleri almak üzere Balkan Treni'yle Almanya'ya gidebilmesi için izin verilmesi hususunda polis teşkilatına yapılan müracaat ve yazışmalardan anlaşılmaktadır²⁰.

Şirketin 23 Mart 1918'de "Lüksenburg", "Roâyal", "Amfi" sinemaları ile "İsketing" Tiyatrosu'ndan oluşmakta olduğu, Sinema Müfettişliğine ise, İtalyan tebaasından Oskar Danorya'nın atandığı bilinmektedir²¹.

Şirketin ilk mali senesine gelene değin çalışmalarında hedeflediği başarıyı yakaladığı ve büyüme kararlılığı gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira 30 Mayıs 1918 yılında şirketin nizamnamesinin beşinci ve on ikinci maddelerinde değişikliğe

¹⁷ BOA., A. } DVN.MKL., 63.2.1335.Ş.08, s. 1-8.

¹⁸ BOA., ŞD., 1257. 22., 07. Ş.1336.

¹⁹ BOA., BEO., 4462. 334628., 11. C. 1335; BOA., BEO., 4518. 338795., 22. Ş. 1336.

²⁰ BOA., DH.EUM.5.Şb., 55. 10., 20. Ca. 1336, s. 1-14; dosyadaki ilk belge yayınlanmıştır. *Bkz. Köse-Albayrak, a.g.e.*, s. 422-423.

²¹ BOA., DH.EUM.VRK., 28. 53., 17. C. 1336; BOA., MV., 249. 101., 18. Ş. 1336.

gidilmesi ve bir madde eklenmesine karar verilmiş ve bu karar doğrultusunda sermaye artırımına gidilmesi kararlaştırılan şirketin sermayesi 7 Temmuz tarihinde 44.000 Osmanlı lirası'na yükseltmiştir²².

Şirketin sadece sinema şeritleri temin edip, tiyatro gösterileri organize etmediği, bunu yanında bağlı kuruluşların sanatsal etkinlikler için yurtdışından guruplar getirip, insanlarla buluşturduğu görülmektedir. Şirket bu anlamda Viyana Operet Kumpanyası'nı, bağlılarından İsketing Tiyatrosu'nda sahne almasını sağlamıştır²³.

Vasfi Rıza Zobu, hatıralarında 9 Haziran 1918'de şirketin İdare Heyeti'nin toplanarak programını yaptığını, “Şark Sinema ve Tiyatro İttihat Şirketi Müdürü Umumisi Kâzım Bey” ile Darülbedayi'nin görüşmelerde bulunduğunu ifade etmektedir. “Umumi harp içinde bulunduğumuz için siyaseten Umum Müdür Müslüman.. Yoksa şirketin ortakları Hıristiyan ve Musevi..” şeklinde bir değerlendirme yapan yazar, Kâzım Beyle yapılan görüşmeler neticesinde Darülbedayi ile birlikte Ramazan ayı süresince ve Bayramda, Tepebaşı'nda temsiller verileceğini ve elde edilen gelirin Şirket ve Darülbedayi arasında paylaşılacağını aktarmaktadır²⁴.

Mütareke Dönemi'nde akıbetinin ne olduğuna dair bir bilgiye ulaşamayan şirketin, Cumhuriyet Dönemi'ne intikal ettiği tespit edilmiş olmakla birlikte, yapısı ve işleyişi hakkında da yeterince bilgiye sahip olunamamıştır.

Ekonomi ve İktisat Bakanlığı'nın, 25 Aralık 1923 tarihli listesinde İstanbul'da kurulmuş Türk şirketleri arasında; “Şark İttihat Sinema ve Tiyatro Şirketi (Şark'da sinema ve tiyatrolar inşaa, idare ve bunlara ait maddeleri imal ve satış/1917)” açıklamasıyla kayıtlardan takip edilebilmektedir²⁵. Şirketin aynı adreste 1924²⁶ ve 1927²⁷ yıllarında da varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz.

Amerikalıların Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'deki sinema sektörü ile ilgilenmeye başladıkları bilinmektedir. 1926 yılında Amerikan Konsolosluğu Türkiye'deki sinemalar ile ilgili olarak bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre, Pathe Şirketi ve Socite des Etablissements Goumont'un yanı sıra *Şark İttihat Sinema ve Tiyatro Şirketi* (Union Cine Theatrale d'Orient)'nin ülkedeki en güçlü acenteler olduğu ve kimi yerel sinemaları da denetledikleri bilgisi yer almaktadır.

²² BOA., İ.DUİT., 120. 32., 19. Ş. 1336, s. 1-4. Söz konusu dosyada yer alan iki belge yayınlanmıştır. *Bkz.* Köse-Albayrak, *a.g.e.*, s. 342-343; Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin hazırladığı çalışmada, sermaye artırımının 7 Temmuz 1917 tarihinde karara bağlandığı ifade edilmektedir. *Bkz.* Balcı-Sırma, *a.g.e.*, s. 183-184.

²³ BOA., H.EUM.6.Şb., 35. 28., 05.B. 1336.

²⁴ Vasfi Rıza Zobu, *O Günden Bu Güne: Anılar*, İstanbul 1978, s. 36.

²⁵ Ahmet Tetik (Yay. Haz.), *Türk Ticaret Yıllığı 1924-1925*, C. 2 Ankara (?), s. 237-238.

²⁶ Mustafa Gökmen, *Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul 1991, s. 159.

²⁷ Gökmen, *a.g.e.*, s. 110.

Ayrıca raporda, Union Cine Theatrale d'Orient'in, Amerikan Doğu Ticaret Odası üyesi olduğu da belirtilmiştir²⁸.

Ancak asker emeklisi tüccar Naci'nin, Siirt Milletvekili Mahmut Beye, İstanbul'daki sinema sektörü ile ilgili olarak gönderdiği rapordan hareketle bilgiler veren Scognamilo'ya göre, İstanbul'da 1928-1929 yılları arasında "dış alımcı ve dağıtıcı şirketler" arasında *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi*, bulunmamaktadır²⁹. Bu durumda mevcut veriler şirketin 1928 yılı başlarında işlevini yitirerek kapandığı izlenimini uyandırmaktadır.

İttihat Terakki ve Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi

Dönemin siyasi yaklaşımının sektörel gelişmeleri etkilemediği şüphesiz düşünülemez. Bu nedenle, süreci değerlendirirken siyasi arka planı da göz önünde bulundurmak daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için gereklidir. Şirketin kurulduğu yıllara bakıldığında, Said Halim Paşa gitmiş yerine 4 Şubat 1917'de Talat Paşa, Maliye'ye Cavit Bey, Harbiye'ye de Enver Paşa gelmiştir. İttihat ve Terakki iktidarı ülke yönetiminde tüm alanlarda söz sahibi olmuştur³⁰. İktisadi hayatta etkileri milli iktisat, milli ekonomi kavramlarıyla özdeşleşen bir anlayış doğrultusunda, anonim şirketleşme süreci hız kazanacaktır³¹.

Şirketin ismindeki "İttihad" kelimesi -nizamnamesinde *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Anonim Şirketi* şeklinde geçmekle birlikte, şirketle ilgili belgelerde -kaşesinde olduğu üzere- zaman zaman İttihad kelimesi başta olmak üzere hatta tırnak içine alınarak yazılmış olduğu görülmektedir³². Dönem göz önüne alındığında, bu durum bir şeylerin çağrışımını yapsa da şüphesiz bir kelimedenden hareketle çok fazla bir değerlendirme yapmak da mümkün gözükmemektedir. Ancak şirketin kurucu isimlerinin, tespit edilebildiği kadarıyla kimlikleri ve şirketin nizamnamesindeki kimi tasarruflar bu konuda önemli ipuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şirketin kurucuları arasında, nizamnamede ismi geçen Celal Sahir'in, daha çok edebiyatçı kimliğiyle tanınan Celal Sahir (Erozan)³³ olduğu değerlendirilmektedir. Celal Sahir, Rübâb'da yazmaya başlamış, II. Meşrutiyet Dönemi'nde; *Türk Yurdu*, *Türk Ocağı ve Halka Doğru* gibi İttihat Terakki ile

²⁸ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 2001, s. 253-259.

²⁹ Scognamilo, söz konusu raporun yanlış ve yanlış olduğunu bazı ilave ve düzeltmeler yaptığını ifade etmektedir. *Bkz. Scognamilo, Cadde-i Kebir... , s. 13-15.*

³⁰ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım IV, Ankara 1991, s. 325-330.

³¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 172 vd.

³² *BOA*, DH.EUM.VRK., 28. 53., 17. C. 1336.

³³ Nesrin Tağızade Karaca, *Celal Sahir Erozan*, Ankara 1992, s. 1 vd.

organik bağları olan kuruluşlarda çalışmıştır. “Daima İttihat Terakki taraftarı” olarak nitelendirilen yazarın³⁴, aynı zamanda İttihat Terakki’nin iktisadi görüşlerinin ortaya konduğu *İktisadiyat Dergisi*’nde müdürlük yaptığı da bilinmektedir³⁵. Hikmet Hamdi Beyin ise, Dr. Hikmet Hamdi Bey olduğu düşünülmektedir. Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD)’nin, Milli Müdâfaa Cemiyeti’ne taşınmasıyla -ki sonraki süreçte İstanbul Sağlık Müzesi olacak olan binada- bir ara Cemiyetin de müdürlüğünü yapmış kişidir³⁶. Hem MOSD, hem de Milli Müdâfaa Cemiyeti’nin İttihat Terakki ile olan bağları değerlendirildiğinde, şirketin müessisleri arasında söz konusu isimlerin olmasının bir tesadüf olmadığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

Diğer bir kurucu olarak ismi geçen S. Weinberg, Sigmund Weinberg olup, “Türkiye’de sinemanın öncülüğünü yapan”³⁷, Romanya uyruklu bir Leh Yahudisi olan³⁸, MOSD’un başına getirilen³⁹ ve Fuat (Uzkınay) ile “ahbab olan”⁴⁰ ve çalışmaları için yurt dışına çıkışlarda özel izin alabilen, Romanya

³⁴ Nazım Hikmet Polat, *Rûbâb Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür, Edebiyat Hayatı*, Ankara 2005, s. 29.

³⁵ Murat Koraltürk, “İktisadiyat Mecmuası ve Dizini”, *Kebikeç*, S.11, (2001), s. 297.

³⁶ Hikmet Polat Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 101-102; “Malulin-i Guzata Muavenet Heyeti”, I. Dünya Savaşı’nda yaralanan gazilere yardım etmek amacıyla kurulmuş resmi nitelikli bir cemiyettir. “Malulin-i Guzata Muavenet Heyeti, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’nin 1 Nisan 1919’da kapatılarak, sinema araç ve gereçlerinin kendisine devredilmesiyle sinema faaliyetlerine başlamıştır. Cemiyete bağlı olarak Malulin-i Guzat Sinema Film Fabrikası kurulmuştur. *Bkz.* Özyar, *a.g.e.*, s. 46.

³⁷ Scognamilo, *Türk Sinema...*, s. 21 vd.

³⁸ Akçura Gökhan, *Aile Boyu Sinema*, İstanbul 2004, s. 177.

³⁹ Özön, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁴⁰ Cemil Filmer, *Hatıralar*, İstanbul 1984, s. 89; Cemil Filmer, Türk sinema dünyasının önemli temsilcilerinden birisidir. Lale Sineması ve Lale Filmi kuran ve yaşamının 65 yılını sinemaya adanmış pek çok sinemanın işletmeciliğini başarıyla yürütmüştür. Onun anıları genelde yakın tarihimiz özelde ise Türk sinema tarihi açısından oldukça önemlidir. Zira ilk konulu Türk filmi çekenlerden biri olması, Türk sinemacılığının gelişim evresinde yer alan önemli figürlerle birlikte yer alması, bizzat kendisinin önemli bir figür olması, Enver Paşa, Sultan Reşad ve Mustafa Kemal gibi pek çok tarihi şahsiyetle münasebetlerinin bulunması, hatıralarının değerini ortaya çıkarmaktadır. Filmer anılarında, ailesini ve ilk eğimin ardından Askeri Rüştiye, Kuleli Askeri Lisesi yıllarında yaşadıklarını, anlatmakta; hastalığı nedeniyle sivil hayata geçmek durumunda kaldığını ifade etmektedir. Filmer, sivil hayata geçmesi üzerine Kısmi Siyasi’nin, İstahbarat Şubesi’nde göreve başlamış ve burada Talat Paşa’nın dosyalarına bakmaya başlamıştır. Sonra İstanbul Bankası’nda çalışmış, bir ara askerler için kırtasiye dükkânı açmıştır. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle seferberlik ilan edilince askerliğe geri dönmüş, Çanakkale Cephesi’ne gidecekken Orgeneral Waytman’ın emir subaylığına seçilerek İstanbul’da kalmıştır. Buradaki görevinin sona ermesinin ardından Bölük Komutanı olarak atanmış, çoğu Çanakkale Cephesi’ne gidecek olan askerleri, eğitmeye başlamıştır.

kökenli olması rağmen, savaş esnasında bile hakkında herhangi bir özel önlem alınmaya gerek duyulmayan, sadece aktif görevinin pasivize edilmesi ile yetinilen, resmi makamlarla gayriresmi yollardan bağlarını devam ettiren⁴¹ birisidir ki, bu durumda İttihat Terakki iktidarının ona bakış açısını anlamımıza yetecek veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kurucu sıfatıyla girişimlerde bulunarak şirketin ortaya çıkmasında büyük rolü olan kişilerden bir diğeri de, David Ruso'dur. Ruso Bey ise İzmir Hurşidiye Mahallesi doğumlu olup, Alliance Israelite'de Fransızca öğrenmiş, İzmir İdadisi'ni bitirmiş ve sonra da Hukuk Fakültesi'ni tamamlamıştır. İzmir'de önemli bazı kuruluşlarda çalışmış, akabinde Rothschild Bankası'nın İstanbul Müdür Vekili olarak görevlendirilmiştir. David Ruso'nun 1908 Genel Seçimi'nde İzmir'den aday olduğu ancak çok iddialı olmadığı, muhtemelen de seçimden çekildiği değerlendirilmektedir⁴². Şirketin kurucuları arasında isimleri zikredilen F. Raizer'in tüccar ve K. Kolombo'nun ise avukat olmaları dışında⁴³ ne yazık ki bir bilgiye ulaşılamamış olup, bu eksikliğin yeni çalışmalarla kapatılacağı düşüncesiyle ancak genel bir değerlendirme yapmak mümkün olabilir. Söz konu isimlerin siyasi atmosferden uzak olmadıkları, mevcut iktidarın en azından şirketteki varlıklarını onayladığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

Görüleceği üzere yabancı müessislerin çoğunlukta olduğu şirketin kurucuları arasında yer alan isimlerin ve şirketin nizamnamesinde açıklanan bazı hususların varlığı ya da bazı hususlar konusunda gösterilen hassasiyetin alelade

Bağlı olduğu birliğin Filistin Cephesi'nde görevlendirilmesi üzerine; Filistin Cephesi, Viranşehir, Urfa'da bulunmuş, geri döndüğü İstanbul'dan tekrar hareketle; Adana üzerinden Gazze Cephesi, Kudüs ve Şam'a gitmiş, önce Adana'ya ve oradan da İstanbul'a dönmüştür. Savaş yıllarında çöllerde dolaşmış, aç-susuz kalmış ve türlü badireler atlatmıştır. İstanbul'a dönünce, Ordu Sinema-Film Merkezi'nde Fuat (Uzkinay)'ın yanında onun yardımcısı olarak çalışmaya başlamıştır. Savaşın sona ermesiyle, Ordu Sinema-Film Merkezi'nin tüm takımlarının devredildiği Malul Gaziler Cemiyeti'nde yine Fuat (Uzkinay) ile birlikte çalışmış ve Binnaz filmi çekmiştir. İstanbul'un işgal edilmesi üzerine, Halide Edip'in meşhur Sultanahmet Mitingi'ni filme almıştır. Filmer, sinema işletmeciliğindeki başarılı çalışmaları nedeniyle Kamil Bey ve ortaklarının kurduğu Kuşdili Sineması için iş teklifi almıştır. O günlerin İstanbul'unda, Cevat Bey ve Kadri Bey, Milli Sinema ve Yıldız Sineması'nı açmış, Aynalı Sinema'nın kapasitesi artırılarak Şık Sineması'nı kurmuşlardı. İstanbul'da sinema sektöründeki bir dizi başarılı girişimin ardından Filmer, İzmir'e gelmiş, İzmir'de ve Paris'te sinemalar açmıştır. O, Mustafa Kemal'e, çektiği filmlerin özel gösterimini kendi sinemasında yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında da sinema çalışmalarını devam ettiren Filmer, sinema filmleri için Mısır'a girmiş ve temin ettiği Mısır filmlerini gösterimini gerçekleştirmiştir. Kısacası hayatının pek çok aşamasında sinemayla iç içe olmuştur.

⁴¹ Özuyar, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴² Siren Boran, *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, İstanbul 1995, s. 190-192.

⁴³ *BOA*, A. } DVN.MKL., 63.2.1335.Ş.08, s. 1.

tercihler olmaması dikkat çekicidir. Bunlardan birisi nizamnamede vurgulandığı şekliyle Türkçe ve Fransızca hazırlanabilecek olan hisse senetlerinin, Türkçe olanlarının muteber olması yaklaşımıdır. Türkçe konusunda gösterilen hassasiyetin gerek müessislerin gerekse dönemin anlayışıyla şekillendiği görülmektedir.

Sonuç

Türkler sinemayla erken tanışmış olmakla birlikte, sinema sektörünün yaygınlaşma aşamasında çok ta etkili olamamışlardır. Daha ziyade azınlıkların ve yabancı uyrukluların ağırlıkta olduğu söz konusu süreçte mevcut yapılanmanın dikkat çekiciliği ortadadır. Böyle bir ortamda sinemacılık alanındaki gelişmelere kayıtsız kalmayacağı düşünülen egemen iktisadi anlayışın izlerini taşıyan iktisadi bir girişim ortaya çıkmıştır ki bu girişimin adı *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi*'dir.

29 Mart 1917 tarihinde İstanbul'da kurulan şirket Galata'da Roma Hanı'nda çalışmalarına başlamış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin varlığını devam ettirmiştir. İlk yıllarında hedeflerine ulaştığı ve başarılı olduğu anlaşılan şirketin sonraki yıllarına dair ayrıntılı bilgilere ulaşılammışsa da, varlığı ve çalışmalarıyla Türk sineması birikimine önemli bir tecrübî katkı sağladığı muhakkaktır.

Ayrıca daha çok edebiyatçı kimliğiyle tanınan Celal Sahir Erozan, Dr. Hikmet Hamdi Bey, David Ruso ve diğerlerinin biyografisine küçük de olsa bir katkı yapılmaya ve sinema ile olan ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine Türk sinema tarihinde önemli bir yere sahip olan S. Weinberg hakkında bilinenlere bir yenisi daha eklenmiştir.

İttihat Terakki'nin sinemanın gücünü anlayarak ve Almanları örnek alarak MOSD ile birlikte başlatılan süreçte, *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi*'nin kurulması, sivil alanda da iktidarın sektörü kontrol etme çabası olarak görülebilir. ABD Konsolosluğu'nun sözü edilen raporunda, ülke genelinde sinema sektörüne yön veren şirketler arasında söz konusu şirketi de sayması, İttihat Terakki'nin söz konusu çabalarının dikkate değer bir sonucu olarak görülebilir.

Şirket müessislerinin kimliği, İttihatçı iktisadiyatta gayrimüslimlere karşı bakış açısını, genelleme yapılamayacak bir boyutta da olsa, göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu örnekte de olduğu üzere, kimin ne olduğundan ziyade iktidarla olan uyumunun ne olduğunun etkisi, bu bakış açısının şekillenmesinde daha önemli olduğu yönünde değerlendirilebilir.

Son olarak eklemek gerekirse, Osmanlıların ilk sinema şirketi olduğu değerlendirilen *Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi* hakkında ulaşılan bilgi ve bulgular doğrultusunda ortaya çıkan metin ve eksikleri, yeni çalışmalara vesile olduğu ölçüde alana bir katkı sağlayacağı düşünülebilir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

- A.}DVN.MKL., 63. 2., 08. Ş. 1335.
 BEO., 4462. 334628., 11. C. 1335.
 BEO., 4518. 338795., 22. Ş. 1336.
 DH.EUM.5.Şb., 55. 10., 20. Ca. 1336.
 DH.EUM.6.Şb., 35. 28., 05.B. 1336.
 DH.EUM.VRK., 28. 53., 17. C. 1336.
 İ.DUİT., 120. 31., 06. C. 1335.
 İ.DUİT., 120. 32., 19. Ş. 1336.
 MV., 247. 10., 02. C. 1335.
 MV., 249. 101., 18. Ş. 1336.
 ŞD., 1257. 22., 07. Ş.1336.
 ŞD., 1261,37, 16.R.1336.

Kitap ve Makaleler

- AKÇURA, Gökhan, *Aile Boyu Sinema*, İtaki Yayınları, İstanbul 2004.
 BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
 BORA, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995.
 DURU, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.
 FİLMER, Cemil, *Hatıralar*, Emek Matbaası, İstanbul 1984.
 GÖKMEN, Mustafa, *Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1991.
 KARACA, Nesrin Tağızade, *Celal Sabir Erozan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
 KORALTÜRK, Murat, "İktisadiyat Mecmuası ve Dizini", *Kebikeç*, S.11, (2001), ss. 295-331.
 KÖSE, Resul-ALBAYRAK, Muzaffer (Yay. Haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2005.

- MAKTAV, Hilmi, *Türkiye Sinemasında Tarih ve Siyaset*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2013.
- ÖZÖN, Nijat, *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010.
- ÖZUYAR, Ali, *Devlet-i Aliyye'de Sinema*, Deki Yayınları, Ankara 2007.
- ÖZUYAR, Ali, "Türkiye'deki İlk Filim Şirketleri", *Sinematürk*, S. 16, (Mayıs 2008), ss. 36-47.
- POLAT, Nazım Hikmet, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- POLAT, Nazım Hikmet, *Rübâb Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür, Edebiyat Hayatı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- SCOGNAMILLO, Giovanni, *Cadde-i Kebir'de Sinema*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- SCOGNAMILLO, Giovanni, *Türk Sinema Tarihi*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2010.
- "Sinema Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 50, (Mart 1917), ss. 7.
- BALCI, Ramazan-SIRMA İbrahim (Yay. Haz.), *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2012.
- TOPRAK, Zafer; *Milli İktisat Milli Burjuvazi*, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- TEKİNSOY, Rekin, *Rekin Tekinsoy'un Türk Sineması*, İstanbul 2007
- TETİK, Ahmet (Yay. Haz.), *Türk Ticaret Yılığ 1924-1925*, C. 2, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara (?).
- ZOBU, Vasfi Rıza, *O Günden Bu Güne: Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978.

Ek-1- Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi, s. 1, 8.

4

شرکہ اتحاد سینما و تیاترو عثمانی آنونیم شرکتی نظامنامه اہلیتیبید

برخی فصل

شرکت تکیلی و مقصدی اسی و مرکزی یا نندہ در

برخی ماده
 دیدارندہ و عومید شرکہ تیاتر و سینما مال اتا انک و ایشانک سینما و تیاتر دہلری و سینما و تیاتر و سینما عالمیہ مواد اعمال و تیاترک تجارتیہ اشغال انک و ہر نوع اعمال خلیق یا ہمہ ارسا ویا اترا و تیاترک خصوصیات مذکورہ فی صدرک تقیسات سارہ دہ بلکہ دہ مقصد لری مؤسسات ماہ اولیہ عقد متعلق انک و عومیدہ مقاصد مذکورہ بہ قمارک ہر نوع معاملات تجارتیہ و مال و وضع اجا انک اوزرہ زبیرہ محرمہ و اضافیہ قمارک دہ جملہ سادہ و تاترک ہائندہ حیرت جادہ شدہ دست نوری خانہ دہ مع محرمہ عثمانیہ دہ حکمت تک اندر قمارک سی و دیگرے فی ایشہ دہ دعوی دہی داود و رجو دہ . تولو مو اقتسار المد تریب و اجا بر دم اتی قرار تدریلہ ہمہ افعال تجارہ عثمانی آنونیم شرکتی تکیلی اولندہ . شرکت مذکورہ اساس مقصد و تدریلہ معانیہ ایونیم شرکہ و مقصبات اولندہ ہنجا اولیہ اموال غیر مشمولہ فی خصوصت حکیمانہ تفریح ایہہ بلور .

شرکتک عنوانی دہ شرکہ اتحاد سینما و تیاتر عثمانی آنونیم شرکتی .. اول وجہ و بعضی اجا تدریلہ معاملات ایونیم شرکہ و مقصدی اسی و مرکزی یا نندہ در

اگرچہ مادہ
 قفقہ دولت عثمانیہ تک نمونہ و نظامت حاضرہ و مستقبلہ فی اولوجہ و مقاصد ایشہ دہ

اگرچہ مادہ
 شرکہ مرکزی دیدارندہ اولوجہ و مقاصد عثمانیہ تک سارہ بلکہ دہ یا ممالک ایشہ دہ

اگرچہ مادہ
 شرکہ مدی بوجہ ایشہ دہ طواری طبع ویا تمدنیہ بلکہ تدریلہ سہشہ دہ عیانت اولوجہ دہ

برخی فصل

سرماہ و حصہ شراکی یا نندہ در

بعضی مادہ
 شرکتک سرماہیس اولہ ہر بیک عثمانی باشندہ عیانت اولوجہ بہرہ ایونیم شرکہ اسی مقصدہ ہمہ بیک سہشہ حصہ ہر حصہ حصہ کتیبہ عومید تک ایشہ سرمایہ تجارہ و تریکی یا نہ حکومتہ معلومات و تدریلہ جلدہ . سرماہ تک ہر حصہ دہ تدریلہ سرمایہ جز تدریلہ سرمایہ قارہ و تریکی یا نہ حکومتہ معلومات و تدریلہ جلدہ . سرماہ تک ہر حصہ دہ تدریلہ سرمایہ اول اولوجہ حکومتک مواضعتک اشغالہ شو قفقہ . جملہ ادارہ کتیبہ عومید تدریلہ شرکت خانہ عقد تفریح و تدریلہ سرمایہ تک خانہ اشغالہ شکرہ فرسی تقدیرندہ دہی قومیہ ایشہ سرمایہ تدریلہ جلدہ .

تاجرانہ ایام اولوجہ و تدریلہ سرمایہ تک تدریلہ شکرہ اولوجہ ایونیم شرکتی ہر حصہ شراکی ایونیم شرکتی

A.D.V.N.M.K.L. 63/2 1
 6 varaklar (A sayfa bos)

5

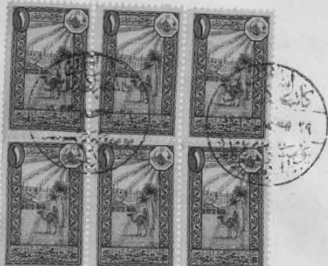
مقررہ نصابی فصل

مواد مفقودہ یا ناکدہ و

قرضہ و درجہ مادہ
ابنوظیفہ نامہ اولی صورتہ شرکت تکلیف حکومتی و عدو اعطا اولی قدرہ حکمہ بر طرفتہ
و تجارتہ تقویح و دیگر معترض بر غرضتہ اید و شرکتک معاملاتہ و با سباعت ادارہ کی بولنا نہ بر پردہ جانیہ یکہ و
اید عنایاً و با اجرائی شرکت اولی نصاب نامہ اولی قدرہ حکمہ بر طرفتہ و تجارتہ تقویح و دیگر معترض بر غرضتہ اید و شرکتک معاملاتہ و با سباعت ادارہ کی بولنا نہ بر پردہ جانیہ یکہ و
لکبت عمومی مقرراتہ و سبک بیدجو صورتی و دیگر کک و سعادت و کک طرفہ هر بر و دیگر عدولہ جنہ جقدر
قرضہ نصابی مادہ
شرکتہ اخراج اید یکی ہم لہر صاحب قیدی نموده شراب اید یکی تعریفاً ہم هر اولاً شرکتک تفصیلاً
و مدتتاً تا بانجام مسرک استثنای سمانک سرمایہ کک مقدارنی و صورتتہ تزییدی ابعاً شرکتک صورتتہ نصابی و دیگر
مؤسسه و هیئت ادارہ اعضا نہ تخصیص قلمچہ مفادیری حاصلتہ درج و با نہ ایدہ جکد۔

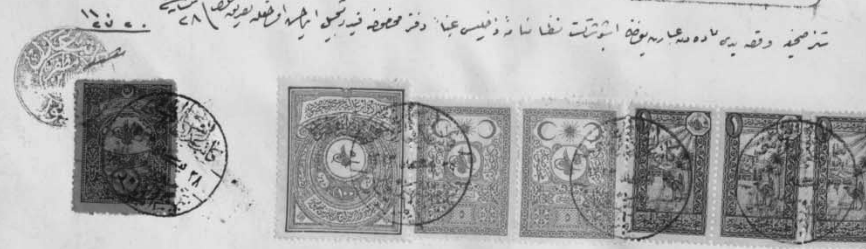
قرضہ نصابی مادہ
شرکتہ ابنوظیفہ نامہ یکہ طبع و قبیل اید برہ کک طلبا اولی قدرہ اعطایہ جک کی اولی نصابی مادہ
مخصوص اولی قدرہ تجارتہ نظارتہ ایلا ایدہ جکد۔

قرضہ نصابی مادہ
شرکتہ ایلا سبعتہ ادارہ نجر اعطایہ قدرہ صورتہ توفیقاً لہر نہ معاملاتہ دارتہ ایلا سبعتہ
صدوقی نصابی و نظارتہ تقویح اید جکد۔ ۶۶ مادی الامرہ ۱۹۶۰ م ۱۹۶۰

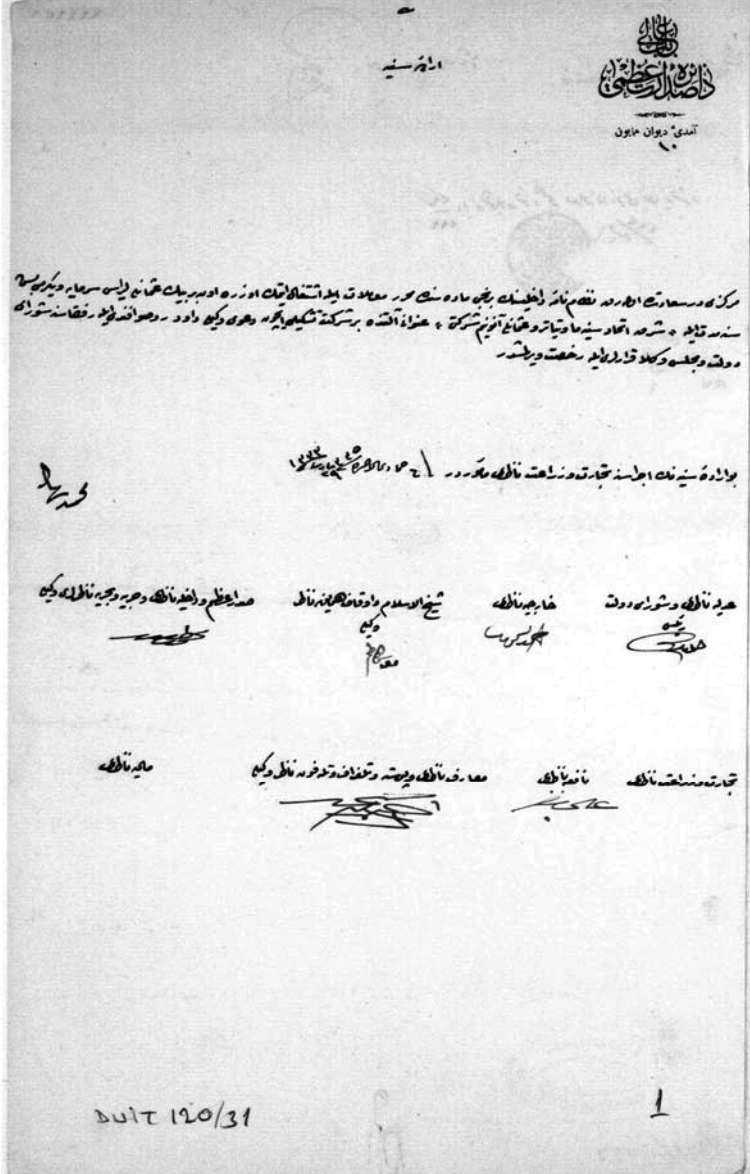

مقابلہ بیلتر
تجارتہ مدیریتہ عمومی میراوط
ابنوظیفہ نامہ اولی قدرہ حکمہ بر طرفتہ و تجارتہ تقویح و دیگر معترض بر غرضتہ اید و شرکتک معاملاتہ و با سباعت ادارہ کی بولنا نہ بر پردہ جانیہ یکہ و
پہلوانی نایب و اولی قدرہ حکمہ بر طرفتہ و تجارتہ تقویح و دیگر معترض بر غرضتہ اید و شرکتک معاملاتہ و با سباعت ادارہ کی بولنا نہ بر پردہ جانیہ یکہ و

تجارتہ و زراعتی
تجارتہ و زراعتی
تجارتہ و زراعتی
تجارتہ و زراعتی

Ek: 2- Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi'nin Kuruluşunu Onaylayan İrâde-i Seniyye

Ek- 3- Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi ve Ticaret ve Zirâat Nezâreti Tezkiresi

۴

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
تجارت و زراعت
تجارت و زراعت
۶۸۶۶
۶۶

معرضه سالیانه ضایع

معرضه سالیانه ضایع: شرحه اتحادیه ما و تیاترو عثمانی انونیم شرکتی
نظا نامه و ضمیمه در برنج و صیقل زد تقسیم نظایف و

معرضه سالیانه ضایع
۶۶۶۶ شماره تاریخ و تواتر سکه نومروی تذکره سالیانه ضایع
اولی مرتبه سالیانه ضایع اولی مرتبه اولی مرتبه
شرح اتحادیه ما و تیاترو عثمانی انونیم شرکتی
نسخه و حادت کاتبه علی بن علی بیگ
تذکره حفظ اولی مرتبه اولی مرتبه اولی مرتبه
تجارت و زراعت
۶۶۶۶
۶۶

Ek: 4

**[1]*Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi
Nizamnâme-i Dâhilisidir****

Birinci Fasl

Şirketin Teşkilî ve Maksudı ve İsmi ve Merkezi Beyânındadır

Birinci madde: Dersaadet'de ve umumiyetle şarkda tiyatrolar ve sinemalar inşâ' etmek ve işletmek, sinema kurdelelerini ve sinemaya ve tiyatroya aid bilcümle mevâddı i'mâl ve bunların ticaretiyle iştilal etmek ve her nev'i ilâncılığını yapmak re'sen veya iştirâk suretiyle hususât-ı mezkûreye mütedâir teşebbüsât-ı sairede bulunmak ve bu maksatlarla müessesât-ı maliye ile akd-ı i'tilâf etmek ve umumiyetle makâsıd-ı mezkûreye mütedâir her nev'i muâmelât-ı ticariye ve maliye ve sinâiye icrâ' etmek üzere zirde muharrirîn-i imza üdebâ'-i Osmaniy'e-den Celal Sahir, Nişantaşı'nda Harbiye Caddesi'nde dört numaralı hanede mukim muharrirîn-i Osmaniyeden Hikmet Beyefendiler, tüccârdan S. Weinberg, F. Raizer, dava vekili David Ruso, K. Kolombo efendiler ile tertib ve ihracı bervech-i âti kararlaştırılan hisseler esmâ'-i beyninde bir Osmanlı Anonim Şirketi teşkil olunmuştur. Şirket-i mezkûre esas maksad ve tedvîr-i muâmelât için şehir ve kasabât dâhilinde muhtaç olduğu emvâl-i gayrimenkûleyi şahsiyet-i hükmiyesi nâmına tefrig edebilir.

İkinci madde: Şirketin unvânı “Şark İttihâd-ı Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi” olacak ve tabiyeti itibariyle bilcümle muâmelâtı hakkında Devlet-i Osmaniy'e'nin kavânin ve nizamât-ı hazıra ve müstakbelesi tatbik edilecektir.

Üçüncü madde: Şirketin merkezi Dersaadet'de olacak ve memâlik-i Osmaniy'e'nin sair bir mahallinde veya memâlik-i ecnebiye'de dahi şubeleri bulunabilecektir.

Dördüncü madde: Şirketin müddeti bazı esbâbdan dolayı kat' ve temdîd edilmedikçe yirmi beş (25) seneden ibâret olacaktır.

İkinci Fasl

Sermaye ve Hisse Senedâtı Beyânındadır

Beşinci madde: Şirketin sermayesi on bir bin (11.000) Osmanlı Lirasından ibaret olup, beheri iki (2) Osmanlı Lirası kıymetinde beş bin beş yüz (5.500) hisseye münkasımdır heyet-i umumiye'nin iş bu sermayeyi bir mislü tezyid etmeğe salâhiyeti olacaktır. Ancak sermaye-i şirket tamamen te'diye olmadıkça tezyid edilemez. Tezyid-i sermayeye karar verildiği zaman hükûmete mâlumât verilecektir. Sermayenin bir mislünden fazla tezyidi evvel-i emirde hükûmetin muvakkitinin istihşâline mütevakıftır. Meclis-i idare heyet-i umumiye kararıyla şirket namına akd-ı istikrâza salâhiyetdârdır. Şirketin sermayesinin tamamen istifâ'sından sonra lüzumu takdirinde bedeli tesviye edilmiş sermaye mikdarını tecavüz etmemek üzere tahvilât dahi ihrâc edebiliyor sermayenin te'yidi halinde ihrâc edilecek yeni hisse senedâtı ilk iki kısmı [2]sermayeye kayd ve te'diye edenlere tercihen teklif ve itâ edilecektir. Şirketin ihrâc edeceği hisse senedâtının numuneleri kabl-el-ihrâc lâcel'üttasdik Ticaret Nezâreti'ne tevdi' edilecektir.

Altıncı madde: Şirketin sermayesinin tamamı imza ve yüzde onu (% 10) istihşâl olunduktan sonra suret-i katiyede teşkil etmiş addolunacak ve hissedâr yazılanlara te'diye ettikleri tekâsiti mübeyyen muvakkat ve name muharrir senedât verilecek ve

* Köşeli parantez içerisindeki numaralar, orijinal metnin sayfa numaralarıdır.

**BOA., A. } DVN.MKL., 63.2.1335.Ş.08, s.1-8.

sermayenin nısfının te'diyesinde ashâb-ı yedinde bulunan senedât-ı muvakkate senedât-ı asliyeye tahvil edilecektir. Şirketin hisse senedâtı Türkçe olarak tanzim olacak ve Fransızca tercümesi de beraber yazılabilecektir. Her hâlde Türkçesi asıl ve muteberdir. Sermayenin ilk taksidinin te'diyesinden sonra kalacak miktarı şirketin ihtiyacâtına göre mukassten veya defaten meclis-i idare'nin kararıyla Dersaadet ve sair lazım gelen mahallerde elsine-i muhtelifede çıkan resmi ve gayriresmi bazı gazeteler ile laakl otuz (30) gün evvel ilân olunarak mutâlebe olunacaktır.

Yedinci madde: Hisseler bedelinin nısfı te'diye olunmaya değin verilen senedât-ı muvakkate eshabının ismine muharrer olacak ve bedelinin yüzde onu (%10) te'diye olunmadıkça kabil-i havale ve fûruht olamayacaktır. Merbutların havale ve fûruhtu şirketin defterine kaydedilerek ziri balığ ile müşteri ve müdirândan biri tarafından imza olunmağla icrâ' olunacak ve keyfiyeti havale ve fûruhtu senede dahi zıkr ve işaret kılınacaktır. Bedelin nısfı te'diye olunduktan sonra senedât-ı asliye hâmiline aid olmak üzere muharrer bulunacaktır.

Sekizinci madde: Hisse senedleri şirket nazarında kabil-i inkisâm değildir. Ve şirket her hisse için bir sahib tanır. Bir hissedârın varis veya dâyinleri hiçbir vesile ile şirketin emvâl ve emlâkının taht-ı hacze vazını talep ve şirketin umur-ı idaresine müdahale edemezler ve istifâ-i hukuk için şirketin muhasebe defteri ile heyet-i umumiye'nin kararlarını kabule mecburdurlar.

Dokuzuncu madde: Evkât-ı muayyerede tekâsit-i te'diye olunmayan hisse senedâtının sahiblerinden tehirât-ı vakadan dolayı ihtâr-ı keyfiyete hacet kalmaksızın taksidinin hululü gününden itibaren senevi yüzde altı (% 6) hesabıyla faiz ahz olunur.

Onuncu madde: Şirketin taksidleri ve keyfiyetle te'diye edilmeyen senedât-ı eshâbı aleyhine ikâme-i dava etmeye ve hisseleri dahi satmaya salâhiyeti olacaktır. Ve bu makûle satılması lazım gelen hisse senedâtının numaraları gazeteler marifetiyle neşr ve ilân olunarak tarih-i ilândan on beş (15) gün sonra şirket hiçbir gûna ihtâra ve muamelât-ı adliyeye mecbur olamamak ve zarar ve ziyânı sahibe aid olmak üzere Dersaadet vesair borsalarında ve bu borsalarda henüz alınmış satılması kabul olunmamış ise müzayede tarihiyle hisseleri sattıracaqdır. Bu vechle fûruht olunan senedât ibtal olunacak ve müşterilere eski senedlerin numaralarını havi olmak üzere yeni senedât itâ kılınacaktır. Satılan senedin esmân-ı hâsilâsı hissedârın şirkete olan deynine hasr ve tahsis olunur. Ve noksanı ondan talep olunacağı gibi fazlası var ise ona itâ olunur.

Üçüncü Fasıll

Umur-ı Dâhiliyesi Beyânındadır

On birinci madde: Şirketin umur ve mesâlihi heyet-i umumiye tarafından mensub ve beşden ona kadar azadan mürekkeb bir meclis-i [3] idareye ihale olunur ve şu kadar ki ilk beş (5) sene müddet için teşkil olunacak meclis-i idare azası müessesler tarafından tayin olunacaktır.

On ikinci madde: Üç sene müddet için tayin olunan azanın müddet-i memuriyetleri hitâm bulduktan sonra meclis-i idare'ye intihâb olunacak azanın ilk teceddüdde kura ile ve ondan sonra kıdem-i aher itibariyle her sene bir azası çıkarılarak yerlerine ahiri intihâb ve tayin kılınacaktır. Şu kadar ki çıkan azanın tekrar intihâbı caiz olacaktır.

On üçüncü madde: Meclis-i idare'nin içtimai icab-ı maslahâta tabi olacak ise de ayda laakl bir defa şirketin merkezinde toplanması lâ-büddür müzakerânın muteber olması laakl nısfından bir ziyade azanın bizzat huzuruna menuttur. Meclis-i idare'nin kararları hazır bulunan azanın ekseriyet ârâsiyle muteber olur. Tesâvi-i ârâ vuku'nda keyfiyet-i

içtima âtiye ta'lik edilir. Ve anda dahi tesâvi-i ârâ vuku' bulursa mevzubahis olan teklif reddedilir.

On dördüncü madde: Meclis-i idare'nin müzakerâtı zabt defterine kaydolunur. Ve zir-i reis ile hazır-ı bi'l-meclis bulunan aza tarafından imza idilir. Zabıtın sureti veya bir fıkra-i mahrecesi muteber olmak için reis veya vekili tarafından imza olunmak lazım gelir.

On beşinci madde: İdare-i meclis azasından her birinin şirketin elli (50) hisse senedâtına malik olması lazım gelir. Senedât-ı mezbure şirketin sandığına tevdi' olunacak ve azanın müddet-i memuriyetleri zarfında satılamayacaktır. Bunların üzerine furuhtu caiz olmadığı mübeyyin bir damga vurulacaktır.

On altıncı madde: Meclis-i idare azasından bir veya bir kaçının vefatı veya istifası vuku'nda veya sair bir sebepten dolayı bir veya birkaç aza yeri münhâl kalırsa meclis-i idare iş bu yerlere muvakkaten aza tayini eyleyecek ve intihâb-ı kati gelecek heyet-i umumiye tarafından icrâ' olunacaktır.

On yedinci madde: Meclis-i idare her sene azası meyanından bir reis ve bir reis vekili intihâb eder ve reisin veya vekilinin gıyabında vekâlet etmek üzere azadan birini tayin eyler.

On sekizinci madde: Azadan memâlik-i ecnebiyede ikâmet veya muvakkaten gaybubet edenler esna-i müzakerâtda kendilerine vekâlet etmek üzere refiklerinden azadan birini tayin edebilirler. Şu kadar ki vekâlet edecek azanın kendi reyî dâhil olduğu halde ikiden ziyade reyî olamayacaktır.

On dokuzuncu madde: Meclis-i idare şirketin umur ve emvâlinin idaresi için iktidar-ı tama haizdir. Ve hatta sulh olmak ve hükmü tayin etmek salahiyetine dahi malikdir. Ve heyet-i umumiye'ye arz olunacak hesabâtı tanzim ile tevzi olunacak temettün mikdarını teklif eder. Meclis-i idare'nin reisi gerek müddei ve gerek müddei aliye sıfatıyla huzur-ı muhakemede bizzat veya bil-vekâle şirket namına müdâfaada bulunur.

Yirminci madde: Meclis-i idare mevâdd-ı mahsusa ve bir müddet muayene için haiz olduğu iktidarı kısmen veyahud tamamen azadan bir veya birkaç zata bavekâlet-i mahsusa ihale edeceği misüllü musallah-ı cariyenin rü'yet ve tesviyesi için haricden dahi bir veya birkaç zatı tevkil eyleyebilir.

Yirmi birinci madde: Meclis-i idare azası hasılât-ı sabıkıyeden kendilerine tahsis kılınacak huzurdan başka [4]meclisde hazır bulunacakları günler için hissedârân heyet-i umumiye'ce takdir ve tayin edilecek bir ücret dahi ahz edeceklerdir.

Dördüncü Fasil

Heyet-i Umumiye Beyânındadır

Yirmi ikinci madde: Suret-i muntazamada akd-i içtima eden heyet-i umumiye umum hissedârânın heyet-i mecmuası makamında bulunur.

Yirmi üçüncü madde: Heyet-i umumiye her sene şirket sene-i maliyesinin ilk altı (6) ayı zarfında suret-i adiyede akd-i içtima eder. Bundan başka meclis-i idare icab eyledikçe suret-i fevkaladede olarak heyet-i umumiye'yi davet edebilir. Her sene heyet-i umumiye'nin içtima-ı nihayet yirmi (20) gün akdem tahriren Ticaret Nezareti'ne ihbar olacak ve heyet-i mezkurede canib-i nezaretten bir komiser hazır bulundurulabilecektir. Meclis-i idare ve müfettiş raporlarıyla senelik bilançodan heyet-i umumiye zabıtnamelerinden ve heyet-i mezkurede hazır bulunan hissedârânın esâmî ve mikdar-ı hisselerini mübeyyin cetvelden dörder (4) nüshası Ticaret Nezareti'ne gönderilecektir.

Yirmi dördüncü madde: Heyet-i umumiye vekâleten veya asaleten laakl yirmi beş (25) hisseye malik olan hissedârândan mürekkeb olacaktır. Heyet-i umumiye'de gerek

asaleten ve gerek vekâleten hazır bulunan hissedârânın her yirmi beş (25) hisse için bir reyî olacak ve şu kadar ki her bir hissedârânın yirmiden ziyade reyî olamayacaktır.

Yirmi beşinci madde: Davetnâmeler yevm-i içtimadan laakl bir mah evvel altıncı (6.) maddede beyan edilen vecihle gazeteler ile ilân kılınacaktır.

Yirmi altıncı madde: Heyet-i umumiye gerek asaleten ve gerek vekâleten şirket sermayesinin bir rub'-i müsâvî hisse senedâtına malik hissedârlar hazır bulunur ise teşkil etmiş addolunur. Heyet-i umumiye'de hazır bulunacak hissedârânın mutasarrıf oldukları hisselerin salîfüzzıkr bir rub'-i müsâvî olub olmadığı anlaşılmaq üzere hisse senedlerini on (10) gün zarfında meclis-i idare tarafından irâe olunacak mahale teslim etmeleri davetnamelerde ihtâr olunacaktır. İş bu heyet-i umumiye'nin defa-i evveli içtimanda hazır bulunan hissedârânın asaleten ve vekâleten hâmil oldukları hisse senedâtının mikdarı derece-i kifayede olmadığı halde heyet-i umumiye ikinci defa olarak içtimaya davet edilir. İş bu ikinci içtimada hazır bulunan hissedârânın hisselerinin mikdarı ne olursa olsun birinci içtimada müzakere olunmasına karar verilmiş olan hususât hakkında icrâ'-i müzakerât edeceklerdir. Ve bu cihetle cereyan eden müzakerât mer'î ve muteber olacaktır. Birinci içtima ile ikinci içtima beynindeki müddet yirmi (20) günden dún ve bir mahdan uzun olamayacak ve ikinci içtima davetnameleri on (10) gün evvel ilân olunacaktır.

[5]Yirmi yedinci madde: Heyet-i umumiye'ye meclis-i idare reisi riyaset eder reis mevcut olmadığı halde meclis-i idare azası içlerinden birini riyaset vekâletine intihâb eylerler heyet-i umumiye'de hazır olub en ziyade hisseye malik olanlardan ikisi rey toplamak hizmetini ifâ eder. Heyet-i umumiye kâtibi reis ile rey toplamaya memur olanlar tarafından temin olunur.

Yirmi sekizinci madde: Heyet-i umumiye'de müzakere olan hususâta ekseriyet-i ârâ ile karar verilir. Müzakere olunacak mevâdın cedveli meclis-i idare tarafından tanzim edilir. İş bu cedvele dâhil olacak mevâdd meclis-i idare'nin teklifâtı ile hâmil oldukları hisselerin bedeli şirket sermayesinin laakl yüzde otuza (% 30) balıg olan hissedârân tarafından yevm-i içtimadan laakl on (10) gün evvel vuku bulacak teklifâtdan ibaret olacaktır. İş bu cedvele dâhil olmayan hususât heyet-i umumiye'de müzakerât olunamaz.

Yirmi dokuzuncu madde: Heyet-i umumiye'de bilcümle hesabâtın tedkiki için gerek hissedârânın ve gerek hariçden bir veya müteaddid müfettiş tayin eder.

Otuzuncu madde: Her sene akd-i içtima edecek olan heyet-i umumiye şirketin umur ve mesâlihine dair her sene meclis-i idare tarafından takdim olunan layiha ile hesabâta dair müfettiş tarafından verilen raporun kıraatını istimâ' ve hesabâtını ledel-müzakere ya kabul veya rededer ve hisse-i temettü tayin eyler, tebeddülü iktizâ' eden meclis-i idare azasının yerlerine diğerklerini nasb eder ve şirketin bilcümle umûr ve hususâtı hakkında bil müzakere karar-ı katî itâ ve meclis-i idare'nin icab eylerse iktidarını tevsi' eyler. Fakat heyet-i umumiye'de asaleten ve vekâleten şirket sermayesinin laakl sülûsânına müsâvî hisseler eshâbı mevcut olub bunların ekseriyet-i ârâsı hâsıl olmadıkça sermayenin tezyîdine karar verilemez.

Otuz birinci madde: Heyet-i umumiye'nin zabtolunan müzakerâtı bir defter-i mahsusa kayd ve zir-i heyet-i umumiye reisi ile rey toplamaya memur olanlar ve katib tarafından imza edilir. Heyet-i umumiye'nin her içtimanda hazır bulunan hissedârânın esâmisiyle ikemetgâhı ve her birinin hâmil olduğu hisselerin miktarını mübeyyin bir cedvel tanzim ile mevcut olanlar tarafından imza edilip zabıt defterlerinin önüne ve arkalarına rabt ve talebi vuku'nda alakadârâna tebliğ olunur.

Otuz ikinci madde: Lacel'ül-ihhtiyaç ibraz olunacak heyet-i umumiye nin zabt-ı sureti veya fıkırât-ı mahrecesi meclis-i idare reisi veya vekili tarafından imza edilir.

Otuz üçüncü madde: Heyet-i umumiye tarafından iş bu nizamname ahkâmına tevfiân verilecek kararlar gaib olan veya muhalif-i reyde bulunan hissedârân için dahi mecbur'ül icrâ'dır.

Beşinci Fasil

Hesabât-ı Şeriye ve Müfredât-ı Defteriye Beyânındadır

Otuz dördüncü madde: Şirketin sene-i maliyesi Temmuz ibtidâsından berai ile Haziran'ın sonuncu günü hitâm bulur. Fakat birinci sene-i [6] maliye menşe' olarak şirketin suret-i katiyede teşkil tarihi ile o senenin Haziran'ının sonuncu günü beynindeki müddete şamil olacaktır. Meclis-i idare her sene nihayetinde şirketin matbuât ve divanâta havi bir defter-i umumi tanzim ve iş bu defter ile muvazene defterini ve hesabât-ı heyet-i umumiye'nin içtimaından kırk (40) gün evvel müfettişlere ârâ ve tebliğ edecek ve heyet-i umumiye'nin hin-i içtimaında ona takdim eyleyecektir. Heyet-i umumiye'ye dâhil olmak salahiyetine haiz olan her hissedâr mezkur defterleri ve hesabâtı mütalaa ve muayene edebilir.

Altıncı Fasil

Temettuatın Suret-i Taksim ve Re's-ül-Mâla Mahsub Akçe Beyânındadır

Otuz beşinci madde: Şirketin temettuat-ı safiye-i seneviyesinden evvela bilâ-istisna hisselerin cümlesine faiz olarak bedeli tesviye edilmiş sermayeye yüzde altı (% 6) itasına kifayet edecek meblağ ve saniyen ihtiyat akçesi teşkil etmek üzere temettuat-ı mezburenin yüzde beşi (%5) ikrâz olunduktan sonra bakî kalan kısmı suret-i âtidede taksim olunur.

1-% 20 meclis-i idare'ye

2-% 50 hisse senedâtına

3-% 30 müesseslere

Otuz altıncı madde: Heyet-i umumiye hisse senedâtının her sene bir mikdar-ı muayyeni kura keşidesiyle tedavülden alınmak üzere hasılât-ı safiyeden her sene bir mikdar ikrâzına karar verebilir ve şu halde kurası isabet eden hisse senedâtı istirdâd edilerek onların yerine birer "Jouissance"- "Joisans" hissesi verilecek ve bu gibi hisseler için kemakân hisse-i temettü verilecek ve fakat faizi itâ olunmayacaktır. Şirketin temettuat-ı safiyesinden meclis-i idarenin tensibi ile şirket mevcudâtının kıymetine mukabil ve ayrıca hissesi ihtiyat akçesi ihdası için mübâlâg-ı lazime ikrâzına heyet-i umumiye karar verebilir.

Yedinci Fasil

İhtiyat Akçesi Beyânındadır

Otuz yedinci madde: İhtiyat akçesi otuz beşinci (35.) madde mucibince temettuat-ı seneviyeden müfrez meblâğın terakümünden teşkil edecek ve mesarif-i fevkalade ve gayri melhuzaya karşılık tutulacak ve iş bu akçenin mikdarı şirket sermayesinin rub'-i müsâvi bir raddeye balığ [7]oldukda ihtiyat akçesi ikrâz olunacaktır. Şu kadar ki ihtiyat akçesi sermayenin yüzde yirmi beşine (% 25) balığ oldukdan sonra ondan sarfiyat icrâ'sıyla mikdar-ı nisbet-i mezkureden aşağı düşerse tekrar temettuatdan tevfiân icrâ'sına mübaşeret olunacaktır.

Otuz sekizinci madde: Hasılât-ı senevi hisse başına yüzde altı (% 6) faiz veya hisse temettü itasına kifayet etmediği takdirde noksanı ihtiyat akçesinden ikmâl edilecektir.

Otuz dokuzuncu madde: Şirketin inkızâ-i müdetinde bil-cümle taahhüdâtı ifâ olunduktan sonra ihtiyaç akçesi kâffe-i hissedârân beyninde taksim olunacaktır.

Sekizinci Fasil

Şirketin Temdîd-i Müddet ve Fesih Vakti Muamelâtı Beyânındadır.

Kırkncı madde: Meclis-i idare her ne vakit ve her ne sebeble olursa olsun heyet-i umumiye'yi içtimaya davetle şirketin müddetini temdidini veya kat'i ile tasfiye-i muamelâtını veyahud sair şirket ile birleşmesini teklif edebilir. Şu kadar ki temdid-i müddet edilmesi veya icab ederse şirketin sair şirket ile birleşmesi ve tahvilât ihrâcı ve iş bu nizamnamenin tadili maddeleri her halde Hükûmet-i Seniye'nin ruhsatına mütevakıftır.

Kırk birinci madde: Meclis-i idare şirket sermayesinin üç rub' zayi olduğu halde şirketin feshine veya devamına karar verilmek üzere heyet-i umumiye'yi davet eder.

Kırk ikinci madde: Şirketin müddet-i münkaziye oldukça veya müddet-i tekmlil olmaksızın fesih olundukda içtima eden heyet-i umumiye şirketin tasfiye-i muamelât ve hesabâtına karar verecek ve tasfiye-i hesâb için bir veya birkaç memur tayin edecektir. Heyet-i umumiye şirketin mevcut olduğu zamanlarda olduğu gibi tasfiye-i hesâb esnasında dahi iktidar ve salahiyeti istimale devam edecektir. Tasviye-i hesaba memur olanlar heyet-i umumiye'nin kararı ve Hükûmet-i Seniye'nin müsaadesiyle şirket-i mefsuhanın hukuk ve senedât ve taahhüdâtını diğer bir şirkete veya âher bir kimseye devr ve ferağ edebileceklerdir.

Kırk üçüncü madde: İş bu faslın havi olduğu maddelerde gösterilen hususâta karar vermek üzere suret-i fevkalade davet edilecek heyet-i umumiye'de şirket sermayesinin laakl nisfına müsâvî hisse senedâtına hâmil hissedârân hazır olmadıkça cereyan edecek müzakerât makbul ve muteber olmaz.

[8]Dokuzuncu Fasil

Mevâdd-ı Müteferrika Beyânındadır.

Kırk dördüncü madde: İş bu nizamname-i dâhiliye sureti şirketin teşkiline hükümetçe müsaade olunduktan sonra bir (1) ay zarfında Dersaadet'de Takvim-i Vekayi ve diğer bir muteber gazete ile ve şirketin muamelât veya şuaât-ı idaresi bulunan yerlerde ceraid-i resmîye vesaire ile aynen veya icmalen neşrolunacağı gibi nizamname-i dâhiliyede hükûmetin müsaadesiyle vuku' bulacak her gûna talimât ve her senenin heyet-i umumiye mukararâtı ve senelik bilanço suretleri dahi gerek Dersaadet ve gerek taşrada bervech-i muharrer ilân kılınacaktır.

Kırk beşinci madde: Şirket ihrac edeceği hisselerle sahib kaydı zimmında neşreyleyeceği tarifnamede evvela şirketin maksad-ı teşekkülünü ve müddetini, saniyen müesseslerin esâmisini, salisen sermayenin mikdarını ve suret-i tezyidini, rabian temettün suret-i taksimini ve bu meyanda müesseslere ve heyet-i idare azasına tahsis kılınacak mekâdiri serhaten derç ve beyan edecektir.

Kırk altıncı madde: Şirket iş bu nizamnameyi tab ve temsil ettirerek talebi olanlara itâ eyleyeceği gibi elli (50) nüshasını bir defaya mahsus olmak üzere Ticaret Nezareti'ne irsâl edecektir.

Kırk yedinci madde: Şirket istatistik idaresince itâ kılınacak numunesine tevfiân her sene muamelâtına dair bir istatistiki cedveli tanzim ve Nezaret'e takdim eyleyecektir.

16 Cemâzi-yel-âhir 1335/29 Mart 1333

Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi/İmza

Osmanlı Dönemi Arşiv Belgelerinin Alevilik Araştırmaları Bakımından Önemi¹

The Importance of Ottoman Period Archive Documents in Terms of Alevism Studies

Saim SAVAŞ*

Özet

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin, bilhassa Safeviye tarikatının Safevi Devleti'ne dönüştüğü süreçle (XV.-XVI. asırlar) ilgili kısmı, o devirdeki ifadesiyle Kızılbaşlığın günümüz ifadesiyle Aleviliğin ortaya çıkışı ve gelişmesinin anlaşılabilmesi bakımından büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada, daha önce mühimme defterleri üzerinde gerçekleştirdiğimiz tahliller örnekleminde tasnifi yapılan bazı arşiv malzemesi gruplandırılarak belirli başlıklar altında konumuz itibariyle değerlendirilmiştir. Bu kapsamda tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterleri; vakıflar ve vakfiyeler; fetvalar; ahkâm ve mühimme defterleri ve nihayet devlet arşivleri internet sitesinde yapılan tarama sonucu farklı tasniflerde bulunan konumuzla ilgili belgeler kısaca tahlil edilmeye çalışılmıştır. Elbette bu belge türleri dışındaki tasniflerde de konumuzu alakadar eden belge ve bilgiler mevcuttur. Bunların başında her türlü toplumsal olayın yansıdığı şer'î mahkeme sicilleri gelmektedir. Ancak bu tür çalışmaların çok daha geniş ekipler tarafından çok uzun bir zaman diliminde yapılabileceği konuya vâkıf olanlarca takdir edilecektir. Bu yüzden bu çalışmada daha ziyade belirli örneklerle arşiv belgelerinin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kızılbaş, Alevilik, Safevî Tarikatı, Osmanlı İmparatorluğu, Arşiv Belgeleri

¹Bu makale, 08 Temmuz 2016'da Ankara TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'nde düzenlenen *Aleviliğin Yazılı Kaynakları Sempozyumu*'nda bildiri olarak sunulmuştur.

*Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, saim.savas@usak.edu.tr

Abstract

It is believed that the Ottoman period archival materials, especially the part about the process of Safaviyya order turning into Safavid dynasty (XV-XVI centuries) will contribute greatly in terms of understanding the emergence and development of Alevism by present-day expression and Kizilbash by that time's expression. In this study, some archival materials that were classified in the samples of the analysis that we had previously carried out on the Mühimme registration books were grouped and evaluated under certain titles regarding our subject. In this context, cadastral record, accounting, avarız and population books; foundations and endowments; fatwas; ahkam and mühimme registration books and finally the documents related to our subjects that make different classifications as a result of the scanning on the public records website were tried to be briefly analysed. Surely there are documents and information that are relevant to our subject in classifications other than these document types. The shar'i court records which all kinds of social events reflected on are the primary ones amongst these. However, it will be estimated by those who are on top of the subject matter that these kinds of studies can be studied by much bigger teams in a very long period of time. Therefore, in this study, it will be tried to emphasize the importance of archival documents with rather specific examples.

Keywords: Kizilbah, Alevism, Safavid Dynasty, Ottoman Empire, Archive Documents

Giriş

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin bulunduğu ana merkezleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflar Arşivi (Vakıflar Bölge Müdürlükleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivleri), Şer'îye Sicilleri Arşivi ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi olarak sıralayabiliriz. Ayrıca bilhassa bir vakıf bağlantısı bulunan aileler elinde bulunan şahıs ve aile arşivleri de aynı kategoride değerlendirilebilir. Söz konusu arşivlerde tasnifi yapılan malzeme araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin, bilhassa Safeviye tarikatının Safevi devletine dönüştüğü süreçle (XV.-XVI. asırlar) ilgili kısmı, o devirdeki ifadesiyle Kızılbaşlığın günümüz ifadesiyle Aleviliğin ortaya çıkışı ve gelişmesinin anlaşılabilmesi bakımından büyük katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Elbette bu, bütün Osmanlı dönemi belgelerinin de dikkate alınması gerektiği için çok geniş çaplı araştırmaların ve tahlillerin yapılmasıyla mümkün olacaktır.

Bu çalışmada, daha önce mühimme defterleri üzerinde gerçekleştirmeye çalıştığımız tahliller örneğinde tasnifi yapılan bazı arşiv malzemesi gruplandırılarak belirli başlıklar altında konumuz itibarıyla değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterleri; vakıflar ve vakfiyeler; fetvalar; ahkâm ve mühimme defterleri ve nihayet devlet arşivleri internet sitesinde yapılan tarama sonucu farklı tasniflerde bulunan konumuzla ilgili belgeler kısaca tahlil edilmeye çalışılmıştır. Elbette bu belge türleri dışındaki tasniflerde de konumuzu alakadar eden belge ve bilgiler mevcuttur. Bunların başında her türlü toplumsal olayın yansıdığı şer'î mahkeme sicilleri gelmektedir. Ancak bu tür çalışmaların çok daha geniş ekipler tarafından çok uzun bir zaman diliminde yapılabileceği konuya vâkıf olanlarca takdir edilecektir. Bu yüzden bu çalışmada daha ziyade belirli örneklerle arşiv belgelerinin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

I-Tahrir, Muhasebe, Avarız Ve Nüfus Defterleri

Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eden tahrir defterlerindeki² bilhassa zaviye, aşiret ve cemaat kayıtları takip

²Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Öz, “Tahrir”, *DİA*, 39, Ankara 2010, s. 425-429. “Osmanlı belgelerinde tahririn amacı ülkedeki reâyânın oturduğu yerleri ve işlerinin bütün özelliklerini, mallarının ve ürünlerinin kaynaklarını, timar sahiplerinin gelirlerini, reâyâ ile timar sahipleri arasındaki uzlaşmazlıkları hükümdarın (devlet) bilmesi olarak belirtilir. Bunun yanında şeriata ve yerleşik kanuna aykırı bid'at ve zulümlerin önlenmesi, avarız vergisinin yüklenmesi durumunda hâne sayısının bilinmesi, vakıfların durumunun ortaya konulması gibi amaçlar da söz konusudur”, bkz. s.426; “tahrir sırasında kurulla dirlik sahipleri ve halk arasında bazan tartışmalar meydana gelmekteydi. II. Bayezid devrinde zâhiren dinî özellik gösteren isyanların çıkmasında ve yayılmasında tahrir sonuçlarından memnun olmayan timar sahiplerinin rolü vardır. Bu durum Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemindeki isyanlarda da görülmektedir. Geçim darlığı yüzünden reâyânın tahrir esnasında köylerinin gerçek hâsılâtını gizlemesi, köylerini terkederek deftere yazılmaması, timar sahibinin raiyyetlerini tahrirden kaçırmaması vb. olaylar yaygın biçimde meydana gelmekteydi. Öte yandan güvenlik sorunu tahrir sürecini etkileyen unsurlardan biriydi. Meselâ 1642 yılı avarız tahriri sırasında Aydın sancağı il yazıcısına gönderilen bir fermanla sağlıklı bir sayım için öncelikle silâhlı reâyânın silâhlarının toplanması emredilmiştir (*Hüdavendigâr Livası Tabrir Defterleri*, s. 57-62)”, bkz. s.427; “Yeni tahrir neticesinde hazırlanan deftere “defter-i cedid”, öncekine “defter-i atik”, daha öncekine “defter-i köhne” denir. Osmanlılar'da tahrir timar sistemiyle doğrudan bağlantılı bir özellik göstermiş ve bu sisteminin yürürlükte olduğu (sâlyânesiz) eyalet ve sancaklarda uygulanmıştır (meselâ XVI. yüzyılda Rumeli, Anadolu, Rum / Sivas, Erzurum, Karaman, Zülkadriye/Dulkadir, Diyarbekir, Halep, Şam, Musul gibi eyaletler), XVI. yüzyılda fethedilen Mısır, Yemen, Bağdat, Lahsâ gibi sâlyâneli eyaletlerle yerel beylerin yönetmesine izin verilen, Diyarbekir, Van eyaletleri içinde yer alan, sayıları zaman içinde değişen (on-on bir kadar) hükümet-sancaklarda tahrir yapılmamıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin önemini kaybetmeye başlamasıyla klasik tahrir usulü yeni veya yeniden fethedilen bazı yerler müstesna terkedilmiştir”, bkz. A.g.m., s. 426.

edilerek konumuzla alakalı bir takım önemli sonuçlara ulaşılacağını söyleyebiliriz. Yapılan ilk tahrirlerden itibaren çok geniş çaplı taramalarla, konar-göçer ve köylü nüfus ile bu nüfusu oluşturan aşiretlerin tespiti, bunların meskûn şehirli nüfusa oranı ve o devir toplumunun bir nevi iletişim merkezleri olarak değerlendirebileceğimiz zaviyeler hakkında konumuzun anlaşılmasına yardım edecek bir takım sonuçların elde edilebileceğini düşünüyoruz. Benzer şekilde Osmanlı-Safevi mücadelesinde bilhassa Orta Anadolu ve Toroslar boyunca bütün Güney Anadolu'daki konar-göçer aşiretler ile köylüler ve tımarlı sipahilerden bir kısmının Safevi taraftarlığını tercih etmesinde, o devirdeki kargaşa ortamının bir sonucu olarak yaşanan siyasi belirsizlik, Osmanlı merkezleşme politikalarına intibak sıkıntısı, ekonomik sıkıntılar ve tımar gelirlerinin düşük olmasının etkili olduğu biliniyor. Bu bakımdan tımar gelirlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, yapılan bu tespitin teyidi açısından önemlidir. Ayrıca Anadolu'dan İran tarafına meydana gelen nüfus hareketliliği yani Safevi Devletinin kuruluşu ve devamında etkin olan aşiretlerin hareketliliği ve Kızılbaş olarak adlandırılan Safevi taraftarı aşiretlerin Osmanlı topraklarındaki dağılımları ve hareketlilikleri de söz konusu defterlerden takip edilebilir.

Safevi Devleti'nin kurulması ve gelişmesi sürecinde Çukurova'dan giden konar-göçerlerle ilgili tahrir defterlerinde isimlerinin üzerine kırmızı mürekkeple “**sührser şodend**” (**Kızılbaş oldular**) şeklinde notlar düşülmesi bu bakımdan anlamlı olsa gerektir.³

Aslında Alevilik ve Bektaşiliğin altyapısının oluştuğu dönemleri anlamak bakımından da konumuzla alakalı aşiret, cemaat ya da mühim kişilerin isimlerinin tahrir defterlerindeki izleri sürülebilir. Ahmet Yaşar Ocak hocamızın meşhur kitabı *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yabut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü* adından hareketle, söz konusu isyanda yer almaları sebebiyle ya da isyan bahanesiyle takibata uğrayan Türkmen aşiretlerinin ve isyanda ve devamındaki süreçte isimleri öne çıkan kişilerin tespiti, bu isimlerin coğrafi ve insanî bakımdan yaygınlık derecesinin takibinin tahrir defterlerinden yapılabileceği söylenebilir. Bahis konusu aşiret ve kişi adları, isyanın etkili olduğu ya da hatıralarının yaşatıldığı sahalarda izler bırakmış mıdır? Bu isimler sonraki dönemlerde kişi ya da yer isimleri olarak tahrirlere

³ Bkz. Faruk Sümer, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I/S.1 Ankara 1963, s.57; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s.50; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.66; Zehra Dönmez, *XVI. Yüzyıl Adana Sancağı'nda Konar-Göçer Nüfus Ve Yerleşim (1519-1572)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.7, 23-25, (TD 450, “Cemaat-i Ali Beylü”, s.236; “Cemaat-i Lala”, s.238.).

yansımış mıdır?⁴ Ayrıca tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterlerinde tespit edilen söz konusu isimlerin, dönemi anlatan tarih kitapları ile velayetname ve vakayinamelerde geçen aşiret, cemaat ve kişi isimleriyle karşılaştırılmasının da meselenin açıklığa kavuşmasında faydalı olacağı söylenebilir.⁵

1574-1575 tarihli Sivas Mufassal Tahrir Defterinde 67 adet **Pir Sultan** isminin geçmesi ve aynı defterde **Hidmetkâr-ı/ Hidmetkârân-ı Zâviye-i Hacı Bektaş Veli** ve 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş şeklinde geçen kayıtlar⁶;

⁴ Baba İlyas, Baba İshak, Muhlis Paşa, Şeyh Osman, Aynuddevle (Ayna Dola), Hacı Mihman ve Bağdın Hacı, Şeyh Balı, Şeyh Edebalı, Emircem (Emirci) Sultan yahut Şerefeddin İsmail, Hacı Bektaş-ı Veli, Sarı Saltık. Barak Baba, Aybek Baba (Aybeği Şeyhi), Baba Merendi (Buzağı Baba), Tapduk Baba (Tapduk Emre), Şeyh Süleyman-ı Türkmâni, Geyikli (Âhûlu) Baba, Abdal Musa (Musa Baba), Kumral Abdal (Kumral Baba) ve Abdal Murad bu süreçte takip edilmesi gereken isimler olarak zikredilebilir. İsyana katılan köylü ve konar-göçer kesimlerin hangi boylara mensup oldukları tam olarak tespit edilememekle beraber bunların önemli bir kısmının Karamanoğulları'nın mensubu bulunduğu Avşar oymağı ile Çepni oymağı gibi büyük oymaklara mensup oldukları bilinmektedir ki, bunlardan Hacı Bektaş-ı Veli, Çepni boyuna mensup, hatta muhtemelen bu boyun bir kolu olup kendi adını taşıyan Bektaşlı oymağının reisi idi, bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yabut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul Ekim 2011⁵, s. 60-61.

⁵ Bu konuda yapılan örnek çalışmalar için bkz. Irène Beldiceanu–Steinherr, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”, Çev.: İzzet Çıvgın, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 2011, ss. 130-187, http://www.abked.de/3_tr.asp (07.06.2016); Irène Beldiceanu–Steinherr, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslâm'ın Trakya'ya Yerleşmesi”, *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Ed.: Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul Eylül 1999, ss. 50-72; Irène Mèlikoff, “Bektaş: Bir Boy Adı Mıydı?”, *Prof. Irène Mèlikoff'un Ardından*, Çev.: Turan Alptekin, Demos Yayınları İstanbul 2009, ss. 57-65; Feridun M. Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildirileri 28-29 Mayıs 1990*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, ss. 143-156; İlhan Şahin, (1986). “Hacım (Hacıbektaş) Köyü'nün Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, ss. 31-38; İlhan Şahin, (1987). “Osmanlı İmparatorluğunda Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar”, *Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, XIII, İstanbul 1987, ss. 195-208.

⁶ Mecidözü'ne bağlı Kuduzlar karyesinde bulunan “Haydar veled-i Aydın, Hidmetkâr-ı Zâviye-i Hacı Bektaş Veli” (bkz. s.261, yine Mecidözü'ne bağlı Börkcü karyesinde geçen “Vakf-ı 'İmâret-i Hatuniyye der-Tokat ber müceb-i vakfiyye ve bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf veled-i Mürsel 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş” (bkz. s.267), yine Mecidözü'ne bağlı Çare karyesinde geçen “Evlâd-ı Koç Hüseyin hâliyâ rub'-ı mâlikâne dokuz sehmi olub bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş” (bkz. s.269), yine Mecidözü'ne bağlı Eymir Bağ karyesinde geçen “Vakf-ı 'İmâret-i Hatun vâlide-i merhûm Sultan Bayezid Han -tâbe serâhu- der-Tokat hâliyâ mâlikânenin dokuz sehminden bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf veled-i Mürsel 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş”

Başbakanlık Osmanlı Arşivi TD 315 (H. 963/M. 1556)'de kayıtlı bulunan Bozok Vilayetinin mufassal defterinden tespit edilen yaklaşık 5100 civarındaki erkek şahıs isminden 16'sının **Bektaş** olması,⁷Nahiye-i Ahsen Dere tâbi'i Elbistan der Livâ-i Maraş, Mezraa-i Şivğin tâbi'i mezbur der nezd-i Karatut **Cemaat-i Bektaşlu** ziraat ider⁸ ve Nahiye-i Yeni İl der Livâ-i Malatya, **Karye-i Bektaş Viranı** tâbi'i m. kayıtları,⁹ 1519'da Gelibolu Sancağında 11 adet **Bektaş** isminin bulunması¹⁰, Kanuni devrinde Kerkük Sancağında 3 adet **Hacı Bektaş**, 5 adet **Bektaş** ve 4 adet **Pir Sultan** isminin kaydedilmesi¹¹, Çorum Mufassal Tahrir Defterinde 10 adet **Pir Sultan** isminin bulunması¹², aynı defterde kayıtlı “Ashâb-ı Akdeme-i nefis-i Çorumlu Zemîn-i İsa Halife ki **Kızılbaş olmuş** hâliyâ der dest-i İhtiyar veled-i Yusuf ‘an Karye-i Ökü, çift”¹³ ve “... **Kızılbaş olmağın** hükm-i pâdişâhî ile satlub Habil Oğlu Şah Veli Kethüdâ satun alub hüccet-i şer’iyyesiyle sebt-i defter olundu ...”¹⁴ ifadeleri, mufassal tahrir defterlerinin konumuz açısından önemini ortaya koymaya yeter.

(bkz. s.279), yine Mecidözü'ne bağlı Sırçalı karyesinde geçen “Vakf-ı ‘İmâret-i Hatuniye, vâlide-i merhum Sultan Bayezid Han der-Tokat ve nısf-ı mâlikâne mülk-i Evlâd-ı Koç Hüseyin hâliyâ dokuz sehm mâlikânenin bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf veled-i Mürsel ‘an Evlâd-ı Hacı Bektaş” (bkz. s. 286), Kızıl Künbed'e bağlı Doked karyesinde geçen “Hüseyin veled-i Ali, hizmetkârân-ı Hacı Bektaş-ı Veli; Mehmed birâder-i o, misluhû; Balı birâder-i diğer, misluhû” (bkz. s.416), bkz. *H. 982 (M. 1574/1575) taribli ve TKG.KK.TTd. 178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Sivas*, I, Ankara 2014,T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 9.

⁷ Bkz. Rafet Metin, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bozok Sancağında Kullanılan Erkek Şahıs İsimleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:21 No:2, Mayıs 2013, 549,552, 555, 556.

⁸ Bkz. Refet Yinanç–Mesut Elibüyük, *Maraş Tabrir Defteri (1563)*, Cild: II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara 1988, s. 512, 534.

⁹ Bkz. Refet Yinanç–Mesut Elibüyük, *Malatya Tabrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1983, s.235-236.

¹⁰ Bkz.T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 105Defter-i Hâkânî Dizisi: XIII, *75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tabrir Defteri (925 / 1519)*, I, <Dizin ve Transkripsiyon> Ankara 2009.

¹¹ Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64 Defter-i Hâkânî Dizisi: VIII, *111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tabrir Defteri (Kanûni Devri)*, I, <Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım> Ankara 2003.

¹²H.984 (M.1576/1577) taribli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum, I, Ankara 2014, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını.

¹³ Bkz. A.g.d., s. 70.

¹⁴ Bkz. A.g.d., s. 505.

Mufassal tahrir defterlerinde kayıtlı kişi ve yer isimleri, bilhassa konar-göçer yaşayış biçimini sürdüren veya peyderpey yerleşik hayata geçen Türk topluluklarında yaşanmaya devam eden İslam öncesi inançların izlerini takip açısından da önem arz etmektedir. İdari, askeri, dini ve sosyal yapıları aşiret yapılanması biçiminde tezahür eden söz konusu toplulukların, dağıldıkları coğrafyalarda bıraktıkları izlerin takibi konumuz itibariyle çok faydalı bilgilere ulaşılmasını sağlayabilir. Hacı Bektaş¹⁵, Yunus Emre, Geyikli Baba, Koyun Baba¹⁶, Abdal Musa, Dede Garkın, Dede Bali¹⁷ vb. kişi, aşiret, cemaat, tekke, türbe ya da yatır adları, o devirlerdeki toplumsal yapılanma dikkate alındığında, çok büyük ihtimalle söz konusu isimlerin ilişkili bulunduğu aşiretlerin parçalarının buldukları yerleri işaret ediyor olabilir. İlgili aşiret mensupları, gittikleri yeni coğrafyalarda, aşirete adını veren manevi büyüklerinin hatırasını yâd etmek amacıyla onlarla ilgili bir takım kurumlar inşa etmiş olmalıdırlar. Bu tür mekânlar ille de muntazam yapılar olmayabilir. Bazen bir taş yığını ya da bazen “dede” olarak isimlendirilen ulu bir ağaç da aynı vazifeyi ifa etmiş olabilir. Bu bakımdan çeşitli coğrafyalarda bulunan aynı kişiye ait türbe ve yatırlar, aslında ilgili aşiretin dağıldığı coğrafyayı gösteriyor olabilir. Bu tür özellikler sadece Alevi-Bektaşî topluluklara değil bunların dışındaki bütün konar-göçer topluluklara da teşmil edilebilir.

Mufassal tahrir defterlerinde kayıtlı bu tür isimlerin yaygınlık ve yoğunluk durumu da konumuz itibariyle önemlidir. Yukarıda sözü edilen toplumsal yapılanmanın devam ettiği coğrafyalarla ilgili XVII. asırda kaydedilen avarız defterleri ile XIX. asırda tutulan nüfus defterlerinde de benzer bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla XVI. asırda tahrir ve muhasebe defterlerinden elde edilen söz konusu verilerin devamı, XVII. ve XIX. asırlarda avarız ve nüfus defterlerinden takip edilebilir. Konuya Kayseri örneğinde baktığımızda; bu dönemde Kayseri’de 2 adet Pir Sultan, 2’si “Hacı Bektaş” olmak üzere 40 adet Bektaş ismi avarız defterine kaydedilmiş bulunmaktadır. “Mahalle-i Bektaş” kaydı da aynı şekilde değerlendirilebilir.¹⁸ 1676 tarihli Kütahya avarız defterine göre Sirge kazasına bağlı Dere karyesinde yaşayan Bektaş bin İhtiyar, 1832’de

¹⁵ Bu konuda örnek olması bakımından şu üç çalışmaya bakılabilir: Irène Beldiceanu – Steinherr, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”, Çev.: İzzet Çıvgın, *Alevilik - Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2011, ss. 130-187; Irène Mèlikoff, “Bektaş: Bir Boy Adı Mıydı?”, *Prof. Irène Mèlikoff’un Ardından*, Çev.: Turan Alptekin, Demos Yayınları İstanbul 2009, ss. 57-65; Ahmet Taşğın – Bünyamin Solmaz, “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşilik Araştırmalarına Katkısı: Irène Beldiceanu–Steinherr Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 61, Ankara 2012, ss. 207-220.

¹⁶ Bu konuda bkz. Saim Savaş, “Efsanelerin Gölgesinde Tarihi Bir Sima: Koyun Baba”, *Alevilik*, İstanbul 2004, ss.199-217.

¹⁷ Dede Bali ile ilgili çalışmamız halen devam etmektedir.

¹⁸ Mehmet İnbaşı, *17. Yüzyıl Kayseri Avarız ve Cizye Defterleri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 80, 2011, s. 17, 50, 65, 274, 334.

yine Sirge'ye bağlı Çaltı karyesinde kayıtlı Kocaoğlu Seyyid Bektaş bin Ali, 1831'de yine Sirge kazası dâhilinde bulunan Harmandalı Aşireti Hasanlı Mahallesinde yaşayan Somuncuoğlu Bektaş bin Ömer, Hacibektaşoğlu Ahmet bin Ömer, Hacibektaşoğlu Şerif bin Ali, Hacibektaşoğlu Mehmet bin Ali, Hacibektaşoğlu Hasan bin Mehmet, Hacıoğlu Bektaş bin Hamza, Azizoğlu Mustafa bin Bektaş, Tutaşoğlu Bektaş bin Mehmet isimleri, konumuzla alakalı aşiret ya da tarikat bağlarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁹

1530 tarihli muhasebe defterleri de benzer bilgileri ihtiva etmesi bakımından dikkate alınmalıdır. Vilayet-i Karaman ve Rum defteri dizininde tespit edilen; “Bektaşlu kabilesi, Ak-saray kz.: 132”, “Bektaşlu cema’ati, Ak-saray kz.: 133”, “Sultan Hacı Bektaş: 129, 130, 132, 135, 138”, “Hacı-Bektaş zv.: 135”, “Hacı-Bektaş zv., Kır-şehri: 129, 130, 132”, “Hacı-Bektaş zv. [Susadı k., Eyyub-ili n.]: 138”, “Hacı-Bektaş zv.: 204”, “Bektaş m., Pirlavganda k., Ala-dağ kz.: 100”, “Bektaş k., Ak-saray kz.: 136”, “Bektaşcık k., Eyyub-ili n.: 129”, “Pir Sultan: 6”, Pir-Sultan m., bk. ‘Arab-başı m., Konya nf.”²⁰ ve “Kızılbaş: 787”, “Aleviler k., Argoma n.: 383”, “Alevi k., Sure n.: 930”, “Bektaşlu k., Kavak kz.: 696”, “Derviş-Hasan veled-i Bektaş zv.: 627”, “Derviş Ahmed Bektaşi: 760”, “Mescid-i Bektaş m., Tokat nf.: 431”²¹, Vilayet-i Anadolu defteri dizininde geçen; “Bektaşlar cema’ati: 19”, “Bektaş k., Sandıklı n.: 175”, “Ahi-Bektaş çf., Kutlu-digin: 96”²² ve “Bektaş-bükü k., Boy-abad n.: 664”²³ ifadeleri, mufassal tahrir defterlerindeki bilgilerle birlikte değerlendirilebilir.

Mufassal tahrir ve muhasebe defterlerindeki bilgiler, tarihi süreç itibariyle dikey ve yatay olarak değerlendirilmelidir. Yani aynı tarihli defterlerde ilgili

¹⁹ Sirge kazası ile ilgili bilgiler, tarafımızdan hazırlanan *Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması*, Ankara 2017, Türk Tarih Kurumu Yayını, başlıklı kitapta geniş bir şekilde ele alınmıştır.

²⁰ 387 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) I, Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il Livâları<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 32 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1996.

²¹ 387 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) II, Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Kara-bisâr-i Şarkî, Canık, Trabzon, Kemab, Bayburd, Malatya, Gerger-Kabta ve Divriği-Darende Livâları<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 36 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1997.

²² 438 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), I, Kütahya, Kara-bisâr-i Sâhib, Sultân-özü, Hamîd ve Ankara Livâları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 13 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1993.

²³ 438 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), II, Bolu, Kastamonu, Kengir ve Koca-ili Livâları, <Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 20 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1994.

isimlerin yayıldığı coğrafya ve yaygınlık derecesi, önceki ya da sonraki defterlerdeki verilerle karşılaştırılarak incelenmelidir. Bu tür bilgiler, siyasi ve askeri olaylarla nüfus hareketliliğinin ilişkisini ortaya koyabilir. Aynı şekilde Osmanlı-İran savaşlarında, meydana gelen isyanlarda ya da Osmanlı güçlerinin takibatında öne çıkan Kızılbaş önderlerin isimlerinin yaygınlık durumu da, olayların psikolojik ve sosyal etkisini anlamak bakımından önemli olsa gerektir.

II-Vakıflar/Vakfiyeler

Osmanlı-Safevi çatışma hattını oluşturan bölgelerde düzenlenen vakfiyelerde konumuzla ilgili bazı kayıtların bulunabileceğini düşünüyoruz. Elbette bu düşüncemiz, coğrafya ve zaman boyutunda karşılaştırmalı incelemelerle teyit edilmeye muhtaç bulunmaktadır. Yani çatışma hattı ile çatışma hattı dışındaki bölgelerde ve aynı şekilde çatışmaların etkin olduğu dönemler ile bu dönemlerin öncesinde ve sonrasında düzenlenen vakıf kayıtlarının karşılaştırmalı incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı devleti ile Safeviler arasında zaman zaman el değiştiren bölgelerdeki vakıflarla ilgili meselelerin de arşiv kayıtlarından takip edilmesinde konumuz itibariyle fayda bulunmaktadır. Bu konuda yaşanan bazı sıkıntıların tahrir kayıtlarına aksetmiş olduğu görülmektedir.

Osmanlıların ele geçirdiği Safevi topraklarındaki vakıfların bir kısmını iptal ettikleri, büyük bir kısmını ise olduğu gibi korudukları anlaşılıyor. 1028 numaralı tahrir defterinde (BOA, *TD 1028*, s. 11) yer alan “Şimdiki hâlde **Kızılbaş vakfı** meşrû' değildir diyü Hâssa-i Hümâyûn için zabt olunmuşdur. Ammâ ki Musa-i Kâzım hazretlerinin âsitânesinin mesâlihi Bağdat Hazinesi'nden görülmek üzeredir. Sürremenraa (Samarra) âsitânesinin mesâlihi görülmeyüb mu'attaldır” ifadesi, bazı vakıfların Sünnilik açısından meşru bulunmayıp lağvedildiğini göstermektedir. Buna karşılık İmam Abbas neslinden olan Şeyh Hacı zaviyesi ile ilgili olarak geçen “Zikrolan bir feddan yer kadimden **selâtîn-i Acem** temessükâtı mücebince zâviye-i mezbûreden vakfiyyet üzere tasarruf olunub vakf olmağla hâliyâ dahi vakfiyyet üzere tasarruf olunur” (TK, KKA 111, v. 78b) ve İmam Zeynü'l-Abidin mezarı vakfının gelirleri arasındaki bir bağ için kullanılan “def'a bağ, der-nefs-i Dakuk, el-meşhur bağ-ı Şah-Hatun, an-savkı **Şah İsmail** vakf-kerde” (*Aynı defter*, v. 79b) ifadelerinde görüldüğü üzere bazı vakıflara dokunulmadığı görülmektedir. Yine Nure zaviyesi için yapılan açıklamada geçen “sadaka olan hükm-i hümâyûn ve **selâtîn-i Acem** temessükâtı mücebince amel oluna” (BOA, *TD 386*, s. 261) ve Samarra asitanesi vakıf kayıtlarında geçen “Âsitâne-i mezbûrede mütemekkin olan reâyâ ve fukarâ kadimü'l-eyyâmdan hâne şumâr ve mevâşi ve merâi ve resm-i camus verengelmeüyüb muâf ve müsellemler olalar diyü Cihanşah Pâdişâh'dan ve Hasan Pâdişâh'dan ve Yakup Pâdişâh'dan ve Rüstem Pâdişâh'dan hükümleri vardır ve **Kızılbaş zamânında** dahi alınmamış...” (*Aynı defter*, s. 166) ibareleri de aynı

anlamda değerlendirilebilir. Benzer şekilde Bağdat eyaletinde Safeviler tarafından ortadan kaldırılan bazı vakıfların Osmanlı Devleti tarafından Şeyh Cagir vakfında olduğu gibi tekrar vakfiyetlerinin tanındığı anlaşılmaktadır (BOA, TD 1028, s. 9).²⁴

Tahrir defterlerine vakıflarla ilgili yansıyan bu tür bilgilerin yanında doğrudan vakfiyelere kaydedilen bazı bilgiler de konumuz itibariyle dikkate alınmalıdır. Osmanlı-Safevi mücadelesinin yaşandığı ya da Safevi propagandasının etkili olması muhtemel sahalarda, Safevilerin dinî/mezhebi etkilerini kırmak amacıyla bazı kurumların vakıflarla desteklendiği anlaşılmaktadır. Bu gibi vakıfların vakfiyelerinde geçen konumuzla ilgili bazı ifadeler dikkat çekicidir. Çok büyük ihtimalle bir Kalenderî şeyhi olan ve bölgede etkili olduğu anlaşılan Sivaslı Ali Baba için Kanunî'nin veziriazamı Rüstem Paşa'nın tertip ettirdiği vakfiyede vakfın yönetimini önce Ali Baba'ya, sonra Ali Baba'nın kardeşine ve daha sonra Ali Baba zaviyesinde oturan "**Ehl-i Sünnet ve Cemaat Mezhebi üzere olmaları müteayyin olan fukaraya**" bırakması, bu bakımdan anlamlı olsa gerektir.²⁵

²⁴111 Numaralı *Kerkük Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (Kanunî Devri)*, Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64, Ankara 2003, s. 31; ilgili defterde, bugünkü harflere çevirileri yapılmış metinlerden birisini önemine binaen aynen aktarıyoruz: *Şehr-i Zol vilayeti kırk seneye karîb düşmen elinde iken baliya Vezîr-i a'zam ve Serdar-ı ekrem Hüsrav Pasa hazretleri eyalet-i mezburayı cümle elviye ve kâla'î ile kabza'î tasarrufa getürüp ve ümera'-i Ekradı ita'at itdirüb bususa merhum ve mağfur Cennet-mekan ve Firdevs-aşyan Sultan Süleyman Han hazretlerinin binası iken müddet-i meddeden berü **Kızılbaş-ı bed-ma'âş hedm ve vıran itdüğü Gül'anber Kal'ası'n ve içinde olan Cami'-i Senf'i müceddeden ta'mir ve bina ve ihya idüb uğur-ı dın-i mülbnde vücada gelen hidmeti la-yu'ad ve la-yubsa olmağın müşarun-ileyh hazretleri zühri-i ma'ad ve zâd-i yevm-i tenad için bina ve içinde ba'zı bu diyarlarda hayrata niyyet itmeğın uğur-ı dın ve devletde vücada gelen hidemat-ı pesendâdesi mukabelesinde karye-i mezbur kendülere [ber-vech-i] temhk virilmeğın ber-ma'ceb-i emr-i şerif icmal-i cedâd ve 'a'lık minval-i meşrub üzere ber-vech-i temhk tasbîh olunmağın mufassal defterine dabi şerh virildi. Fı 28 S.,[Şaban] sene 39. Harreheh'l-fakîr Mustafa, Re'isü'l-küttab. bkz. s.105.***

²⁵ Vakfiyenin fotokopi ve çeviri metni için bkz. Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992, s. 186-198; Aynı şekilde IV. Murad'ın destekleriyle Ali Baba'nın torunu Küçük Ali Baba tarafından tertip edilen vakfiyede de; vakıf yönetiminin önce Küçük Ali Baba'ya, sonra cediti Büyük Ali Baba'nın Sivas dâhilinde bina eylediği zaviyesinde sakin erkek evladının yaşca büyüğüne bırakılması, vakıf gelirlerinin önce Küçük Ali Baba'nın talim-i sıbyan için bina eylediği muallimhanede "rı'ayet-i huruf ile Hazreti Kur'anı kıraate kadir mücevvid ve salih ve dindar" bir kimsenin muallim ve yine "ehl-i Kur'andan bir mü'eddeb müstakim" kimsenin halife tayin olunmaları, muallim olan kimsenin muallimhanede okuyan çocuklar mezun olduklarında her bir çocuğun yüzer adet salavat-ı şerife ve yedişer adet Fatiha-i Şerif suresi tilavet edip sevabını Hz. Peygambere bağışlamaları, Regaip Gecesinde mütevellî olan kimsenin, 4 halifenin (Çehar-ı Güzin) ruhları için baldan (aselden) dört batman helva pişirilip zaviyede ikram edilmesi gibi şartlar, mezhebi konuda gösterilen

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında mühim bir çatışma meselesi ve sahası olan Dükkadirli beyliğinin son beyi olan Alaüddeve Bozkurt Bey tarafından tertip edilen H.916/M.1510 tarihli vakfiyede de, çok büyük bir ihtimalle bölgenin hassas yapısı sebebiyle, konumuzla alakalı ifadeler bulunmaktadır. Buna göre vakfiyede bahsi geçen medresede **Hanefi mezhebine** mensup müderrislerin, yine vakfiyede belirtilen mescitte **Hanefi mezhebinden** mütedeyyin, sâlih, şeriatı bilen, kadın ve erkek cemaatine beş vakit namaz kıldırın ehl-i sünnet bir imam tayin olunacağı şartı bulunmaktadır²⁶.

III-Fetvalar

Yavuz döneminin en büyük ulemasından sayılan Müfti Hamza'nın, Kızılbaşlar hakkında büyük bir ihtimalle Şah-Kulu hadisesi sebebiyle 1511-1512 tarihleri arasında vermiş olduğu bir fetvâ, dönemin algısını yansıtmaları bakımından büyük önem arz etmektedir. Fetvada temel olarak reisleri Şah İsmail olan Kızılbaş taifesi; Hz. Peygamberin şeriatını ve sünnetini, İslâm dinini, Kur'ân'ı, dinî ilimleri hafife almakla, haramları helâl kabul etmekle, Kur'ânı ve dinî kitapları tahkir edip yakmakla, mescitleri yıkmakla, Şah İsmail'i mabut kabul edip secde etmekle, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerini kabul etmeyip sövmekle, Hz. Ayşe'ye iftira atıp sövmekle ve nihayet İslâm dinini ortadan kaldırmaya kastetmekle suçlanmaktadır. Bu suçlar sebebiyle Kızılbaşların ve onlara tabi olanların kâfir ve mühlid oldukları, katledilmeleri gerektiği, kâfirlerden daha kötü oldukları için bunların kestiklerinin yenilmeyeceği, nikâhlarının haram olduğu, erkeklerinin öldürülüp mallarının, evlâtlarının ve kızlarının gaziler arasında taksim edilmesi ve tövbe ve nedametlerine itibar edilmemesi gerektiği sonucuna varılmıştır.²⁷

hassasiyete işaret etmektedir, Vakfiyenin fotokopi ve çeviri metni için bkz. A.g.e., s.199-204.

²⁶ İbrahim Solak, "916 H. / 1510 M. Tarihli Alaüddeve Bey Vakfiyesi", *dergisyaybil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/592/572* (07.06.2016).

²⁷ "Besmele ve duadan sonra... Müslimanlar bilün ve âgâh olun, şol tâyife-i Kızılbaş ki reisleri Erdebil-oğlu İsmail'dür, Peygamberimizün aleyhi's-selât ve 's-selâm şer'i'atini ve sünnetini ve dîn-i İslâm ve ilm-i dîni ve Kur'an-ı Mübini istihfaf itdikleri ve dahi Allahu Teâlâ harâm kıldığı günâhlara helâldür didükleri ve istihfafları ve Kur'an-ı Azîmi ve Mushafları ve kütüb-i şer'i'ati tahkir idüb oda yakdukları ve dahi ülemâya ve sülehâyâ ihânet idüb kırub mescidleri yıkdıkları ve dahi reisleri la'ini mabûd yirine koyub secde itdükləri ve dahi Hazret-i Ebi Bekr'e radyallahu anhu ve Hazret-i Ömer'e radyallahu anhu söğüb hilâfetlerine inkâr itdükləri ve dahi Peygamberimizün hâtunu Âyişe ânâmuza radyallahu anha iftirâ idüb söğdükləri ve dahi Peygamberimizün aleyhi's-selât ve 's-selâm şer'ini ve dîn-i İslâmı götürmek kasdın itdükləri bu zikr olunan ve dahi bunların emsâl-i şer'e muhâlif kavilleri ve fi'illeri bu fakir katında ve bâkî ülemâ-i dîn-i İslâm katlarında (tevâtürle) malûm ve zâhir olduğu sebebden biz dahi şer'i'atün hükmi ve kitâblarımızun nakli ile fetvâ virdük ki ol zikr olunan tâife **kâfirler ve mühlidlerdür** ve

Osmanlı Devleti'nin tâkip ettiği Sünnîlik siyaseti çerçevesinde izah edebileceğimiz bir başka uygulama, Safevî sempatisini Kızılbaş kesimlerin yaşadıkları yerleşim birimlerine mescit ve câmi yapımının emredilmesidir. Ebu's-Su'ûd Efendi'nin, Kanuni Sultan Süleyman'a, "nizâm-ı dîn u devlet ve intizâm-ı ahvâl-i memleket" için sunduğu mâruzâtında, mescit bulunmayan köylere, kadıların, cebren mescit yaptırıp, namaz kılmayanları cezalandırabilecekleri yolunda fetvâ verdiği ve bu fetvâsını, H.940(M.1533-1534) tarihli bir ahkâm-ı şerîfeye dayandırdığı, anlaşılıyor.²⁸

dahi her kimse ki ânlara meyl idüb ol bâtil dinlerine râzı ve muâvin olalar, ânlar dahi kâfirler ve mühlidlerdür, bunları kırub cemâatlerin dağıtmak (cemi' müslimanlara) vâcib ve farzdur, müslimanlardan ölen sa'îd ve şehid cennet-i a'lâdadur ve ânlardan ölen hor ve hakir cehennemün dibindedür, bunların hali kâfirler halinden eşedd ve ekbahdur, zirâ bunların bugazladıkları ve dahi saydıkları gerekse doğanla ve gerekse ok ile ve gerekse kelb ile olsun murdardur ve dahi nikâhları gerekse kendülerden ve gerekse gayrden alsunlar bâtildür ve dahi bunlar kimseden mirâs yemek yoktur (ve bir nâhiye ehli ki bunlardan ola) Sultan-ı İslâm e'ezze'l-lahu ensârehu için vardır ki bunlardan (ricâllerin katl idüb) mallarını ve nisâlarını ve evlâdlarını guzât-ı İslâm arasında kısmet ide ve bunların ba'de'l-ahz tevbelere ve nedâmetlerine iltifât ve i'tibar olunmayub katl oluna ve dahi bir kimse ki bu vilâyetde olub ânlardan idüğü biline ve yahud ânlara giderken tutula katl oluna ve bilcümle bu tâyife hem kâfirler ve mühlidlerdür ve hem ehli-i fesaddur, iki cihetden katil(leri) vâcibdür, Allahümme ensur men nasare'd-dîne ve ahzel men hazale'l-müslimîne, el-Müfti ez'afu'l-ibâd Hamza el-fakir eş-şehîr bi-Saru Göröz".Bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İÜFTD*, XVII/22, (1968), s.53-55; Müfti Hamza'nın fetvâsını aktardığımız çalışmada, Tekindağ, İbn Kemal'in, daha mufassal kaleme aldığı bir risâlesinde (=fi tekfiri'r-revâfız), Şah İsmail ile ehli-i Şia hakkındaki Osmanlı görüşünün daha da netleştiğini belirtiyor ve bu risâlede, küfr ve irtidâdına hüküm edilen Şah İsmail ile askerlerine karşı açılacak savaşların, diğer din düşmanları ile yapılacak savaşlar gibi cihat sayılacağı ve umûmiyetle, Şii'lerin öldürülmesinin câiz olup, mallarının helâl, nikâhlarının ise bâtil olduğunun açıklandığını, ifade ediyor, bkz. Tekindağ, agm, s.55; Irène Mèlikoff, bu fetvanın, henüz şehzadeligi sırasında I. Selim'in yönlendirilmesi ile verildiğini belirtiyor, bkz. "Kızılbaş Problemi", *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, İstanbul 1993, s.69, dn.7.

²⁸ "Kitâbu's-salât ba'zı Müslümanların karyelerinde aslâ mescid olmayub ahâlisi cemâ'at ile namaz kılmaları, hâkimü'ş-şer' mezburlara cebren mescid yabdurub namaz kılmaktan ihmâl idenlere ta'zir lâzım olur mu? El-cevab: Olur. Öyle olan kurânın ehline cebren mescid binâ itdürüb salâta müdâvemet itdirmek için vülât-ı memâlik-i mahmiyeye sene erba'în ve tis'ami'e (1533-34) tarihinde mü'ekked ahkâm-ı şerîfe vârid olmuşdur, mücebiyle 'amel olunmak lâzımdur. Ketebe Ebu's-Su'ûd." Bkz. Ebu's-Su'ûd Efendi, *Ma'ruzât-ı Ebi's-Su'ûd*, Hasan Yüksel Özel Kitaplığı, el yazması, (18 Cemâziyelâhîr 1235/2 Nisan 1820 tarihli istinsah) s.2; aynı şekilde, XVII. asırda Şeyh Aziz Hüdayî Efendi'nin padişaha, her köye bir Sünnî imam tayin edilmesi, imamın kadın ve çocuklara ilim öğretip zikir yaptırması; ışık tekkelerinin teftiş edilip yoklanarak, Hulefâ-i Râşidîne küfür ve diğer mâkul olmayan davranışlarını kendi istekleriyle terk edip sünnet ve şeriata uymayanların kapatılmaları, tavsiyesi de bu bakımdan anlamlı olsa

Ebussuud Efendi'nin Kızılbaşlarla ilgili fetvaları da konumuz itibarıyla büyük önem taşımaktadır.²⁹ Ebussuud Efendi'nin konumuzla ilgili fetvaları; Kızılbaşların kâfirliği,³⁰ Safevilerin Hz. Peygamber neslinden olmadıkları,³¹ Kızılbaşların Kur'an'ı, İslâm şeriatını ve şer'î kitapları hafife alıp tahkir ettikleri, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e lanet ettikleri, Hz. Ayşe'ye iftira attıkları, Şah İsmail'i mabut kabul edip secde ettikleri,³² Çârâyâr'e sebb meselesi,³³

gerektir, Şeyh Efendi, "Ve münasib ne ise görüle. Bu taifenin bazı ahvâlin ve kabâyihin Hızır Paşa kulunuz bilir, tamam istifsâr oluna. Bu iki taifenin kabahati diller ile şerh olunmaz. İcmâlen îlâmdir. Tafsil de olur. Zira duacınız orada baba da oldum. Ol taife ile azîm kıssamız olmuştur" ifadeleriyle, hem bölgede uygulanan tâkibâtta görev aldığını ve hem de tâkibâtın uygulanış biçiminde etkili olduğunu, izlenimini veriyor, bkz. A. Refik, *Rafîzîlik ve Bektaşîlik*, s.12; aşağıda XIX. asırda da devletin mektepler açarak Kızılbaş/Alevi kesimi itikadî bakımdan eğitmeyi plânladığı görülecektir, bkz. V. Bölümdeki belgeler.

²⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeybülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı –Fetâvâ-yı Ebussu'ud Efendi-*, Kapı Yayınları Haziran 2012, ss.135-140, 247.

³⁰ 479. Mes'ele: Kızılbaş tâifesinin şer'an kıtâli helâl olup, katl eden gâzî ve kızılbaş tâifesinin ellerinde maktul olanlar şehid olurlar mı?

Elcevap: Olur, gazâ-i ekber ve şehâdet-i azîmedir. (A.255 b)

Su'al-i âhar: Kıtâlleri helâl olduğu takdirce, mahzâ sultân-ı ehl-i İslâm hazretlerine bağı ve adâvet üzere olup, asker-i İslâm'a kılıç çektiği için mi olur, yâhud gayri sebebi var mıdır?

Elcevap: Hem bâgilerdir, hem vücûh-i kesireden **kâfirlerdir**. (A. 255 b)

³¹ 480. Mes'ele: Re'isleri hazret-i Resûlullah (sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve sellem) âlindedir derler, öyle olucak nev'â şüphe olur mu?

Elcevap: Hâşâ yoktur. Ef'âl-i şeni'aları, ol neseb-i tâhire alâkaları olmamağa şehâdet ettiğinden gayri, sikâttan menkuldür ki, babası İsmâil ibtida-i hurûcunda, imam Ali er-Rızâ ibn Mûsâ el-Kâzım meşhedinde ve sâir emâkinde olan sâdât-ı izâmî, kendinin nesebini Bahr-ı Ensâb'a derç eylemeğe ikrâh edip, iftirâyâ cür'et edemeyenleri katl-i âm edincek, ba'zı sâdât katilden halâs için imtisâl sûretin gösterip dediğin eylemişler. Amma bu mikdar tedârik eylemişler ki, bunun nesebini, ulemâ-i ensâb-i şerîfe mâbeynlerinde akîm olup, aslâ nesli kalmamağıyla ma'rûf bir seyyide müntehî kılmışlardır ki, nazar edenler hakikat-i hâle vâkıf olalar. Farazâ sıhhat-i nesebi mukarrer olsa dahi, bî-din olucak, sâir kefereden farkı olmaz. Hazret-i Resûlullah'ın (sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve sellem) âli, şe'air-i şer'-i mübîni ri'âyet ve ahkâm-ı metîni himâyet edenlerdir. Hazret-i Nûh'un (aleyhisselâm), Ken'an sulbü oğlu iken dîni üzerine olmadıği için "ehlîmendir" deyu, necâtı için Rabb-i izzete du'â ettikte *İnnebû leyse min eblike (Hûd sûresi 46. Ayet: O senin eblinden (âilenden)sayılmaz)* deyu buyrulup sâir kefereler ile bile ta'zib ve iğrâk buyurulmuştur. Enbiyâ-i izâm (aleyhimü's-salâti ve s-selâm) neslinden olmak, dünyevî ve uhrevî azabdan necâta sebep olsaydı, hazret-i Âdem nebî (aleyhisselâm) neslinden olmak ile, esnâf-i kefereden bir kâfir aslâ dünyada ve âhirette mu'azzeb olmazdı. Vallâhu te'âlâ a'lem ve ahkem. (A.256 a).

³² 481. Mes'ele: tâife-i mezbûre Şi'a'dan olmak da'vâ ederler "lâ ilâhe illâllah" derler iken, bu mertebeyi icâb eden halleri nedir, mufassal ve meşrûh beyan buyurula?

esir alınan Kızılbaşlarla ilgili meseleler,³⁴ Muaviye ve Yezid'e lanet meselesi³⁵ ile Tahmasb'ın kullandığı ve şah-destur denilen bir mendili/el bezini kullanma

Elcevab: Şi'a'dan, değil, "yetmiş üç fırka ki, içinde Ehl-i Sünnet fırkasından gayrı nârdadır" deyu hazret-i Resûl (sallâllâhu aleyhi sellem) tasrih buyurmuşlardır, bu tâife ol yetmiş üç hâlis birinden değildir. Her birinden bir mikdar şer ve fesad alıp, kendiler hevâlarınca ihtiyâr ettikleri küfr ü bid'atlere ilhâk edip, bir mezheb-i küfr ü dalâlet ihtirâ' eylemişlerdir. Dahi durup gün günden arttırmak üzerinedirler. Şimdiye değin üzerine müstemir oldukları kabâyih-i ma'rûfelerinin, müceb-i şeriat-i şerîfe üzerine mufassalan hükmü budur ki: Ol zâlimler Kur'ân-ı Azîm'i ve şeriat-i şerîfeyi ve din-i İslâm'ı istihfaf eylemekle ve kütüb-i şer'iyeyi tahkir edip oda yakmak ile ve ulemâ-i dîni ilimleri için ihânent edip kırmak ile ve re'isleri olan fâcîr mel'ûnu ma'bud yerine koyup ana secde eylemekle ve dahi hürmeti nusûs-i kat'iyye ile sâbit olan envâ-i hurumât-i dîniyyeyi istihlâl eylemekle ve hazret-i Ebî Bekr ile hazret-i Ömer'e (radiyallâhu anhum) lâ'n eylemekle kâfir olduklarından sonra, hazret-i Âişe-i siddîka'nın (radiyallâhu anhâ) berâati hakkında bunca âyât-i azîme nâzile olmuş iken, ana itâle-i lisân eylemekle Kur'ân-i kerîm'i tezkîb edip kâfir olduklarından mâ'adâ, hazret-i Risâlet-penâhın (sallâllâhu aleyhi sellem) cenâb-ı azizlerine şeyn getirdikleri ile sebb-i Nebî eylemiş olup, cumhur-i ulemâ-i a'sâr ve emsâr icmâi ile, katilleri mübah olup, küfürlerinde şek edenler kâfir olurlar. İmâm-ı A'zam ve İmâm Süfyan-ı Sevri ve İmâm Evzâgî (rahimehumullah) katlarında tamam sıhhat üzere tevbe edip İslâm'a gelicek, eğerçi bu küfürler dahi sâir kefere küfürleri gibi afv olunup katilden necât bulurlar, amma İmâm Mâlik ve İmâm Şâfi'i ve İmâm Ahmed bin Hanbel ve İmâm Leys bin Sa'd ve İmâm İshak bin Râhûye ve sâir uzemâ-i ulemâ-i dinden cem'i kesîr katlarında asla töbeleri makbûl ve İslâm'ları mu'teber değildir. Elbette hadden katl olunurlar. Hazret-i İmâm-ı din-penah (eyyedehullâhu te'âlâ ve kavvâhu) zikr olunan eimme-i dinden, hangi cânibin kavli ile amel ederler ise meşrû'dur. Ol kabâyih ile ittisafları cem'i ehl-i İslâm içinde tevâtür ile mu'ayyenen ma'lûm olmuştur. Hallerinde tereddüt ve iştibâh yoktur. Askerlerinden olup kîtâle mübâşeret edenler ve binip inip etbâ'ından olanların şânında aslâ tevakkuf olunur değildir. Amma şehirlerde ve köylerde kendi hâlinde salâh üzerine olup, bunların sıfatlarından ve e'fâllerinden tenezzühü olup, zâhir halleri dahi sîdklarına delâlet eyleyen kimselerin kizbleri zâhir olmayınca, üzerlerine bunların ahkâmı ve ukûbâtı icrâ olunmaz. Bu taifenin kâtâli sâir kefere kâtâlden ehemdir. Anıñcün Medine-i Münevvere etrafındaki kefere çok iken ve bilâd-i Şam feth olunmamış iken anlara gaza eylemekten, hazret-i Ebî Bekr-i Siddik (radiyallâhu anh) hilâfetinde zuhur eden Müseyleme-i Kezzâb'a tâbi' olan tâife-i mürtedde üzerine gazâ eylemeği eshâb-i kirâm (rıdvânullahi aleyhim ecma'in) icma'ları ile tercih ve takdim buyurmuşlardır. Hazret-i Ali (kerremallâhu vecheh) hilâfetinde Havâric kâtâli dahi böyle olmuştur. Bu taifenin fesadları dahi azîmdir, yeryüzünden fesadların ref' eylemek için mücâhade eylemek dahi ehemdir. (A. 256 a).

³³ 486. Mes'ele: Çaryâr'e sebb eden, Kızılbaş idüğü sicil olunan Zeyd'i, Amr'ın oğlu Bekr katl eylese, şer'an nesne lâzım olur mu?

Elcevap: Sebb ettiği vakit katl ettiği muhakkak ise ta'arruz olunmaz. (B. 302 b)

³⁴ 482. Mes'ele: Nahcivan seferinde tutulan Kızılbaş evlâdı kul olur mu?

Elcevap: Olmaz. (B. 104a)

483. Mes'ele: Pâdişâh emriyle Kızılbaş tâifesi vurulup, sagîr ve kebiri esir olanlardan ba'zı Ermeni olduklarında, ol takdirce halâs olurlar mı?

meselesi³⁶ gibi konu başlıklarında toplanabilir. Söz konusu fetvaların, bilhassa ahkâm ve mühimme defterlerine konu olan Kızılbaşlarla ilgili uygulamaların hukukî altyapısını oluşturduğu söylenebilir. Ebusuud Efendi'nin Yunus Emre'nin bir dizesi ile ilgili verdiği fetva ise Osmanlı-Safevi mücadelesinin mezhep çatışması şeklinde tezahür etmesinin dinî meselelerde nasıl bir algı sorununa dönüştüğünü açıkça göstermektedir.³⁷ Ebusuud Efendi'nin Şeyh

Elcevap: Olurlar, Ermeniler Kızılbaş askeri ile asker-i İslâm üzerine gelip muhârebe etmiş olmayacak, şer'an esir olmak yoktur. (B.102 a)

484. Mes'ele: Mürtedde darû'l-harbe lâhika olmadan alıp esir eylemek câiz idüğüne İmâm-ı A'zam'dan nakl olunan rivâyete binâen, Kızılbaş avretlerin esir eylemekle asker-i İslâm'a kemâl-i kuvvet ve şevket, a'dâ-i dîn-i metîne nihâyet za'f ü zillet gelir olsa, ol rivâyet ile amel olunmak şer'an câiz olur mu?

Elcevap: Câizdir. (A. 93 b)

485. Mes'ele: Bu rivâyet ile, ol esir olunan avretin hizmetleri, vat' olunmaları şer'an helâl olur mu?

Elcevap: Cümle hizmetleri helâldir. Amma mürteddelerdir, İslâm'a gelmeden vat'ları helâl değildir. (A. 94 a).

³⁵ 487. Mes'ele: "Yezid'e lâ'net ve ana lâ'net etmeyene dahi la'net" diyen Zeyd'e ne lâzım gelir?

Elcevap: Lâ'net etmeyene lâ'net nâmeşrû'dur. Lâ'net etmemek onun ef'âlin kabul değildir. (B. 318 b)

488. Mes'ele: "Muâviye hayırlı kişi değildir" dese, şer'an Zeyd'e ne lâzım olur?

Elcevap: Ta'zîr olunur. (B. 318 b)

489. Mes'ele: Sahâbe-i kiramdan Muâviye'ye lâ'net eden Zeyd'e şer'an ne lâzım olur?

Elcevap: Ta'zîr-i beliğ ve hapis lâzımdır. (B. 90 b).

³⁶ 940. Mes'ele: Zeyd "yanına şah-destur takınan kendi kâfir avreti boştur" dese şer'an ne lâzım olur?

Elcevap: "Şah-destur" nedir, beyan olunmak gerektir ki cevap yazıla. (B. 273 a)

Cevap: Şah-destur dedikleri, yol yol nakış işlenmiş veyahut dokunmuş revâkibi bir destmâldir. Kuşağa sokulup hâcet oldukça kullanılır. Tahmasb'in mu'tâdi bunu kullanmak olmağın adı şah-destur komuşlardır. Vâkı'â takınmakta hatâ var mıdır?

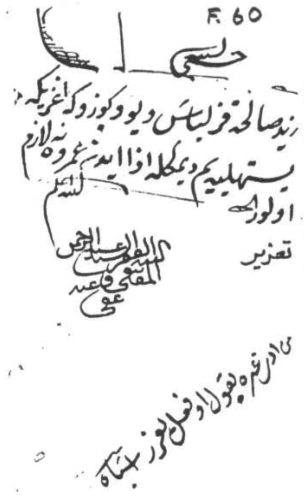
Cevap: Eğer anı takınanlar ol âcize taklid edip, kendiler dahi anın mezhebi üzerine iseler, vâkı'â kâfirlerdir, avretleri boştur. Amma mücerred anı takındıkları için değil, belki anın mezhebi üzerine oldukları için ise kâfirlerdir. Eğer taklid etmeyip hemen şöyle kullanırlarsa, aslâ sâir destmâlden farkı yoktur. Eğer Zeyd'in sözü evvelki takrir üzerine ise sahihtir. Amma küfür, takınmakta değil idüğü beyan etmek lâzımdır. (B. 273 a).

³⁷ 353. Mes'ele: Bir zâviyenin mescidinde eşhâs-ı muhtelifle ile müştêhî oğlanlar muhtelit olup, envâ-i teganniyât ile tevhid ederlerken tevhidî tağyîr edip gâh "dil-i men" gâh "can-ı men" deyip gâh beyt "sen bir ulu sultansın, canlar içinde cansın/Çün iyan gördüm seni, pinhan kapısı değil" deyip, gâh beyt "cennet cennet dedikleri bir evle birkaç huri/İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni" deyu göğüslerin döğüp evzâ'i garibe ettiklerinde, ehâl-i mahalleden zâviye-i mezbûreye şeyh olan Zeyd'e "bu makûle evzâ' niçin ettirip râzî olursun" dediklerinde Zeyd "ne lâzım gelir ba'zı kimseler (Ve mâ halaktu'lcinne ve'l-inse illâ li ya'budûn)" (Zâriyât/56) demekle cevap verse şer'an Zeyd-i mezbûra ne lâzım olur? El-Cevap: Evzâ' ve akvâl-i mezbûre kemal mertebe fuşh

Bedreddin ve taraftarları ile alakalı olarak verdiği fetvalarda da Kızılbaşlara benzer küfür ve ahlaksızlık ithamları yer almaktadır.³⁸

Ali Baba Zaviyesi evrakı içinde bulunan Ruhi Başeğmez'den alınan 2 fetva, Kızılbaş kelimesinin küfür anlamında kullanıldığını göstermesi bakımından ibret vericidir:

Belge 1: F. 60: Zeyd-İ Sâlihe Kızılbaş Deyu Ve Gözüne Ve Ağzına Bestehliyyim Dimekle Eza İden Amr'a Ne Lazım Olur? El-Cevab: Ta'zir, Es-Seyyid Abdurrahman Müftü-iTokat.

olduğundan gayri, cennet hakkında dedikleri kelime-i şeni'a küfr-i sarîhtir, katilleri mubahtır, şeyhleri olan bî-din hikâyet olunan akvâl ü ef'âle “mübâşeret dahi ederse ne lâzım gelir” demekle kâfir olduğundan gayri, ol kabâyihi ibâdet kabîlinden addedip âyet-i kerîmeyi ana delil getirmekle tekrar kâfir olur, bu i'tikattan rüçû' etmezse katilleri vâcip olur. (B. 324 b).

³⁸ 969. Mes'ele: Şeyh Bedreddin Simâvî ki “Vâridât” sahibidir, “tekfir etmeyip lâ'net etmeyen kâfirdir” diyen Zeyd'e ne lâzım olur?

Elcevap: “Anın müridlerinden olan kâfirlerdir” demek lâzımdır. Sâir kefare gibi adın anmayıp lâ'net etmeyip kendi hâlinde olan Müslüman kâfir olmaz. (B.317 a)

970. Mes'ele: Semâvetlü taifesinden bir tâife, şurb-i hamr ettiklerinde biri birinin avretlerini icâzetleri ile tasarruf eyleseler, mezbûrlara ne lâzım olur?

Elcevap: Katil lâzımdır. (B.317 a)

Belge 2:F. 267: Eşirradan Olan Zeyd Tâlib-İ İlm Olan Amr'a Şetm-İ Tarik İle Kâfir Ve Kızılbaş Deyü Şetm Eyllese Zeyd'e Şer'an Ne Lazım Olur? El-Cevab: Re'y-İ Hâkim İle Ta'zir-İ Şedid Lazım Olur. Ketebe El-Fakir Abdurrahman El-Müfti Bi-Sivas Afâ Anhu

IV-Ahkâm Ve Mühimme Defterleri

1501 tarihli ahkâm defterinde geçen cemaat isimleri: Akyâğ cemaati (Yörüklerden) (102), Ali Fahreddinlü cemaati (245), Arıklar cemaati (Yörüklerden) (433), Çamaş cemaati Yörükleri (227), Çorman cemaati (216), Danişmendlü cemaati (102), Elmalu cemaati (216), Elvanlar, Yörük cemaati (286), Emre Şeyhli taifesi (128), Kılcan Yörükleri (456), Hüseyin-beylü Yörük cemaati (286), İldelik cemaati (Saruhan Yörüklerinden) (278), Şamlu taifesi (Yörüklerden) (96), Tatar cemaati (169), Işık ve Torlak taifesi (187), Varsaklar (99), Yörükler (44, 102, 122, 194, 229, 287), Yörükler cemaati (44). Bu cemaatler diğer kaynaklardaki cemaatlerle karşılaştırılarak ele alınabilir ve bu şekilde yayıldıkları sahalara ve karıştıkları olaylar konumuz açısından değerlendirilebilir.

II. Bayezid devrinde kaleme alınan ahkâm kayıtlarında dikkati çeken temel konu, Anadolu'dan Azerbaycan ve İran tarafına meydana gelen tersine göçü engelleme çabasıdır. İlgili ahkâm kayıtlarında; Safevi tarafına gidip gelenlerin yakalandıklarında öldürülmeleri, öldürülenlerin üzerinde bulunan mal varlıklarının yakalayana verilmesi, yakalananların para karşılığı serbest bırakılmaması, öldürülenlerin yakınlarının kan parası alamayacakları, öldürülenlerin belli aralıklarla İstanbul'a bildirilmesi gibi hususlar yer

almaktadır.³⁹ Osmanlı devletinin yeni hâkim olduğu Orta ve Batı Anadolu sahalarındaki beylik topraklarındaki halkı kendine ısındırma ve intibak çabaları da dikkati çekmektedir. Söz konusu belgelerde; Taşili'nin boy beylerinin davet edilip, istimâletle⁴⁰ inandırılıp devlete ısındırılmaya çalışıldığı ancak münafık olarak nitelendirilen Nasuh ve adamları tarafından tekrar kandırılıp kaçırıldıkları anlatılmakta ve Nasuh'un ailesinden ve adamlarından kim varsa yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir.⁴¹ Ayrıca Osmanlı devletinin

³⁹ Bu konuda yayınlanan dört hüküm bulunmaktadır (27, 71, 281, 454 numaralı hükümler), bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Abkâm II. Bâyezîd Dönemine Ait 906/1501 Tarihlî Abkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul 1994, s. 8, 21, 78-79, 126, örnek olarak 281 numaralı hüküm verilmiştir: Sultan Mahmud'a hüküm yazıla ki, Bundan evvel: "Erdebil Oğlu'na varup gelen fitne ve fesâda sebeb olan sûfilerden yolda ve izde, varışda ve gelişde dutulan sûfînün soygunı dutanın olup kendüsi siyâseten salb oluna" diyü kerrâtle kırâ'etli ahkâm-ı şerife irsâl olunmuş idi ki, hâliyâ şöyle istimâ' olunur ki, ol tâife husûsında gönderilen ahkâm-ı münîfe ile amel olunmayup siyâsetleri mukabelesinde ta'zîr bi'l-mâl olup mürid dutulsa dört yüz akça, halîfe dutulsa iki bin akçaları alınup siyâset olunmaz imiş, be-gayet yaramaz vâki' olurmuş, akça alınmak benim emrüm değıldür ve akça alınmağa ka'â rızâm dahı yokdur. Eyle olsa buyurdum ki, bu def'a hükm-i şerîfüm varup vusul bulduğı gibi gerekdür ki, taht-ı eyâletünde olan vülât-ı vilâyete tehdîd ü te'kid idüp ısmarlayasız ki, bu husûsda kemâl-i ihtimâmla mücidd ü mukayyed olalar, her sûfi ki, gelürken veya giderken dutula veya evine geldükden sonra, anda varduğı ma'lûm u zâhir ola, halîfe olsun mürid olsun, hiç kimesneye meyl ü muhâbâ itmeyüb salb eyleyeler, zamânla akrabâsı demin da'vâ itmekde hazer eylemeyeler, emr-i şerîfüm budur ki, ol asil sûfilerden her kim siyâseten salb oluna, hiçbir zamânda anun demi husûsunda olan da'vâ mesmû' olmaya, şöyle ki, atebe-i âlem-penâhumdan gelüp bir suretle teftişe hükm dahı alurlar ise, ol hükmle dahı amel olunmaya, elbetde elbetde dutulan sûfi siyâset için salb olup emrüm yerine varmak gerekdür, birkaç aydan sonra yarar âdemler ve mu'temed kimesneler gönderüp bu husûssiyyâtı alâ veçhin bi'l-ihtimam teftiş itdürsem gerek, şöyle ki, bunların siyâseti bâbında i/hmâ'l olunmuş bulunacak olursa, senün lalalarından olsun hüdâvendigâr -enâra'llahu burhanehû- rûhiyçün azille konmayup mu'âteb bi'l-mu'âkab olurlar ve ger Subaşılardan ve sipâhilerden ve senün bâb-ı sa'âdet-me'âbun halkından olsun ve sâir halkdan olsun ol halâs itdükleri kimesne yerine kendüleri salb itdürsem gerekdür, şöyle bileler ve sen dahı her üç ayda bir taht-ı hükümetünde vilâyeti teftiş itdürüb kazıyye ne veçhile olup ve kaç neferi sûfi salb olunduğünü ma'lûm idinüp dahı tefâsiliyle yazup Dergâh-ı mu'allâma i'lâm eyleyesiz ve Subaşılardan ve sipâhilerden her kim emrüm yerine koyup ol sûfileri siyâseten salb ide, anun bu hizmeti, benim izz-i huzurumda pesendide vâki' olup envâ' inâyetümle mer'î ve mahzûz olalar, şöyle bilesiz, alâmet-i şerife i'timâd idesiz. Tahfîren fi evâil-i Zilhicce sene sitte ve tis'a-mie.

⁴⁰ İstimâletle ilgili olarak benzer belgelerin kullanıldığı şu çalışmamıza bakılabilir: Saim Savaş, "İstimâlet: Bir Osmanlı Yönetim Klasığı", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz.: Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul 2015, ss.489-508.

⁴¹ Bu konuda bkz. İ. Şahin-F. Emecen, A.g.e., s. 124-125, 451 ve 452 numaralı hükümler örnek olarak 452 numaralı hüküm verilmiştir: 452- Mesih Paşa'ya hüküm

Azerbaycan/İran taraflarında yürüttüğü casusluk faaliyetleri de ahkâm defterlerine konu olmuştur.⁴²

Alevilik araştırmalarında, bilhassa Osmanlı-Safevi çatışması esnasında Osmanlılar cephesinde oluşan dinî, siyasî, askerî, sosyal, ekonomik ve psikolojik şartların anlaşılabilmesi bakımından en çok belge ve bilgiye mühimme kayıtlarında ulaşılmıştır denilebilir. Bu konuda öncelikle Ahmet Refik tarafından *On Altıncı Asırda Rafîzîlik ve Bektaşîlik* başlığı altında neşredilen 54 adet belge zikredilmelidir.⁴³ Ardından Bekir Kütükoğlu'nun meşhur *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri* başlıklı eseri gelmektedir ki, kitapta; III. V-XIV, XVI-XIX, XXI-XXIV, XXVI, XXXVIII-XL, XLII-XLIV, XLVI-XLIX, LI-LIII, LV, LVII-

yazıla ki, Şimdiki hâlde ferzend-i ercümend es'ad-ı erşed oğlum Şehinşah -tâle bekahû-ya mektûb gönderüp: “*Taş-ili'nün boy beylerinin her birini da'vet eyleyib istimâlet idüip abd u şartla inandurup getürdükdən sonra münâfıkın iğvâsiyle yine nefret üdürüp kaçururular, bizîm sa'yimiz işmemleketeye kıyâm ve nizâm virüp maslahat temâm olması maksûddur, bu bâbda şöyle cezm olundu ki, bu fesâd, Nasûb'a mensub kimesnelendür ve bu menleketün harabına ve bu olan fesâdlara sebep olmuştur*” diyü mektûb göndermişsiz, müşârûn-ileyh oğlum -tâle bekahû-dhî o mektûbı Dergâh-ı mu'allâma gönderüp ve kendü dahî mektûb yazup mezbûr Nasuh'dan ve ana müte'allık âdemlerden: “*Envâ' şenâ'at ve fesâdâta muttali' olup bu diyârda bunca işler olup bunca gavgalara sebep ol olup şenâ'ati ve hıyâneti olduğna şâ'ibe-i şübbe olmayup vâcibü'l-katl olmasında iştibâh yokdur*” diyü bildürmiş. Eyle olsa buyurdum ki, mezbûr Nasuh'ı bir tarikile ele getürüp kendünün ta'allukatından ve etbâ'ından ve oğlınan ve kızından ve avretinden nesne komayup cümlesini ihzâr itdürüp mezbûr Nasuh bile kadr-i (kadar-) kifayetçe silahdârlardan yarar ve mu'temed kimesneler ile ve oğlum -tâle bekahû- dahî kendi kapusu halkından yarar âdemler koşup cümlesini esbâblariyle ve davarlarıyle ve ta'alluklarıyle Dergâh-ı mu'alama gönderesiz ve ne mikdâr nefer irsâl olunursa bir defter idüp suret-i defteri dahî bile gönderesiz, işte bu bâbda oğlum -tâle bekahû-ya dahî hükm-i hümayûn gönderildi ki, ol dahî mücidd olup mezbûr Nasuh'un oğlınan ve kızından ve âdemlerinden ve ta'allukatlarından kimesnesini kaçurmayup mahfuz Dergâh-ı mu'allâma getürüp teslim ideler, fi'l-cümle koşulan âdemlere ve silahdârlara gereği gibi te'kid ü tehdid oluna ki, yolda ve izde, Dergâh-ı mu'allâma gelince, ihtiyât üzere olalar, kimesnesini kaçurmayup cümlesini getürüp defter mücebince teslim ideler, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd idesiz.

Tahrîren fi evâhir-i Zilhicce sene sitte ve tis'a-mie. s. 124-125.

⁴² Bu konuda bkz. İ. Şahin-F. Emecen, A.g.e., s. 92, 330 numaralı hüküm: Sivas sancağı beyine hüküm yazıla ki, El-hâletü hâzihî Dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüp Şark canibine tecessüs idüp âdem gönderüp Erdebil-oğlı'nun ve Murad Han'un ve Ebulfeth Mirza'nun ve Şirvanşah Bey-oğlı Gâzi Bey'ün keyfiyyet-i ahvâllerin bildürmüşsiz, ma'lûm oldı. Eyle olsa buyurdum ki, bundan böyle dahî sâhib-i vukuf kimesneler gönderüp ol tarafun temâm haberi ne ise bilüp hakikat-ı hâli ile yazup Dergâh-ı mu'allâma i'lâm idesiz, şöyle bilesiz, alâmet-i şerife i'timâd idesiz.

Tahrîren fi evâil-i Zilhicce sene sitte ve tis'a-mie.

⁴³ Ahmet Refik, “On altıncı asırda Râfîzîlik ve Bektaşîlik”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/2, s.21-59'dan ayrı basım, İstanbul 1932.

LXXIX numaralı defterlerden seçilmiş belgeler kullanılmıştır.⁴⁴ Tarafımızdan hazırlanan *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik* başlıklı çalışmada ise 108 adet belge kullanılmıştır.⁴⁵ Bu çalışmamızda mühimme defterlerinde bulunan konumuzla ilgili belgeler tahlil edilerek aşağıdaki konu başlıkları tespit edilmiştir:

- Kızılbaşların genel psikolojisi ve mehdilik iddiası
- Anadolu'da Kızılbaş çoğunluğu olan yerler
- Safevî sempatzamı aşiretler
- Takiyye/gizli Kızılbaşlar
- Kızılbaş oğlu Kızılbaşlar
- Kızılbaş taraftarlığı ile itham edilenler
- Kızılbaş Osmanlı askerleri
- Kızılbaş halifeleri
- Kızılbaşlık (rafz) âdet ve alâmetleri

-Kızılbaşlara yönelik ithamlar ve isnat edilen suçlar: Ahlâksızlık, zina, hırsızlık ve hırsız yataklığı, namazı terk, namaz ve oruç bilmemek, gece-gündüz saz ve sözle meşgul olmak, Ebubekir-Ömer-Osman düşmanlığı, Sünnet-i Resûlü hafife almak, Peygambere, Hulefâ-i Râşidîne ve Sahâbeye küfür ve buğz etmek, Hulefâ-i Râşidîne ve Müslümanlara ihanet ve düşmanlık, Müslümanlara “Yezit” demek, şarap içmek, Safevîlere yardım ve sadaka toplamak, Safevîler lehine casusluk, sahte para basmak,

Kızılbaş takibi: Kızılbaş takibinde başbuğ tayini, Kızılbaş takibinin teşviki, defter harici Kızılbaşların takibi, takipten kaçanların vakıf, mülk, serbest tumarlar ve hass-ı hümayûna ilticâsı, Kızılbaş takibinin istismarı, mahallî görevlilerin (kadı, naip, sübaşı, muhızır, bölükbaşı vs.) zulmü, iftira, müfterilerin cezalandırılması, Kızılbaşların ihbarı ve muhbirler, Kızılbaş takibinde taassup korkusu, Kızılbaş takibinde rüşvet, Kızılbaş takibinin savsaklanması: Ehl-i fesadın himaye edilmesi,

Kızılbaşları teftiş yöntemleri: Hak üzere, dikkat ve ihtimam ile, hukuka uygun olarak, gizlice ve açıkça, gizlice, A'yân-ı vilâyet ile yetkili, tarafsız, Sünnî ve güvenilir kimselere sorma, yüzleştirme, bizzat kendilerinin ya da sicil sûretlerinin İstanbul'a gönderilmesi,

⁴⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1993.

⁴⁵ Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, 1. Baskı Vadi Yayınları, İstanbul 2002, 2. Baskı Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Kızılbaşları ele geçirme yöntemleri: Her ne/hangi yolla olursa, hüsnü tedbirle/tedârikle, hüsnü tedârikle gizlice, teftiş bahanesiyle, suçüstü, birer bahane/töhmet/yol ile,

Kızılbaşların cezalandırılma yöntemleri: Başka töhmet ile hakkından gelme, sicil ettirdikten sonra siyaset, tedricen haklarından gelme-küllî telef-i nefis olma korkusu, aslâ mecâl vermeden başka bahâne ile hakkından gelme, Kızılırmağa atıp boğma, suç mahallinde hakkından gelme, ibret olması için hakkından gelme, başka töhmet ile hapsetme, hukuk neyi gerektiriyorsa yerine getirme, zaman aşımına uğramayan hakların alınmasından sonra cezalandırma,

Kızılbaşlara verilen cezalar: Sürgün, hapis, kürek mahkûmiyeti, siyaset, hakkından gelme, recm,

-Anadolu'da Safevî propagandasının tesirleri: Mezhebî tesirler, sosyal tesirler, kültürel propaganda: Râfîzî kitapları,

-Osmanlıların Kızılbaş halife ve müritlerine bakışı,

-Osmanlı istimâlet politikası,

-Osmanlıların Sünnîlik politikası: Dinî ve sosyal müesseselerin desteklenmesi, Halvetîliğin desteklenmesi, Bektaşîliğin desteklenmesi, emirle mescit yaptırılması,

-Anadolu'da Osmanlı casusları,

-Tekkelerin kontrolü,

-İran'a göçü engelleme çabaları,

-Safevî topraklarında karşı casusluk,

-Safevî elçilerinin kontrolü,

-İranlı hacıların kontrolü,

-Kıymetli madenler ile harp âletleri ve bunların imalinde kullanılan madenlerin İran'a geçişinin engellenmesi,

-Kızılbaş katledenlere dirlik verilmesi,

-Rûm yiğitlerine dirlik verilmesi,

-Kızılbaşlara dirlik verilmemesi,

-Göçebe Türklerin at ve silahtan arındırılması,

-Alevî-Sünnî farklılaşması.

Görüldüğü üzere mühimme defterleri bağlamında bütün Osmanlı belgeleri dikkatli ve geniş bir şekilde tahlil edildiğinde, yaşanan siyasi, askerî, iktisadî ve

sosyolojik süreçle alakalı çok detaylı tespitlerde bulunmak mümkün olabilmektedir.

V- Devlet Arşivlerinde Farklı Tasniflerde Bulunan Kızılbaşlıkla İlgili Belgeler

Alevi, Kızılbaş ve Bektaşlı/lı kelimelerini yazarak devletarsivleri.gov.tr internet adresinden yaptığımız taramada; 1838-1913 tarihleri arasında düzenlenen belgelerde özellikle Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin, Alevi vatandaşları etkilemesinden endişe edildiği anlaşılmaktadır. Malatya dâhilindeki Latin ve Ermeni Katolik mekteplerine gittikleri anlaşılan Alevi mezhebine mensup üç Müslüman çocuğunun mektebe devamlarının önlenmesi⁴⁶ ve Tokat Mutasarrıfı Bekir Sıtkı Paşa'nın Alevilere dair Şakir Paşa'ya bir tahrirati ile Şakir Paşa'nın yine Alevilerin, misyonerler ve yerli ruhbanların teşvikiyle Hristiyanlaşması ihtimalinden bahseden Harput (Mamuratül-aziz) valisine yazısı⁴⁷ şeklinde kayda geçen bilgiler, bahis konusu endişeyi açıkça göstermektedir.⁴⁸

Yine aynı tasniflere yansıyan Bektaşlı aşireti, cemaati, kabilesi ya da karyesi şeklindeki kayıtların da konumuz açısından bir takım ipuçları verebileceği söylenebilir. Bu bağlamda; Vâlide Sultân'ın Rişvân hasarının **Bektaşlı kabilesi Kethüdâlığı** hakkında Vâlide Kethüdâsı Hamza tarafından yazılan arıza,⁴⁹ Sabık Kudüs Mutasarrıfı Arslan Paşa'yı öldürüp mallarını gasbeden **Bektaşlı cemaatından** Kürd Nebi ile Ayıntab, Maraş, Elbistan ve Malatya taraflarını vuran Afşar cemaatından bazı eşkıyaların ve Karaman Valisi Hasan Paşa'yı Maraş mutasarrıfı iken altı yüz adamıyla kıtale sebebiyet veren İbiklioğlu İsmail ve sairinin cezalarının tertibi hakkında Rakka Valisi Vezir Yusuf Paşa'ya

⁴⁶BOA, Y.PRK.UM (UMUM VİLÂYETLER TAHRİRATI) 28/70, (29/R /1311)

⁴⁷BOA, Y.EE (Yıldız Esas Ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı), 132/39, (17/L/1316)

⁴⁸ Misyonerlik faaliyetlerinin sadece Alevi vatandaşları Hıristiyanlaştırma çabası şeklinde gerçekleşmediği aynı zamanda Alevi ve Sünni kesimler arasında bir takım çatışmalara sebep olduğu anlaşılıyor, konuyla ilgili belge örnekleri bağlamında, Akçadağ'a bağlı Alevi köyler ahalisinden müteşekkil olup içlerinde bir Ermeni'nin de bulunduğu bir guruhun civardaki köylere yaptıkları saldırılara son vermek ve söz konusu şahısları yakalamak noktasında lazım gelen tedbirlerin alınması hususunda bkz. BOA, A.MKT.MHM (Sadaret Mektubî Kalemî Mübimme Kalemî (Odası) Belgeleri), 658/2, (18/B/1313); Kötü idaresinden bahs ile Malatya Mutasarrıflığından azledilerek mahkemeye sevk edilen Ali Rıza Paşa'nın yapılan tahkikat neticesinde görevine iadesi ve mahkeme edilmemesi. Akçadağ'da Sünnilerle Aleviler arasında çıkan çatışmanın tahkiki için bkz. BOA, A.MKT.MHM, 722/4, (22/Ra/1314); Mamuretülaziz'e bağlı Akçadağ'ın Dümbekli karyesinde Sünniler ile Aleviler arasında çıkan olay hakkında kanuni takibat yapılması hususunda bkz. BOA, DH.MKT, 2131/52, (25/C/1316).

⁴⁹BOA, İE.ENB, 2/150, (Tarih :14/Ca/1090).

hüküm⁵⁰, Maraş civarında sakin iken şekavete süluklarından dolayı ele geçenlerinin cezası tertip olunduktan sonra mütebakisi nezre rabtolunan Kılıçlı ve **Bektaşlı aşiretleri** hakkında arz⁵¹, Kilis Kürtleriyle **Bektaşlı aşireti** eşkıyalarının o havali halkına ve diğer gelip geçenlere ve Haremeyn ahalisinden olan yolcuların emval ve eşyasına vukubulan tecavüzlerden bahisle Kilis eşkıyası isimlerini havi pusulanın leffiyile haklarında lazım gelen muamelenin ifası hakkında Antakya naibinin ilâmı,⁵²**Bektaşlı aşireti** eşkıyası hakkında Haleb Valisi Seyyid Abdullah Paşa'ya hükm müsveddesi,⁵³ Karamuthanı civarında sakin **Bektaşlı aşiretinin** şekavetlerine dair tahrirat,⁵⁴ Kilis Kürtlerinden Okçu Azaldinli ve Tacirli ve Kılıçlı ve **Bektaşlı cemaatleri** eşkıyası Ayıntab kazası ahalisine ve hüccac-ı müslimine tecavüz ederek gasb-ı emval ve katl-i nüfus gibi ahvale mücaheret eylemelerine mebni gasbolunan emval marifet-i şer' ile istirdad ve ashabına iade olunmakla beraber eşkıya-yı merkumenin Kıbrıs adasına iskân olunmak üzere sevkedilmelerine dair Haleb Valisi Sadr-ı sabık Mehmed Paşa'ya hüküm,⁵⁵ aşiretle ilgili muhtelif kalemlere yansıyan bilgileri özetlemektedir.⁵⁶

1838-1913 yılları arasını kapsayan belgelerde, Kızılbaş halkın inanç ve itikatlarının eğitim yoluyla düzeltilmeye çalışıldığı anlaşılıyor. Aynı dönemde muhtemelen Batılı misyonerlerin yönlendirmesiyle Kızılbaş halkın Ermenilerle birlikte isyana teşvik edildiği görülüyor. Yine bu dönemde Kızılbaşlarla ilgili bir takım cezalandırma işlemlerinin devam ettiği de söylenebilir.

Sivas'ta suçlu Kızılbaşlardan dördünün şer'an idam edildiği, diğerlerinin de hapiste bulunduğu,⁵⁷ Girid'de sürgünde bulunan Kızılbaşoğlu Ali'nin Dersaadet'deki evinde bulunan eşyaları ile ilgili olarak verdiği arzuhalin takdimi,⁵⁸ Girit'e sürülmüş olan Kızılbaşoğlu Ali'nin Dersaadet'deki eşyalarının

⁵⁰BOA, C.ZB, 71/3545, (29/S /1119).

⁵¹BOA, C.ZB, 33/1608, (06/R /1148).

⁵²BOA, C.DH, 229/11425, (08/L /1166).

⁵³BOA, AE.SMHD.I, 90/6126, (27/S /1168).

⁵⁴BOA, C.ZB, 33/1606, (29/Ra/1195).

⁵⁵BOA, C.DH, 24/1184, (29/Z /1255).

⁵⁶ Bektaşlı adını taşıyan karyelerle ilgili tespit edilen örnekler bağlamında tespit edilen özet bilgiler: Edirne vilayeti, Çirmen sancağı, Bektaşlı köyü (Reaya) için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d, 5447; Süleymanlı kazası, Bektaşlı karyesi için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d, 14607; Kumanova kazası, Bektaşlı Bala karyesi için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d, 15462; Bolu Sancağı'nda Samakov kazasına tabi Bektaşlı karyesinde vaki Bektaş Zaviyesi için bkz. BOA, İE.EV, 67/7245, (29/Ra/1139); Tırhala sancağı Yenişehir Fener kazasında Karalar Bektaşlı Çiftliği için bkz. BOA, Y.A.RES, 9/54, (20/S/1298); Yozgad'a bağlı Boğazlıyan Kazası'nın Bektaşlı karyesi için bkz. BOA, BEO, 855/64069, (13/Ca/1314); Komanova kazasının Bektaşlı-i zir karyesi için bkz. BOA, İ.AZN, 52/1321, (14/Ca/1321).

⁵⁷Bkz. BOA, HAT, 372/20394, (11/B /1254).

⁵⁸Bkz. BOA, A.MKT.NZD, 56/103, (09/L /1268).

durumu,⁵⁹ Edirne'ye bağlı Ortaköy Kazasının Müslümanlığı bırakarak Kızılbaşlık gibi yolları seçen karyelerinde ibtidaiye açılması talebi,⁶⁰ Ankara, Erzurum, Sivas ve Mamuretülaziz'deki Kızılbaşların akaidini düzeltmek üzere açılacak yeni ibtidai ve idadilere gerekli tahsisatın temin edilmesi, Kırşehir İdadisi müdür ve muallimlerinin görevlerini yapmadıkları takdirde azledilecekleri, Şam'daki Hamidiye İbtidaisi muallimliğinde bulunan Abdülkadir Efendi'nin eksik evrakının gönderilmesi,⁶¹ Divriği'nin Zanzanit köyünden Mercan bint-i Ahmed Mehdi ile Kuruçay'ın Ağıldere köyünden Hızır oğlu Mehdi İbrahim haklarındaki şikâyetlerin inanç farklılığı dolayısıyla bölgedeki diğer Kızılbaşlarca yapıldığı, mezkûr Mercan'ın mensup olduğu tarafın saygın bir ismi olup fitne fesatla hiç bir şekilde alakası bulunmadığı,⁶² Kendisinin Kızılbaşları desteklediği ve Ermenilerle Kızılbaşların birlikte hareket ettiklerine dair Ankara Valisi Mehmed Memduh'un iddialarının şahsi kininden kaynaklandığına dair Sivas Valiliği'nin şifresi,⁶³ Tokad'da bulunan Kızılbaşların Ermenilerle işbirliği içinde oldukları,⁶⁴ Sivas valisinin Ermeniler ile Kızılbaşlar arasında işbirliği yaptığı yolunda Ankara valisinin iddialarının kendisini yıpratmak nedeniyle yayıldığı,⁶⁵ Sivas valisinin Bektaşileri desteklediği, bu şekilde Müslüman ahalinin birliğinin bozulmasının Ermenilere yarayacağı, Sivas Amerikan Mektebi Muallimi Hubert'in Kangal'daki Kızılbaşlara dört halife hakkında Türkçe bir risale dağıttığı, Kızılbaşların asker yazma işlemleri sırasında biz Protestaniz diyerek askere gitmek istemedikleri,⁶⁶ Hakkâri'de bulunan Yezidilerin ve Dersim Kızılbaş Kürtlerinin Hamidiye askerliği silkine kabulleri talebine dair Dördüncü Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa'ya verilen cevabın suretinin takdimi,⁶⁷ Amasya ve Merzifon'daki Ermeni fesat komitalarında pek çok Kürt ve Kızılbaşın bulunduğu,⁶⁸ Anadolu'da Kızılbaşlarla Ermenilerin Müslümanlar için tehlike arz ettiğinden gerekli tedbirlerin alınması,⁶⁹ Kızılbaşların orduya hıyanet ettikleri, Tercan köylülerinin askerlere ateş açtığı ve Dersimlilerin çeteler oluşturarak muhacirlere saldırdığına dair Erzurum valisinin şifresi,⁷⁰ Anadolu'da ve bilhassa Sivas civarında halkın akaid-i İslamiyelerini ihlal eden Kızılbaş taifesinin izalesi için Mekatib-i İbtidaiye'nin ıslahı ve çoğaltılması, bu meyanda Kızılbaş köylerinde dahi kâfi miktarda mektepler tesisi ve bu

⁵⁹ Bkz. BOA, *A.MKT.NZD*, 57/21, (19/L/1268).

⁶⁰ Bkz. BOA, *DH.MKT*, 2317/55, (10/Za/1317).

⁶¹ Bkz. BOA, *MF.MKT*, 746/6, (09/Ş/1321).

⁶² Bkz. BOA, *DH.MKT*, 939/34, (12/M/1323).

⁶³ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 30/54, (06/Ra/1312).

⁶⁴ Bkz. BOA, *Y.MTV*, 104/46, (6/Ra/1312).

⁶⁵ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 30/57, (09/Ra/1312).

⁶⁶ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 30/85, (10/R/1312).

⁶⁷ Bkz. BOA, *Y.MTV*, 61/18, (08/N/1309).

⁶⁸ Bkz. BOA, *Y.PRK.DH*, 748, (05/L/1311).

⁶⁹ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 29/77, (16/L/1311).

⁷⁰ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 510/137, (13/Ra/1331).

mekteplerde fâzıl ilim ve irfan sahibi muktedir muallimler istihdam edilmesi,⁷¹Dersimde Kızılbaşların İslam köylerine saldırıp yağmaladıkları, bunlar üzerine asker sevk edildiği; Dersim Mutasarrıfı ile Mamuretülaziz Valisinin yetersiz oldukları için değiştirilerek yerlerine Erzincan Mutasarrıfı Mahmud Paşa, Mamuretülaziz esbak valileri Hasan ve Fehmi beylerin tayinleri istirhamı⁷² ve Balıkesir civarındaki Çetmi/Çepni köylerine Halep'ten ayin için gelen Kızılbaş dedelerinin yakalanıp liva dışına çıkarıldıkları⁷³ gibi belge örnekleri, XVI. asırda Osmanlı-Safevi mücadelesinin gerdiği ortama benzer şekilde XIX. asırda Batılı devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin ve Ermeni komitelerinin isyan çıkarma gayretlerinin gergin bir ortam meydana getirdiğini ve bu sebeple devletle Kızılbaş halk arasındaki ilişkilerin olumsuz yönde etkilendiğini ve keskinleştiğini söyleyebiliriz. XVI. asırda Safevi dâîlerinin, Anadolu'daki Osmanlı politikaları ve uygulamalarından küskün kesimleri etkilemesinden endişe eden devlet, XIX. asırda aynı toplumsal kesimleri Batılı misyonerlerin etkilemesinden korkmuş ve yine benzer cezalandırıcı ve müdahaleci tepkiler vermeye çalışmış görünmektedir.

Sonuç

Bir kısmı tasnif edilip araştırmacıların hizmetine sunulan Osmanlı arşivlerindeki milyonlarca belgenin Alevilik-Bektaşılık araştırmalarının ana kaynağını teşkil ettiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Ancak bunun için başta XV.-XVI. asırlar ve hatta XIX. asır olmak üzere tasnifi yapılan bütün vesikaların geniş çaplı bir şekilde taraması yapılmalıdır.

Aleviliğin altyapısını oluşturan konar-göçer ve köylü Türkmen kesimlerle ilgili daha kuruluştan itibaren ve hatta Babailer isyanını gerçekleştiren toplumsal kesimler de dikkate alınarak tespit edilen bir takım kişi, aşiret, cemaat ve zaviye isimleri söz konusu taramalarda esas alınmalıdır.

Bu isimlerin siyasi, sosyal ve askeri olaylarla ilgisini tespit maksadıyla bahis konusu olayların öncesinde ve sonrasında ve ayrıca olayların meydana geldiği coğrafyanın içinde ve dışındaki yaygınlık derecesi dikey ve yatay boyutta karşılaştırmalar yapılmak suretiyle ele alınmalıdır.

Büyük Selçuklulardan itibaren merkezi devletlerce genellikle sorun olarak görülen konar-göçer Türkmen aşiretlerinin bilhassa Anadolu Selçuklu Devletinin dağılma sürecine girdiği dönem ile Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde etkin oldukları bilinmektedir. Ancak Osmanlı'nın bilhassa Anadolu'daki beylikler aleyhine büyümesi devirlerinde merkezi devletle konar-

⁷¹Bkz.BOA, MF.MKT, 848/62, (17/S/1323).

⁷²Bkz.BOA, Y.PRK.ASK, 250/37, (11/Ş/1325).

⁷³Bkz.BOA, Y.PRK.UM, 80/45, (17/Ş/1325).

göçer ve köylü kesimleri arasında yaşanan sıkıntılar, XV. asrın sonlarından itibaren farklı bir boyut kazanmış görünmektedir. Siyasi belirsizlikler sebebiyle bir türlü sükûnet bulmayan Anadolu topraklarında yaşanan toplumsal hadiselerin bugünkü toplum yapımızın ve bunun bir parçası olan Alevi kesimin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu bakımdan toplumsal huzursuzlukların, kırılmaların, kopuşların ve farklılaşmaların altında yatan sebeplerin iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Bu sorulara verilecek cevapların önemli bir kısmının Osmanlı arşiv belgelerinde bulunduğu söylenebilir.

Bahis konusu arşiv malzemesinin, Osmanlı devletinin kuruluş devirlerinde ve sonrasında kaleme alınan menakıpname, velayetname ve genellikle Tevarih-i Âl-i Osman adıyla anılan anonim, resmî ve sivil vakanüvisler tarafından yazılan tarih kitaplarıyla karşılaştırılarak incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca kişi, aşiret ve cemaat isimlerinin yatay ve dikey boyutta yaygınlık ve yoğunluk itibarıyla durumunu karşılaştırmak bakımından, tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterlerindeki verilerin ahkâm ve mühimme defterlerindeki bilgilerle karşılaştırılmasında fayda vardır. Osmanlı-İran savaşlarında, meydana gelen isyanlarda ya da Osmanlı güçlerinin takibatında öne çıkan Kızılbaş önderlerin isimlerinin yaygınlık durumu da, olayların psikolojik ve sosyal etkisini anlamak bakımından önemli olsa gerektir. Başta ahkâm, mühimme ve fetvalar olmak üzere arşiv belgelerindeki konuyla ilgili ifadeler, devletin ve Sünnî kesimin Kızılbaş/Alevi kesime bakışını ve reva görülen muameleyi göstermesi bakımından da dikkate alınmalıdır. Bu tür bilgiler Safevilerin ve Safevilerin etkilediği kesimlerin Osmanlı devletine ve Sünnî kesime bakışını gösteren Safevi kaynaklarındaki bilgilerle ve bilhassa Kızılbaş kesime tercüman olan Pir Sultan'ın şiirlerindeki ifadelerle karşılaştırılarak tahlil edilmelidir.

Haktan inayet olursa

Şah Urum'a gele bir gün

Gazâda bu Zülfikarı

Kâfiilere çala bir gün⁷⁴.

Bu tür bilgiler XVI. asırda yaşanan toplumsal kırılma sonrası Osmanlılar ya da Safevilerden yana tercih yapmak durumunda kalan konar-göçer Türk topluluklarından İran-Azerbaycan taraflarında klasik anlamda Şiîleşen veya Anadolu-Rumeli taraflarında klasik anlamda Sünnîleşen Türkmen aşiretlerinin ya da Anadolu'da kalıp zamanla dışlanan ve içe kapanan Kızılbaş/Alevi kesimlerin, birbirleriyle olan kardeşlik bağlarının tespiti ve yeniden tesisi açısından büyük önem arz etmektedir.

⁷⁴ Şiirin tamamı için bkz. A. Gölpinarlı, - P. N. Boratav, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1991, s.77-78.

Kaynakça

- BOA, Y.PRK.UM (UMUM VİLAYETLER TAHRİRATI) 28/70, (29/R /1311).
- BOA, Y.EE (Yıldız Esas Ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı), 132/39, (17/L/1316).
- BOA, A.MKT.MHM (Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri), 658/2, (18/B/1313).
- BOA, A.MKT.MHM, 722/4, (22/Ra/1314).
- BOA, DH.MKT, 2131/52, (25/C/1316).
- BOA, İE.ENB, 2/150, (Tarih :14/Ca/1090).
- BOA, C.ZB, 71/3545, (29/S /1119).
- BOA, C.ZB, 33/1608, (06/R /1148)
- BOA, C.DH, 229/11425, (08/L /1166).
- BOA, AE.SMHD.I, 90/6126, (27/S /1168).
- BOA, C.ZB, 33/1606, (29/Ra/1195).
- BOA, C.DH, 24/1184, (29/Z /1255).
- BOA, ML.VRD.TMT.d, 5447.
- BOA, ML.VRD.TMT.d, 14607.
- BOA, ML.VRD.TMT.d, 15462.
- BOA, İE.EV, 67/7245, (29/Ra/1139).
- BOA, Y.A.RES, 9/54, (20/S/1298).
- BOA, BEO, 855/64069, (13/Ca/1314).
- BOA, İ.AZN, 52/1321, (14/Ca/1321).
- BOA, HAT, 372/20394, (11/B /1254).
- BOA, A.MKT.NZD, 56/103, (09/L /1268).
- BOA, A.MKT.NZD, 57/21, (19/L /1268).
- BOA, DH.MKT, 2317/55, (10/Za/1317).
- BOA, MF.MKT, 746/6, (09/Ş/1321).
- BOA, DH.MKT, 939/34, (12/M/1323).
- BOA, Y.PRK.UM, 30/54, (06/Ra/1312).
- BOA, Y.MTV, 104/46, (6/Ra/1312).

BOA, Y.PRK.UM, 30/57, (09/Ra/1312).

BOA, Y.PRK.UM, 30/85, (10/R/1312).

BOA, Y.MTV, 61/18, (08/N/1309).

BOA, Y.PRK.DH, 748, (05/L/1311).

BOA, Y.PRK.UM, 29/77, (16/L/1311).

BOA, DH.ŞFR, 510/137, (13/Ra/1331).

BOA, MF.MKT, 848/62, (17/S/1323).

BOA, Y.PRK.ASK, 250/37, (11/Ş/1325).

BOA, Y.PRK.UM, 80/45, (17/Ş/1325).

H. 982 (M. 1574/1575) taribli ve TKG.KK.TTd. 178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Sivas, I, T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 9, Ankara 2014.

H.984 (M.1576/1577) taribli ve TKG.KK.TDd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-iÇorum, I, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 2014.

75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (925 / 1519), I, <Dizin ve Transkripsiyon>,T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 105, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIII, Ankara 2009.

Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (Kanûnî Devri), I, <Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım>,T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64 Defter-i Hâkânî Dizisi: VIII, 111 Ankara 2003.

387 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) I, Konya, Bey-şebri, Ak-şebir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il Livâları<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 32 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1996.

387 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) II, Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Kara-bisâr-i Şarkî, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger-Kabta ve Divriği-Darende Livâları<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 36 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1997.

438 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), I, Kütahya, Kara-bisâr-i Sâhib, Sultân-önü, Hamîd ve Ankara Livâları, T.C. Başbakanlık

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Yayın Nu: 13 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1993.

438 Numaralı Mubâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), II, Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları, <Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 20 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1994.

111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (Kanûnî Devri), Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64, Ankara 2003.

Ahmet Refik, “On altıncı asırda Râfîzîlik ve Bektaşîlik”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/2, (s.21-59“dan ayırtıbasım), İstanbul 1932.

BELDİCEANU-STEİNHERR, Irène, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”, Çev.: İzzet Çıvgın, *Alevilik - Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, (2011), ss.130-187, http://www.abked.de/3_tr.asp (07.06.2016).

BELDİCEANU-STEİNHERR, Irène, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslam“ın Trakya“ya Yerleşmesi”, *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Ed.: Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul Eylül 1999, ss. 50-72.

DÖNMEZ, Zehra, *XVI. Yüzyıl Adana Sancağı“nda Konar-Göçer Nüfus Ve Yerleşim (1519-1572)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeybülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı –Fetâvâyı Ebussu'ud Efendi-*, Kapı Yayınları Haziran 2012.

Ebu's-Su'ud Efendi, *Ma'ruzat-ı Ebi's-Su'ud*, Hasan Yüksel Özel Kitaplığı, el yazması, (18 Cemâziyelâhir 1235/2 Nisan 1820 tarihli istinsah).

EMECEN, Feridun M., “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji.Semineri Bildirileri 28-29 Mayıs 1990*, Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul,1991, ss. 143-156.

GÖLPINARLI, A. - BORATAV P. N., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1991.

İNBAŞI, Mehmet, *17. Yüzyıl Kayseri Avârız ve Cizye Defterleri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 80 2011.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Abdul Mûsâ”, *DİA*, 1, Yıl: 1988, s. 64-65.

KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1992.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri (1578-1612)* İstanbul Fetih Cemiyeti yayını İstanbul 1993.
- MELİKOFF, Irène, “Kızılbaş Problemi”, *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, Çev.: Turan Alptekin, İstanbul 1993.
- MELİKOFF, Irène, “Bektaş: Bir Boy Adı Mıydı?”, *Prof. Irène Mélikoff'un Ardından*, Çev.: Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul 2009, ss. 57-65.
- METİN, Rafet, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bozok Sancağında Kullanılan Erkek Şahıs İsimleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:21 No:2, Mayıs 2013.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Geyikli Baba”, *DİA*, 14, yıl: 1996, s. 45-47.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Ortaçağ Anadolu'sunda İki Büyük Yerleşimci/Kolonizatör DervişDede Garkın ve Emîrci Sultan Vefâîyye ve Yesevîyye Gerçeği*, İstanbul Temmuz 2014.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyam Alevîliğın Tarihsel Altyapısı Yabut Anadolu'da İslâm-TürkHeterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul Ekim 20115.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, 39, Ankara 2010.
- SAVAŞ, Saim. *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992.
- SAVAŞ, Saim, “İstimâlet: Bir Osmanlı Yönetim Klasığı”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz.: Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul 2015, ss.489-508.
- SAVAŞ, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, 1. Baskı Vadi Yayınları İstanbul 2002, 2. Baskı Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- SAVAŞ, Saim, “Efsanelerin Gölgesinde Tarihi Bir Sima: Koyun Baba”, *Alevîlik*, İstanbul 2004, ss.199-217.
- SOLAK, İbrahim, “916 H. / 1510 M. Tarihli Alaüddevlé Bey Vakfiyesi”, dergişosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/592/572.(07.06.2016).
- SÜMER, Faruk, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I/S.1, Ankara 1963.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.
- ŞAHİN, İlhan-EMECEN, Feridun, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Abkâm II. Bâyezîd Dönemine Ait 906/1501 Tarihlî Abkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul 1994.

- ŞAHİN, İlhan, “Hacım (Hacıbektaş) Köyü”nün Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, ss. 31-38.
- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğunda Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar”, *Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, XIII, İstanbul 1987, ss. 195-208.
- TAŞĞIN, Ahmet-SOLMAZ, Bünyamin, “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşılık Araştırmalarına Katkısı: Irène Beldiceanu-Steinherr Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 61, Ankara 2012, ss. 207-220.
- TATCI, Mustafa, “Yünus Emre”, *DİA*, 43, Yıl: 2013, s. 600-606.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, *İÜFTD*, XVII/22, (1968), s.53-55.
- YİNANÇ, Refet-ELİBÜYÜK, Mesut, *Maras Tabrir Defteri (1563)*, Cild: II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara 1988.
- YİNANÇ, Refet-ELİBÜYÜK, Mesut, *Malatya Tabrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1983.

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin İslahına Yönelik Hazırladıkları İslahat Projeleri

The Reform Projects on Regions Inhabited by Armenians Developed by British Consul-General in Anatolia Charles William Wilson and British Consul in Erzeroum Henry Trotter

Mustafa TURAN*
Emel DEMİR GÖRÜR*

Özet

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile “Ermenilerin meskûn olduğu yerlerde” ıslahat yapılması konusu uluslararası bir antlaşma ile kabul edilmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Ermenileri, Kürt ve Çerkezlerle karşı korumayı taahhüt etmiş ve bölgede icra edilecek ıslahatlar hakkında ilgili devletleri bilgilendireceğini ve onların da bu sürece müdahil olacaklarını kabul etmiştir.

Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin Osmanlı politikası giderek değişmeye başlamış ve bu değişimin ilk belirtileri İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri lehine ıslahat yapılması yönünde Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskılarda kendini göstermiştir. Ancak Berlin Antlaşması'nın söz konusu 61. maddesi, ne tür ıslahatlar yapılacağı noktasında sarıh bir talep içermediğinden, Ermenilerin yaşadığı yerde yapılması talep edilen ıslahatlar, Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne verdiği notalar, ilgili devletlerin bölgedeki konsoloslarının ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği teftiş heyetlerinin çalışmaları sonucu şekillenmiştir. Makalemizde 18 Mayıs 1895'de İngiltere'nin, Vilâyet-i Sitte'nin ıslahına yönelik Osmanlı Devleti'ne sunduğu 40 maddelik ıslahat projesinin temelini oluşturacak iki önemli proje incelenmiştir. Bu projeler;

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: mturan@gazi.edu.tr.

*Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, emeldemirgorur@gmail.com.

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Yarbay Charles William Wilson'ın tek başına hazırlamış olduğu 24 maddelik anayasa önerisi ile yine William Wilson'ın Erzurum Konsolosu Henry Trotter ile birlikte hazırlamış oldukları 15 maddelik ıslahat projesidir.

Anahtar Kelimeler: Berlin Anlaşması, Anadolu Genel Konsolosluğu, Erzurum Konsolosluğu, William Wilson, Henry Trotter

Abstract

The need for reforms in “regions inhabited by Armenians” was accepted in the article 61 of the Berlin Treaty signed after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. As a result, the Ottoman State committed to protect the Armenians against the Kurds and Circassians and acknowledged that they would inform the signing states about the reforms that would be carried out in the region and these countries would be involved in the process.

After the Treaty of Berlin, the Ottoman policies of the Britain began to change gradually, and the initial indication of this change was observed with the pressures that were applied on the Ottoman Empire to reform the conditions of Ottoman Armenians. However, since Article 61 of the Treaty of Berlin does not include any specifics for the mentioned reforms, these reforms were shaped by the diplomatic notes issued by the European powers and the works of the missions of these states in the region and the survey missions mandated by the Ottoman Empire. The present article examined the two significant projects that established the foundations of the 40-article reform project proposed by the Britain on May 18, 1895 for the reformation of six eastern provinces (Erzeroum, Sivas, Van, Kharpout, Bitlis and Diarbekir). These projects were namely the 15-article constitutional proposal developed solely by Colonel Charles William Wilson, the Consul General of the Britain in Anatolia and the 24-article reform project developed jointly by William Wilson and Henry Trotter, the Consul of the Britain in Erzurum.

Keywords: Berlin Treaty, General Consulate in Anatolia, Erzeroum Consulate, Charles William Wilson, Henry Trotter.

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefonos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Osmanlı Devleti, Ermenilerin meskûn olduğu eyaletlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri, Kürt ve Çerkezlere karşı korumayı taahhüt etmiştir. Buna ilaveten Osmanlı Devleti, bölgede icra edilecek ıslahatlar hakkında ilgili devletleri bilgilendireceğini ve onların da konuya müdahil olacaklarını kabul etmiştir¹. Ancak söz konusu 61. maddenin, ne tür ıslahatlar yapılacağı noktasında sarih bir talep içermediğinden, Ermenilerin yaşadığı yerde yapılması talep edilen ıslahatların, ilgili devletlerin bölgedeki konsolosları ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği teftiş heyetlerinin çalışmaları ile Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne verdiği notalar ile şekillenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Esasen Berlin Kongresi'nin toplanmasından 9 gün önce yani 4 Haziran 1878 günü İngiltere Sefiri Layard ile Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa arasında İstanbul Anlaşması (Kıbrıs Anlaşması) imzalanmış ve Anadolu'da yapılması planlanan ıslahat konusunda önemli bir karar alınmıştı. İki maddelik olan bu gizli anlaşmanın birinci maddesi gereğince Rusya, Batum, Kars ve Ardahan Sancaklarından başka, Anadolu'nun diğer kısımlarını işgale kalkışırsa İngiltere, Türkleri askeri yardımla destekleyecek buna karşılık Osmanlı Devleti de Doğu Vilayetlerinde ıslahat yapacaktır. Osmanlı Devleti, İngiltere'ye bu yükümlülüklerini yerine getirmesi amacıyla, Kıbrıs'ı tahsis edecek ve buraya asker yerleştirerek yönetmesini kabul edecektir. İstanbul Anlaşması'ndan sonra 1 Temmuz 1878'de 6 maddelik ek bir anlaşma²

¹ Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, "Rusya askerinin Ermenistan'ı tabiyesi ve Devlet-i Âliye'ye iâdesi devleteyn münebatında münakâşa ve ihtilâfi mücib olabileceğinden Babiâli ihtiyacât-ı mahalliyeye tefîken Ermenilerin sâkin olduğu eyaletlerde derhal icrâ-i ıslahâtı ve Hristiyanların Kürtler ve Çerkezlerden te'minlerini der-uhde eder." Bkz; Berlin, Ayastefanos ve Kıbrıs Muabedenameleri, Karabet Matbaası, 1324, s. 49; Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, "Babiâli, abalisi Ermeni bulunan eyalette ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı ertelemeksizin icra ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder. Ve ara sıra bu bâbda ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden imzacı devletler alınacak tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir." Bkz; Muâbedât Mecmûası, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.139.

² Anlaşmanın orijinal tam metni şöyledir; "Kıbrıs Adası'nın idâresine ve asker ikamesine müte'allik olan şer'ât-i âtiyeyi İngiltere'nin muvâfakat eylediği tarafeyn-i müte'âkıdeyn beyninde mukarrerdir. Evvelen: Adada kemâ-kân bir mahkeme-i şer'iyye bulunacak ve bu mahkeme adanın ahâl-i İslamiyyesi'ne â'id mesâlibden yalnız mesâlib-i şer'iyyeyi rü'yeti devâm eyleyecektir. Sâniyen: Cevâmi-i şerîfe ve İslam Mezarlığı ve mekteplerine ve adada bulunan sâir te'sisât-ı dîniyyeye â'id emlâk ve arâziye İngiltere Hükümeti tarafından ta'yin olunacak bir me'mur ile birlikte idâre etmek üzere Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti dâbi ahâl-i İslamiyye-i cezîreden birini me'mur ta'yin eyleyecektir. Sâlisen: İngiltere, masârif-i idâre çıkarıldıktan sonra vâridatın el-yevm fazla kalan mikdârını sene be sene Bâb-ı Âli'ye te'diye edecek ve bu fazla geçen beş senenin yirmi iki bin dokuz yüz otuz altı keseye ta'yin olunan hatt-ı mutavassıt vâridatı üzerine besâp ve ta'yin ve mezkeür fazladan sonra usulü vehile tabkik kılınacak ve bunun yekûnundan mezkeür beş senede arâzi-i em'iriyye ve evkâf-ı hümayunun satılmasından veya iltizâma verilmesinden bâsıl olan akçe bâric tutulacaktır. Râbi'an: Bâb-ı Âli

daha yapılmıştır. Bu ek anlaşma ile Osmanlı Devleti, Kıbrıs'taki hâkimiyet hakkını muvakkaten İngiltere'ye bırakmıştır. Rusya tarafından işgal edilen yerler Osmanlı Devleti'ne geri kazandırıldığı takdirde İngiltere, Kıbrıs Adasını boşaltacak ve 4 Haziran tarihli anlaşmanın hükmü kalmayacaktır.

Bu bilgidен de anlaşılacağı gibi Rusya karşısında ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, savaş sonunda yapılacak olan antlaşmada İngiltere'nin desteğini alabilmek için Kıbrıs'ın İngiltere'ye tahsisini kabul ettiği gibi İngiltere'nin Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması talebini de henüz Berlin Antlaşması yapılmadan önce kabul etmiştir. İstanbul Antlaşması'nda bizzat Ermenilerden söz edilmemiş, “*Teba'a-i Hristiyanıyye ve sa'ire*” tabiri kullanılmıştır. Ayastefanos Antlaşması'nda Ermenilerle meskûn olan yerlerde ıslahat yapılması meselesi ciddi olarak ele alınıp antlaşma maddeleri arasına eklendiği halde İstanbul Antlaşması'nda bu önemli ayrıntıya yer verilmediği özellikle Ermeni ismi değil “*Teba'a-i Hristiyanıyye ve sa'ire*” tabirinin kullanıldığı göze çapmaktadır. İstanbul Antlaşması'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nda ise Ayastefanos Antlaşması'ndaki maddenin aynen kabul edildiği görülmektedir.

Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin Osmanlı politikası giderek değişmeye başlamış, İngiltere Ermeniler lehine ıslahat yapılması hususunda Babiâli'ye yaptığı baskılarda bulunmaya başlamıştır³. Nitekim Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra İngiltere, İstanbul Antlaşması ve Berlin Antlaşması'nın kendisine verdiği yetkiyle ıslahatın icrasını için İstanbul'daki büyükelçisi aracılığıyla Babiâli'yi sıkıştırılmaya başlamıştır. 8 Ağustos 1878'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a uzun bir talimat göndererek sadece Vilâyet-i Sitte'de değil tüm Anadolu'da yapılmasını istediği ıslahat programını açıklamıştır. Lord Salisbury, İstanbul Antlaşması ve Berlin Antlaşması'yla İngiltere'nin konuya müdahil olduğunu, Osmanlı Devleti'nin bir an önce ıslahatlara başlamasını ve bu hususta Babiâli'nin ne yapması gerektiğini Layard'a gönderdiği talimatta belirtmiştir⁴. Henry Layard, 19 Ağustos 1878 tarihinde Salisbury'nin hazırlamış

Kıbrıs'ta bulunan arâzî-i Emürîyeyi ve evkâf-ı hümayunu serbesce fûrûht ederek veya iltizâma vererek bunlardan hâsıl olacak akçe üçüncü bendde zikerolunan vâridât-ı cezîre dâbilinde tutulmayacaktır. Hamîsen: İngiltere Devleti, umûr-ı nâfi'a ve sa'ir fa'ide-i umûmiyye makâsıdına mebni lazım gelen arâzîyi ve arâzî-i gayr-i mezrû'ayı kaymet-i münasibe ile almak için hâkk-ı mübâya'ayı iktizâ eden me'mûrları vâsıtasıyla icrâ edebilecektir. Sâdisen: Eğer Rusya Kars ve mubârebe-i ahîrede Ermenistan'da zâbtetmiş olduğu sa'ir yerleri Devlet-i Osmâniyye'ye reddedecek olursa Kıbrıs Adası İngiltere tarafından tabliye edilecek ve 1878 senesi Haziranı'nın dördü taribli mukâvelenâmenin dahi hükmü kalmayacaktır.” Bkz; BOA.,Y.EE., 41/149, 1 Temmuz 1878; Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nişfus-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000, s. 59-60.

³ Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011, s. 32.

⁴ TNA. (The National Archives), F.O. (Foreign Office)881/3793, No.1, Lord Salisbury'den Sir. A.H. Layard'a, 8 Ağustos 1878, s. 1-4.

olduğu talimatı Babiâli'ye takdim etmiştir⁵. İngiltere, bu tarihten 20 Ekim 1895 tarihli İslahat Layihası'nın ilânına kadar söz verilen ıslahatların uygulanması hususunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya devam edecektir⁶. Lord Salisbury ve İngiliz hariciyesinin bu konudaki siyasetlerine yön veren bilgi ve haber kaynakları ise söz konusu bölgede görevlendirdikleri İngiliz konsoloslarının bölgeye dair kaleme aldıkları kapsamlı raporlardır.

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson'un Ermenilerin Sakin Olduğu Yerlerin İslahına Yönelik Hazırladığı Anayasa Önerisi

28 Mart 1879'da İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu olarak atanan Yarbay Charles William Wilson⁷, görev yaptığı süre zarfında hem bölgesel hem de etnik yapı üzerinde yapmış olduğu çalışmalarla ıslahat sürecine yön verecek projeler ve raporlar kaleme almıştır. Bunlardan biri de Ermenilerin sakın olduğu yerlerin ıslahına yönelik hazırlanmış olduğu 11 Ağustos 1881 tarihli projedir⁸. Bu proje 11 Mayıs 1895 tarihli İngiltere, Fransa ve Rusya Devletleri'nin hazırlanmış olduğu 40 maddelik İslahat Projesi'nin temelini oluşturması bakımından ayrı bir

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.EE., 95/20, 20 Şaban 1295/19 Ağustos 1878.

⁶ İngiltere Hükümeti tarafından ıslahatların icrası hususunda Osmanlı Devleti'ne verilen nota, proje ve memorandum için bkz; TNA., F.O. 424/91, No. 130, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'ye, 24 Kasım 1879, s.171-172; BOA., Y.EE., 95/22, 12 Teşrin-i Sani 1295/24 Kasım 1879; TNA., F.O. 424/107, No. 194, Mr. Goschen'den Earl Granville'ye, 16 Kasım 1880, s. 338-339; TNA., F.O. 424/123, No. 6, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 28 Haziran 1881, s. 11; TNA., F.O. 424/123, No. 75, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 23 Ağustos 1881, s. 119-121; TNA., F.O. 424/123, No. 113, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 10 Eylül 1881, s. 160-163; TNA., F.O. 424/123, No. 126, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 19 Eylül 1881, s.176; TNA., F.O. 881/5396, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886, s. 24; TNA., F.O. 424/143, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886, s. 24; BOA., Y.A.HUS., 265/83, 13 Rebiülevvel 1310/5 Ekim 1892; TNA., F.O. 424/172, No.102, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, 19 Kasım 1892, s. 77; TNA., F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'ye, 11 Mayıs 1895, s. 213.

⁷ Yarbay Charles William Wilson, R.E., C.B., 21 Eylül 1878'de Majestelerinin komutanı olarak Berlin Antlaşması'nın 36. maddesinde belirtilen sınırlara uygun olarak Sırp Prensiğinin sınırlarını belirlemek üzere atanmıştır. Bkz; *Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1880*, Compiled by Edward Hertset, C.B., Fifty-third Publication, London, p. 38, 205-206; The Edinburgh Gazette, 18 April 1879, Issue:8992, p. 397. Wilson, konsolosluk beratının çıkması için bir süre İstanbul'da beklemiş ve 24 Temmuz 1879'da Sivas Vilayeti'ne geçmiştir. C. M. Watson, *The Life of Major-General Sir Charles William Wilson*, Edinburgh Press, London 1909, p. 116.

⁸ TNA., F.O. 195/1363, No. 24/1, Yarbay Sir C. Wilson'dan The Earl of Dufferin'e, 11 Ağustos 1881 (Bkz. Ek 1)

önem taşımaktadır. Wilson'un "Ermenilerin Yaşadığı Bölgeler İçin Anayasa Önerisi" başlıklı bu projesi 23 maddeden ibaret olup projede bölgenin ıslahına yönelik idari, adli, hukuki, siyasi, iktisadi ve sosyal yapıda yapılması istenen değişiklik/yeniden tanzim önerileri yer almaktadır.

Projenin birinci maddesinde Ermeni ülkesi olarak isimlendirilen coğrafyanın sınırları Rus sınırından Sivas'a, Karadeniz'den Torosların güney yamaçlarına kadar uzanmaktadır. Babialı, bu büyük alanda özel ayrıcalıkları ve geniş yetkileri olan bir valinin idaresi altında bir vilayet kurulmasına karşı çıkacağı için bölgedeki vilayetlerin tekrar bölünmesi çok gerekli görülmüştür. Vilayetler, sancaklar, kazalar ve nahiyeler yönetilebilecek büyüklükte olmalıdır. Ayrıca bu bölgede farklı milletler ve topluluklar ikamet etmekte olup nüfus sayımı yapıldıktan sonra sancak, kaza ve nahiyelerin sınırlarının belirlenmesi gereklidir. Bölgedeki vilayetlerin tekrar bölünmesi ve yeniden düzenlemenin Türk otoritesine bırakılıp bırakılmaması ciddi bir sorun olarak görülmüştür. Zira söz konusu düzenleme Avrupa devletlerinin kontrolünde yapılırsa dahi bu bölgenin tamamında Müslümanların baskın olması sağlanacaktır.

Bu madde İngiltere'nin Anadolu'da yapılmasını istediği ıslahatın asıl amacını açıkça ortaya koymakla birlikte sınırları belirlenen bölgede tahayyül ettikleri bir Ermeni devletinin kurulmasının o kadar da kolay olmadığını göstermektedir. Sınırları belirlenen bölgenin doğrudan bir vilayet olarak düzenlenmesi ve bir valinin idaresine verilmesine Osmanlı yönetimi karşı çıkacağı gibi bölgedeki kesif bir Müslüman nüfusun varlığı da yeni düzenlemenin açmazları olarak görülmektedir. Bu sebeple Wilson yönetilebilecek küçüklükte idari birimler oluşturulmasını önermiştir⁹.

İkinci maddede ise Babîali tarafından mütteliklerin onayıyla atanacak valilerin görev, yetki ve sorumlulukları tanımlanmıştır. Beş veya yedi yıllık bir dönem için atanacak olan valinin yürütme yetkisi tam olmalı ve vilayette halkın güvenliğinden, vergilerin toplanmasından, mutasarrıfların atanmasından, padişahın onayıyla hâkimlerin görevlendirilmesinden, mahkemeler tarafından verilmiş kararların uygulamaya geçirilmesinden sorumlu olmalıdır. Atanacak olan valinin milliyeti belirtilmemiş olmakla birlikte Babîali tarafından atanan valinin Avrupalı devletlerce onaylanması esasen bütün inisiyatifin Babîali'nin elinden alınacağı anlamına geliyordu. Hakeza Valinin görevden alınması icap ettiği zaman yine mütteliklerin bilgisi dâhilinde kurulacak olan bir komisyon marifetiyle gereğinin yapılması da bütün kontrolün Avrupalı devletlerde olacağını göstermekteydi. Başka bir ifade ile atanmış olan bir valinin

⁹ Konsolos William C. Wilson önerilerini, Avrupalı Devletlerin Babîali'ye baskı yaparak vilayet sınırlarını belirlediği, daha küçük ölçekli birimlerin ise genel meclisler tarafından çizildiği hayali bir mülki bölünme varsayımına dayanarak hazırlanmıştır. Bkz; TNA., F.O. 78/3284, No. 24/1, Yarbay Sir C. Wilson'dan The Earl of Dufferin'e, 11 Ağustos 1881.

müttefiklerin isteklerinin dışına çıkması görevden alınması için gerekli bahaneyi hazırlamış olacaktır.

Projenin üçüncü maddesi ile vilayetlerde sancaklardan gelen 12 ya da 22 kişiden oluşacak bir genel meclis kurulması, mecliste her milletin nüfusuyla orantılı olacak şekilde temsil edilmesi ve her unsurun en az bir delege ile temsil edilmesi önerisi yapılmaktadır. Genel meclis yıllık bütçeyi hazırlamakla, vergilerin dağılımıyla, gelirlerin ve harcamaların toplanmasıyla yükümlü olmalıdır. Bu ıslahat önerisi uygulandığı takdirde idari yapısı, meclisi ve bütçesiyle Özerk bir Ermenistan kurulması yönünde önemli bir adım atılmış olacaktır.

Projenin dördüncü maddesinde vilayetlerin sancaklara bölünmesi ve her sancağın, “idari merkez” veya “baş sancak” da dâhil olmak üzere vali tarafından aday gösterilen ve padişah tarafından atanan bir mutasarrıfın yönetimi altında olması gerektiği, mutasarrıfın sancakta sayısal veya servet olarak en önemli pozisyonda olan topluluk arasından seçilmesi ilkesine yer verilmiştir. Gayrimüslimler öteden beri ticarete öncü oldukları, varlıklı oldukları bilinen bir gerçektir. Bu ilke ile gayrimüslimlerin sayısal olarak üstün olmasalar bile zenginlikleri ile mutasarrıf olmalarının önü açılmaya çalışılmıştır.

Projenin beşinci maddesinde sancaklar kazalara bölünmeli, her kaza, mutasarrıf tarafından aday gösterilen ve vali tarafından atanan bir kaymakamın yönetimi altında olmalıdır. Kaymakam kazada sayısal veya servet olarak en önemli pozisyonda olan topluluk arasından seçilmelidir. Kazalar nahiyelere bölünmeli, her nahiyeye köy muhtarları tarafından özgürce seçilen ve mutasarrıf tarafından atanan bir müdürün yönetimi altında olmalıdır. Her köy de, köylüler tarafından özgürce seçilen ve kaymakam tarafından atanan bir muhtarın yönetiminde olmalıdır. Etnik bakımından karışık köylerde her cemaat bir muhtar seçmelidir. Ancak 20 hane ve altında olan köylerin, sayıca en fazla olan cemaatten seçilecek sadece bir muhtarı olmalıdır. Hane sayısı 10 veya daha az olan köylerin muhtarı olmamalıdır. Büyük köylerde, en az 50 haneden oluşan “mahalleler” bir muhtar seçmelidir. Dördüncü madde dâhilinde mutasarrıflıklarda yapılan düzenleme kazalarda da yapılmış, kazalarda Gayrimüslimlerin sayısal olarak olmasa bile zenginlikleri ile kaymakam olmalarının önü açılmaya çalışılmıştır.

Projenin altıncı maddesinde sancak, kaza ve köy meclislerine, meclis azalarının sayıları ve seçilmesi hususuna yer verilmiştir. Her kazanın 3 ya da 6 üyeden oluşan bir idare meclisi olmalıdır. Her cemaat bu mecliste bir üye ile temsil edilmelidir. Mevcut cemaat sayısının altıyı geçmesi durumunda sadece en önemli altı cemaat temsil edilmelidir. Sancağın “idari merkez” kazasındaki idari meclis altı üyeden oluşmalıdır. İdari meclis, genel meclis ve valinin kararlarını yürütmesinde kaymakama yardımcı ve kazanın genel yönetimi ile ilgili tüm sorunların, mali konuların, kamu çalışmalarının, eğitim, zirai konuların vb.

tartışılacağı yer olmalıdır. İdari meclis, kaymakamın başkanlığında, gerektiğinde başkan yardımcısı olarak atadığı bir yetkilinin başkanlığında sürekli toplantı halinde olmalıdır. Meclis üyeliğinde hükümet yetkilileri ve dini liderler de dâhil görev dışı üyelere izin verilmemelidir. Köy muhtarına, köylüler tarafından seçilecek ihtiyar heyeti yardımcı olmalıdır.

Projenin yedinci maddesinde her cemaatin vilayetin merkez sancağında cemaatin önde gelenleri tarafından seçilmiş bir vekili bulunmalı ve bu vekil cemaatin özel çıkarlarını gözetmelidir. Osmanlı hukuki ve idari yapısı içinde Müslümanların olduğu kadar Gayrimüslimlerin de haklarını arayacağı, sorunlara çözüm getirecek pek çok kurum var iken cemaatlerin vilayet merkezinde temsilci bulundurmasının Osmanlı idari sisteminde ikilik çıkarmaya, cemaatleri örgütlemeye yönelik bir girişim olduğunu aşikârdır.

Projenin sekizinci maddesinde kanun önünde herkesin eşitliği sağlanmalı, feodal ayrıcalıklar ortadan kaldırılmalıdır. Hıristiyanların hakkaniyetli bir oranda kamu hizmetlerinin birçok dalında istihdam edilmelidir. Vali tarafından verilen genel talimatlar ve mahkeme kararları, birden fazla cemaati ilgilendiren konularda vilayetin iki ana dilinde yayınlanmalıdır ilkesine yer verilmiştir. İki anadil ile hangi dillerin kastedildiği de belirtilmemişse de Türkçenin yanı sıra diğer anadilin Ermenice olduğunu tahmin etmek zor değildir. Temel hak olarak görülen anadilin kullanılmasına istinaden tasarlanan bu uygulama ile Gayrimüslim unsurların idari, adli, hukuki yapıda önemli bir yere sahip olmaları düşünülmüş ise de bu durumun esasen toplumsal imtizacın bozulmasına yol açacak bir amaca matuf olduğu görülecektir.

Projenin dokuzuncu maddesi ne göre her sancakta Bidayet Mahkemesi kurulmalı, bu mahkeme vali tarafından atanacak bir hâkim ve yardımcı hâkimden ve sancağın en önemli altı cemaati tarafından seçilecek altı üyeden oluşmalıdır. Bu maddede zikredilen altı cemaatin isimleri zikredilmemiştir. Aynı şekilde Vilayet hükümet konağında bir Yüksek Hukuk Mahkemesi kurulması ve bu mahkemenin de vilayetin altı önemli cemaatinden vali tarafından seçilecek altı hâkim ve aynı cemaatler tarafından seçilecek altı üyeden oluşması önerilmiştir. Yerel ihtiyaçlara göre Bidayet Mahkemelerinin sayısı vali tarafından artırılabilir. Bidayet Mahkemeleri modeli üzerinden Seyyar Ağır Ceza Mahkemeleri'nin kurulması Vilayet Genel Meclisi tarafından tartışılmalıdır. Her vilayete bir hukuk müfettişi atanmalıdır. Hukuk müfettişi yozlaşmış veya yetersiz yetkilileri işten atma ve hapisanelerin tasfiyesi, vb. gibi yönetim yetkilerine sahip olmalıdır. Açıkça anlaşılacağı gibi bu madde ile Gayrimüslimlerin hukuki yapıya dâhil olmaları, hatta bu yapı içerisinde söz sahibi olmalarına çalışılmıştır.

Projenin onuncu maddesine göre Köy muhtarları ve ihtiyar heyetlerinden oluşan Uzlaşma Mahkemeleri kurulmalı, ancak bunların polisiye veya suç davalarında bir yetkisi olmamalıdır. Nahiye müdürleri 200 kuruşa kadar

davalarda temyize mahal olmadan sulh yargıcı olarak görev yapmalıdır. 200 kuruşun üzerinde miktarları ilgilendiren davalara Bidayet Mahkemeleri bakmalıdır. Karışık davalar, yani birden fazla cemaatin taraf olduğu davalar, konu olan miktardan bağımsız olarak, davanın tarafları müdürün kararını kabul etme konusunda görüş birliğinde değilse Bidayet Mahkemelerine gidilmelidir. Prensip olarak her dava tam yetkili mahkeme tarafından görülmelidir. Eğer davanın tarafları aynı cemaate mensup ise farklı bir cemaate mensup hâkimi reddetme hakkına sahip olmalıdır. Ancak bu hâkim her halükarda mahkemeye yardımcı olmayı sürdürmelidir.

Projenin on birinci maddesinde suç davaları üç kategoriye ayrılmıştır. Polisiye davalar “kanun ihlalleri”, sulh hâkimi olarak görev yapan müdürler tarafından; kabahatler “küçük suçlar”, Bidayet Mahkemeleri tarafından; “ağır suçlar” Yüksek Hukuk Mahkemesi tarafından görülmelidir. Son olarak cezalar, devletin diğer bölgelerinde uygulanan formaliteler sonuçlanmadan icra edilmemelidir.

Projenin on ikinci maddesi ise, ticari mahkemelerin kurulması ile ilgilidir. Ticaret Mahkemesi, vali tarafından atanacak ve hâlihazırda tüccar olan veya geçmişte tüccarlık yapmış bir hâkim ve sancağı oluşturan kazalardaki İdari Meclisler tarafından seçilecek dört üyeden oluşmalıdır. Bu maddede de öteden beri ticarete öncü gayrimüslimlerin Ticaret Mahkemesi’nde hâkim olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Projenin on üçüncü maddesine göre hâkimler vali tarafından beş yıllığına atanmalıdır. Kaza İdare Meclislerinin üyeleri köy muhtarları tarafından seçilmelidir. Vilayet genel meclisi, kaza idare meclisleri tarafından seçilmelidir. Muhtarlar ve ihtiyar heyetleri köy halkı tarafından seçilmelidir. İdare meclis personelinin üçte biri her iki yılda bir değişmeli ve ayrılan üyeler yeniden seçilebilmelidir.

Projenin on dördüncü maddesinde hâkimler ile ilgilidir. Hâkimler eylemlerinden sorumlu olmalıdır, yapılacak araştırmada birinin lafi dolaştırdığı, makamına uygun olmayan bir davranışta bulunduğu anlaşıldığında görevinden uzaklaştırılmalı ve davranışları için cezalandırılmalıdır.

Projenin on beşinci maddesine göre atanacak bir kâtip tüm gelişmelerin raporunu hazırlamaktan ve gayr-i menkullerin transferi ile ilgili tüm kontratların kaydını tutmakla sorumlu olmalıdır. Sorgu Hâkimleri, mahkemelerin üyesi olmamalıdır.

Projenin on altıncı maddesine göre başka bir vilayette bir ağır suç veya kabahat işleyen vilayet vatandaşları buldukları vilayette yargılanmalıdır. Vilayetler arasında oluşturulacak mütekabiliyet esasına göre suçluların değişimi ve bunları takip eden polis yetkililerin bitişik vilayetlerde bu amaçla sınırın ötesinde takibat yapması sağlanmalıdır. Suçluları kanun huzuruna çıkarmayı

ihmal eden veya açıklanamayacak şekilde geciktiren hükümet yetkilileri suç ortağı olarak yargılanmalı ve kanuna uygun olarak cezalandırılmalıdır. Diğer vilayetlerle ilişkiler, burada belirtilenlerin dışında şu an mevcut olduğu biçimde sürdürülmelidir. Normal koşullarda vali düzeni sağlamak ve kanunları uygulamak için her 1.000 kişi için 7 oranıyla istihdam edilecek karışık polis gücünden yararlanmalıdır. Polislerin herhangi bir şekilde para veya benzeri bir armağan alması yasaklanmalı, üniforma giymeleri sağlanmalıdır. Çok acil durumlarda ve genel meclisin fikrini almak şartıyla vali düzenli ordunun yardımını isteyebilmelidir. Birlik komutanı olan subayın alınması gereken önlemler konusunda valiye danışması ve valinin sorumluluğunda hareket etmesi sağlanmalıdır.

Projenin on yedinci maddesi vilayet gelirlerinin dağılımı ile ilgilidir. Vilayet gelirlerinin, hayvan vergisi, aşar ve emlak vergisinden oluşan sabit bir kısmı (dörtte biri olabilir) devlet hazinesine ödenmelidir. Kalan kısım (dörtte üçü olabilir) vilayet genel meclisi tarafından bütçe hazırlanırken polis, hukuk, idari ve kamu çalışmaları, vb. arasında paylaştırılmalıdır. Geriye kalan bakiye devlet hazinesine ödenmelidir. Defterhane gelirleri de dâhil daha küçük vergiler de vilayet genel meclisi tarafından paylaştırılmalıdır. Vakıf gelirleri de camilerin, okulların, köprülerin, çeşmelerin bakımı, vb. yerlere harcanmalıdır. Yozlaşmış ve yetersiz memurların derhal azli ile bazı yetkilerle donatılmış mümkünse Avrupalı bir mali müfettiş atanmalıdır. Vilayet genel meclisi derhal bir komite atayarak belli aralıklarla ödemeler ve vergiler, hali hazırda vilayetçe kullanılmakta olan havalelerle ilgili konulardaki sorunların incelenmesini sağlamalıdır. Bu komitenin raporu üzerine genel meclis görünürde ödenmesi mümkün görünmeyen vergi taksitlerini iptal etme yetkisine sahip olmalıdır. Sadece tüm maaş ödemeleri yapıldıktan sonra ve genel meclis tarafından onaylanmış vergi taksitlerinden ödenmek üzere mevcut havaleler ve vilayet borçları ödemeleri gerçekleştirilebilmelidir. Kamu işleri ve tüm olağandışı harcamalar için Babıâli'nin onayı alınmalıdır.

Projenin on sekizinci maddesinde kısa süre içinde köy ve cemaat bazında bir nüfus sayımı ve işlenen toprakların kadastro yapılması, buna bağlı olarak idari birimlerin yeniden taksiminin gerçekleştirilmesi önerilmiştir. Taksimatın özellikle cemaat gruplarına ve iletişim yollarının geliştirilmesine önem verecek bir şekilde yapılması ve topluluklar gruplanırken idari zorluklar yaratacak düzenlemelerden kaçınılması istenmiştir. Ayrıca atanmış bir komisyon tarafından toprak ve ev gibi malların yeniden değerlendirilmesi, komisyonda vali tarafından atanan bir emlak memuru ve nahiyenin dört temel cemaatinin her birinin seçtiği dört üye bulunmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

Bu maddede açıkça görüleceği üzere nüfus sayımı yapılarak hangi bölgede hangi etnik ya da dini grubun yoğun olduğu tespit edilecek ve ardından taksimat bu hususlara göre yapılacaktır. Nahiye, kaza ya da sancak bazında çoğunluk sağlanacak ve ileride bu idari bölgelere yönetici, idari memur görevlendirilirken

çoğunluk ilkesine dikkat edilecektir. Tüm bu ayrıntılara binaen bu madde ile çoğunluk ilkesine uygun olarak bölgenin muhtariyeti ve idari özerkliğinin önü açılmaya çalışılmıştır.

Projenin on dokuzuncu maddesinde sadece laik veya rahipleri ilgilendiren konularda, eğer üstleri konuyu normal mahkemelere iletmeye karar vermezse, sorun dini amirler tarafından incelenmeli önerisine yer verilmiştir.

Yirminci madde de ise hiçbir dini kurumun, polislerin aramakta olduğu herhangi bir kişiyi korumaması gerektiği ifade edilmiştir.

Projenin yirmi birinci maddesinde Ermenilere kendi anayasalarında tanınan haklar saklı olmalıdır ilkesine yer verilmiştir. Zaten Osmanlı Devleti, 1863 tarihinde 99 maddelik Ermeni Nizamnamesi'ni kabul etmiştir. Zira projenin yazıldığı tarihte nizamnamenin geçerliliğini korunduğu görülmektedir¹⁰.

Projenin yirmi ikinci maddesi cemaatlerin eğitim kurumları ile ilgilidir. Eğitim için bütçeden herhangi bir meblağ ayrılmamalıdır. Her cemaat kendi öğretimini kendi istediği biçimde sürdürmek ve gerekli gördüğü eğitim kurumlarını oluşturmakta serbest olmalıdır. Bu madde ile cemaatlere eğitim hususunda tam bir serbestlik verilmek istenmiştir.

Projenin son maddesi olan yirmi üçüncü maddesinde projede kastedilen cemaatlerin hangileri olduğu belirtilmiştir. Adı geçen cemaatler; Sünni Türkler, Kızılbaş Türkler, Sunni Kürtler, Kızılbaş Kürtler, Çerkezler, Avşarlar, Gregoryan Ermeniler, Katolik Ermeniler, Protestan Ermeniler, Grekler, Nasturiler, Keldaniler, Yezidiler ve Araplardır. Burada Türklerin, Sünni Türkler, Kızılbaş Türkler, Avşarlar gibi ayrı etnik gruplar olarak gösterilmesi düşündürücüdür.

Ayrıca raporun sonunda sayıları 500'ü geçmeyen cemaat temsilcilerinin kazalardaki idare meclislerine veya hukuk mahkemelerinin herhangi birine katılma hakkına sahip olmayacakları belirtilmiştir. Ancak küçük bir cemaat üyesi mahkemede bir davanın tarafı olduğu veya kendisi Bidayet Mahkemesi'nde yargılandığı takdirde ilgili cemaatten bir üyenin; dava Yüksek Hukuk Mahkemesi'nde görülüyor ise bu cemaatten bir üyenin ve hâkimin mahkeme heyetine dâhil edilmesi gerektiği belirtilmiştir¹¹.

Wilson, bu ıslahat projesini Lübnan Nizamnamesini¹² örnek olarak hazırladığını belirtmiştir. Lübnan Nizamnamesi sadece Cebel-i Lübnan Vilayeti'ni kapsamına karşılık bu proje, birçok Anadolu Vilâyeti'ni içine

¹⁰ Düstur, 1. Tertip, C. II., s. 938-961.

¹¹ TNA., F.O. 195/1363, No. 24/1, Yarbay Sir C. Wilson'dan The Earl of Dufferin'e, 11 Ağustos 1881.

¹² 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi için bkz; *Salnâme-i Cebel-i Lübnan*, 2. Def'a, H. 1305 (1888), Mutasarrıfıyet Matbaası.

almaktadır. Bu nedenle Wilson, nizamnameyi Anadolu Vilâyetleri'nin değişen ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlediğini belirtmiştir. Konsolos Wilson, Ermenilerle meskûn bölgelerin 4 veya 5 büyük vilayete bölünmesi ya da 2 sancak büyüklüğünde küçük vilayetlerden oluşması gerektiğini ileri sürmüştür. İlk öneriyi Ermenilerin, ikinci öneriyi ise Osmanlı Devleti'nin tercih edeceğini belirten Wilson, idari çerçeveden bakıldığında daha küçük bölünmenin tercih edilmesinin daha mantıklı olduğunu belirtmiştir. Projesinde yer almamasına rağmen Konsolos Wilson, vilayetlerden birine “Ermenistan” adı verilmesi konusunu gündeme getirerek, Avrupalı Devletlerin bu konu ile ilgili önceden kesin tavır almazlar ise konunun huzursuzluğa yol açacağını ve oldukça büyük tartışma yaratacağını da ifade etmiştir¹³.

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles W. Wilson ve Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Olan Bölgelerin İslahına Yönelik Hazırlanmış Oldukları Memorandum

Sivas Vilayeti'nde ikamet eden Konsolos Wilson, Sivas Vilayeti'nin doğusundaki bölge ve insanlar hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığını ve kendi projesinin Sivas'ın doğusundaki vilayetlerde de uygulanabilmesi için İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Binbaşı Trotter'ın¹⁴ bazı önerilerde bulunabileceğini ve birlikte bir proje hazırlayabileceklerini İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Frederick Temple Hamilton Blackwood Dufferin'e¹⁵

¹³ TNA., F.O. 195/1363, No. 24, 11 Ağustos 1881; TNA., F.O. 424/123, No. 104/1, 11 Ağustos 1881, s. 146.

¹⁴ Binbaşı Henry Trotter, R.E., 8 Mayıs 1877'de İstanbul'a İngiltere'nin askeri ataşesi olarak görevlendirilmiş, 7 Ekim 1878'de de Erzurum'a konsolos olarak atanmıştır. İngiliz kaynaklarında Trotter'ın 15 Mayıs 1879'da ise Diyarbakır, Erzurum, Muş, Harput ve Van Paşalıklarının dâhil olduğu bölgeye Kürdistan Konsolosu olarak atandığı ifade edilmektedir. Bu yeni görev tanımıyla Trotter'ın görev alanı Erzurum Vilayeti'nden daha geniş bir sahayı kapsamaktadır. Bkz; *Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1880*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-third Publication, London, p. 38, 195; *The London Gazette*, 17 June 1879, Issue: 24734, p. 3965. Ermeni Alfabesi ile basılan İstanbul'daki Tercüman-ı Efkâr isimli gazetenin 4 Haziran 1879 tarihli nüshasında Erzurum'a İngiliz Hükümeti tarafından atanan Trotter'ın Kürdistan Konsolosluğu ismiyle atanması şiddetle kınanmış, bu yüzden İngiliz Hükümeti ağır şekilde eleştirilmiştir. Trotter, Ermenileri küstürmemek adına yürüttüğü konsolosluğun adını Ermenistan ve Kürdistan Konsolosluğu olarak isimlendirilmesinin uygun olacağını belirtse de, bu teklifin ne İstanbul'daki Büyükelçisi Layard tarafından Babiâli'ye sunulması, ne de Babiâli tarafından bu teklifin kabulü mümkün görülmemiştir. Bkz; Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 17.

¹⁵ Frederick Temple Hamilton Blackwood Dufferin, Earl of, K.P., 26 Mayıs 1881 tarihinde İngiltere'nin Dersaadet Büyükelçiliğine atanmıştır. *Foreign Office List: Forming a*

iletmiştir¹⁶. Bunun üzerine çalışmalara başlayan Genel Konsolos Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter, birlikte 15 maddelik bir memorandum hazırlamışlar ve bu memorandumu 23 Ağustos 1881'de Büyükelçi Dufferin'e sunmuşlardır¹⁷. Memorandum ile Ermenilerin meskûn oldukları vilayetlerin ıslahı için önerdikleri hususlar şunlardır:

1. Madde: Projede belirtilen ıslahatlar Ermenilerin yaşadığı bölgede uygulanabilir bir yapıdadır. Bu ıslahatların yapılması arzu edilmektedir.

2. Madde: Kabaca ıslahat bölgesi Malatya Sancağı, Sivas Vilayeti'nin Sivas, Karahisar (Şarki Karahisar) ve Tokat Sancakları, Halep Vilayeti'nin Maraş Sancağı ve Adana Vilayeti'nin Sis Sancağı'nın bir kısmı hariç Erzurum, Van, Bitlis, Hakkâri, Harput, Dersim ve Diyarbakır Vilayetleri'nden oluşmaktadır.

3. Madde: Avrupalı Devletlerin onayı ile en az üç yıllık bir süre için ıslahatların gözetimi amacıyla iki temsilci atanmalıdır. Bunlar, bazı sınırlamalar ile mutasarrıf düzeyine kadar rüşvetçi ve yetersiz yetkilileri atmak da dâhil olmak üzere her türlü yürütme yetkisine haiz olmalıdır. Bir temsilci Erzurum, Van, Bitlis ve Hakkâri bölgeleri, diğeri de yukarıda belirtilen bölgenin geri kalanı üzerinde yetkili olmalıdır.

4. Madde: Şu anda da olduğu gibi bölge vilayetlere, sancaklara, kazalara, nahiyelere ve köy veya mahallelere ayrılmalıdır. Temsilciler, vilayetlerin valilerine ve genel meclislerine danışarak bölgesel sınırları değiştirmeye yetkili olmalıdır.

5. Madde: ıslahatların başarıyla uygulanması hemen tamamen valilerin kişisel karakterlerine bağlı olduğundan bu yetkililerin seçiminde büyük dikkat gösterilmeli ve bu seçimler mutlaka padişaha bırakılmalıdır. Valiler beş yıl süreyle atanmalıdır. Bu iş için görevlendirilecek komisyon, ancak valinin görevini kötüye kullandığını veya valinin yetersiz olduğunu tespit etmesi durumunda valiyi görevden alabilmelidir. Sancaklardaki mutasarrıflar vali tarafından seçilmeli ve temsilcinin tavsiyesi ile padişah tarafından atanmalıdır. Üç veya daha fazla sancağa sahip vilayetlerde merkez sancağa bir mutasarrıf atanmalı ve yokluğunda valiye vekâlet etmelidir. Bu görevler de beş yıl süreli olmalıdır. Kazalardaki kaymakamlar mutasarrıflar tarafından seçilmeli ve temsilcinin tavsiyesi ile padişah tarafından beş yıl süreyle atanmalıdır. Kaza nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan ise kaymakam Hıristiyan olmalı, eğer Müslüman ise Müslüman olmalıdır. Nahiye müdürleri köy muhtarları tarafından özgür bir biçimde iki yıl süreyle seçilmelidir. Bir müdürün yeniden seçilebilmesi

Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1883, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty Sixth Publication, London, p. 89.

¹⁶ TNA., F.O. 195/1363, No. 24, 11 Ağustos 1881; TNA., F.O. 424/123, No. 104/1, 11 Ağustos 1881, s. 146.

¹⁷ TNA., F.O. 78/3284, No. 765, Yarbay Sir C. Wilson ve Major Trotter'dan The Earl of Dufferin'e, 23 Ağustos 1881 (Bkz. Ek 2)

için oyların $\frac{3}{4}$ 'ünü almalıdır. Köy ve mahalle muhtarları serbestçe köylüler veya kentliler tarafından seçilmelidir. Karışık köylerde her cemaat tarafından bir muhtar seçilmelidir. 20 veya daha az haneye sahip köylerde sadece tek bir muhtar seçilmeli, on veya daha az haneye sahip olanlarda ise muhtar bulunmamalıdır.

6. Madde: Vilayetlerde mevcut idare meclisleri lağvedilmelidir ve bunların yerine hâlihazırda ismen mevcut olan genel meclisler oluşturulmalıdır. Genel meclislerde sadece 18 maaşlı üye bulunmalı ve bunlar diğer yetkilerine ek olarak vilayet harcamaları üzerinde kontrol yetkisine haiz olmalıdır. Genel meclisin oluşumu ve seçim yöntemine gelecekte karar verilmeli, fakat vilayette 500 kişiden oluşan her topluluk en az bir temsilci göndermeli ve belki de her cemaatin dini lideri hariç resen üye bulunmamalıdır. Genel meclise valiler başkanlık etmelidir.

7. Madde: Vilayet gelirlerinin sabit bir oranı hazineye aktarılmalı, kalanı ise genel meclisin kontrolü altında vilayetin dâhili idaresine ve kamu işlerine ayrılmalıdır. Vilayette askeri birlikler mevcutsa bunlarla ilgili harcamalar hazineye ayrılan yüzdeden düşülmeli ve hiçbir şekilde vilayete ayrılmış kısımdan bunlarla ilgili harcama yapılmamalıdır. Vilayet gelirleri üzerinde havalelerin düşülmesi sistemi terk edilmeli ve mevcut havaleler sadece hazineye ayrılan pay kullanılarak ödenmelidir. Mevcut aşar vergisi toplama sistemi, mevcut suiistimallerin ortadan kaldırılması için yeniden düzenlenmeli ve geliştirilmelidir. Vakıf gelirleri ilgili konulara, yani camilerin, okulların, köprülerin, çeşmelerin, vb. bakımları için harcanmalıdır.

8. Madde: Sancaklardaki idari meclisler lağvedilmelidir, ancak her kazada, şu an da olduğu gibi idari meclisler görevlerini sürdürmelidir. Bu mecliste dört ila altı üye bulunmalı ve bunlar hakkaniyet ölçüsü içinde kazadaki cemaatlerin sayısal gücünü yansıtmalıdır. Bu meclislerde belki sadece cemaatlerin dini liderleri dışında resen atanan üyeler bulunmamalıdır. Bu meclise kaymakam başkanlık etmelidir.

9. Madde: Mahkeme ve hukuk sisteminde bir ıslahat yapılması elzemdir. Bu ıslahat müdürler ve kaymakamlara iyi tanımlanmış hakimane yetkiler verilmesi, Seyyar Ağır Ceza Mahkemelerinin kurulması, mahkeme ve hâkim sayılarının azaltılması, hukuk süreçlerinin basitleştirilmesi, dolayısıyla bunlarla ilgili harcamaların düşürülmesi ve belirli sayılarda Hıristiyan'ın mahkemelerde memur, kâtip, vb. görevlerde istihdam edilmesi şeklinde yapılmalıdır. Adli müfettişlere hukuk görevlilerinin karıştığı rüşvet ve yolsuzluk olaylarında, hukuki süreçlerde vuku bulabilecek düzensizlikleri kontrol etme konusunda ve suçlanan kişilerin derhal mahkemeye çıkarılması yoluyla hapisanelerin boşaltılmasını sağlamak konusunda temsilcinin onayıyla müdahil olabilmelerine izin verecek derecede etkin yürütme yetkileri verilmelidir. Yakın zamanda oluşturulan genel savcı ve genel savcı yardımcısı kadroları lağvedilmelidir. Sorgu

Hakimleri hiçbir zaman mahkeme üyesi olmamalıdır. Ticari Mahkeme Hâkimleri, tüccar veya daha önce ticaretle uğraşmış kişiler olabilir. Bir rüşveti alan ile vereni aynı şekilde cezalandıran mevcut rüşvet kanunu değiştirilmelidir. Herhangi bir kanunsuz eylemle suçlanan kamu görevlileri normal mahkemelerde yargılanmalıdır.

10. Madde: Bütün Osmanlı tebaası kanun önünde eşit olmalıdır ve kamu dairelerinde Hıristiyanlar hakkaniyet çerçevesinde istihdam edilmelidir.

11. Madde: Vilayetlerde düzen, içinde adil bir oranda Hıristiyan polis memurları bulunan karışık bir polis veya jandarma kuvveti aracılığıyla sağlanmalıdır. Bu güç etkin bir biçimde organize edilmeli ve her bin kişiye düşen sabit Müslüman, Hıristiyan oranına sadık kalınarak istihdam edilmelidir. Her temsilcinin altına yüksek rütbeli ve deneyimi kanıtlanmış bir yetkili atanmalı ve bu kişi temsilciye polis kuvvetlerinin organizasyonu konusunda yardımcı olmalıdır. Suçlu takibindeki polis memurlarına bu amaçla komşu vilayetlerin sınırlarını aşma yetkisi verilmelidir.

12. Madde: Resmi yetkililere, hareket halindeki askerlere ve polis kuvvetlerindeki subay ve memurlara zorla veya gönüllü olarak köylülerin konaklama sağlaması kesinlikle yasaklanmalı ve bunu ihlal edenler ağır bir şekilde cezalandırılmalıdır. Konaklama sağlanması ile ilgili düzenlemeler askeri yetkililerle birlikte belirlenmeli ve sıkı bir şekilde uygulanmalıdır.

13. Madde: Her nahiyenin arazi ve evleri köy meclisi ile birlikte çalışan bir arazi yetkilisi tarafından değerlendirilmelidir. Bir an önce her köy ve cemaat bazında nüfus sayımı yapılmalı ve her cemaatin vilayet meclislerinde uygun bir şekilde temsil edilmesini sağlayacak biçimde mülki sınırlar yeniden düzenlenmelidir.

14. Madde: Göçebe Kürtlerle ilgili olarak, aşiret memuru unvanıyla yüksek düzeyde bir yetkilinin atanmasını ve bunun hükümet ve bütün göçebe Kürt aşiretleri arasında ana iletişim merci olmasını öneriyoruz. Bu yetkili, hırsızları ve diğer basit suçluları derhal tutuklama ve cezalandırma konusunda tam yetkili olmalı, etkin bir refakatçiye sahip olmalı ve sürekli hareket halinde olmalı, bir aşiretten diğerine seyahat etmeli, onlarla iç içe olmayı başarabilmeli, emri altında yetkin yardımcılara sahip olmalı, bu yardımcılar da hakimane yetkilerle donatılmalı ve bunlardan biri yıllık göçleri sırasında bütün büyük aşirete istisnasız eşlik etmelidir. Hükümet tarafından ikna yöntemleri uygulanarak bu göçerlerin yavaş yavaş yerleşik hale geçirilmesi sağlanmalıdır. Türk-İran sınırı konusunda, burada sürekli olarak görülen düzensizlik ve sorunların durdurulması amacıyla iki hükümet arasında bir anlaşma imzalanması arzu edilmektedir.

15. Madde: Yeni düzenlemelerde cemaat olarak kabul edilmesi gereken topluluklar şunlardır: Sünni Türkler, Kızılbaş Türkler, Sünni Kürtler, Kızılbaş

Kürtler, Çerkezler, Avsarlar, Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler, Protestan Ermeniler, Yunanlar, Nesturiler, Keldaniler, Yakubiler, Suriyeli Katolikler, Yezidiler ve Araplar¹⁸.

Wilson ve Trotter, bölgede radikal ıslahatların uygulanmasının kesinlikle gerekli olduğunu ve Rus sınırının batıya yönelik ilerlemesine engel olunabilmesi halinde bu uygulamaların bölgede önemli bir gelişim sağlayacağını belirtmişlerdir. Konsoloslar ıslahatları denetleyecek iki kişinin görevlendirilmesi, yetenekli valilerin atanması ve bölgede karma bir polis ve jandarma teşkilatının organize edilmesi durumunda hukuk ve düzenin korunacağı görüşünü savunmuşlardır. Ayrıca yerel yönetim masraflarını karşılamak amacıyla her vilayetin yıllık gelirinin bir kısmının ayrılması ve İstanbul'daki merkezi yönetimin hiçbir müdahalesi olmaksızın bayındırlık işleri için kullanılmasının çok önemli olduğunu vurgulamışlardır. Konsoloslar bölgede radikal ıslahatların uygulanması için Avrupalı Devletler tarafından iki veya daha fazla temsilcinin belli bir süre için görevlendirilmesinin, bu kişilerin Türk temsilciler tarafından resmen tanınmasının ve Avrupalı Devletler adına ıslahat uygulamalarını gözetlemelerinin şart olduğunu belirtmişlerdir¹⁹.

Wilson ve Trotter'ın birlikte hazırlamış oldukları rapor İngiliz Dışişlerince memnuniyetle karşılanmış ve bu rapor için kendilerine teşekkür edilmiştir²⁰. Konsolosların hazırlamış oldukları ıslahat projesinde ilgili vilayetlerde yapılması düşünülen idari, adli, mali ıslahatlar ve güvenliğin temini konusunda alınması gereken tedbirler madde madde en ince ayrıntısına kadar sıralanmış, Sivas Vilayeti'nin büyük bir kısmı ıslahat bölgesinden çıkarılmıştır²¹. Wilson ve Trotter'ın birlikte hazırlamış oldukları bu proje, Wilson'ın tek başına hazırlamış olduğu projeden daha makul ve Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakları konusunda bir nebze daha ılımlı olduğu intibasını vermektedir.

İngiliz Büyükelçi Dufferin, Berlin Antlaşması'nda söz verilen ıslahatların bir an önce icrası için Babiâli nezdinde teşebbüse geçmiş 22 Ağustos 1881'de Sadrazam Said Paşa'yı ziyaret ederek ıslahatların bir an önce icrasını istemiştir²². 4 Ekim 1880'de Dufferin ile meslektaşısı Rus Büyükelçi, Wilson ve

¹⁸ TNA., F.O. 78/3284, No. 765, Yarbay Sir C. Wilson ve Major Trotter'dan The Earl of Dufferin'e, 23 Ağustos 1881.

¹⁹ TNA., F.O. 195/1363, No. 25, Yarbay Sir C. Wilson ve Major Trotter'dan The Earl of Dufferin'e, 23 Ağustos 1881; TNA., F.O. 424/123, No. 105/1, Colonel Sir C. Wilson ve Major Trotter'dan Earl of Dufferin'e, 23 Ağustos 1881, s. 150.

²⁰ TNA., F.O. 424/123, No. 118, Earl Granville'den Earl of Dufferin'e, 20 Eylül 1881, s. 168.

²¹ 11 Mayıs 1895 tarihli Avrupalı Devletlerin ıslahat projesinde bu husus dikkate alınmayacak ve Vilâyât-ı Sitte içinde Sivas'ın tamamı yer alacaktır.

²² TNA., F.O. 424/123, No. 75, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 23 Ağustos 1881, s. 119-121.

Trotter'ın hazırlamış olduğu proje üzerinde çalışmış ve projedeki önerileri göz önüne alarak bir ıslahat taslağı kaleme almışlardır. Hazırlanan bu taslak proje 9 Şubat 1882'de Büyükelçilerin katıldığı toplantıda büyükelçilere sunulmuş ve oybirliği ile kabul edilmiştir²³. Hazırlanan ve büyükelçiler tarafından kabul edilen bu proje, 11 Mayıs 1895 tarihli Avrupalı Devletlerin ıslahat projesinin ana hatlarını oluşturması bakımından ayrı bir öneme sahiptir²⁴.

11 Mayıs 1895 tarihli proje ise İngiltere, Rusya ve Fransa Devletleri'nin İstanbul'daki Büyükelçileri tarafından hazırlanmıştır²⁵. Kırk maddeden oluşan ıslahat projede, genel hatlarıyla, valilerin tayini ile ilgili teminat verilmesi, siyasi suçlulardan hüküm giyen Ermenilerin affedilmesi, göç ve sürgün edilen Ermenilerin yerlerine döndürülmesi, hapisanelerin ve mahkûmların durumunun kontrol edilmesi, vilayetlerde yapılacak ıslahatın kontrolü için bir fevkalâde bir komiser atanması, Sason ve başka yerlerde zarar gören Ermenilerin zararlarının devletçe karşılanması, İstanbul'da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması, din değiştirme meselesinin bir nizama bağlanması, Ermenilere verilen hukuki imtiyazların bütünüyle korunması ve uygulanması, Anadolu'nun başka bölgelerindeki Ermenilerin durumlarının da dikkate alınması hususları yer almaktadır. Hazırlanan bu 40 maddelik proje ile ayrı bir memorandum 11 Mayıs 1895'de İngiltere, Fransa ve Rus Konsolosların Baş Tercümanları tarafından Mâbeyn Başkâtibine takdim edilmiş ve projenin ıslahatlar çerçevesinde uygulanması istenmiştir²⁶. Avrupalı Devletler tarafından hazırlanan 11 Mayıs 1895 tarihli projeden sonra Avrupalı Devletler, Vilâyât-ı Sitte'de ıslahatların biran önce biran önce icra edilmesi yönünde baskıları arttırmışlardır. Bunun üzerine ıslahatların icrası için çalışmalara hız verilmiş, Ekim 1895'de Babiâli tarafından Anadolu'da bulunan Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratü'l Aziz, Sivas Vilayetlerinde yani Vilâyât-ı Sitte'de icra olunacak ıslahatlar için 16 bölümden oluşan 32 maddelik bir layiha hazırlanmıştır²⁷. Hazırlanan layiha 18 Ekim 1895 gecesi Sultan II. Abdülhamid

²³ Hangi ülkelerin büyükelçilerinin toplantıya katıldığı ve projeyi kabul ettikleri belirtilmemiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/140, No. 17, Earl Granville'den The Earl of Dufferin'e, 5 Nisan 1883, s. 13-15.

²⁴ TNA., F.O. 881/7243X, Memorandum Et Project de Réformes, s. 2-16; TNA., F.O. 78/4629, No. 1, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 18 Nisan 1895; s. 1-16; TNA., F.O. 424/182, No. 182, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895, s.243-258; BOA., Y.EE., 95/2, 23 Zilkade 1312/ 18 Mayıs 1895; Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 307-327 (Bkz. Ek 3)

²⁵ TNA., F.O. 424/182, No. 86, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 18 Nisan 1895, s.106.

²⁶ TNA., F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895, s. 213.

²⁷ 20 Ekim 1895 tarihli Vilâyât-ı Sitte Islahat Layihası'nda; vali, mutasarrıf kaymakam ve muavinlerinin görevlendirilmeleri, görevlendirilecek Müslüman ve Hıristiyan memurların oranı, sancak ve kaza meclisleri ve nahiyelerin teşkili, adli hususlar, polis ve

tarafından tasdik edilmiştir²⁸. Padişah tarafından tasdik edilen islahat layihası 20 Ekim 1895'de şifahi bir nota ile İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçilerine bildirilmiştir²⁹. Islahat layihasının bir sureti de 23 Ekim 1895'de vilayetlere gönderilmiştir³⁰. Islahat layihasının büyükelçilere bildirilmesinden iki gün sonra yani 24 Ekim 1895'de İngiliz Büyükelçi Currie, Fransız Büyükelçi Cambon ile Rus Büyükelçi Nelidoff Babıâli'ye ortak bir nota vermişler ve verdikleri bu nota ile memnuniyetlerini bildirmişlerdir³¹. Osmanlı Devleti esasen bu programın uygulanmasının kendisi açısından ne gibi sakıncalar içerdiğinin farkındaydı. Bunular birlikte baskılara daha fazla dayanamayacak ve bu tarihten sonra Vilâyât-ı Sitte'de islahatının icrası için çalışmalar resmen başlamış³² olacaktır.

Sonuç

İngiltere, diğer ülkelerle olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde açmış olduğu konsolosluklar marifetiyle kurmuş olduğu siyasi, idari, iktisadi ilişkilerine yön vermiştir. İngiltere Hükümeti, çıkarları doğrultusunda hangi bölge üzerinde etkili olmak istiyorsa konsolosluklardan bölgenin kaderine yön verecek konularda raporlar yazmalarını istemiştir. Örneğin İngiltere'nin Bağdat Vilayeti'ne ait konsolosluk defterlerine baktığımızda daha çok iktisadi konulara önem verdiklerini, Vilâyât-ı Sitte'deki konsolosların konsolosluk defterlerine baktığımızda ise konunun daha çok Ermeni-Türk, Ermeni-Kürt ilişkilerine, güvenlik zafiyetine odaklandığını görüyoruz. İngiltere bir yandan konsolosların görev yaptıkları bölgelerle ilgili pek çok konuda istediği bilgiyi tüm ayrıntılarıyla konsolosları tarafından elde ederken bir yandan da belirledikleri politikaları konsolosları vasıtasıyla icra etmiştir. Osmanlı millet sisteminin bozulduğu ve Osmanlı toplumunun dağılmaya başladığı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde

jandarma alımları ve oranları, köy bekçilerinin görevlendirilmesi, hapisane ve tahkikat-ı evveliyeye heyetleri, aşiretler ve Kürtlerin teftişi, Hamidiye Süvari Alayları, emlak senetlerinin kontrolüne dair ayrıntılı hükümler yer almaktadır. Bkz; BOA., Y.EE., 97/55, 1 Cemaziyelevvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y.PRK.BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134 (Bkz. Ek 4)

²⁸ TNA., F.O. 424/184, No. 466/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Konsolos Cumberbatch'a, 22 Ekim 1895, s. 256.

²⁹ BOA., Y.EE., 97/55, 1 Cemaziyelevvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y.PRK.BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

³⁰ BOA., BEO., 697/52210, 11 Teşrin-i Evvel 1311/ 23 Ekim 1895.

³¹ TNA., F.O. 424/184, No. 197/4, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 135-136.

³² TNA., F.O. 424/184, No. 264*, Mr. Herbert'ten Salisbury Markisine, 3 Kasım 1895, s. 157*; TNA., F.O. 424/4629, No. 591, Mr. Herbert'ten Salisbury Markisine, 3 Kasım 1895.

görev yapan konsolosların yoğun olarak ilgilendikleri asıl meselenin ülkede yaşayan özellikle Gayrimüslim unsurların durumları olmuştur. Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı yönetimi üzerinde baskı korumanın en müessir yolu olarak muhtelif unsurların hakları bahanesi ile mütemediyen bir takım taleplerde bulunan İngiltere'nin 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nda (61.madde) kabul ettirilen Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde ıslahat yapılması kararının uygulanmasına özel bir önem verdiğini görmekteyiz. İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosluğu ve Erzurum Konsolosluğu'nca bu konuda hazırlanan raporlar, İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin/politikalarının belirlenmesi itibariyle önemli olduğu gibi İngiltere ile birlikte Rusya ve Fransa'nın Vilâyat-ı Sitte Islahatı hakkındaki politikalarını yönlendirmesi açısından önemli görülmektedir.

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Yarbay Charles William Wilson'ın Ermenilerin sakin olduğu yerlerin ıslahına yönelik hazırlamış olduğu 11 Ağustos 1881 tarihli raporu, İngiltere, Fransa ve Rusya Devletleri'nin hazırlamış oldukları 11 Mayıs 1895 tarihli 40 maddelik Islahat Projesi'nin temelini oluşturması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Wilson'un 23 maddeden oluşan "Ermenilerin Yaşadığı Bölgeler İçin Anayasa Önerisi" başlıklı raporda bölgenin ıslahına yönelik idari, adli, hukuki, siyasi, iktisadi ve sosyal yapıda yapılması istenen ıslahat önerileri yer almaktadır.

Bu rapor yeterli görülmemiş olacak ki Genel Konsolos Wilson'ın isteği ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter ile birlikte 21 Ağustos 1881 tarihli yeni bir rapor hazırlamışlar ve 23 Ağustos 1881'de Büyükelçi Dufferin'e sunmuşlardır. Bu raporun, içerik itibariyle Genel Konsolos Wilson'ın tek başına hazırlamış olduğu ıslahat raporu ile esasen aynı olmakla birlikte daha diplomatik bir dil kullanıldığı göze çarpmaktadır.

İngiltere, Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde siyasi, idari, iktisadi, adli ve sosyal hemen her alanda ıslahat yapılması hususunda harekete geçmiş ve İngiltere'nin Anadolu'daki konsolosları tarafından raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlar Ağustos 1881 tarihinde hazırlanmışsa da İngiltere ile birlikte Fransa ve Rusya'nın Berlin Antlaşması'nda yer alan karara rağmen bu karar doğrultusunda ortak bir ıslahat programı ortaya koymaları hemen mümkün olmamış, 14 yıllık bir zaman geçtikten sonra 1895 tarihinde mutabık kaldıkları bir ıslahat programını kabul etmişlerdir. Bu kadar süre gecikmenin, Rusya ve Fransa'nın çekincelerinin muhtelif sebepleri vardır. Her şeye rağmen 1895'te kabul edilen ıslahat programına bakılırsa içerik itibariyle burada ele almış olduğumuz İngiltere'nin Anadolu'da görevli iki konsolosu tarafından hazırlanan raporların esas alındığı görülmektedir. Bu da ıslahat konusunda gecikmeli de olsa İngiltere'nin belirlediği politikanın (zımmen de olsa) kabul edildiğini göstermektedir. Bu gelişmelerden sonra İngiltere, Rusya ve Fransa 17 Mayıs 1895'de ıslahat programını içeren raporu, icrası talebiyle Osmanlı Devleti'ne vermişlerdir. Söz

konusu ıslahatların yapılması-yapılamaması, sakıncaları ve Osmanlı Devleti'nin çekinceleri ayrı hususlar olmakla birlikte kendisine verilen ıslahat layihasını kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, 20 Ekim 1895 tarihli Vilâyet-ı Sitte Islahat Layihası'nı yayınlamıştır. Osmanlı Devleti'nce uygulamaya sokulan bu layihanın da içerik itibariyle İngiliz konsoloslarınca hazırlanan ilk layihalar ile örtüştüğü görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıâli Evrak Odası Evrakı (BEO)

697/52210

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

95/2; 95/20; 95/22; 97/55; 41/149.

Yıldız Parakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)

43/58

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

265/83.

The National Archives-İngiliz Milli Arşivi (TNA)

Foreign Office (F.O.)

78/3284, No. 24/1, No. 765.

195/1363, No. 24, No. 24/1, No. 25, No. 25/1.

424/91, No. 130.

424/107, No. 194.

424/123, No. 6, No. 75, No. 104/1, No. 104/2, No. 105/1, No. 105/2, No. 113, No. 118, No. 126.

424/140, No. 17.

424/143, No.22.

424/172, No.102.

424/182, No. 86, No. 166, No. 182.

424/184, No. 264*; 197/3; 197/4; 466/2

424/4629, No. 591

881/3793, No.1.

881/5396, No.22.

881/7243X.

Gazeteler

The Edinburgh Gazette, 18 April 1879, Issue:8992.

The London Gazette, 17 June 1879, Issue:24734.

Birinci El Kaynaklar

Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1880,
Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-third Publication, London.

Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1883,
Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty Sixth Publication, London.

Resmi Yayınlar

Salnâme-i Cebel-i Lübnan, H. 1305, Mutasarrifiyet Matbaası.

Düstur, 1. Tertip, C. II.

Muâbedât Mecmûası, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), T.C.
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000.

Kitaplar

ŞİMŞİR, Bilal, *Osmanlı Ermenileri*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

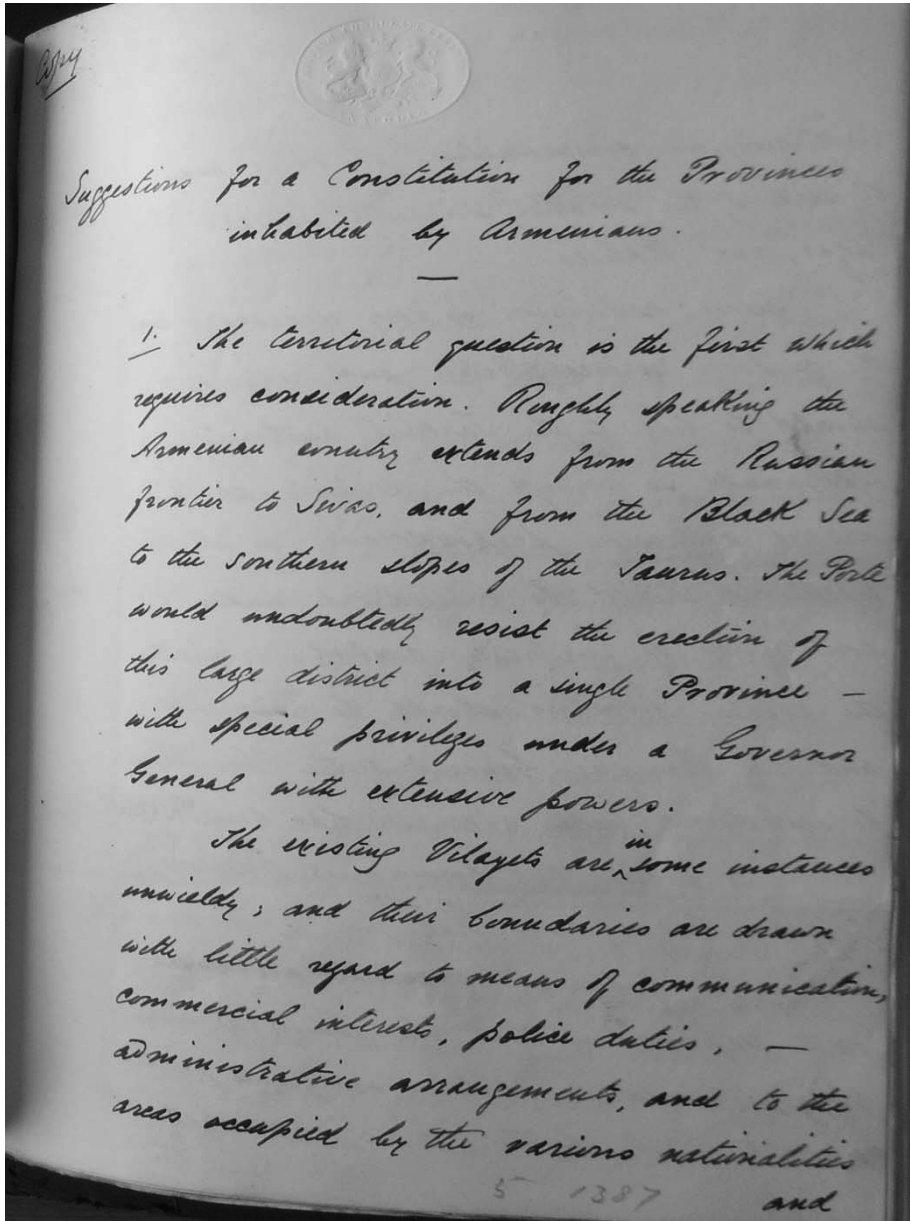
ŞAŞMAZ, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*,
Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

URAS, Esat, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

WATSON, C. M., *The Life of Major-General Sir Charles William Wilson*, Edinburgh
Press, London 1909.

Ekler

Ek 1- İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson'un 11 Ağustos 1881 Tarihli Projesi

for Public Instruction. Each Community to be free to conduct its instruction in its own way; and to create such educational establishments as it may deem necessary.

23. The Communities alluded to under that title are; Sunni Turks; Kizilbash Turks; Sunni Kurds; Kizilbash Kurds; Circassians; Arscha'ars; Gregorian Armenians; Roman Catholic Armenians; Protestant Armenians; Greeks; Nestorians; Chaldeans; Yezidis; and Arabs.

Communities not exceeding five hundred in number should not be entitled to a seat on the Administrative Councils of the Cafas; or upon any of the Courts of Justice. When however a member of such small community has a case before the Court, or is himself tried in a Court of first Instance, a member of the said Community is to be added to the Court, when the case is before the High Court of Justice, a member and Judge are to be added.

s^d) C. W. Wilson

Lt. Col.
H. His Consul General
in Anatolia

August 11th 1881.

Ek 2- İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles W. Wilson ve Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın 23 Ağustos 1881 Tarihli Projeleri

Memorandum on reforms which should be introduced in the country inhabited by Armenians.

1. We think that it is both desirable and practicable to introduce the under-mentioned reforms into the country inhabited by Armenians.
2. Roughly speaking that country embraces the Erzurum, Van, Bitlis, Hakkıari, Kharput, Dersim, and Diarbekr Vilayets, excluding perhaps from the last the Malatia Sanjak. The Sivas, Kara Hissar, and Focut Sanjaks of the Sivas Vilayet, the Marash Sanjak of the Aleppo Vilayet, and part of the Sis Sanjak of the Adana Vilayet.
3. Two Commissioners should be appointed, with the approval of the Powers, for at least three years to superintend the introduction of reforms. They should have full executive powers including permission, under certain restrictions, to dismiss corrupt and incapable officials up to, and including, Mutessarrifs. One Commissioner might have jurisdiction over the Erzurum, Van, Bitlis, and Hakkıari Vilayets, the other over the remaining portion of the district alluded to above.
4. The country should be divided, as at present

thoroughly acquainted with them. He should have under his orders competent assistants, also furnished with magisterial powers, one of whom should invariably accompany every large tribe during its annual migrations.

Inducements might also be offered by the Government with a view to encourage the Nomads gradually to settle down.

With regard to the raids on the Turco-Persian frontier, it is desirable that a Convention be arranged between the two Governments which shall put a stop to the disorder and irregularities that so frequently occur.

15. The Communities which should be considered as such in any new arrangements are: Sunni Turks; Kizilbash Turks; Sunni Kurds; Kizilbash Kurds; Circassians; Arosehans, Gregorian Armenians; Roman Catholic Armenians; Protestant Armenians; Greeks; Nestorians; Chaldeans; Jacobites; Syriac Catholics; Yezidis, and Arabs.

C. Wilson M.A.
 H. M. Consul General
 in Anatolia

Henry Trotter Major
 H. M. Consul for Kurdistan.

Ek 3- 11 Mayıs 1895 tarihli İngiltere, Fransa ve Rusya Devletleri'nin hazırlamış olduğu 40 maddelik Islahat Projesi

Mémemorandum.

Mars-Avril 1895.

LE projet ci-annexé contenant l'ensemble des dispositions qu'il serait nécessaire d'introduire dans l'organisation administrative, financière, et judiciaire des vilayets mentionnés, il a paru utile d'indiquer dans un Mémemorandum séparé certaines mesures qui dépassent le cadre d'un Règlement administratif, mais qui sont la base même de ce Règlement et dont l'adoption par la Sublime Porte est d'une importance primordiale.

Ces différents points sont :—

1. La réduction éventuelle du nombre des vilayets.
2. Les garanties pour le choix des Valis.
3. L'amnistie des Arméniens condamnés ou détenus pour faits politiques.
4. La rentrée des Arméniens émigrés ou exilés.
5. Le règlement définitif des procès pour crimes et délits de droit commun, actuellement en cours.
6. L'examen de l'état des prisons, et de la situation des prisonniers.
7. La nomination d'un Haut Commissaire de surveillance pour la mise en application des réformes dans les provinces.
8. La création d'une Commission Permanente de Contrôle à Constantinople.
9. La réparation des dommages subis par les Arméniens victimes des événements de Sassoun et de Talori, &c.
10. La régularisation des affaires de conversion religieuses.
11. Le maintien et la stricte application des droits et privilèges concédés aux Arméniens.
12. La situation des Arméniens dans les autres vilayets de la Turquie d'Asie.

1. Réduction Éventuelle du Nombre des Vilayets.

Les réformes devant être appliquées dans les six vilayets d'Erzeroum, Bitlis, Van, Sivas, Mamouret-ul-Aziz, et Diarbékir, il y aurait lieu d'étudier la réduction du nombre de ces provinces. Une nouvelle répartition, qui permettrait de réaliser une certaine économie dans les dépenses générales de

Pendant dix ans antérieurement à 1875 l'Eyalet d'Erzeroum comprenait les districts de Tehildir, Kars, Erzeroum (vilayet actuel), ainsi que Van, y compris Hekkiari, Bitlis, et Mouch. Cet Eyalet fut ensuite divisé en cinq vilayets, après la guerre de 1877-78; la partie de ce territoire qui restait à la Turquie fut divisée en Vilayets: Erzeroum, Van,

dans tous les cazas, y compris le chef-lieu du vilayet et les chefs-lieux des sandjaks ou sa présence sera reconnue nécessaire. Elle connaîtra, en appel, des décisions des Juges de Paix en matière de délit et sans appel, des crimes ainsi que des délits entraînant une peine de plus de 500 piastres d'amende et plus de trois mois de prison.

Les sentences rendues par la Cour d'Assises en matière de crime ne sont susceptibles que du recours en cassation.

Art. 38. En arrivant au caza le Président de la Cour d'Assises se fera remettre par le Juge d'Instruction un État des causes instruites susceptibles de lui être déférées immédiatement, et un État des causes en cours d'instruction. S'il constate au sujet de ces dernières quelques irrégularités ou des lenteurs non-motivées, il adressera immédiatement un Rapport au Ministère de la Justice.

A son arrivée au caza, comme à son départ, la Cour d'Assises visitera les prisons, s'enquerra de la situation des prisonniers, et vérifiera les écrous.

Art. 39. La Cour Supérieure du Vilayet est composée d'un Président et d'un nombre de membres suffisant pour connaître des affaires civiles qui lui sont dévolues, et pour fournir des Présidents aux Cours d'Assises ambulantes.

Elle fonctionne en matière civile, comme Cour d'Appel, et en matière criminelle comme Cour d'Assises. Elle est régulièrement constituée dès qu'elle réunit deux membres et un Président. Elle comprend en outre un Procureur-Général et un nombre suffisant de Substitués.

Art. 40. Les décisions des Juges de Paix, et les Jugements des Tribunaux de tout ordre seront libellés en langue Turque. Le texte Turc sera suivant les localités et les parties en cause, accompagné d'une traduction en langue Arménienne.

Aristarchi, Vol. v, p. 56, Art. 26.

Ek 4- 20 Ekim 1895 tarihli Vilâyet-ı Sitte Islahat Layihası

۴

۱- اهل طرف اهلانده واقع ارض مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۲- ولایت و ولایت

۳- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۴- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۵- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۶- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۷- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۸- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۹- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

۱۰- اهلانده نرسیده ارضه مردم واهل بیس وایر معمره و انگریز بسوی
ولایتانده هر ارضه بعد اصلاح حمای ایجاب نیک صورت
بجوین

Kıbrıs Türk İdaresine Nasıl Girdi: Bir Fetih Ve Tarihçiler*

Johann Strauss

Mehmet Akif ERDOĞRU**

Kıbrıs'ta Venedik idaresi 1570-1571 yıllarında sona erdi. Osmanlı Ordusu, yerel Ortodoks Rum nüfus tarafından kısmen desteklendiğinden dolayı, Mağusa hariç olmak üzere, adanın tümünü ele geçirirken çok az sorun ile karşılaştı. Geçmişe bakarak, o dönemde Doğu Akdeniz'in tümünün Türklerin elinde olması sebebiyle, Kıbrıs'ın da Osmanlı idaresine girmesi oldukça mantıklı ve hatta kaçınılmaz olarak görülebilir ve bu bölgede ondan başka bir amir kolay kolay hayal edilemeyebilir. Bununla beraber, bu fethin sebepleri ve fethin kendisi, tarihçilerin merakını uyandıran ve hatta tarihçileri çileden çıkartan bazı pek çok sorunlu yönleri barındırmaktadır.

Birkaç nokta tartışmalıdır: birincisi, Venedik idaresindeki Kıbrıs üzerine sefer yapmaya izin veren Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvası ile Osmanlıların barış anlaşmasını bozmaları; ikincisi, İspanyol Müslümanlarının yaptıkları mücadeleye Osmanlıların yardım etmeyi kabul etmemeleri;¹ üçüncüsü, fetih hazırlıklarının yapılmasında, Nakşa Dükü Yasef Nassi'nin etkisi ve dördüncüsü de Mağusa'nın Venedikli komutanı Marc Antonia Bragadin'e yapılan korkunç bir davranışla ceza verilmesidir.

On altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyıl Osmanlı tarihçileri, Kıbrıs'a yönelik bu seferin hukuksal nedenini arama konusuyla pek fazla ilgilenmezler. Mustafa Selaniki² (1540-1600), Kroniği'nde, Şehzade Selim'in (daha sonra *Sultan* oldu), Mısır'dan kendisine gönderilen şeker, pirinç, at ve hediyeler taşıyan yük gemilerinin kötü havadan dolayı Kıbrıs'a sığındığı zaman, burada bu yüklerin

* *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Cilt: 82, Viyana 1992, s. 325-334'de Anton C. Schaendlinger'in anısına yayımlanan, Johann Strauss'un 'How Cyprus came under Turkish rule: a conquest and the historian' başlıklı İngilizce makalesi, Mehmet Akif Erdoğan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Tarih Bölümü, İzmir, aerdogru@gmail.com

¹ 1568'de Endülüs Müslümanları, 'Alpujarras İkinci İsyan' adıyla yeniden isyan ettiler. Bu isyan, 1570 Sonbaharı'nda nihai olarak bastırıldı.

² Selaniki hakkında bkz. Mehmet İpşirli, 'Mustafa Selaniki and his History', *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX, 1978, s. 417-472.

‘melun kâfirler’ tarafından ele geçirildiğinden dolayı kırgın olduğunu belirtir. Bu malları iade etmek isteyen Venedikliler ona cesaretle şu cevabı vermişlerdir: ‘bu malların ona (Şehzade Selim) ait olduğunu biz nasıl bilelim’. Selanikî, bunların başka ihanetler yaptıklarını belirterek, Sultan’ın neticede adayı fethetme kararı verdiğini yazar.³

Solakzade olarak bilinen Mehmed Hemdemî⁴ (1590-1657), Kıbrıs adasının Müslüman orduları tarafından bir kaç kez fethedildiği gerçeğini belirtir. Hz. Muhammed’in sahabelerinden bazılarının kabirleri Kıbrıs’tadır, Hz. Muhammed’in süt annesi Ümm Haram’ın⁵ kabri de bunlar arasındadır. Bu ilk Arap istilasından sonra, 1415’te Mısır Sultanı Eşref tarafından gönderilen bir ordu, adayı bir kez daha ele geçirmiştir.⁶ ‘Bir kaç kez darüislam haline gelmesinden sonra, bir vesile ile kâfirlerin eline düştü, bu durum gayret-i İslam’a aykırı idi’. Bundan dolayı, Sultan Selim, adayı fethetme kararı verdi.⁷ Selanikî gibi, *Solakzade* de Ebussuud’un fetvasını belirtmez.

Fethin en tafsilatlı tanımlarından biri, İbrahim Peçevî⁸ (1574-1650) tarafından yapılmıştır. Bu tarif, kısmen, Gelibolulu Mustafa Âli’nin⁹ (1541-1600) kroniğinde kayıtlı kayıtların şahitliği üzerine dayanmaktadır. Peçevî, barış anlaşmasının ihlal edildiğinin birazcık farkında gibi görünür, ama suç

³ Karşılaştır: *Tarib-i Selanikî*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1281 (1864), (reprodüksiyonu, Freiburg, 1970), s. 100 ve yeni edisyon kritiği, Mehmet İpşirli, *Selanikî Mustafa Efendi, Tarib-i Selanikî, I*, İstanbul 1989, s. 77.

⁴ *Solakzade* hakkında şu maddeye bkz. M. K. Özergin, ‘Solak-zade’, *İslam Ansiklopedisi*, X, s. 748-750

⁵ Ümm Haram bint Milhan, Hz. Muhammed’in akrabası Ubade b. el-Samit’in karısı idi. Kıbrıs’ta katırdan düşerek öldü. ‘Hala Sultan Tekkesi’ denilen kabri, Larnaka’nın yaklaşık dört mil güneyinde bulunmaktadır. (Arapça ve Osmanlıca kaynaklar hakkında bkz. Ekaterini Chr. Aristidou, *The Tekke of Hala Sultan*, (Rumca ve İngilizce olarak), Lefkoşa 1981).

⁶ Meşhur Memluk Sultanı el-Melik el-Eşref Ebu el-Nasr el- Barsbay’ın (1422-38) büyük bir ordu ile Kıbrıs’a yaptığı sefer, 1426’da gerçekleşti. Kıbrıs Kraliyet Ordusu, Hrokitiya savaşında mağlup edildi. Kıbrıs, bundan sonra Memluklara haraç öder hale geldi.

⁷ *Solakzade* Mehmed Hemdemî, *Tarib-i Solakzade*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1298 (1881), s. 592. Bu kitabın çağdaş Türkçe ile baskısı, Vahid Çabuk tarafından: *Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, Solak-Zade Taribi*, 2 cilt, İstanbul 1989, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1088-89, II, s. 323-324.

⁸ Peçevî veya Peçuyî, Macaristan’ın Pécs kasabasından olduğundan dolayı, (Osmanlıca’da Peçuy), bkz. Şerafeddin Turan, ‘Peçevî, İbrahim’ maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, IX, s. 543-45.

⁹ ‘*Merhum Ali Efendinin bu fetihde mevcut olup ve Mustafa Paşa lisanından dahi naklen taribinde irad ettiği mazmunu budur*’ (s. 491). Biyografik kaynaklar, Âli’nin Lala Mustafa Paşa ile birlikte Kıbrıs’a gittiğini göstermediğinden dolayı (Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton Üniversitesi yayınları, 1986), bu aldatmacalı bir sözdür.

Venediklilerin üzerine atar. Venedikli kâfirler ile sulh ü salah sağlanmasına rağmen, Mısır'a gitmek isteyen gemilerin, seyyahların, tacirlerin ve hacıların Kıbrıs eşkiyasının elinden zarar gördüklerini belirtir. Bundan dolayı, Sultan'ın şeref ve gayreti, bunlara karşı şeyhülislamın fetvasıyla yasallaştırılan bir sefer yapılmasına ihtiyaç doğurmuştur. Bu fetva tam metni olarak bu kronikte verilmiştir.¹⁰

Bu örnekler, Kıbrıs fethinin, bu vakanüvislerin gözünde, tam olarak doğrulandığını göstermektedir.

Osmanlılar daha önce bilmedikleri kaynakları kendilerine sağlayan Avrupalı tarihçilerin yazılarıyla tanıştığı on dokuzuncu yüzyılda, bir şeyler değişmiştir. Batılı tarih yazımının son Osmanlı tarih yazımı üzerindeki etkisi, hemen hemen hiç yazılmamıştır. Osmanlı tarihi belli bir döneme kadar gözden geçirilmeli ve yerli tarihçiler tarafından yeniden yazılmalıydı. ¹¹ On dokuzuncu yüzyılın bütün tarihçileri, Batı kaynaklarını eşit biçimde kullanmamalarına rağmen,- Ahmed Cevdet Paşa ile Mustafa Nuri Paşa¹² gibi önemli kişiler istisna- çok az tarihçi bu albeniye dayanabildi.

Bu makale, o dönemde Osmanlılar ile ilgili tüm genel Batılı kaynaklar ile ilgilenemez. Bununla beraber, bir tarihçi, fevkalade bir rol oynadı: Avusturyalı Josef von Hammer¹³ (1774-1856). Onun on ciltlik, ilk kez 1827-1835 tarihleri arasında Peşte'de basılan *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi), daha sonra J. J. Hellert¹⁴ tarafından Fransızca'ya

¹⁰ Karşılaştır: *Tarih-i Peşevî*, 2 cilt, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1281 (1866), bir önsöz ve dizin ile yeni baskısı, Fahri Ç. Derin ile Vahit Çabuk tarafından yapılmıştır, İstanbul 1980, I, s. 486-91.

¹¹ On dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı tarih yazımıyla ilgili karşılaştırmalı çalışmalar hala yoktur. Özet bir bakış için bkz.ERCÜMENT KURAN, 'Ottoman Historiography of the Tanzimat Period', Ed., B. Lewis ve P. M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londra 1962, s. 422-29

¹² Mustafa Nuri Paşa'nın (1824-1889) Osmanlı Devleti'nin umumi tarihi olan *Netayic el-Vukuat*'ı, ilk olarak 1877-1879 yılları arasında basıldı. On dokuzuncu yüzyılda yazılmış en ünlü tarih yazımı çalışmalarından biridir. Mısır beylerbeyi tarafından gönderilen ve Kıbrıslı korsanlar tarafından ele geçirilen atlardan, Selim'in tahta geçince bunlardan intikam alacağından ilk kez söz eder (Karşılaştır: *Netayic el-Vukuat*, 2. edisyonu, İstanbul, Uhuvvet Matbaası, 1327 (1911), I, s. 99-100). Mustafa Nuri Paşa'nın Kıbrıs seferi anlatımı ile Mülkiye Mektebi müdürü ve son vakanüvis olan Abdurrahman Şeref'in (1853-1925) yazdığı *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*'deki (2 cilt, İstanbul 1309-1312 (1892-1894) anlatım hemen hemen aynıdır (karşılaştır: Abdurrahman Şeref, *Tarih*, I, 264).

¹³ Hammer ve onun çalışmaları hakkında Franz Babinger'in şu makalesine bkz. 'Hammer-Purgstall', *Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815-1950*, II, Graz, 1950, s. 165-168.

¹⁴ Paris 1835-1843, 18 cilt. Hammer'ın tarihinin bazı bölümleri İtalyanca (1821-31) ve Yunanca'ya (1870-74) da çevrilmiştir. Türkçe'ye ilk çevirisi Mehmed Ata tarafından

çevrildi ve bundan sonra, bu eser, yabancı dili iyi bilen çok sayıdaki Osmanlı bilim adamı tarafından kullanıldı. Şimdi, birçok bakımdan eskimiş olmasına rağmen, Hammer'in 'Tarih'i halâ değerlidir. Zira yazar, bugün bile hala basılmamış olan bir çok Osmanlı kaynağını kullanmıştır.

Hammer'in başarısının yegâne özelliği, Şark kaynaklarını yoğun şekilde kullanılmasıdır. Bu da Osmanlı bilim adamlarının beğenisini kazanmaktadır. Osmanlı bilim adamları için halâ çok çekici olan bu çalışma, o dönemde oluşturulmuş olan çok sayıdaki Batı kaynağı ile örneğin, hikâye türünden önemli bir kaynak olan Kıbrıs seferinin anlatımında olduğu gibi, birleştirilmiştir.¹⁵

Bu bağlamda, Hammer, zengin Sefarat Yahudi banker Yasef Nassi'yi¹⁶ tanıtır ki, bu zattı, Türkiyeli meşhur Yahudi tarihçi Abraham Galante (1873-1961), 'tarihin ilgi çekici kişilerinden biri, özellikle Türkiye Yahudileri açısından' şeklinde değerlendirmektedir.¹⁷

Hammer'in anlattığı hikâye, halâ gözde olan bir iddianın kaynağı olmuştur: Selim, 'neşeli arkadaşı' (Creasy) Yasef Yassi'nin bolca tedarik ettiği Kıbrıs şaraplarına düşkündür, bu yüzden de Kıbrıs seferine karar vermiştir. Çünkü ve bu şarabın devamlı olarak tedarik edilmesini istemiştir.¹⁸

Dürüst bir tarihçi ve genel olarak da Türk karşıtı duygulara yabancı olan Hammer, bu bölümde, bu mesele ile ilgili olarak, bazı aşırı keskin eleştiriler yapmıştır. Ebussuud'un fetvasını özellikle aşırı kötü bulmuştur. Onun 'Tarih' kitabı, bu fetvanın bir çevirisini içermektedir. Zira Hammer, Osmanlı tarihçilerinin, 'tarih kitaplarını bu (fetva) ile kirletmekten utanmadıklarını'

yapılmış ve *Devlet-i Osmaniyye Taribi* adıyla 1913'te basılmıştır. Çeviri, 1947'de tamamlanmıştır. Sir Edward Shepherd Creasy (1812-1878), *The History of the Ottoman Turks: from the beginning of their empire to the present time*, 2 cilt, Londra 1854-56'da, alt başlıkta 'temel olarak Hammer'e dayandığını' belirtmiştir.

¹⁵ Kıbrıs seferiyle ilgili bölümün ilk sayfaları, Stephan Gerlach'ın *Tagebuch* ile Avusturya Arşivi'nde muhafaza edilen Venedik'in *relazioni* gibi Batı kaynakları üzerine temellendirilmiştir.

¹⁶ En eski Osmanlı vakayinameleri, Yasef Nassi'nin alakasını zikretmezler. Meşhur yerel tarihçi Arşimandirit Kyprianos *Historia chronologiki tés Kyprou*, Venedik 1788'de (yeniden basımı, Lefkoşa 1971) Nassi'den söz etmez.

¹⁷ Abraham Galante, *Don Joseph Nassi, Duc de Naxos d'après de nouveaux documents*, Constantinople 1913, s. 25

¹⁸ GOR, III, 564. Modern Türk bilim adamları tarafından kabul edilmeyen bu görüş Rıza Nur'a (1879-1943) oldukça makul görünmüştür. 12 ciltlik *Türk Taribi* kitabında (İstanbul 1924-26), şu ifadelerle üzüntüsünü belirtir: 'bir kaç şişe Kıbrıs şarabı için fiçularla Türk kanı akıtıldı ve hazine israf edildi. (III, s. 22). Ayrıca, karşılaştır, Stanford J. Show, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge University Press, 1976, s. 178. 'Don Yasef, Kıbrıs'ın nefis şaraplarından hoşlanan Selim'i Kıbrıs seferine ikna etmek için çok fazla çaba harcamadı'.

söyler.¹⁹ Görüleceği gibi, başka bir eleştiri ile de, İspanya'daki Müslüman kardeşlere ihanet ettikleri için Sultan ve danışmanlarını suçlar. İspanya'dan kovulan Müslümanları desteklemek dinî bir vecibe olmasına rağmen, Venedik dukaları ile Kıbrıs şarabı daha üstün gelmiştir ve Kıbrıs'ın fethine karar verilmiştir.²⁰

Tabip ve mütebahhir Hayrullah Efendi²¹ (1820-1866), Batı kaynaklarını yoğun bir şekilde kullanmış olan ilk modern tarihçidir. Başka görevlerinin yanı sıra, Hayrullah Efendi, yeni kurulmuş olan Osmanlı Bilimler Akademisi'nin (*Encümen-i Daniş*) de başkan yardımcısıydı. Josef von Hammer de bu akademinin muhabir üyelerinden biriydi. Hayrullah Efendi, Hammer'in 'Tarih'inin, ilk cildi 1850'de basılan kendi kitabı *Devleti Aliyye-i Osmaniyye Taribi'nden* daha anlaşılır olduğunun farkına vardı. Kıbrıs seferi ile ilgili kısımda Yasef Nassi'nin alakasını belirtmemesine rağmen, Mısır'dan Şehzade Selim'e gönderilen bazı hediyelerin Kıbrıs Şövalyeleri (!) tarafından ele geçirildiğini yazarak, geleneksel izah ile kendisini tatmin ederken, diğer taraftan da, İspanyol Müslümanlarının elçisine yardım edilmemesi meselesini de insanî duygular ve hamiyet gereksinimi ile izah etmiştir.²²

Diğer taraftan, başka bir mütebahhir, sözlükbilimci, Moliér'i çeviren ve veziriazam Ahmed Vefik Paşa (1823-1891), ilk baskısı 1869'da yapılan *Fezleke-i Tarib-i Osmanî* isimli kitabında, Kıbrıs'ın fethine çok kısa değinerek, 'Naksa, Paros ve Andros beyi açgözlü Yasef Nassi'yi', yersiz bir bahane ile Sultan'ın Venedik Cumhuriyeti'ne savaş ilan etmesini ayarladığından dolayı suçlamıştır.²³

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) basılmış olan tarih ders kitapları benzer bir yol izler. Ahmed Rasim'e (1864-1932) göre, bir kez daha, Osmanlıların Kıbrıs'ı fethetmeye kıskırtan kişi Yasef Nassi'dir. Aşırı üretken bir yazar olan ve *homme de lettres* olarak da bilinen Ahmed Rasim, Hammer'in

¹⁹ GOR, III, 566: 'Da...die osmanischen Geschichtsschreiber sich nicht geshämt damit die (Treulosigkeit) ihrer Annalen zu brandmarken'. Bu fetvanın özgün metni, Peçevi'de bulunmaktadır, *Tarib*, I, s. 486 ve Katip Çelebi'nin *Tuhfet ül-Kibar fi Esfar il-Bihar*, İstanbul 1141 (1729), ypr: 40'da. İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradyan Tosunyan, 1740-1807) tarafından bunun Fransızca bir çevirisi, *Tableau général de l'Empire ottoman* (7 cilt, Paris, 1788-1824, V, s. 73'de verilmiştir.

²⁰ GOR, III, 567: '...der Regligionspflicht der Unterstützung vertriebener Moslimen wog die Lust nach venezianischen Ducaten und cyprischem Weine vor, und beschlossen ward die Eroberung von Cypern'. Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa, İspanya'ya karşı bir seferi yönetmek için boş yere uğraştı.

²¹ Hayrullah Efendi hakkında Ercümenü Kuran'ın şu maddesine bkz: 'Khayrullah', *Encyclopedia of Islam*, second edition, IV, s. 1153

²² Karşılaştır: *Tarib*, XII, s. 33.

²³ Karşılaştır: *Fezleke*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniyye, 1302 (1885), s. 108. Ahmed Vefik Paşa hakkında şu maddeye bkz. J. Deny, 'Ahmad Wafik Pasha', *Encyclopedia of Islam*, second edition, s. 298. Karşılaştır, ayrıca, Kuran, 'Ottoman Historiography', s. 424-25.

'Tarih'ine çok aşınaydı ve hatta Sultan Selim'in Yasef Nassi'ye verdiği ünlü vaadi, kendisinin 'Osmanlı Tarihi'ne²⁴ de koymuştu: 'Eğer dileklerim kabul olursa (Kıbrıs fethedilirse), sen Kıbrıs kralı olacaksın'.²⁵ Bab-ı Âli tercümanı ile Venedik Cumhuriyeti'ne gönderilen Kubad Çavuş'un görevinin ve şikâyetlerinin açık ve samimi şekilde bir göz boyama olduğundan söz edilmiştir.

Ahmed Rasim'in çağdaşı Ahmed Reşid, Kıbrıs'ın fethini coğrafi nedenlere bağlayan ilk kişidir: 'Etrafı Osmanlı hududuyla tamamen çevrili olduğundan dolayı adanın yabancıların elinde olması Osmanlı siyaseti açısından zarar verici görünüyordu. Şövalyeler Rodos'tan çıkarıldıktan sonra, bu yer (Kıbrıs) ikinci bir Rodos olmuştur'.²⁶

Memur yetiştiren meşhur Mülkiye Mektebi'nde tarih hocası olan Ali Reşad²⁷ (1877-1929), diğerleri gibi, temel olarak stratejik sebepleri ileri sürer. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınladığı tarih ders kitaplarından birinde şöyle yazar: 'Türkler tarafından tamamen fethedilen Ege denizindeki Kıbrıs ve Girit adaları, Venedik'e aitti. Bu adaların limanları, Hristiyan korsanlara açık idi. Osmanlı deniz yolu üzerindeki bu iki ada, Venediklilerin elinde olduğu ve Hristiyan korsanlara sığınak olarak hizmet ettiği sürece, Rodos'un fethi için yapılan fedakârlıkların boşa gitmediği görüldü...Şüphesiz, bir gün Kıbrıs da ele geçirilecekti. Mısır, Suriye ve Anadolu arasında stratejik bir noktada yer alan Kıbrıs'ın fethedilmesi, o zamandan beri, özellikle arzu edildi. Sultan, Venedik ile savaşa karar verdi'.²⁸

Bu anlatım, dönemin en etkili tarih kitaplarından biri olan Mehmed Murad'ın *Tarih-i Ebu'l-Faruk*'taki²⁹ anlatımla bazı göze çarpan benzerlikler gösteriyor. Bazı çağdaşları³⁰ tarafından 'entelektüel sınıfların idolu' olarak

²⁴ *Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi*, 4 cilt, İstanbul 1326-8 (1910-12). Ahmed Rasim hakkında bkz. Sabri Esat Siyavuşgil, 'Ahmed Rasim', *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 200-202. İstanbul doğumlu olan Ahmed Rasim, Kıbrıs kökenliydi. Babası tarafından Kıbrıs'taki ünlü Menteşeoğullarına mensuptu.

²⁵ *Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi*, 1, s. 103.

²⁶ Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmani*, 2 cilt, İstanbul, Artin Aşaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328 (1912), I, s. 103.

²⁷ Bkz. Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, Ankara, 1968-69, s. 745-49. Bu eserde, Ali Reşad'ın 1899-1930 yılları arasında basılmış tarih yazımı çalışmalarından 46'sı liste halinde verilmiştir.

²⁸ *Yeni Tarih-i Umumi*, III, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341 (1925), s. 67.

²⁹ *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, Cilt: ?, İstanbul 1325-1332 (1909-1916). Mehmed Fuad, oğlu Faruk'un (Tahazâde Ömer) şerefine, Arapça 'Ebul-Faruk' adını benimsedi. Osmanlılarda oldukça nadir bir uygulamadır.

³⁰ Ahmed Emin (Yalman), *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914, s. 65. Mehmed (Mizancı) Murad, Dağıstan'da doğdu, ilk ve orta eğitimini Rusya'da tamamladı. 1873'te İstanbul'a geldi. Çıkardığı *Miżan* gazetesinden dolayı

tanımlanan Mehmed (Mizancı) Murad (1853-1914) da, adanın stratejik ve coğrafi önemini belirtir. Ayrıca, adanın İslamî geçmişinden ve Venediklilerin Osmanlılara haraç ödemeleri gerektiğinden ve adanın korsanlar için bir sığınak olduğundan dolayı, bu sebeplerin adanın fethi için yeterli olduğundan söz eder. Ne yazık ki, Mizancı, bu seferin, din ve devlet için yapılmadığına halkın ikna edildiğini, ama bir içki meclisinde serseri bir Yahudi'ye verilmiş bir vaadin sonucu olduğunu söyler.³¹

Diğer taraftan, Mehmed Murad'ın, Hammer'in yaptığı eleştirilerden derin bir şekilde etkilenmiş olduğu görülmektedir ki, kendisi, Hammer'in anlatımını bazen neredeyse körü körüne izlemiştir. İspanyol Müslümanlarına gelince, Mizancı Murad, 'açgözlü Yahudi Yasef Nassi'nin bu ricası, zavallı milyonların (İspanyol Müslümanları) yardım çılgılığında daha geçerli görüldüğünden şikâyet eder.³²Ebussuud'un fetvası, İslam ve Osmanlılık için bir fırsat olarak görülmüştür: 'Batıların, bizim din ve medeniyetimize, bu hukukî ihlalden bakmaları ve tanımlamalarına hak verilmelidir'.³³

Bu bağlamda, Lala Mustafa Paşa'nın Marc Antonio Bragadino'ya davranışına da çok benzer tarzda bakılmıştır. Güvenli bir yolculuk sözü üzerine Osmanlı komutanına teslim olmasına rağmen canlı canlı derisi yüzülen Venedik Mağusası'nın cesur komutanı Bragadino'nun maruz kaldığı bu işkence, Hammer tarafından, daha çok, şehitlik açısından tanımlanmıştır. Peçevî hariç, eski Osmanlı vakanüvisleri ve on dokuzuncu yüzyıl tarihçileri, Bragadin'in (onun ilk adı çok nadir belirtilmiştir) idam edilmesiyle ilgili çok ayrıntılı bir anlatım yapmazlar ve onun idam cezasına çarptırılmasını, onun kötü ve ahlaksızca hareketinin yasal bir karşılığı olarak sayarlar. Hayrullah Efendi, Bragadino (*Brakadino*) ve ona bağlı komutanların idamının, Frenk tarihinde oldukça (tesirlice) bir şekilde tasvir edildiğini hatırlatır. Bununla beraber, bu idamın, İspanyolların Arapları katlettiği kadar korkunç olmadığını ilave eder. Yine de şu itirafta bulunur: 'Mustafa Paşa bunları bu şekilde katletmeseydi, daha iyi olabilirdi.'³⁴

Ahmed Rasim, eski sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın³⁵ (1832-1913) yazdığı *Tarih-i Siyasiyye-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye* kitabından, Bragadin'in işkence

'Mizancı' lakabını aldı. Mehmed Murad hakkında bkz. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979.

³¹ *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, III, s. 335.

³² *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, III, s. 340.

³³ Aynı kitap.

³⁴ *Tarih*, XII, s. 39.

³⁵ *Tarih-i Siyasiyye-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye*, 3 cilt, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325-1327 (1909). Lefkoşa doğumlu Kıbrıslı Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasiyye-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye* kitabında, Kıbrıs'ın fethiyle ilgili oldukça geniş biçimde ilgilenmiştir (1. cilt, s.

görmesi ile ilgili uzun bir alıntıyı, kendi kitabına koymuş ve ünlem işaretiyle şu yorumu yapmıştır: 'Ne vahşet!'³⁶

Mehmed Murad, Bragadin'in Müslümanları idam etmesi ile İspanyollar tarafından yapılan daha büyük gaddarlıkları belirtmeyi ihmal etmemiştir. Ancak, Lala Mustafa Paşa'nın zalimâne ve hainâne tepkisinin de alçakça ve adice olduğunu yazmıştır. O, genellikle, asgari derecede, yatıştırıcı bir tavrı benimsemiştir. Mehmed Murad'a göre, Lala Mustafa Paşa, eziyet ve zalimlikten hoşlanan 'Moskoflu' biri olduğu için müdafaa edilemez. Çarlık Rusyasından gelen göçmenlerin Rus karşıtı bu tutumu, onun şu sözlerinden belli olmaktadır: 'İslam ve Osmanlıcılık, onun Slav kökenini temizleyemedi ve ayar veremedi'.³⁷

Mehmed Murad, şu gerçeğin farkındaydı: birçok tarihçi, o dönemin genel özelliği olan utanç verici fiil ve suçların kanıt olarak ortaya dökmüştü, ama bu işlere Osmanlıların katkısı nispeten daha az olarak telakki edildi. Ama 'Ali'nin günahı Veli'nin günahından nispeten daha az olsa bile, günah, günah olduğundan dolayı asla affedilemezdi'.³⁸

Görüldüğü gibi, Mehmed Murad, daha önce başka birinin yapmadığı kadar çok alingan şekilde, Batıların Kıbrıs'ın seferi anlatımıyla ilgili açıklamalarına ve onların imalarına tepki göstermiştir. Tartışmalı hususlarla ilgili olarak her iki tarafın ileri dürdüğü iddiaları bilmektedir. Ama hem yapılan zulmü hem de anlaşma ihlal edilmesini haklı çıkarmaya uğraşmamıştır. Aksine, hem Ebussuud'u hem de Lala Mustafa Paşa'yı eleştirmiştir. Mehmed Murad'ın gözünde, bunları onursuz yapan, sadece bunların yaptıkları faaliyetleri değil, aynı zamanda Müslümanlar ile Osmanlıların isim ve şerefine utanç getirmeleriydi.

Mehmed Murad, büyük bir tarihçi addedilemez.³⁹ Mehmed Murad iddialı olmasına rağmen, 19. ve 20. yüzyılın başlarındaki modernist öncülleri gibi, Kıbrıs'ın fethi ile bildiklerimize katkısı aksine çok azdır. Onun Yasef Nassi'ye atfettiği rol, açıkçası abartılı⁴⁰ ve önyargılıdır ve diğer bilgiler ise tamamen

263-71). Onun kitabı yoğun bir şekilde Hammer'in 'Tarih'ine bağlı olmasına rağmen (kitabının önsözünde açık bir şekilde temel kaynaklardan birinin Hammer'in Tarihi olduğunu belirtir), eski Osmanlı vakanüvislerinin anlatımlarını da kitabına eklemiştir.

³⁶ *Resimli Osmanlı Tarihi*, I, s. 305. Bu alıntı, *Tarih-i Siyasi*, I, s. 367-68'den.

³⁷ *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, III, s. 346. Lala Mustafa Paşa, Boşnak kökenliydi.

³⁸ Aynı eser, s. 348.

³⁹ Karşılaştı: Mükrimin Halil Yinanç'ın *Tarih-i Ebu'l-Faruk* hakkındaki hükmü: 'Felsefi bir tarih yazmak iddiası ile çıkararak amiyane ve aynı zamanda cahilane bir kitap vücuda getiren...bu zatın bugün tarih noktayı nazarından ilmî hiçbir kıymeti yoktur. (Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar bizde tarihçilik, *Tanzimat*, I, 1940, s. 581).

⁴⁰ Tüm Osmanlı tarihçileri Yasef Nassi'nin rolünü olumsuz görmezler. Salih Safvet, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III, 1912, s. 982-93'teki 'Yusuf Nassi' başlıklı makalesinde, Yasef Nassi'nin, İstanbul'da kendisini yirmi yıl daha önce kabul ettirseydi,

Hammer'in anlatımıdır. Bununla beraber, dürüst olmak gerekirse, onun temel arzusu, etkileyicidir. 'Zirvedeyken İnebahtı'da⁴¹ sıkıntısını çektiğimiz felaketin ahlakî sebeplerinden biri, Osmanlı ve İslami adet ve örflerden sapma olmalıdır'. Kabul edilmelidir ki, Mehmed Murad en azından belli bir tarihsel bakış açısına sahiptir.

uğursuz kapitülasyonlara temel olan ve örnek oluşturan 1536 tarihli Fransız-Türk anlaşmasını engelleyebileceğini üzüntüyle belirtir.

⁴¹ *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, III, s. 335.

Kitap Tanıtımı

Antonio Maria Graziani, *Kıbrıs Savaşı 1570-1571*, Çev.: Ali Çakıroğlu, Lefkoşa, 2017, Galeri Kültür Yayınları, 160 sayfa. ISBN: 978-9963-660-67-4

Mehmet Akif ERDOĞRU*

Osmanlıların 1570-1571 yıllarında Kıbrıs adasını fethetmeleriyle ilgili Antonio Maria Graziani tarafından yazılan önemli bir kaynak eser İngilizce'den Türkçe'ye ilk kez çevrilmiş bulunuyor. A. M. Graziani tarafından ilk kez 1624 yılında Latince olarak basılan bu eser, 1630 yılında ikinci ve 1674 yılında da üçüncü baskısını yapmıştır. Fransızca çevirisi, 1685 yılında Paris'te çıkmıştır. Daha sonra 1687 yılında İngilizce'ye çevrilerek Londra'da yayınlanmıştır. 1997 yılında da Yunanca'ya çevrilip Latince tıpkıbasımı ile birlikte Lefkoşa'da yayınlanmıştır. 2017 yılında, yazılışından 394 yıl sonra, Türkçeye çevrilmiş ve Lefkoşa'da Galeri Kültür yayınları arasında çıkmıştır. Avrupalılar, Türklerin Kıbrıs'ı fethiyle ilgili bilgilerin bir kısmını bu esere dayandırmışlardır. Türkçe literatürde yeterince bilinmeyen ve kullanılmayan bu eser (İngilizce başlığı: *The History of the War of Cyprus*), Kıbrıs'ın fethiyle ilgili Türkçe literatürde olmayan yeni ve farklı bilgiler içermekte ve değerini halâ korumaktadır.

Antonio Maria Graziani, 1537 yılında, İtalya'da Borgo San Sepolcro'da doğmuştur. Padua'da Nicola Graziano Utinense'de kamu hukuku okumuştur. 1560'ta Roma'da kardinal Giovanni Francesco Commendone'nin himayesine girmiştir. 1611'de Amelia'da ölmüştür.

Avrupalılar, Kıbrıs savaşıyla ilgili Osmanlı bilgilerini büyük ölçüde öğrenmelerine rağmen, Türkler, ne yazık ki, bu savaş ile ilgili olarak, Avrupalıların veya Avrupa'da basılan bilgilerin çok azına ulaşabilmişlerdir. Bu nedenle bu kitabın Türkçe çevirisi bu açıdan özel bir önem taşır. Graziani, dönemin, hem Avrupa'daki hem de Osmanlı İmparatorluğundaki politik durumuna hâkim görünmektedir. Kitap beş bölümden (kitap) oluşur. Kıbrıs'ın eski çağlardaki tarihinden kısaca söz edildikten sonra, Kıbrıs meselesini 1574'e kadar Osmanlı-Venedik ilişkileri çerçevesinde ele alır. Bizi ilgilendiren kısmı, Kıbrıs savaşı öncesinde ve sırasında, Osmanlı arşivlerinde ve dönemin Osmanlı kroniklerinde yeterince söz edilmeyen, özellikle Dalmaçya ile Ege adalarındaki Osmanlı-Venedik savaşlarının ayrıntılı bir şekilde anlatılmasıdır. Kanuni Süleyman döneminde de Kıbrıs adasının fethinin planlandığı anlaşılmaktadır. Ancak, pek çok yazıda kabul edilmemesine rağmen, Graziani'ye göre, Kıbrıs

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Tarih Bölümü, İzmir, aerdogru@gmail.com

adasının fethini teşvik eden Yasef Nassi'dir. Nassi, hem İspanya'daki Müslümanların durumunu hem de Avrupa'nın siyasi durumunu iyi bilmektedir. Sokollu Mehmed Paşa ise daha çok Venedik siyaseti taraftarı olarak anlatılır ama gelişen olaylar karşısında paşanın yeterince etkili olamadığı ifade edilir. Nassi, II. Selim'i, Karaman'daki şehzadeliği zamanında şehzadeyi Kıbrıs adasının ele geçirilmesi yönünde telkinde bulunmuştur. Osmanlı kroniklerinde anlatılan, Selim için Mısır'dan gönderilen hediyelerin Kıbrıs civarında korsanlar tarafından gasp edilmesi, Graziani'nin de anlatısı içindedir. Türkler için hac yolunun Kıbrıs civarında engellenmesi de bir sebep olarak belirtilmiştir. Kıbrıs'ın Osmanlılarca fethi Lala Mustafa Paşa, Piyale Paşa, Yasef Nassi, Sokollu Mehmed Paşa, Pertev Paşa ve Ali Paşa çerçevesinde anlatılır. Nassi'nin rolü önemsenmiştir. Zira Venedik'teki politik durumu padişaha aktaran ve fethi teşvik eden Grazini'ye göre Nassi'dir. Venedik veya genel olarak haçlı İttifakının Osmanlılar karşısında başarısız oluşlarının nedeni olarak, İspanyolların İtalyanları kıskanması, vebanın çıkışı, denizcilerin bir kısmının o yıllarda seyreden sıcak havaya alışık olmamaları, İtalyan denizcilerin rüzgârı iyi kullanamamaları, Doğu Akdeniz'i iyi bilmemeleri, özellikle Kandiya'daki beylerin Girit'i koruma çabaları ve Venedik diplomasisinin yeterince başarılı olmaması gibi sebepler gösterilir. Kıbrıs köylülerinin (Rumlar) de Venedik yönetimine karşı bir isyan planladıkları da ifade edilir ki, bu bilgi Osmanlı bilgileriyle uyuşur. Graziani, kaynağını belirtmemesine rağmen, İstanbul'da Saray'daki Osmanlı hanedan üyeleri (şehzadeler) ile İspanya'dan çıkarılan Müslümanlar hakkında da özel bilgilere ulaşmış görünmektedir.

Kitabın bizim için önemli yanı, Avrupa'da gelişen siyasi ve diplomatik olayları bir kenara bırakırsak, Lefkoşa ve Mağusa kuşatmaları üzerine verdiği ilgi çekici bilgilerdir. Lala Mustafa Paşa, Tuzla'ya çıktığında (Ali ve Piyale Paşalar donanma komutanı), aslı hedefi Mağusa kalesi olduğu anlaşılıyor. Ama Lefkoşa'dan gelen iki Rum (isimleri belirtilmiyor) gizlice Paşa'ya ulaşmışlar, İslam'a geçmek istediklerini belirtmişler ve Lefkoşa'nın kuşatılması gerektiğini paşaya ifade etmişler. Tabii ki, bu bilgi karşılığında da paşadan uygun bir karşılık (makam-mevki-para) beklemişler. Paşa bu iki Rum erkeğin verdiği bilgileri elindeki esirlerden elde ettiği bilgilerle karşılaştırmıştır. Neticede, Paşa bu iki Rum'un teklifine uyararak, Mağusa'yı kuşatmaktan vazgeçerek Lefkoşa'ya yönelmiştir. Esir tuttuğu Kıbrıslı bir keşiş ile Lefkoşa'yı kendisine savaşız teslim etmelerini talep eden bir mektup (muhtemelen İtalyanca) göndermiştir. Lefkoşalılar bu mektuba cevap vermemişler. Bunun üzerine Lefkoşa yönelen Osmanlı askerleri ilk olarak Lefkara kasabasını savaşız ele geçirmişlerdir. Mektup hariç, Lefkara'nın savaşız ele geçirilmesi ve çeşitli vergilerden muaf tutulmasını Osmanlı belgeleri de onaylamaktadır. Mustafa Paşa, Tuzla'dan 2000 atlı ile altı günlük yürüyüşten sonra Lefkoşa surları önüne ulaşmıştır. O tarihte Lefkoşa'da Suriçi'nde 1500 İtalyan, 1000 soylu (hizmetkârlarıyla), 2000 özgür asker, 2000 piyade, 2500 silahlı yurttaş, 200 Epirli piyade, 500 Epirli süvari, 1000 süvari (toprak soylularından) ve çok sayıda (rakam yok) köle

bulunmaktaydı. 22 Temmuz'da Türk ordusu Eğlençe'de bir içtima yaptı. Türk ordusu 100.000'den fazlaydı. Su kuyularının zehirlendiği anlaşılınca Türkler yeni su kuyuları kazdılar. Mustafa Paşa, surlara doğru üç topçu bataryasını mevzilendirdi. İstihkâm kazdılar. Lağımlar patlattılar. Suriçine tehdit ve vaatlerle dolu mektuplar (muhtemelen İtalyanca) atıldılar. Mağusa ile Lefkoşa'nın bağlantısını kestiler. Ancak sıcak havadan dolayı Türk askerleri kırılmaya başladı. Neticede, 8 Eylül'de Müezzinzâde Ali Paşanın kuvvetleri ile yeniçerilerin de katıldığı mehter marŐı eŐliđindeki genel hücum ile Lefkoşa ele geçirildi. Graziani, Türklerin çok sayıda kişiyi esir aldıklarını, verdikleri vaatleri tutmadıklarını, birçok yeri yaktıklarını, kimi soyluların dağlara çekildiklerini ifade eder. Mağusa kuŐatması esnasında Venedikli komutanların cesaret ve tedbirleri de ayrıntılarıyla anlatılır, özellikle komutan Bragidano'ya yapılan vahŐeti tasvir eder. Müslüman esirleri teslim etmediği gerekçesiyle, Bragidano diri diri yüzülmüŐ ve derisinin içine saman doldurulmuŐ, bir müddet gemi direklerinde gezdirilmiŐ, sonra da bu deri İstanbul'da tersaneye konulmuştur. Sonra, bu deri parçası, Venedikliler tarafından Tersane'den çalınarak St. Marko'ya götürülmüŐtür. Bu anlatımın bir kısmını Osmanlı belgeleri de teyit eder. Ancak, Lala Mustafa Paşa ile Bragidano arasındaki diyalog sanırım çarpıtılmış ve Hristiyan çevrelerde yıllarca unutulmamıŐ ve Türklerin 'barbarlıklarının bir kanıtı' olarak siyaseten kullanılmıştır.

Netice olarak, çeviride her ne kadar takip edilemeyen uzun cümleler mevcut olsa da, çeviri Türk okurlar için değerlidir. Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethi bibliyografyasına yeni bir ilave yapılmaktadır. Kuşatma öncesinde ve sonrasında özellikle Girit, Dalmaçya, Ege Adaları ve İspanya taraflarında Hristiyanların faaliyetleri ustaca anlatılmıştır. Tabii ki, bu bilgilerin güvenilir olup olmadığına dair Batı literatüründe ayrıca bir araştırma yapılmalıdır.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to otam@ankara.edu.tr. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

AYDOĞMUŞOĞLU, CİHAT

17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri 1

DAYAR, EVREN

Antalya Şer'iyye Sicillerindeki Veba ve Kolera ile İlgili Hükümlerin
Tahlili (1833-1870) 19

DEMLİKOĞLU, UĞUR

1567- 1568 (H. 975) Tarihli ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine
Göre Nusaybin (İdari, Ekonomik ve Sosyal Durum) 45

ERDEM, SEVİM

Selanik Vilayetine Bağlı Nefs-İ Lankaza Karyesi Sahrası Ilıca Vakfı Ve İşletimi 75

KUŞ, AYŞEGÜL

Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Orta Anadolu'da
1873-1875 Yılları Arasında Yaşanan Kıtlığın Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri 107

OĞUZ, TUBA

Klasik Dönem Osmanlı Matematiğinde Kök Çıkarma Teknikleri:
Câmi'ul- Hisâb Örneği 133

ÖCAL, YAŞAR

19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları 189

BELGE, HADİ - REYHAN, CENK

Osmanlı Taşra İdaresinde Adem-i Merkeziyet Sorunu: Aynaroz Örneği 221

SARISIR, SERDAR

Türk Sinema Tarihinde Önemli Bir Girişim: İlk Osmanlı Sinema ve Tiyatro Şirketi 255

SAVAŞ, SAİM

Osmanlı Dönemi Arşiv Belgelerinin Alevilik Araştırmaları Bakımından Önemi 279

TURAN, MUSTAFA-DEMİR GÖRÜR, EMEL

İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum
Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin İslahına Yönelik
Hazırladıkları İslahat Projeleri 311

ERDOĞRU, MEHMET AKİF

Kıbrıs Türk İdaresine Nasıl Girdi: Bir Fetih ve Tarihçiler 341

KİTAP TANITIMI

ERDOĞRU, MEHMET AKİF

Antonio Maria Graziani, Kıbrıs Savaşı 1570-1571, Çev.: Ali Çakıroğlu, Lefkoşa, 2017,
Galeri Kültür Yayınları, 160 sayfa. ISBN: 978-9963-660-67-4 351

ISSN: 1019-469X